

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

MAGİSTRANT
dövri-elmi jurnal

ISSN 2788-6964

2024 №8(20)

BAKİ

Baş redaktor:**Asəf D.Zamanov**

fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
ADPU-nun elm və innovasiyalar üzrə prorektoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Redaksiya heyəti:**Arif Ş.Şəkərəliyev**

iqtidad elmləri doktoru, professor
(ADİU, Bakı, Azərbaycan)

Bəhlul İ.Ağayev

biologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əbülfət Q.Pələngov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əhməd Ş.Abdinov

fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Ələkbər Ə.Əliyev

texnika elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Əli Z.Zalov

kimya üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əmir İ.Əliyev

hüquq üzrə elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Fərrux A.Rüstamov

pedaqoji elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Gülnaz A.Abdullazadə

fəlsəfə elmləri doktoru, professor
(BMA, Azərbaycan)

Hikmət Ə.Əlizadə

pedaqoji elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

İsa N.İsmayılov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

İlham Ə.Şahmuradov

biologiya elmləri doktoru, professor
(ETN, Genetik Ehtiyatlar İnstitutu, Bakı,
Azərbaycan
AMEA-nın müxbir üzvi)

ADPU-Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**BDU**-Bakı Dövlət Universiteti**ADNSU**-Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye
Universiteti**BMA**-Bakı Musiqi Akademiyası**ADİU**-Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti**YTU**-Yıldız Teknik Universiteti. İstanbul, Türkiyə**Mahirə N.Hüseynova**

filologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Məhəmməd A.Abduyev

Coğrafiya üzrə elmlər doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Mübariz M.Əmirov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Müsavər A.Musayev

fizika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADNSU, Bakı, Azərbaycan)

Müsevib İ.İlyasov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Namiq Q.Şıxalıyev

kimya üzrə elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Nazim Ə.İmamverdiyev

geologiya-mineralogiya üzrə elmlər doktoru,
professor, (BDU, Azərbaycan)

Oqtay B.Sultanov

tarix elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Ramiz İ.Əliyev

psixologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Sevinc B.Quliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Surxay C.Əkbərov

texnika elmləri doktoru, professor
(YTU, İstanbul, Türkiyə
AMEA-nın müxbir üzvü)

Məsul katib:**Natəvan F.Həsənova***(ADPU, Bakı, Azərbaycan)***Təsisçi:** Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
–(Bakı, Azərbaycan)**Dövlət qeydiyyatı:**

«MAGİSTRANT» dövrü-elmi jurnalı 29.01.2021-
ci ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində Mətbu nəşrlərin dövlət qeydiyyatı
reyestrinə daxil edimişdir.

Qeydiyyat: № 4328

MÜNDƏRİCAT

FİZİKA-RİYAZIYYAT VƏ TEXNİKA ELMLƏRİ

N.C.Salahova

Sahə və həcm hesablanmasında inteqralın tətbiqi.....5

L.S.Nəcəfova

Optimallaşdırma məsələlərinin həllində xətti proqramlaşdırmanın tətbiqi.....10

E.İ.Ağalarova

Xətti proqramlaşdırma modellərinin qurulması.....18

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

M.M.Əlizadə

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Qarabağ mədəni irsinin təbliği.....23

İ.K.Mütəllibov

Şəhər infrastrukturunun sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün əlçatanlığı.....30

A.İ.İsmayılova

BMT-nin dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin kommersiya banklarının işinə təsiri.....34

S.N.İsmayılova

Aqata Kristinin əsərlərində cinayət situasiyaları və onların qeyri-adi həlli yolları.....40

F.N.Heydərov

Texnologiyanın turizm sektorundakı tətbiqləri.....45

N.N.Həsənov

Turizm fəaliyyətinin təhlili və onun səmərəliliyinin artırılması yolları.....52

S.M.Məmmədzadə

Heydər Əliyev siyasəti gənclərlə sosial iş üçün mühüm baza kimi.....60

S.Ə.Ramazanova

Ali təhsil müəssisələrində münəqişələrin idarə olunmasında yeni yanaşmalar.....66

A.T.Niyazlı

Azərbaycanda rəqəmsal təhsil: Faydaları və çatışmazlıqları.....73

A.Z.Cəfərova

Təhsilin idarə edilməsində liderlik üsulları.....78

Ü.S.Babayeva

Ali təhsil müəssisələrində təhsil menecmeti probleminə bir nəzər.....84

H.F.Əliyev

Qloballaşan dünyada ingilis dilinin rolu.....91

S.E.Məmmədli

Ali təhsildə Avropa standartları: Kadr potensialı və insan resurslarının idarə olunması mühüm amil kimi.....97

T.E.Mekhtieva

Innovasiyaların strateji idarə edilməsi - ali təhsildə keyfiyyətin təminatı kimi.....104

L.İ.Cahangirova	
Rəqəmsal təhsil prosesinin formalaşmasının bəzi amilləri.....	110
F.Y.Məmmədova	
Ali məktəblərdə rəqəbatlılıq və keyfiyyətli idarəetmə sistemi.....	117

PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ ELMLƏR

S.E.Əliyeva	
Məktəbəqədər dövrdə ailə mühitinin əhəmiyyəti.....	122
A.V.Qurbanova	
Xarici dilin inkişafyönümlü öyrənmə yolları.....	126
F.F.Əliyeva	
Üz ifadələri xarici dilin öyrənilməsində qeyri-şifahi vasitə kimi.....	133
S.Q.Mehrəliyev	
Müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinin xüsusiyyətləri.....	145
Ə.Ə.Qurbanova	
Müasir dövrdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin işinin təkmilləşdirilməsi.....	149
G.V.Cəbraylova	
STEAM yanaşması ilə hazırlanmış biologiya dərslərinin şagirdlərə təsiri.....	156
D.İ.Dəmirli	
Test tapşırığının modeləşdirilməsinə müasir yanaşmalar.....	162
G.E.Rəcəbova	
Təlim təşkili formalarının optimallaşdırılmasının uşaqların inkişafına təsiri.....	169
A.N.Edilxanova	
Ali məktəblərdə tarixin öyrənilməsində problemlə yanaşmanın reallaşdırılmasının yolları.....	176
S.B.Xosrovova	
Tarix dərslərində şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətinin formalaşdırılmasının üsulları (X sinif nümunəsi əsasında).....	180
T.Ə.Xanatov	
Qiymətləndirmədə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə.....	186
N.O.Muxtarlı	
Davamlı pedaqoji fəaliyyətin stimullaşdırılmasında səriştəli müəllim hazırlığının rolu.....	191
Ü.E.Süleymanova	
Öyrənmə nəzəriyyələri: Həyat boyu dəyişərək və inkişaf edərək öyrənmə.....	196
M.Y.Həsənova	
Təhsildə korporativ mədəniyyətin formalaşdırılması və idarə olunması üçün strategiyalar.....	202
N.R.Məhəmmədova	
Sinifdə vaxtın idarə olunması məsələləri.....	210
R.S.Heydərova	
Ələkbər Rzaquliyevin yaradıcılığında tarixi janrlı əsərlərin bədii cəhətləri.....	217

N.Q.Quliyeva	
Şagirdlərin psixoloji inkişafında məktəb psixoloqunun rolu.....	221
L.Ş.Mehdiyeva	
Azərbaycanda qiymətləndirmənin inkişaf mərhələləri.....	226
A.C.Vəlixanova	
İbtidai sinifdə uşağın məktəbə uyğunlaşması.....	232
A.K.Cəbiyeva	
Valdorf məktəbi açıq sosial sistem kimi.....	238
S.Ş.Qəzənfərli	
Şagirdlərin riyazi hazırlığında sinifdən xaric məşğələlərin rolu.....	244
Ə.M.Səfərli	
Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin idarə edilməsinin nəzəri-pedaqoji əsasları.....	249
G.R.Rzayeva	
Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılmasında ailə əsas mühit kimi.....	256
Z.Z.İsazadə	
Kouçinq pedaqoji kadrların peşəkar inkişafı vasitəsi kimi.....	262
N.R.Əliyeva	
Ailə-məktəb əməkdaşlığının strateji idarə edilməsi: Effektiv əməkdaşlıq modelləri.....	268
M.F.Bağışova	
Fənlərarası inteqrasiyanın fənlərin keyfiyyətinə təsiri.....	276
A.X.Mirzəyev	
Tam orta məktəblərdə özünüqiymətləndirmənin vacibliyi.....	282
P.E.Aslanova	
İnformatika kursunda kompüter qrafikasının tədrisi metodları.....	288
P.N.İsmayılova	
Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığı (müqayisəli təhlil).....	294
K.R.Səmədova	
Məktəblilərdə sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasında məktəblə ailənin əlbir işi.....	298
A.B.Şahbazova	
Ümumtəhsil məktəblərində sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərin təşkili.....	302
N.E.Hümbətova	
Kiçik məktəb yaşlı şagirdlərin təlim zamanı qarşılaşdıqları çətinliklər.....	307
H.N.Əkbərli	
Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərə regional ekoloji problemlərin öyrədilməsində tədqiqatların təşkili yolları.....	315
F.Ə.Cənnətova	
Yeniyyətlik yaş dövründə şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən mənfi amillər və onlarla mübarizə üsulları.....	321
G.S.Səmədova	
Ümumtəhsil məktəblərində istedadlı şagirdlərə biologiyanın tədrisinin təşkilinin metodik xüsusiyyətləri.....	327

G.M.Qocayeva

Dərnəklərin şagirdlərdə texnoloji mədəniyyətin formalaşmasında rolu.....335

K.C.Vəlixanova

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda idrak və intellektual inkişafın formalaşmasında təlimin rolu.....341

R.P.Qurbanlı

Gənc müəllimlərin peşə fəaliyyətində qarşılaşdığı çətinliklərlə mübarizə üsulları....348

N.C.Salahova
Bakı Dövlət Universiteti (Qazax filialı)
nigar.salahova2000@icloud.com

SAHƏ VƏ HƏCMİN HESABLANMASINDA İNTEQRALIN TƏTBİQİ

Xülasə

Riyaziyyat elmi mürəkkəb bir elm olmaqla yanaşı bir sıra anlayışları da özündə birləşdirir. Bu anlayışlar arasında xüsusi əhəmiyyəti olan integral anlayışıdır. Integral anlayışının müasir dövrdə formalaşması VXII əsrdən başlamışdır. Integral həm elmdə, həm də tətbiq sahələrində geniş istifadə olunur. Integral anlayışı təkcə riyaziyyatda deyil, həm də fizika, mühəndislik, iqtisadiyyat və başqa tətbiqi sahələrdə geniş rol oynayır. Bu anlayışın formalaşmasında rol oynayan alimlər arasına İsaak Nyuton, Qotfrid Vilhelm Leybnits Arximed xüsusi yer tutur. Nyuton və Leybnits, müasir riyazi analizdə “fərq və integral” anlayışlarını formalaşdıraraq, riyazi təhlilin təməlini qoyublar. Arximedın “Eudoxus metodu” üsulu sonralar integral anlayışının əsas təməlini əhatə etmişdir. Bu üsul müasir riyazi analizdə “Riyazi sonsuzluq” anlayışı ilə sıx əlaqədardır. Və bu üsul bir sahənin sonsuz sayda kiçik sahələrə bölünməsi ilə həmin fiqurun sahəsinin ümumi ölçüsünü tapmağa kömək edir.

ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕГРАЛА ПРИ ВЫЧИСЛЕНИИ ПЛОЩАДИ И ОБЪЕМА

Резюме

Математическая наука является сложной наукой и объединяет в себе множество понятий. Среди этих понятий особое значение имеет понятие интеграла. Формирование понятия интеграла в современную эпоху началось в XII веке. Интеграл широко используется как в науке, так и в прикладных областях. Понятие интеграла играет широкую роль не только в математике, но и в физике, технике, экономике и других прикладных областях. Среди ученых, сыгравших роль в формировании этой концепции, особое место занимают Исаак Ньютон, Готфрид Вильгельм Лейбниц, Архимед. Ньютон и Лейбниц заложили основы математического анализа, сформировав понятия «разность и интеграл» в современном математическом анализе. Позднее метод Архимеда «Метод Евдокса» лег в основу интегральной концепции. Этот метод тесно связан с понятием «Математическая бесконечность» в современном математическом анализе. И этот метод помогает найти общий размер площади этой фигуры, разделив площадь на бесконечное количество меньших участков.

APPLICATION OF INTEGRAL IN CALCULATING AREA AND VOLUME

Summary

Mathematical science is a complex science and combines a number of concepts. Among these concepts, the concept of integral is of special importance. The formation of the concept of integral in the modern era began in the 12th century. The integral is widely used in both science and applied fields. The concept of integral plays a wide role not only in mathematics, but also in physics, engineering, economics and other applied fields. Among the scientists who played a role in the formation of this concept, Isaac Newton, Gottfried Wilhelm Leibniz, Archimedes have a special place. Newton and Leibniz laid the foundation of mathematical analysis by forming the concepts of "difference and integral" in modern mathematical analysis. Archimedes' "Eudoxus method" method later covered the basic foundation of the integral concept. This method is closely related to the concept of "Mathematical infinity" in modern mathematical analysis. And this method helps to find the total size of the area of that figure by dividing an area into an infinite number of smaller areas.

Açar sözlər: həcm, sahə, inteqral

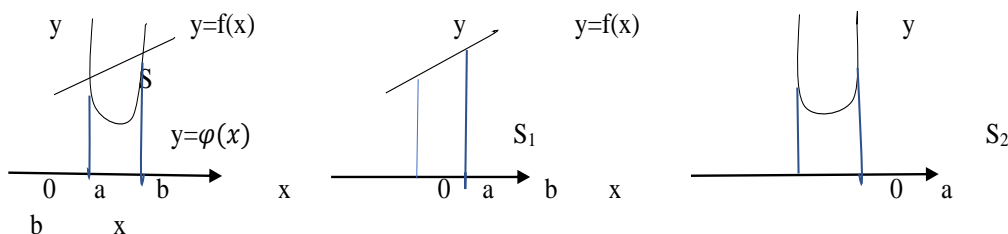
Ключевые слова: объем, площадь, интеграл

Key words: volume, area, integral

Məktəblərdə riyaziyyat elminin tədrisində bəzi cisimlərin həcmnin və sahəsinin hesablanmasında inteqralın tətbiqinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bunlara nümunə olaraq əyrilərlə hüdudlanmış fiqurun sahəsinin hesablanması, fırlanmadan alınan fiqurların həcmi və s. göstərmək olar.

Əyrilərlə hüdudlanmış fiqurun sahəsinin hesablanmasına baxaq.

Əgər $y=f(x)$ və $y=\varphi(x)$ funksiyalarının qrafikləri ilə hüdudlanmış fiqurun sahəsinə tapmalıyıq.

$$S_1 = \int_a^b f(x) dx \quad S_2 = \int_a^b \varphi(x) dx$$

$$S = S_1 - S_2 = \int_a^b f(x) dx - \int_a^b \varphi(x) dx$$

İndi isə fırlanmadan alınan fiqurların həcminə baxaq:

Piramidanın həcmninin inteqral ilə hesablanması:

Oturacağı a olan, hündürlüyü h olan düzgün dördbucaqlı piramidanın həcm düsturu aşağıdakı kimidir:

$$V = \int_0^h S(x) dx = \int_0^h \left(\frac{ax}{h}\right)^2 dx = \left(\frac{a}{h}\right)^2 \int_0^h x^2 dx = \frac{a^2 x^3}{x^2 3} \Big|_0^h = \frac{a^2}{3} h$$

Mənbə: *Nayma Qəhrəmanova, Məhəmməd Kərimov, Əbdürrəhim Quliyev, Ümumi təhsil müəssisələrində 11-ci siniflər üçün riyaziyyat fənni üzrə dərslik. Bakı - 2023.*

İndi isə əyrixətli trapesiyanın OX oxu ətrafında fırlanmasından alınan fiqurun həcmi tapılması qaydasına baxaq:

$[a; b]$ parçasını $a = x_0 < x_1 < x_2 < \dots < x_n = b$ nöqtələri ilə m sayda hissəyə bölsək və hər hissədəki C_j nöqtəsini götürsək, cismin x_{j-1} və x_j nöqtələrindən keçməklə OX oxuna perpendikulyar olan müstəvilər arasında qalan hissənin həcmi əvəzinə təqribi olaraq fiqurun hündürlüyünü Δx_j , radiusu $f(c_j)$ olan x_1 silindrinin həcmi ilə əvəz etmək olar, hündürlüyünü Δx_j , radiusu $f(c_j)$ olan x_1 silindirinin həcmi ilə əvəz etmək olar.

$$\Delta V_j = \pi [f(C)]^2 \cdot \Delta x_j, (j = \overline{1, n})$$

Cismin həcminə bu hissələrin həcmi cəmi kimi baxa bilərik:

$$V_m = \pi [f^2(c_1) \cdot \Delta x_1 + f^2(c_2) \cdot \Delta x_2 + \dots + f^2(c_n) \cdot \Delta x_n] \quad j = \overline{1, n}$$

Bu inteqral cəmində $m \rightarrow \infty$ olmaqla limitə keçməklə axtardığımız həcmi dəqiq qiymətini tapmış oluruq:

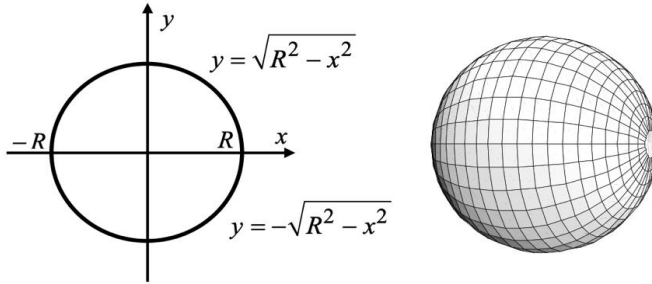
$$V = \pi \int_a^b f^2(x) dx$$

Misal: $y = x^2 + 3, x = 0, x = 2, y = 0$ xətləri ilə hüdudlanmış fiqurun OX ətrafında fırlanmasından alınan cismin həcmi hesablayaq.

$$\begin{aligned} V &= \pi \int_0^2 y^2 dx = \pi \int_0^2 (x^2 + 3)^2 dx = \pi \int_0^2 (x^4 + 6x^2 + 9) dx = \\ &= \pi \left(\frac{x^5}{5} + \frac{2}{3} x^3 + 9x \right) = \pi \left(\frac{32}{5} + \frac{16}{3} + 18 \right) = 29 \frac{11}{15} \pi \end{aligned}$$

Cavab: $V = 29 \frac{11}{15} \pi$

Kürənin həcmi və səth sahəsinin törəmə və inteqral ilə hesablanması:

$$\begin{aligned}
 V_x &= \pi \int_{-R}^R y^2 dx = \pi \int_{-R}^R (R^2 - x^2) dx = \pi R^2 x \Big|_{-R}^R - \frac{1}{3} \pi x^3 \Big|_{-R}^R = \\
 &= \pi R^2 (R + R) - \frac{1}{3} \pi (R^3 + R^3) = 2\pi R^3 - \frac{2}{3} \pi R^3 = \frac{4}{3} \pi R^3.
 \end{aligned}$$

Mənbə: Gonzalez, I., Jiu, L., & Moll, V. H. (2020). An extension of the method of brackets. Part 2. *Open Mathematics*, 18(1), 983–995.

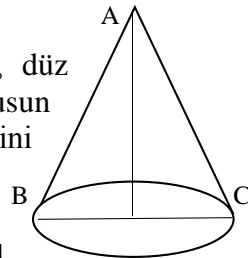
İnteqral hər hansı bir funksiyanın müəyyən bir aralıq vasitəsilə toplanmasını ifadə edir. İnteqral kiçik hissələri birləşdirərək ümumi nəticəni tapmağa kömək edir. Məsələn, bir dairənin tənliklərini inteqral vasitəsilə həll etmək, həmin dairədən yaranan kürənin həcm və səth sahəsini hesablamağa şərait yaradır.

Kürənin həcmi tapmaq üçün, dairənin bütün kiçik hissələrinin dövrətməsi nəticəsində yaranan həcmə bərabər toplanır. Hər bir hissənin bu formada toplanması, kürənin ümumi həcmi verir, həm də inteqraldan kürənin səth sahəsini hesablamaq üçün də istifadə olunur.

Konusun həcmi hesablanmasında inteqralın tətbiqi.

Konusun tərpənməz nöqtəsindən keçib konusun doğurunu xəttin istiqamətləndirici əyrisini kəsərək hərəkəti nəyicəsində alınan səth *konik səth* adlanır. Əgər istiqamətləndirici əyri çevrə olarsa, konik səthlə oturacağı dairə olan fiqur *düz dairəvi konus* adlanır.

Düzbucaqlı üçbucağı katetləri ətrafında fırlatsaq, düz dairəvi konus almış olarıq. Tutaq ki, $AK=H$ konusun hündürlüyü, $BC=d$ oturacağın diametridir. A nöqtəsini oturacaq çevrəsinin nöqtəsi ilə birləşdirsək, alınan xətlər doğuranlardır.

Konusun ox kəsiyi yan tərəfləri doğuran, oturacağı isə oturacaq çevrəsinin diametrinə bərabər olan bərabərtərəfli üçbucaqdır. Bərabərtərəfli konus dedikdə $AB=AC=BC=L$, ($L=2R$) olan konus başa düşülür.

Konusun açılışı radiusu doğurana, qövsün uzunluğu isə oturacaq çevrəsinin uzunluğuna bərabər olan dairə sektorudur.

$$S_{\text{sek}} = \frac{\pi L^2 \alpha}{360} = S_{\text{yan}}$$

$$S_{\text{sek}} = \frac{\pi L \alpha}{180} \cdot \frac{L}{2} = \frac{1}{2} l \cdot L$$

Burada qövsün uzunluğu l -ilə işarə olunub. $l=2\pi R$ -dir. Bu zaman konusun yan səthinin sahəsi aşağıdakı kimi olur:

$$S_{\text{yan}} = \frac{1}{2} \cdot 2\pi R \cdot L = \pi RL$$
$$S_{\text{r}} = \pi RL + \pi R^2; \quad V = \frac{1}{3} \pi R^2 H, \quad 0 \leq x \leq H$$
$$V = \int_0^H \frac{R^2}{H^2} x^2 dx = \frac{R^2}{H^2} \cdot \frac{x^3}{3} \Big|_0^H = \frac{1}{3} \pi R^2 H$$

$V = \frac{1}{3} \pi R^2 H$ düsturunu alırıq.

Tam konusu oturacağına paralel olan müstəvi ilə kəssək, bu zaman kəsən müstəvi ilə konusun oturacağı arasında qalan hissəyə kəsik konus deyilir.

Düzbucaqlı trapesiyanı düz bucaq yaradan tərəf ətrafında fırlatsaq, dairəvi kəsik konus alınır. Kəsik konusun ox kəsiyi bərabəryanlı trapesiya yaradır, doğuranlar yan tərəfi, oturacaqları isə alt və üst oturacaqların çevrələrinin diametridir.

Ədəbiyyat

1. A.M.Quliyev, N.Ə.Möhsümova, G.S.Məmmədova, M.A.Xankişiyeva. *Riyaziyyat. Bakı – 2008, s. 146.*
2. N.Qəhrəmanova, M.Kərimov, Ə.Quliyev. *Ümumtəhsil məktəblərində 11-ci sinif üçün Riyaziyyat fənni üzrə dərslik. Bakı – 2018, s. 250.*
3. R.Məmmədov. *Ali Riyaziyyat - 2. Bakı – 2017, s. 76.*
4. Gonzalez, I., Jiu, L., & Moll, V. H. (2020). *An extension of the method of brackets. Part 2. Open Mathematics, 18(1), s. 983.*

L.S.Nəcəfova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
leylaqubadova557@gmail.com

OPTİMALLAŞDIRMA MƏSƏLƏLƏRİNİN HƏLLİNDƏ XƏTTİ PROQRAMLAŞDIRMANIN TƏTBİQİ

Xülasə

Xətti proqramlaşdırma (LP) optimallaşdırma problemlərini həll etmək üçün müxtəlif sahələr üzrə tətbiqləri tapan riyazi metoddur. Birincisi, LP portfelin optimallaşdırılması üçün maliyyə və iqtisadiyyatda geniş istifadə olunur. İnvestorlar əvvəlcədən müəyyən edilmiş məhdudiyyətlər daxilində riskləri minimuma endirməklə yanaşı, gəlirləri artırmaq üçün LP-dən istifadə edir, bununla da investisiya strategiyalarında optimal tarazlığa nail olurlar.

İkincisi, müəssisələr nəqliyyat marşrutlarını, istehsal cədvəllərini və inventar idarəetmə proseslərini optimallaşdırmaq üçün LP-dən istifadə edir, nəticədə bu xərclərin azaldılmasına və əməliyyat səmərəliliyinin artırılmasına gətirib çıxarır.

Ümumilikdə, LP-nin çox yönlü olması onu müxtəlif sənayelər üzrə kompleks optimallaşdırma problemlərini həll etmək üçün əsas alətə çevirir və səmərəliliyi və strateji qərarların qəbulunu təmin edir.

ПРИМЕНЕНИЕ ЛИНЕЙНОГО ПРОГРАММИРОВАНИЯ ПРИ РЕШЕНИИ ЗАДАЧ ОПТИМИЗАЦИИ

Резюме

Линейное программирование (ЛП) — математический метод, который находит применение в различных областях решения оптимизационных задач. Во-первых, LP широко используется в финансах и экономике для оптимизации портфеля. Инвесторы используют LP для максимизации прибыли при минимизации рисков в заранее определенных пределах, тем самым достигая оптимального баланса в своих инвестиционных стратегиях.

Во-вторых, предприятия используют LP для оптимизации транспортных маршрутов, производственных графиков и процессов управления запасами, что приводит к снижению затрат и повышению операционной эффективности.

В целом, универсальность LP делает его ключевым инструментом для решения сложных задач оптимизации в различных отраслях и обеспечивает эффективность и принятие стратегических решений.

APPLICATION OF LINEAR PROGRAMMING IN SOLVING OPTIMIZATION PROBLEMS

Summary

Linear programming (LP) is a mathematical method that finds applications in various fields for solving optimization problems. First, LP is widely used in finance

and economics for portfolio optimization. Investors use LP to maximize returns while minimizing risks within predetermined limits, thus achieving optimal balance in their investment strategies.

Second, businesses use LP to optimize transportation routes, production schedules, and inventory management processes, resulting in cost reductions and increased operational efficiency.

Overall, the versatility of LP makes it a key tool for solving complex optimization problems across various industries and provides efficiency and strategic decision-making.

Açar sözlər: *optimallaşdırma, həll yolları, xətti proqramlaşdırma, mümkün tətbiqlər, səmərəlilik*

Ключевые слова: *оптимизация, решения, линейное программирование, возможные применения, эффективность*

Key words: *optimization, solutions, linear programming, possible applications, efficiency*

Xətti proqramlaşdırma optimallaşdırma məsələlərini həll etmək üçün istifadə olunan güclü riyazi texnikadır. O, iqtisadiyyat, mühəndislik, biznesin idarə edilməsi və logistika daxil olmaqla müxtəlif sahələrdə geniş tətbiqlərə malikdir. Real dünya problemlərini riyazi modellərdə formalaşdırmaqla xətti proqramlaşdırma optimal qərarlar qəbul etməyə, mənfəəti artırmağa, xərcləri minimuma endirməyə və resursları səmərəli şəkildə bölüşdürməyə kömək edir.

Özündə xətti proqramlaşdırma məhdudiyətlərə tabe olaraq dəyişənlər arasında xətti əlaqələrlə məşğul olur. Məqsəd, bütün məhdudiyətləri ödəməklə, verilmiş məqsəd funksiyasını optimallaşdıran mümkün olan ən yaxşı həlli tapmaqdır. Bu yanaşma xüsusilə məhdud resursların və rəqabətli məqsədlərin olduğu vəziyyətlərdə faydalıdır.

Xətti proqramlaşdırmanın klassik nümunələrindən biri “pəhriz problemdir” və burada məqsəd xüsusi qida tələblərinə cavab verən qidaların ən ucuz birləşməsini tapmaqdır. Fərqli qidaların vahidə görə xərclərini və onların qida dəyərini müəyyən etməklə xətti proqramlaşdırma ən aşağı xərcə tələb olunan qida qəbuluna cavab verən optimal pəhrizi müəyyən edə bilər.

İstehsalın planlaşdırılmasında xətti proqramlaşdırma istehsal cədvəllərinin optimallaşdırılmasına, inventarların idarə edilməsinə və resursların bölüşdürülməsinə kömək edir. İstehsal imkanları, tələb proqnozları və xərclər kimi amilləri nəzərə alaraq, müəssisələr səmərəliliyi artırmaq və gəlirliliyi artırmaq üçün xətti proqramlaşdırmadan istifadə edə bilərlər.

Maliyyə və investisiyaların idarə edilməsində xətti proqramlaşdırma portfelin optimallaşdırılmasında mühüm rol oynayır. İnvestorlar bu texnikadan aktivlərin korrelyasiyasını, gözlənilən gəlirləri və riskə dözümlülük səviyyələrini nəzərə alaraq riski minimuma endirməklə gəlirləri maksimuma

çatdıran diversifikasiya edilmiş portfeller qurmaq üçün istifadə edə bilərlər [1, s.44].

Təchizat zəncirinin idarə edilməsi nəqliyyat marşrutlarını, anbar yerlərini və inventar səviyyələrini optimallaşdırmaqla xətti proqramlaşdırmadan da faydalanır. Şirkətlər logistika planlaşdırmalarında xətti proqramlaşdırma üsullarını tətbiq etməklə nəqliyyat xərclərini minimuma endirə, saxlama xərclərini azalda və çatdırılma müddətlərini yaxşılaşdırırlar.

Bundan əlavə, xətti proqramlaşdırma telekommunikasiya marşrutu, trafik axınının optimallaşdırılması və enerji paylanması kimi şəbəkə axını problemlərində tətbiqləri tapır. Şəbəkələr vasitəsilə resursların hərəkətini modelləşdirmək və səmərəliliyi optimallaşdırmaqla xətti proqramlaşdırma daha yaxşı resurs istifadəsinə və ümumi sistem performansına töhfə verir.

Ümumilikdə, xətti proqramlaşdırma mürəkkəb optimallaşdırma problemlərinin həllinə sistemli və riyazi yanaşma təqdim edərək onu müxtəlif sənaye sahələrində qərar qəbul edənlər üçün dəyərli alətə çevirir. Çox dəyişənləri, məhdudiyyətləri və məqsədləri idarə etmək qabiliyyəti onu real dünya problemlərinin həlli və təşkilati nəticələrin yaxşılaşdırılması üçün əvəzsiz bir texnikaya çevirir.

Dünyanın optimallaşdırılması: Xətti proqramlaşdırmanın müxtəlif tətbiqləri.

Xətti proqramlaşdırma optimallaşdırma dünyasında riyazi dəqiqliyin çırağı kimi dayanır. Onun tətbiqləri maliyyədən mühəndisliyə, səhiyyədən logistikaya qədər çoxlu sənaye sahələrini əhatə edir. Özündə xətti proqramlaşdırma xətti əlaqələr, məhdudiyyətlər və obyektiv funksiyalar toplusunu nəzərə alaraq mümkün olan ən yaxşı nəticəni tapmağa çalışır. Gəlin bu güclü alətin dərinliklərini araşdıraq və onun müxtəlif domenlərdə qərar qəbulunu necə formalaşdırdığını araşdıraq.

Xətti proqramlaşdırmanın əsasları.

Onun tətbiqlərinə keçməzdən əvvəl xətti proqramlaşdırmanın əsas prinsiplərini müəyyən edək. Bu texnikanın mərkəzində xətti əlaqələr dayanır. Bu əlaqələr xətti tənliklər və ya dəyişənləri əhatə edən bərabərsizliklərlə təmsil olunur. Məqsəd bir sıra məhdudiyyətlərə riayət etməklə müəyyən bir məqsəd funksiyasını optimallaşdırmaqdır. Bu məhdudiyyətlərə resurs məhdudiyyətləri, tutum məhdudiyyətləri və əməliyyat sərhədləri daxil ola bilər.

Sxem 1. Optimallaşdırma məsələlərini həll etmək üçün xətti proqramlaşdırmanın tətbiqi sahələri.

Mənbə: [1, s.34] əsasında hazırlanmışdır.

Resursların optimallaşdırılması: İqtisadiyyat və biznesin idarə edilməsi.

İqtisadiyyat sahəsində xətti proqramlaşdırma resursların bölüşdürülməsini optimallaşdırmaqda geniş istifadə olunur. İstehsal gücü limitlərinə və maddi məhdudiyyətlərə riayət etməklə öz mənfəətini maksimuma çatdırmağı hədəfləyən bir istehsal şirkəti nəzərdən keçirək. Xətti proqramlaşdırma istehsal xərcləri, tələb proqnozları və inventar səviyyələri kimi amilləri nəzərə alaraq optimal istehsal kompleksini müəyyən etməyə

kömək edə bilər. Bu optimallaşdırma xərclərə qənaətə, resurslardan səmərəli istifadəyə və nəticədə gəlirliliyin artmasına gətirib çıxarır [2, s.1].

Biznesin idarə edilməsi xətti proqramlaşdırmadan da əhəmiyyətli dərəcədə faydalanır. Marketingdə şirkətlər reklam büdcələrini effektiv şəkildə bölüşdürmək üçün xətti proqramlaşdırmadan istifadə edir, büdcə məhdudiyyətləri daxilində əhatə dairəsini və təsirini artırır. Təchizat zəncirinin idarə edilməsi nəqliyyat marşrutlarını optimallaşdırmaq, inventar xərclərini minimuma endirmək və çatdırılma müddətlərini yaxşılaşdırmaq üçün bu alətdən istifadə edir. Xətti proqramlaşdırma vasitəsilə əməliyyatları sadələşdirərək, müəssisələr dinamik bazarlarda daha yüksək səmərəlilik və rəqabət qabiliyyətinə nail olurlar.

Maliyyə optimizasiyası: Portfelin idarə edilməsi və risk təhlili.

Xətti proqramlaşdırma maliyyədə, xüsusilə portfelin optimallaşdırılması və risklərin idarə edilməsində mühüm rol oynayır. İncəstörlər risk və gəliri tarazlaşdıraraq diversifikasiya edilmiş portfellər yaratmaq üçün bu texnikadan istifadə edirlər. Aktiv korrelyasiyasını, gözlənilən gəlirləri və riskə dözümlülük səviyyələrini nəzərə alaraq xətti proqramlaşdırma incəstörlərə portfel performansını optimallaşdıraraq məlumatlı qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Risk təhlili, həmçinin maliyyə institutlarına müxtəlif riskləri effektiv şəkildə qiymətləndirməyə və azaltmağa imkan verən xətti proqramlaşdırma modellərindən faydalanır.

Mühəndislik: Dizayn və resurs planlaması.

Mühəndislik sahəsində xətti proqramlaşdırma dizaynın optimallaşdırılmasına və resursların planlaşdırılmasına kömək edir. Struktur mühəndisləri ondan tikinti layihələrində material istifadəsini optimallaşdırmaq, struktur bütövlüyünü təmin edərkən xərcləri minimuma endirmək üçün istifadə edirlər. Ətraf mühit mühəndisləri tullantıların idarə edilməsi strategiyalarını optimallaşdırmaq üçün xətti proqramlaşdırma tətbiq edir, ətraf mühitə təsirləri xərclərlə balanslaşdırır. Enerji sistemlərində enerji istehsalı və paylama şəbəkələrinin optimallaşdırılması kimi resursların planlaşdırılması da səmərəliliyi və davamlılığı maksimuma çatdırmaq üçün xətti proqramlaşdırmaya əsaslanır [3, s.111-112].

Səhiyyə: Resursların bölgüsü və xidmətin optimallaşdırılması.

Xətti proqramlaşdırma səhiyyənin idarə edilməsində, xüsusən də resursların bölüşdürülməsində və xidmətin optimallaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Xəstəxanalar işçilərin cədvəlini optimallaşdırmaq, adekvat əhatə dairəsini təmin etmək və əmək xərclərini minimuma endirmək üçün ondan istifadə edirlər. Səhiyyə müəssisələri həmçinin xəstə axınını optimallaşdırmaq, gözləmə vaxtlarını azaltmaq və ümumi xidmət keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün xətti proqramlaşdırma tətbiq edirlər. Tibbi təchizat zəncirləri

optimallaşdırılmış inventar idarəçiliyindən faydalanır, əsas ləvazimatların vaxtında mövcudluğunu təmin etməklə yanaşı, artıq ehtiyatı minimuma endirir.

Kosmik tədqiqatlar və logistika.

Kosmosun tədqiqi sahəsində belə xətti proqramlaşdırma öz yerini tapır. NASA və digər kosmik agentliklər ondan missiyanın planlaşdırılması, trayektoriyaların optimallaşdırılması, yanacaq istifadəsi və kosmik missiyalarda resursların bölüşdürülməsi üçün istifadə edirlər. Logistika şirkətləri nəqliyyat marşrutlarını, anbar yerlərini və inventar səviyyələrini optimallaşdırmaq üçün xətti proqramlaşdırmadan istifadə edirlər ki, bu da xərclərə qənaət və operativ əməliyyatlara gətirib çıxarır [4, s.19].

Misal 1.

Kənd təsərrüfatı istehsalının planlaşdırılması:

Tutaq ki, fermer öz sahəsində buğda və qarğıdalı yetişdirir və ümumilikdə 240 saat əmək sərf edir. Bundan əlavə, buğda əkinə üçün 12 saat, qarğıdalı əkinə üçün isə 18 saat vaxt tələb olunur. Fermerin qarşısına ən azı 180 dekar buğda, ən azı 150 dekar qarğıdalı əkmək məqsədi qoyulub. Buğdadan 40 azn, qarğıdalıdan 30 azn qazanır. Fermer hansı ərazilərdə nə qədər əkin edəcəyini müəyyən etmək üçün xətti proqramlaşdırmadan istifadə edə bilər.

Problemin formalaşdırılması:

$$x_1 = \text{Buğda sahəsi (dekarla)}$$

$$x_2 = \text{Qarğıdalı sahəsi (akrla)}$$

Maksimallaşdırılacaq funksiya (qazanc):

$$Z = 40x_1 + 30x_2$$

Məhdudiyyətlər:

$$x_1 \geq 180 \text{ (Buğda sahəsi ən azı 180 dekar olmalıdır)}$$

$$x_2 \geq 150 \text{ (Qarğıdalı sahəsi ən azı 150 akr olmalıdır)}$$

$$12x_1 + 18x_2 \leq 240 \text{ (Ümumi əmək 240 saatdan az olmalıdır)}$$

Bu formulasiya fermerə buğda və qarğıdalı sahələrini təyin edərək qazancını maksimum dərəcədə artırmağa imkan verir.

İndi bu problemi həll edək:

Həll: Əvvəlcə (Z) funksiyasını maksimuma çatdırmaq üçün həll etməliyik:

$$Z = 40x_1 + 30x_2$$

$$Z = 40(180) + 30(150)$$

$$Z = 7200 + 4500 \quad Z = 7200 + 4500$$

$$Z = 11700 \quad Z = 11700$$

$$\text{Buğda sahəsi } (x_1) = 180 \text{ akr}$$

Qarğıdalı sahəsi (x_2) = 150 akr

Ümumi qazanc (Z) = 11700 azn

Beləliklə, xətti proqramlaşdırmadan istifadə etməklə fermer optimal kənd təsərrüfatı istehsalı planını müəyyən edə və işçi qüvvəsindən ən səmərəli şəkildə istifadə edərək maksimum mənfəət əldə edə bilər.

Çağırışlar və gələcək innovasiyalar.

Xətti proqramlaşdırma müxtəlif sahələrdə qərarların qəbulunda inqilab etsə də, problemlər qalmaqdadır. Mürəkkəb, qeyri-xətti problemlər xətti proqramlaşdırmadan kənar təkmil optimallaşdırma üsullarını tələb edə bilər. Bununla belə, riyazi modelləşdirmə, hesablama gücü və alqoritmik innovasiya sahəsində davam edən irəliləyişlər optimallaşdırma imkanlarının əhatə dairəsini genişləndirməyə davam edir.

Gələcəkdə süni intellekt və maşın öyrənməsinin xətti proqramlaşdırma ilə inteqrasiyası böyük vədlər verir. Bu inteqrasiya dinamik və qeyri-müəyyən mühitləri daha çevikliklə idarə edə bilən daha adaptiv və möhkəm optimallaşdırma həllərinə gətirib çıxara bilər [5, s.10].

Nəticə olaraq, xətti proqramlaşdırma, mürəkkəb mühitlərdə optimal nəticələr əldə etmək üçün sənayelər üzrə qərar qəbul edənlərə səlahiyyət verən optimallaşdırmanın təməl daşı kimi dayanır. Resursların bölüşdürülməsi və maliyyə optimallaşdırılmasından mühəndis dizaynı və səhiyyə idarəçiliyinə qədər onun tətbiqləri geniş və transformativdir. Texnologiya inkişaf etdikcə və fənlərarası əməkdaşlıqlar çiçəkləndikcə xətti proqramlaşdırma sahəsi genişlənməyə davam edir, müxtəlif sahələrdə innovasiya və səmərəliliyi artırır.

Yekun olaraq, xətti proqramlaşdırmanın müxtəlif sənayelər üzrə optimallaşdırmaya çox yönlülüyü və təsiri danılmazdır. Onun mürəkkəb problemləri modelləşdirmək, rəqabət aparan məqsədləri tarazlaşdırmaq və optimal həllər tapmaq bacarığı bütün dünyada qərar qəbul etmə proseslərində inqilab edib. İqtisadiyyatdan mühəndisliyə, maliyyədən səhiyyəyə və digər sahələrə qədər xətti proqramlaşdırma səmərəliliyi, xərclərə qənaəti və strateji qərarların qəbulunu gücləndirməyə davam edir.

Gələcəyə baxsaq, xətti proqramlaşdırmanın gələcəyi onun süni intellekt və maşın öyrənməsi kimi inkişaf etməkdə olan texnologiyalarla inteqrasiyasındadır. Bu inteqrasiya dinamik, real vaxt problemlərinin öhdəsindən gəlməyə qadir olan daha adaptiv, dataya əsaslanan optimallaşdırma həlləri vəd edir. Bundan əlavə, hesablama gücü və alqoritmik təkmilləşmədə davam edən irəliləyişlər xətti proqramlaşdırmanın həll edə biləcəyi problemlərin əhatə dairəsini və mürəkkəbliyini daha da genişləndirəcəkdir.

Getdikcə bir-birinə bağlı olan və məlumatlarla zəngin olan dünyanı gəzdikcə, səmərəli, davamlı həllərin formalaşdırılmasında xətti

proqramlaşdırmanın rolu daha da artacaq. Riyazi bir güc mərkəzi və innovasiya katalizatoru kimi onun irsi yaşadığımız dünyanı optimallaşdırmaqda onun davamlı aktuallığını vurğulayır. İstər təchizat zəncirlərinin optimallaşdırılmasında, istər səhiyyə resurslarının idarə olunmasında, istərsə də kosmik missiyaların planlaşdırılmasında xətti proqramlaşdırma tərəqqiyə təkan vermək və optimal nailiyyətlərə nail olmaq üçün əsas alət olaraq qalır.

Ədəbiyyat

1. Chernov, S. K., Titov, S. D., Chernova, L. S., Chernova, L. S., Zahorodnia, D., & Lendiuk, T. (2021). *The Methods and Means of Efficiency Increasing the Linear Optimization Problems Solving in Project Management*. In *11th IEEE International Conference on Intelligent Data Acquisition and Advanced Computing Systems: Technology and Applications (IDAACS)*. IEEE.
2. Han, J., Zhang, G., Hu, Y., & Lu, J. (2015). *Solving tri-level programming problems using a particle swarm optimization algorithm*. In *IEEE 10th Conference on Industrial Electronics and Applications (ICIEA)*. IEEE.
3. Kuendee, P., & Janjarassuk, U. (2018). *A comparative study of mixed-integer linear programming and genetic algorithms for solving binary problems*. In *5th International Conference on Industrial Engineering and Applications (ICIEA)*. IEEE.
4. Novikov, A. (2021). *Approaches to Solving and Applying Problems of Bilevel Stochastic Linear Programming*. In *17th International Asian School-Seminar "Optimization Problems of Complex Systems (OPCS)"*. IEEE.
5. Pal, A., Singh, S. B., & Deep, K. (2013). *Solution of fractional programming problems using PSO algorithm*. In *3rd IEEE International Advance Computing Conference (IACC)*. IEEE.

E.İ.Ağalarova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
agalarovaelyane@gmail.com

XƏTTİ PROQRAMLAŞDIRMA MODELƏRİNİN QURULMASI

Xülasə

Məqalə xətti proqramlaşdırma modellərinin qurulmasına həsr edilmişdir. Xətti proqramlaşdırma modelləri müxtəlif sənaye sahələrində qərar qəbul etmək üçün vacib vasitələrdən biridir. Xətti proqramlaşdırma modellərinin bir növü olan riyazi modelləşdirmə modelindən effektiv şəkildə istifadə etməklə təşkilatlar öz əməliyyatlarını optimallaşdırma və səmərəliliyi artırma bilərlər. Müəssisələr mürəkkəb problemlərlə üzləşməyə davam etdikcə, xətti proqramlaşdırmanın tətbiqi bu məsələlərin effektiv şəkildə həll edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək. İstər sadə resurs bölgüsü, istərsə də mürəkkəb optimallaşdırma məsələləri üçün xətti proqramlaşdırmanın başa düşülməsi və istifadəsi daha məlumatlı və strateji qərarlara səbəb ola bilər.

ПОСТРОЕНИЕ МОДЕЛЕЙ ЛИНЕЙНОГО ПРОГРАММИРОВАНИЯ

Резюме

Статья посвящена построению моделей линейного программирования. Модели линейного программирования являются одним из важных инструментов принятия решений в различных отраслях. Эффективно используя модели математического моделирования, являющиеся разновидностью моделей линейного программирования, организации могут оптимизировать свою деятельность и повысить эффективность. Поскольку предприятия продолжают сталкиваться со сложными проблемами, применение линейного программирования будет иметь решающее значение для эффективного решения этих проблем. Будь то простое распределение ресурсов или сложные проблемы оптимизации, понимание и использование линейного программирования может привести к более обоснованным и стратегическим решениям.

CONSTRUCTION OF LINEAR PROGRAMMING MODELS

Summary

The article is devoted to the construction of Linear Programming models. Linear programming models are one of the important tools for decision-making in various industries. By effectively using mathematical modeling models, which are a type of linear programming models, organizations can optimize their operations and increase efficiency. As enterprises continue to face complex problems, the application

of linear programming will be critical to solving these problems effectively. Whether for simple resource allocation or complex optimization problems, understanding and using linear programming can lead to more informed and strategic decisions.

Açar sözlər: xətti proqramlaşdırma, riyazi model, riyaziyyat

Ключевые слова: линейное программирование, математическая модель, математика

Key words: linear programming, mathematical model, mathematics

Xətti proqramlaşdırma qərara dəstək sistemləri üçün mövcud olan ən güclü analitik vasitələrdən biridir. Xətti proqramlaşdırma xətti funksiyanın optimal həllini tapmaq üçün istifadə olunan riyazi anlayışdır və xətti proqramlaşdırma resursların optimal istifadəsi üçün riyazi modelləşdirmə metodlarından biridir [4]. Xətti proqramlaşdırma modelləri riyazi proqramlaşdırma modellərinin xüsusi bir sinfidir. Riyazi proqramlaşdırma modeli optimallaşdırma məsələsinin optimal həllinin xüsusiyyətlərini riyazi əlaqələrlə təsvir etmək üçün istifadə olunur [1]. Riyazi modellər vasitəsilə real sistemləri qurmaq daha ucuz, daha sürətli və təhlükəsizdir. Riyazi modeldən istifadə edərək, ən aşağı qiymətə məhsulun standartlarına cavab verəni tapmaq üçün bütün mümkün birləşmələr qiymətləndirilir. Həmçinin son zamanlar riyazi modelləşdirmə iqtisadi obyektlərin və proseslərin öyrənilməsi və təhlili, onların inkişafının proqnozlaşdırılması üçün ən mühüm üsullardan birinə çevrilmişdir. Xətti proqramlaşdırma modelinin qurulması üçün riyazi modeldən istifadə edəcəyik və məsələnin həll təsvirini verməklə yanaşı, model optimal həll tapmağa qadir olan standart optimallaşdırma alqoritmlərinin tətbiqi üçün əsas yaradır. Xətti proqramlaşdırma ilə müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmaq üçün xətti cəbr və optimallaşdırma alqoritmləri tətbiq edilir.

Aşağıda, riyazi proqramlaşdırma modelinin elementlərini nəzərdən keçirəcəyik və nümunə kimi sadə optimallaşdırma məsələsinə müraciət edəcəyik:

Nümunə olaraq aşağıdakı sadə optimallaşdırma məsələsinə istinad edəcəyik:

Ətir firması üç essensiyanı – qızılgül, zanbaq və bənövşəni qarışdıraraq iki yeni məhsul istehsal edir. Birinci ətiri istehsal etmək üçün 1,5 litr qızılgül, 1 litr zanbaq və 0,3 litr bənövşə tələb olunur. İkinci ətiri istehsal etmək üçün isə 1 litr qızılgül, 1 litr zanbaq və 0,5 litr bənövşə tələb olunur. Anbarda müvafiq olaraq 27, 21 və 9 litr qızılgül, zanbaq və bənövşə mövcuddur. Şirkət satılan hər litr birinci ətir üçün $130 x_1$ miqdarda, ikinci ətir üçün isə $100 x_2$ miqdarda mənfəət əldə edir. Məsələdə əsas məqsəd istehsal edilməli olan iki ətirdən optimal miqdarı müəyyənləşdirməkdir.

Riyazi proqramlaşdırma modeli aşağıdakı elementlərdən ibarətdir:

- **Təyin** – əvvəlcə sistemin elementləri qruplaşdırılır. Nümunədə iki qrup təbii olaraq meydana gəlir: 1-ci qrup ($I = \{\text{qızılgül, zanbaq, bənövşə}\}$) və 2-ci qrup ($J = \{\text{bir, iki}\}$).

- **Parametrlər** – məsələnin məlum olan və sistem elementlərindən asılı olan kəmiyyətləri təyin edir. Nümunədə aşağıdakı parametrlər mövcuddur: hər bir ətir üçün müəyyən olunan mənfəətlər (birinci ətir üçün $130 x_1$, ikinci ətir üçün $100 x_2$ miqdarda), hər bir essensiya üçün müəyyən olunan anbardakı miqdar (müvafiq olaraq qızılgül üçün 27 litr, zanbaq üçün 21 litr və bənövşə üçün 9 litr) və hər bir ətir üçün tələb olunan essensiya miqdarı ətir cütü üzrə müəyyən olunur.

- **Qərar (və ya idarəetmə) dəyişənləri:** Bunlar məsələnin müxtəlif mümkün həll yollarını tapmaq üçün həll edə biləcəyimiz naməlum kəmiyyətlərdir. Nümunədə qərar dəyişənləri hər ətirdən istehsal olunacaq miqdardır (bu dəyişənləri x_1 və x_2 ilə qeyd edək).

- **Məhdudiyyətlər:** Bunlar həllərin uyğunluğunu təmin edən şərtləri təsvir edən riyazi əlaqələrdir. Başqa sözlə, məhdudiyyətlər dəyişənlərin uyğun həllərini tapmağa imkan verən dəyərlərini qeyri-uyğun həllərdən fərqləndirir. Məsələn, heç bir uyğun həll 27 litrdən çox qızılgül essensiyasından istifadə edə bilməz və bu belə yazıla bilər: $1.5x_1 + 1x_2 \leq 27$.

- **Məqsəd funksiyası:** Bu maksimumlaşdırılması və ya minimumlaşdırılması lazım olan, qərar dəyişənlərinin funksiyası kimi yazılan kəmiyyətdir. Nümunədə mənfəəti maksimumlaşdırmaq istəyirik, yəni ifadə $130x_1 + 100x_2$ olacaq.

Optimallaşdırma məsələsini riyazi proqramlaşdırma modeli kimi həll etmək, bütün məhdudiyyətləri təmin edən və məqsəd funksiyasını maksimumlaşdıran və ya minimumlaşdıran dəyişənlərin dəyərlərini müəyyən etmək deməkdir. Bu dəyərlər məsələnin həllidir [3, s.2].

Xətti proqramlaşdırma modeli riyazi proqramlaşdırma modelidir ki, burada məqsəd funksiyası qərar dəyişənlərinin xətti ifadəsidir və məhdudiyyətlər xətti tənliklər və ya bərabərsizliklər sistemi ilə verilir.

Bəzən xətti proqramlaşdırma modelinə əlavə məhdudiyyətlər və şərtlər əlavə oluna bilər. Bu, həllin daha real və uyğun olması üçün modelə bağlı olan resurslar və başqa faktorlar barədə daha dəqiq məlumatı əks etdirmək məqsədilə edilir. Məsələn, bəzi dəyişənlərin müəyyən bir aralıqda olması sadəcə tam ədədli qiymətlər ala bilməsi şərti daxil edilə bilər.

Qərar dəyişənlərinin qəbul edə biləcəyi dəyərlərin növündən asılı olaraq aşağıdakı modellər mövcuddur:

- **Xətti proqramlaşdırma modelləri** - əgər bütün dəyişənlər real qiymətləri qəbul edə bilirsə;

- **Tam ədədi xətti proqramlaşdırma modelləri** - əgər bütün dəyişənlər yalnız tam ədədlər qəbul edə bilirsə;

- **Qarışıq tam ədədi xətti proqramlaşdırma modelləri** - əgər bəzi dəyişənlər real qiymətlər, bəziləri isə yalnız tam ədədlər qəbul edə bilirsə.

Beləliklə, nümunədə verilmiş məsələni Xətti Proqramlaşdırma məsələsi kimi təyin etmək olar:

$$\begin{aligned} & \max 130x_1 + 100x_2 \text{ məqsəd funksiyası;} \\ & 1,5x_1 + x_2 \leq 27 \text{ qızılıgül mövcudluğu;} \\ & x_1 + x_2 \leq 21 \text{ zanbaq mövcudluğu;} \\ & 0,3x_1 + 0,5x_2 \leq 9 \text{ bənövşə mövcudluğu;} \\ & x_1, x_2 \geq 0 \text{ dəyişənin dəyərləri.} \end{aligned}$$

Modelləri daha ümumi formada, uyğun cəbri ifadələrdən istifadə etməklə təsvir etmək rahatdır və eyni model eyni şəkildə müəyyən edilmiş çoxsaylı halları (və ya vəziyyətləri) təsvir edə bilsin. Burada “məsələ” dedikdə “eyni şəkildə müəyyən edilmiş məsələlər sinfi” nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə, çoxluqlar və müvafiq göstəricilər müəyyən edildikdən sonra parametrlər və dəyişənlərin, eləcə də məqsəd funksiyasının və məhdudiyətlərin tərifini ümumiləşdirmək olar [3, s.34]. Nümunədə istehsalın optimallaşdırılması məsələsini belə ümumiləşdirə bilərik. Burada resurs mövcudluğunun olmaması şərti ilə mənfəəti artırmaq üçün nə qədər məhsul istehsal edilməli olduğunu müəyyən etmək lazımdır.

Aşağıdakı qeydlərdən istifadə edək.

- I: resurs dəsti (nümunədə, 1-ci qrup);
- J: məhsul (nümunədə, 2-ci qrup);
- D_i : resursun mövcudluğu $i \in I$;
- P_j : hər bir məhsul üçün vahid mənfəət $j \in J$;
- Q_{ij} : məhsulun hər bir vahidi üçün tələb olunan $i \in I$ və resurs miqdarı $j \in J$;
- x_j : məhsulun miqdarı $j \in J$ (qərar dəyişənləri).

Ümumi problemin modelini aşağıdakı kimi yazı bilərik:

$$\begin{aligned} & \max \sum_{j \in J} P_j x_j \\ & \sum_{j \in J} Q_{ij} x_j \leq D_i \quad \forall i \in I \\ & x_j \in \mathbb{R}_+ \quad \forall j \in J \end{aligned}$$

Nümunədə təsvir edilən $I = \{\text{qızılıgül, zanbaq, bənövşə}\}$, $J = \{\text{bir, iki}\}$ və D_i, P_j, Q_{ij} parametrlərinin qiymətlərinin təyin edilməsi vasitəsilə əldə edilir. Parametrlər üçün müxtəlif dəyərlər seçməklə model eyni problemin müxtəlif nümunələrini əldə edir. Yuxarıda təsvir edilən ümumi model əsas modelləşdirmə ilə üst-üstə düşür və optimal məhsulun tapılması prosesinin bir nümunəsidir [3, s.3].

Beləliklə, xətti proqramlaşdırma modeli real problemlərin riyazi ifadələrlə təsvir edilib optimallaşdırmasına kömək edir. Bu üsul xüsusilə resurs məhdudiyyəti və maksimum gəlir əldə etmək məqsədilə istifadə edilən bir çox sahədə faydalıdır. Xətti proqramlaşdırmanın real həyatda böyük tətbiqi var və ondan müxtəlif növ problemləri həll etmək üçün istifadə olunur.

Məqalənin aktuallığı: Müasir dövrdə insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində proqramlaşdırma texnologiyasından istifadənin üstünlükləri çoxdur və xətti proqramlaşdırmanın istifadəsi müəyyən strukturların səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artır bilər. Məqalədə vurğulanır ki, riyazi proqramlaşdırma modelindən istifadə edərək bir çox məsələləri həll etmək mümkündür.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalə, xətti proqramlaşdırma modelinin bir növü olan riyazi roqramlaşdırmanın istehsal proseslərinin idarə edilməsi, planlaşdırılması, həmçinin genişmiqyaslı problemlərin həlli üçün istifadə imkanlarını artırır.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi: Bir çox sahələrdə müəssisələrin xərcləri azaltmasına, məhsuldarlığın artmasına və rəqabət üstünlüyü əldə etməsinə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. S.Əbdürəhmanov, Ə.Mirzəyev, S.Şamoyev – Riyazi proqramlaşdırma. Bakı – 1983.
2. Yalçın Hacızalov, Yeganə Kərimova, Leyla Hüseynova EKONOMETRİKA: nəzəriyyə və praktikum. Bakı – 2010.
3. <https://www.math.unipd.it/~luigi/courses/metmodoc1819/m01.modelli.00.en.pdf>
4. <https://www.geeksforgeeks.org/linear-programming>

M.M.Əlizadə
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
aliyevameleyke07@gmail.com

MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNDƏ QARABAĞ MƏDƏNİ İRSİNİN TƏBLİĞİ

Xülasə

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Qarabağ mədəni irsinin təbliği ölkənin milli irsinin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün mühüm fəaliyyətlərdən biridir. Muzey, Qarabağ bölgəsinin zəngin mədəniyyətini və tarixi keçmişini sənədləşdirərək, bu irsi beynəlxalq miqyasda tanımaq və təbliğ etmək məqsədi daşıyır. Muzeydə Qarabağın xalçaçılığı, zərgərlik sənəti, milli geyimləri, musiqi irsi və arxeoloji tapıntıları kimi unikal mədəniyyət nümunələri nümayiş olunur. Xüsusi sərgilər, tədqiqatlar və tədbirlər vasitəsilə Qarabağın mədəni irsi dünya ictimaiyyətinə təqdim edilir, həmçinin gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasına töhfə verilir. Bu fəaliyyətlər, Qarabağın tarixi və mədəni irsinin unudulmaması və Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyü ilə bağlı ədalətli mövqeyinin təbliğinə xidmət edir.

ПРОДВИЖЕНИЕ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ КАРАБАХА В НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Пропаганда культурного наследия Карабаха в Национальном музее истории Азербайджана является важной деятельностью по сохранению национального наследия и его передаче будущим поколениям. Музей стремится документировать и продвигать богатую культуру и историческое прошлое региона Карабах на международной арене. В музее представлены уникальные культурные артефакты, такие как карабахские ковры, ювелирные изделия, традиционная одежда, музыкальное наследие и археологические находки. Через специальные выставки, исследования и мероприятия музей представляет культурное наследие Карабаха мировой общественности, одновременно способствуя патриотическому воспитанию молодежи. Эти усилия направлены на то, чтобы история и культурное наследие Карабаха не были забыты, а также на продвижение справедливой позиции Азербайджанского государства в отношении территориальной целостности.

PROMOTION OF KARABAKH CULTURAL HERITAGE AT THE NATIONAL AZERBAIJAN HISTORY MUSEUM

Summary

The promotion of Karabakh's cultural heritage at the National Museum of History of Azerbaijan is a crucial effort to preserve the nation's cultural legacy and pass it on to future generations. The museum aims to document and promote the rich culture and historical past of the Karabakh region on an international scale. It showcases unique cultural artifacts such as Karabakh carpets, jewelry, traditional clothing, musical heritage, and archaeological discoveries. Through special exhibitions, research, and events, the museum introduces Karabakh's cultural heritage to the global community, while also contributing to the patriotic education of the younger generation. These efforts serve to ensure that the history and cultural heritage of Karabakh are not forgotten and to promote the just position of the Azerbaijani state regarding its territorial integrity.

Açar sözlər: *arxeoloji, qədim, eksponat, mədəni irs, nümayiş, mühüm*

Ключевые слова: *археологический, древний, экспонат, культурное наследие, демонстрация, важный*

Key words: *archaeological, ancient, exhibit, cultural heritage, display, important*

Qarabağ təkcə Azərbaycanın deyil, ümumiyyətlə, dünyanın ən qədim və zəngin tarixi olan bölgələrindən biridir. Bu bölgə, 1-2 milyon il yaşı olan insan həyatının ilk izləri ilə tanınan Azıx mağarasına ev sahibliyi edir. Azıx mağarası dünya arxeologiyası elmi tərəfindən ilkin insan mədəniyyətinin formalaşdığı yerlərdən biri kimi qəbul edilən “Quruçay mədəniyyəti” ilə məşhurdur. Eyni zamanda, Qarabağ, Qafqazda ilk şəhər tipli yaşayış məskəni olan Üzərliktəpənin də vətənidir. Bu məkanlar göstərir ki, Qarabağ ərazisi təkcə Azərbaycan üçün deyil, həm də dünya üçün mühüm arxeoloji və tarixi əhəmiyyət daşıyır.

Lakin XX əsrin 90-cı illərindən etibarən Qarabağ bölgəsi dünyada başqa bir mənə ilə tanınmağa başladı – münaqişə zonası kimi. Azərbaycan bu bölgədə baş verən müharibəyə zorla cəlb olundu və bu müharibə illərində Qarabağın həqiqətləri, Azərbaycanın haqlı mövqeyi dünya ictimaiyyətinə çatdırılmalı oldu. Buna görə də, Qarabağın tarixinin və mədəni irsinin dərindən öyrənilməsi və təbliği günün ən aktual məsələlərindən birinə çevrildi. Bu sahədə aparıcı rol oynayan müəssisələrdən biri də Azərbaycanın ən qədim muzeylərindən olan, 101 illik tarixi ilə seçilən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi olmuşdur. Muzey Qarabağla bağlı çox zəngin material bazasına malikdir və bu məlumatların təbliği və araşdırılması sahəsində mühüm obyektlərdən biri hesab edilir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Qarabağa aid ən qiymətli eksponatlardan biri 350-400 min il yaşı olan azıxantropun alt çənə sümüyüdür. Bu qədim insan qalığı təkcə Azərbaycanın deyil, ümumilikdə bəşər tarixinin ilk dövrlərinə aid vacib bir tapıntıdır. Muzeyin kolleksiyasında XXI əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrü əhatə edən yüzlərlə material saxlanılır. Muzeyin müxtəlif fondlarında Qarabağın zəngin tarixini və mədəni irsini əks etdirən çoxlu sayda eksponatlara rast gəlinir. Bu fondlar arasında ən zəngin olanı isə Etnoqrafiya fondudur. Bu fondun xalça kolleksiyasında Qarabağa məxsus 140-dan çox xalça və xalça məmulatı qorunub saxlanılır. Bu xalçalar regionun zəngin xalçaçılıq ənənələrinin şahidi kimi əhəmiyyətli hesab edilir [2, s.123].

2013-cü ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan Qarabağa məxsus xalçalar “Qarabağ xalçaları” adlı kataloqda bir araya gətirilmişdir. Kataloqun elmi redaktoru akademik Nailə Vəlixanlı olmuşdur. Bu kataloqda Qarabağ xalçalarının tarixi arxeoloji tapıntılar əsasında dərinlən araşdırılır və belə nəticəyə gəlinir ki, Qarabağ Qafqaz xalçalarının vətənidir. Qarabağ xalçaçılıq sənətinin inkişafında yerli qoyun cinslərinin verdiyi yüksək keyfiyyətli yun, müxtəlif rəngli bitkilərdən alınan təbii boyaq maddələri, eləcə də region əhalisinin yaradıcılıq qabiliyyəti və empirik bilikləri mühüm rol oynamışdır. Kataloqda həmçinin Qarabağ xalçaçılığı ilə bölgənin əzəli sakinləri olan türklərin məşğul olduğu faktlarla əsaslandırılır. Bu, Qarabağın xalçaçılıq sənətinin qədimdən bəri burada yaşayan türklər tərəfindən inkişaf etdirildiyini və xalçaçılığın onların həyatında mühüm yer tutduğunu bir daha sübut edir.

Qarabağ xalçaları yalnız estetik baxımdan deyil, həm də tarixi və mədəni baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır. Onlar bu bölgənin zəngin keçmişini, mədəni müxtəlifliyini və yaradıcılıq ruhunu əks etdirir. Bu xalçalar təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Qafqazın xalçaçılıq mədəniyyətinin inciləridir. Onların beynəlxalq miqyasda tanınması və öyrənilməsi Qarabağın mədəni irsinin dünya səviyyəsində təbliğinə xidmət edir.

Qarabağın ənənəvi geyimləri, xüsusilə çəpkənlər və arxalıklar, bölgənin qədim tarixinin və mədəni irsinin bir parçası olaraq uzun illər boyunca formalaşmışdır. Qarabağ və Bakı-Şirvan çəpkənləri bir-birindən fərqlənir və bu fərqlilik daha çox onların çapıqlarının forması və uzunluğu ilə özünü büruzə verir. Qarabağ çəpkənlərinin ümumi uzunluğu, adətən 43-57 sm arasında dəyişir, yan çapıqları isə təxminən 2 sm-dir. Buna qarşı olaraq Bakı-Şirvan çəpkənlərinin uzunluğu 56-63 sm arasında olur, yan çapıqları isə 8-10 sm-dir. Maraqlıdır ki, Bakı-Şirvan çəpkənləri öz çapıqlarının forması ilə Osmanlı saray kaftanlarına bənzəyir və onların sadəcə qısa versiyaları kimi görünür. Qarabağ çəpkənləri isə daha qədim dövr çəpkənlərinin, yəni uzun kaftanların formasını saxlayır [2, s.163].

Tarixən, orta əsrlər boyunca uzun ətəkli çəpkənlər geniş yayılmışdı. Lakin XIX əsrin əvvəllərində bu geyimlərin ətəyi qısaldılmış və zamanla sıradan çıxaraq onların yerini arxalıqlar almışdır. Qarabağ arxalıqları isə xüsusi maraq doğurur, çünki bu geyimlər daha qədim dövrlərin izlərini özündə qoruyub saxlayır. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda qorunan Qarabağ arxalıqları və bölgəyə aid fotosəkillərin müqayisəli təhlili nəticəsində yeni faktlar aşkarlanmışdır. Belə ki, bu vaxta qədər elmi ədəbiyyatda Qarabağ arxalığı kimi təqdim olunan oyma yaxalı arxalığın daha qədim bir forması aşkar edilmiş və elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Ədəbiyyatda tez-tez oyma yaxalı arxalıqlar zanbaq yaxalı arxalıqlarla qarışdırılır. Halbuki, oyma yaxalı arxalıqlar tarixi baxımdan daha qədimdir və forma etibarilə digər arxalardan fərqlənir.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Qarabağ arxalıqlarının ilkin forması oyma yaxalı, uzun və büzmə ətəkli olmuşdur. Bu cür arxalıqların təmsalında Etnoqrafiya fondunda qorunan nümunələr əsasında fikir söyləmək mümkündür. Qarabağ arxalığının yaxası geniş və dairəvi formadadır, ətəyi isə digər arxalıqlarla müqayisədə daha uzundur (təxminən 22 sm) və büzməli şəkildə tikilmişdir. Qolları dirsəyə qədər uzanan bu arxalıq həm də Xurşud Banu Natəvanın arxalığı ilə demək olar ki, identikdir. Geyimin bu cür xüsusiyyətləri onu digər bölgələrin arxalıqları ilə də yaxınlaşdırır. Məsələn, Bakı-Şirvan və Quba arxalıqları da uzun büzməli ətəyə sahibdir.

Bəzi fotosəkillərdə Qarabağ arxalıqlarının uzunqollu forması da qeydə alınmışdır, eynilə Bakı-Şirvan arxalıqlarında olduğu kimi. Arxalıqların əl ilə tikilməsi, onların qədimliyini göstərən əsas faktlardan biridir. Digər bir maraqlı xüsusiyyət isə yaxa kəsimidir. Qarabağ arxalıqlarının yaxası kişi çuxaları və digər bölgələrin qadın arxalıqları ilə eyni kəsim texnikası ilə hazırlanmışdır. Bu xüsusiyyət, onları zanbaq yaxalı arxalıqlardan ayıran başlıca fərqdır. Qarabağ arxalıqlarında yaxa bütöv şəkildə, düzyaxa kəsimində olur və ön laylar boyundan başlayaraq ətəyə qədər çatır. Ətəyi büzməli olan bu arxalıqlar, yaxa kəsiyindən başlayaraq bel dairəsi boyunca uzanır [1, s.27].

Bu məlumatlar göstərir ki, Qarabağın ənənəvi geyimləri tarix boyu mədəniyyətin və estetik zövqün mühüm bir hissəsi olmuşdur. Qarabağ çəpkənləri və arxalıqları yalnız bölgənin geyim tərzini deyil, həm də onun sosial və mədəni irsini əks etdirir. Geyimlərin uzun müddət boyunca dəyişməsi və inkişafı, bu bölgənin müxtəlif dövrlərdə nə qədər geniş bir mədəni mirasa sahib olduğunu göstərir. Hər bir arxalıq və çəpkən Qarabağın tarixinin bir parçasıdır və bu geyimlər vasitəsilə bu zəngin irs nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür.

2010-cu ildə təşkil olunmuş “Qarabağ – Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı” sərgisi Qarabağın mədəni irsinin və tarixinin geniş şəkildə nümayişi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu sərgi, Etnoqrafiya elmi fond şöbəsinin təşəbbüsü və akademik Nailə Vəlixanlının

rəhbərliyi altında həyata keçirilmişdir. Sərgi Qarabağın qədim dövrlərdən bu günümüzdə qədər keçdiyi yolu, tarixi və mədəniyyətini əks etdirən geniş tematik çərçivədə hazırlanmışdı. Azıx mağarasından başlayaraq Qarabağ müharibəsinə qədərki dövrün əks olunduğu sərgi Qarabağ tarixinin müxtəlif mərhələlərini və mədəni irsini ziyarətçilərə çatdırmaq məqsədi daşıyırdı.

Sərgi “Qarabağın arxeologiyası”, “Qarabağ xalçaları”, “Qarabağ zərgərlik sənəti”, “Qarabağın milli geyimləri”, “Qarabağın musiqisi xəzinəsi”, “Qarabağ tikmələri”, “Qarabağ sikkələri”, “Qarabağ atı”, “Qarabağ rəsm əsərlərində və fotolarda”, “Qarabağ nəşrlərdə” və “Qarabağ müharibəsi” kimi tematik bölmələr əsasında qurulmuşdu. Hər bir bölmə Qarabağın özünəməxsus mədəniyyətini, sənətkarlıq sahələrini və tarixi prosesləri əks etdirən eksponatlarla zənginləşdirilmişdir.

Sərgidə Etnoqrafiya fonduna aid 100-dən çox eksponat nümayiş etdirilmişdir. Bunlar arasında qədim xalçalar, Qarabağın milli geyimləri, zərgərlik nümunələri və tikmələr xüsusi diqqət çəkmişdir. Bundan əlavə, sərgidə Arxeologiya, Hədiyyələr və Xatirə əşyaları, Xüsusi materiallar, Neqativlər, Sənədli mənbələr, Silahlar və Bayraqlar, Faleristika (medalların öyrənilməsi) və Qliptika (daş oyma sənəti) fondlarından da yüzlərlə eksponat nümayiş olunmuşdur. Muzeyin nəzdində fəaliyyət göstərən kitabxananın kolleksiyasından olan nadir kitablar və nəşrlər də sərgidə öz yerini tapmışdır.

Sərginin təşkilində Qarabağın mədəni irsinin təbliği ilə yanaşı, Azərbaycanın Qarabağ müharibəsindəki haqlı mövqeyini xarici ziyarətçilərə çatdırmaq da vacib idi. O dövrdə muzeyin kolleksiyasında yalnız bir Qarabağ şəhidinə aid material mövcud idi. Lakin sərgi çərçivəsində Qarabağ müharibəsinə aid materialların artırılması məqsədi ilə daha üç şəhidin şəxsi əşyaları və digər materialları muzeyə daxil edilmişdir. Bu şəhidlərə aid materialların sərgidə nümayiş etdirilməsi Qarabağ müharibəsinin izlərini ziyarətçilərə daha yaxın və təsirli şəkildə çatdırmaq üçün mühüm addım olmuşdur.

Sərgidə nümayiş olunan Qarabağa aid müxtəlif eksponatlar, o cümlədən Qarabağ xalçaları, milli geyimlər və musiqi alətləri bölgənin zəngin mədəniyyətinin beynəlxalq səviyyədə tanıtılmasına xidmət etmişdir. Xüsusilə xarici qonaqlar üçün Qarabağın tarixi, mədəni irsi və müharibə həqiqətləri haqqında geniş məlumat verən bu sərgi, Azərbaycanın Qarabağ məsələsində haqlı mövqeyini bir daha vurğulamışdır. Beləliklə, “Qarabağ – Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı” sərgisi Qarabağın qədim tarixinin və mədəniyyətinin beynəlxalq aləmdə geniş şəkildə təbliğ edilməsi üçün vacib platforma olmuşdur.

Muzey işinin ən önəmli istiqamətlərindən biri toplama işi və muzey kolleksiyasının zənginləşdirilməsidir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi bu sahədə daim fəal iş apararaq ölkənin mədəni və tarixi irsinin qorunmasında

mühüm rol oynamışdır. Qarabağın işğalından keçən illər ərzində muzey rəhbərliyi, şəhid və qazi materialları ilə yanaşı, bölgənin mədəni və tarixi irsinə aid maddi mədəniyyət nümunələrinin toplanmasına da xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu, bölgənin zəngin mədəniyyətini və tarixini gələcək nəsillərə çatdırmaq, həmçinin müharibə dövründə yaşanan hadisələri sənədləşdirmək məqsədi ilə həyata keçirilmişdir.

Nəticə

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Qarabağın işğal dövründə də öz kolleksiyasını zənginləşdirərək, xüsusilə münaqişə zamanı itirilmiş və ya dağıdılmış mədəni irsi sənədləşdirmək üçün müvafiq addımlar atmışdır. Bu müddət ərzində muzeyə çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələri daxil edilmiş, Qarabağın tarixi və mədəni irsinə dair əsərlər toplanmışdır. Toplanmış eksponatlar arasında Qarabağ xalçaları, milli geyimlər, zərgərlik nümunələri və digər sənətkarlıq əşyaları önəmli yer tutmuşdur. Bu materiallar Qarabağın qədim dövrlərdən günümüzdə qədər keçdiyi tarixi inkişaf yolunun sübutu kimi tədqiqatçılar və tarixçilər üçün qiymətli məlumat mənbəyi olmuşdur.

Muzeyin bu toplama fəaliyyəti xüsusilə Qarabağ müharibəsinin izlərini əks etdirən materiallara da geniş yer vermişdir. Qarabağ müharibəsi dövründə şəhidlərin şəxsi əşyaları, qazilərin hərbi materialları və digər döyüş xatirələri muzeyə daxil edilmişdir. Bu materiallar Qarabağ müharibəsi haqqında dəqiq və faktiki məlumat bazası yaradaraq, gələcək nəsillərə Qarabağın ərazi bütövlüyü uğrunda aparılan mübarizəni çatdırmaqda mühüm rol oynamışdır. Muzeyin fəaliyyəti nəticəsində tədqiqatçılar üçün müharibə dövrünün real tarixi dəlillərinə çıxış imkanı təmin edilmişdir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi yalnız toplama işləri ilə kifayətlənməmiş, eyni zamanda bu materialların təbliği və nümayiş etdirilməsi istiqamətində də əhəmiyyətli addımlar atmışdır. Muzeyin təşkil etdiyi sərgilər və elmi tədbirlər vasitəsilə Qarabağın tarixi və mədəni irsi beynəlxalq səviyyədə də tanındılmışdır. Bu sərgilər Azərbaycanın haqlı mövqeyini və Qarabağ müharibəsindəki ədalətli mübarizəsini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq baxımından əhəmiyyətli olmuşdur.

Muzeyin topladığı materiallar həmçinin gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında mühüm rol oynayır. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri gənclərə ölkənin tarixi və mədəni irsi haqqında daha geniş və dərin məlumat əldə etmə imkanı verir. Bu materiallar eyni zamanda Azərbaycan tarixi ilə bağlı tədqiqatlarda, xüsusilə Qarabağın işğalı və müharibə dövrü ilə bağlı məsələlərin həllində tutarlı faktik sübutlar kimi istifadə olunur. Muzeyin zəngin kolleksiyası həm bu gün, həm də gələcəkdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və mədəni irsinin qorunmasında mühüm əhəmiyyət daşıyacaqdır.

Beləliklə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Qarabağın mədəni və tarixi irsini gələcək nəsillərə çatdırmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan tarixinin ən mühüm dövrlərindən birini sənədləşdirərək, ölkənin milli yaddaşını qorumaqda və möhkəmləndirməkdə mühüm rol oynamağa davam edir.

Ədəbiyyat

1. *A.Bayramov. Sənət, sənət məbədləri, sənət fədailəri, Bakı – 2015, 338 s.*
2. *Tarix və mədəniyyət. Faktlar və dəyərlər. Akademik Nailə Vəlixanlının yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. Bakı: Nurlar, 2020, 656 s.*
3. *Azərbaycan tarixi 100 eksponatda / Tərtibçilər. N.Vəlixanlı, F.Cabbarov. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 264 s. (Azərbaycan və ingilis dillərində).*
4. *Wikipedia az.*
5. *info.az.*

İ.K.Mütəllimov
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
ilhammutellimov234@gmail.com

ŞƏHƏR İNFRASTRUKTURUNUN SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD ŞƏXSLƏR ÜÇÜN ƏLÇATANLIĞI

Xülasə

Tədqiqat işində şəhər infrastrukturunun sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün əlçatanlığı müzakirə edilir. Şəhər infrastrukturunun insanların yaşam tərzinə, fəaliyyətinə yaxşı və pis təsirləri, infrastrukturun inkişafının təmin edilməsi barədə müxtəlif aspektlərdən yanaşmalar göstərilmişdir. Tədqiqatın məqsədi bu mövzunun araşdırılması üçün bir sıra yanaşmaları nəzərdən keçirməkdir.

ДОСТУПНОСТЬ ГОРОДСКОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ ДЛЯ ЛЮДЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Резюме

В исследовательской работе рассматривается доступность городской инфраструктуры для людей с ограниченными возможностями. Показано хорошее и плохое влияние городской инфраструктуры на образ жизни и деятельность людей, а также подходы с разных сторон обеспечения развития инфраструктуры. Цель исследования – рассмотреть ряд подходов к исследованию данной темы.

ACCESSIBILITY OF CITY INFRASTRUCTURE FOR PEOPLE WITH DISABILITIES

Summary

Accessibility of urban infrastructure for people with disabilities is discussed in the research work. The good and bad effects of urban infrastructure on people's lifestyle and activities, and approaches from different aspects of ensuring the development of infrastructure have been shown. The purpose of the study is to review a number of approaches to the investigation of this topic.

Açar sözlər: şəhər infrastrukturu, sağlamlıq, əlillik, əlçatanlılıq, inkişaf

Ключевые слова: городская инфраструктура, здоровье, инвалидность, доступность, развитие

Key words: urban infrastructure, health, disability, accessibility, development

İnklüzivliyə can atan dünyada əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətdə tam iştirakına mane olan maneələri tanımaq və aradan qaldırmaq vacibdir. Əlçatan infrastruktur fiziki yaşayış yerləri anlayışından kənara çıxır; bu, bərabərlik mədəniyyətini inkişaf etdirmək və hər kəsin dünyada müstəqil və rahat hərəkət etmək imkanının olmasını təmin etməkdən ibarətdir. Təsəvvür edin ki, fiziki və ya psixi vəziyyətinizdən asılı olmayaraq asanlıqla hərəkət edə biləcəyiniz, dövlət xidmətlərindən istifadə edə biləcəyiniz, sosial və iqtisadi fəaliyyətlərdə iştirak edə biləcəyiniz bir şəhərdə yaşayırırsınız. Bəli, bütün dünyada milyonlarla əlil insan üçün bu, təkcə arzu deyil, həm də qorunan bir insan hüququdur.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, bir milyarddan çox insan və ya dünya əhalisinin 15%-i hansısa formada əlilliklə yaşayır. Əlillik müxtəlif və mürəkkəb bir fenomendir və qəzalar, xəstəliklər, qocalma və ya ətraf mühit şəraiti kimi müxtəlif amillərin nəticəsi ola bilər. Əlilliyi olan insanlar gündəlik həyatlarında ayrı-seçkilik, stiqma, yoxsulluq və təcridmə kimi bir çox maneə və problemlərlə üzləşirlər. Bu maneələr çox vaxt əlçatan və inklüziv infrastrukturun olmaması ilə daha da güclənir ki, bu da onların öz potensialından tam istifadə etməsinə mane olur [3].

Əlçatan infrastruktur dedikdə, müxtəlif qabiliyyət və əlilliyi olan insanların ehtiyaclarını və üstünlüklərini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş və qurulmuş fiziki və rəqəmsal mühitlər nəzərdə tutulur. Bura parklar, səkilər və bazarlar kimi ictimai yerlər; avtobuslar, qatarlar və taksilər kimi nəqliyyat sistemləri; məktəblər, xəstəxanalar və ofislər kimi binalar daxildir. Əlçatan infrastruktur əlilliyi olan insanlara səhiyyə, təhsil və məşğulluq kimi əsas xidmətlərə çıxış; səsvermə, bank işi və hüquqi yardım kimi hüquq və vəzifələrini həyata keçirmək; idman, incəsənət və əyləncə kimi sosial və mədəni fəaliyyətlərlə məşğul olmaq imkanı verir. Əlçatan infrastruktur təkcə əlilliyi olan insanlar üçün deyil, bütün cəmiyyət və iqtisadiyyat üçün faydalıdır. Bu, bütün vətəndaşların, xüsusən də qocaların, hamilə qadınların, uşaqların və müvəqqəti əlilliyi olan insanların həyat keyfiyyətini, rifahını və xoşbəxtliyini yaxşılaşdırmağa bilər. O, həmçinin müxtəlif bacarıq və istedadlara malik insanlar üçün daha çox imkanlar və bazarlar yaratmaqla müəssisə və təşkilatların məhsuldarlığını, innovasiyasını və rəqabət qabiliyyətini artırmağa bilər. Bundan əlavə, o, 2030-cu ilə qədər yoxsulluğa son qoymaq, planeti qorumaq və hamı üçün sülh və rifahı təmin etmək məqsədi daşıyan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin (SDGs) əldə edilməsinə töhfə verə bilər.

Əlçatan infrastrukturun əsas komponentləri:

1. Fiziki əlçatanlıq:

Burada, pilləkənlər, dar qapılar və əlçatmaz tualetlər kimi fiziki maneələrin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutulur. Rampalar, liftlər və geniş

qapılar hərəkət qabiliyyəti zəif olan şəxslərin ictimai yerlərdə rahat hərəkət etməsini təmin etmək üçün çox vacibdir.

2. Maliyyə çatışmazlığı:

Əlilliyi olan insanların əlçatanlığını və inklüzivliyini yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyan bir çox layihə və təşəbbüslər maliyyə məhdudiyyətləri və çətinliklərlə üzləşə bilər. Onların kifayət qədər resursları olmaya bilər və ya bürokratik əngəllər, mürəkkəb prosedurlar, rəqabətli prioritetlər və ya yuxarıda bəhs etdiyimiz məlumatlılığın olmaması səbəbindən mövcud vəsaitə çıxış əldə edə bilməyəcəklər. Onlar həmçinin müdaxilələrinin təsirini və dəyərini ölçmək və nümayiş etdirmək, investorları və tərəfdaşları cəlb etmək və saxlamaqda çətinliklərlə üzləşə bilərlər [3].

3. Məlumat çatışmazlığı:

Əlilliyi olan insanların əlçatanlığına və inklüzivliyinə təsir edən bir çox qərar və hərəkətlər kifayət qədər və ya yaxşı tədqiq edilməmiş məlumatlara əsaslanır. Əlilliyi olan insanların sayı, xüsusiyyətləri və şəraiti, onların infrastruktura çıxışı və istifadəsi haqqında minimal miqdarda etibarlı məlumat mövcuddur. Həmçinin əlçatan və inklüziv infrastrukturun xərcləri və faydaları, müxtəlif kontekstlərdən və təcrübələrdən öyrənilmiş ən yaxşı təcrübələr və dərslər haqqında minimal məlumatlar mövcuddur.

4. Standartların olmaması:

Əlilliyi olan insanların əlçatanlığını və inklüzivliyini yaxşılaşdırmaq üçün dizayn edilmiş və qurulmuş bir çox həllər və sistemlər ardıcıl və ya bir-biri ilə uyğun gəlmir. Əlçatan və inklüziv infrastrukturun keyfiyyətini və istifadəsini müəyyən edən və təmin edən ümumi və universal standartlar və təlimatlar yoxdur. Əlçatan və inklüziv infrastrukturun uyğunluğunu və fəaliyyətini monitorinq edən və qiymətləndirən, əks əlaqə və təkmilləşdirmə təklifləri verən mexanizmlər və alətlər də çatışmır.

5. İştirakın olmaması:

Bir çox əlilliyi olan insanlar onların həyatına təsir edən infrastrukturun planlaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə cəlb edilmir və onlara məsləhət verilmir. Onların öz fikirlərini və üstünlüklərini ifadə etmək, qəbul edilən qərarlara və hərəkətlərə təsir etmək imkanı və vasitələri olmaya bilər. Onlar həmçinin mövcud və onlar üçün nəzərdə tutulmuş infrastrukturadan istifadə etmək və ondan faydalanmaq üçün giriş və ya dəstəyə malik olmaya bilərlər.

Inkişaf etmiş, ən doğru şəhər infrastrukturunu ağıllı şəhər vasitəsilə təmin etmək mümkündür. Bəs ağıllı şəhər dedikdə nə başa düşülməlidir?

Ağıllı şəhər davamlı inkişaf edə biləcək bir mühit yaratmaq üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) tam istifadə edən şəhərdir. Bu konsepsiya rəqəmsal texnologiyanın insanların həyatını yaxşılaşdırmaq üçün istifadə oluna biləcəyi fikrindən irəli gəlir. Praktiki tərəfdən, ağıllı şəhər əsasən hava, havanın çirklənməsi, nəqliyyat axını, enerji

istifadəsi və digər amillər haqqında daim məlumat toplayan və ötürən sensor şəbəkəsinə, əlaqəli obyektlərə və məlumatların idarə edilməsi sistemlərinə əsaslanır. Daha sonra bu məlumatlar real vaxt rejimində təhlil edilir və yerli hökumətlərə, müəssisələrə və hətta vətəndaşlara məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verir [1].

Dünyanın bir çox şəhərləri və metropolisləri daha ağıllı, əlaqəli şəhərlərə çevrilmək üçün addımlar atıb. Onların yanaşması havanın keyfiyyəti, nəqliyyatın dövriyyəsi, enerjiyə qənaət, ictimai yerlərdən tam istifadə, səyahətin asanlıqı və aktiv nəqliyyat kimi sahələrə yönəlib. Ağıllı şəhərin yaradılması sadəcə olaraq şəhəri təsəvvür etməyin yeni üsuludur. Rəqəmsal texnologiyadan istifadə fiziki infrastruktura daxil edilmişdir ki, sakinlər və istifadəçilər ən yaxşı xidməti alsınlar [4].

Əlçatan infrastruktur təkəcə əlilliyi olan insanlar üçün ədalət və ləyaqət məsələsi deyil, həm də bütün cəmiyyət və iqtisadiyyat üçün imkan və firavanlıq məsələsidir. Əlilliyi olan insanların infrastruktura daxil olmasına və istifadəsinə mane olan maneələri və çətinlikləri aradan qaldırmaqla biz hamıya fayda verən daha inklüziv və davamlı şəhərlər yarada bilərik. Ümid edirəm ki, bu xəbər bülleteni sizə cəmiyyətinizdə əlilliyə əlçatanlığı necə yaxşılaşdırmaq barədə bəzi fikirlər və ilham verdi.

Ədəbiyyat

1. *Rüstəm Şəfaqətov. "Smart Azərbaycan", Bakı - 2021.*
2. <https://e-qanun.az/framework/48503>
3. <https://www.linkedin.com/pulse/breaking-down-barriers-accessible-infrastructure-people-robichaud-ksyaf>
4. <https://dl.acm.org/doi/10.1145/3517428.3550402>
5. <https://www.inclusivecitymaker.com/how-can-a-smart-city-make-life-easier-for-people-with-disabilities/>

A.İ.İsmayılova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aytacism1028@gmail.com

BMT-NİN DAYANIQLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİNİN KOMMERSİYA BANKLARININ İŞİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

BMT-nin Davamlı İnkişaf Məqsədləri (DİM), dünyada dayanıqlı iqtisadi inkişafı, sosial bərabərliyi və ətraf mühitin qorunmasını təmin etmək məqsədini güdür. Kommersiya bankları, bu məqsədlərin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır, çünki maliyyə sektoru iqtisadi inkişafı sürətləndirir və sosial məsuliyyəti təşviq edir. Banklar ekoloji və sosial məsuliyyətli layihələrə investisiya qoyaraq, yaşıl maliyyə məhsulları təqdim edir və bu yolla DİM-lərə uyğun portfeller yaradırlar. Ayrıca, banklar maliyyə inklüzivliyi ilə kiçik və orta sahibkarlara və sosial olaraq dezavantajlı əhali qruplarına xidmət edir, sosial məsuliyyət layihələrini maliyyələşdirir və ətraf mühitin qorunmasına yönələn layihələri dəstəkləyirlər. DİM-lərin tətbiqi ilə banklar, həm sosial, həm də ekoloji məsələlərə diqqət yetirərək maliyyə strategiyalarını daha dayanıqlı hala gətirirlər.

ВЛИЯНИЕ ЦЕЛЕЙ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ООН НА РАБОТУ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Резюме

Цели устойчивого развития (ЦУР) ООН направлены на обеспечение устойчивого экономического развития, социальной справедливости и охраны окружающей среды по всему миру. Коммерческие банки играют важную роль в достижении этих целей, поскольку финансовый сектор ускоряет экономическое развитие и способствует социальной ответственности. Банки инвестируют в экологически чистые и социально ответственные проекты, предлагая «зеленые» финансовые продукты и приводя свои портфели в соответствие с ЦУР. Кроме того, банки поддерживают финансовую инклюзивность, предоставляя услуги малым и средним предприятиям (МСП) и социально незащищенным группам, а также финансируют проекты социальной ответственности и инициативы, направленные на охрану окружающей среды. Реализуя ЦУР, банки адаптируют свои финансовые стратегии, делая их более устойчивыми, учитывая как социальные, так и экологические аспекты.

IMPACT OF THE UN SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS ON THE WORK OF COMMERCIAL BANKS

Summary

The Sustainable Development Goals (SDGs) of the UN aim to ensure sustainable economic development, social equality, and environmental protection

globally. Commercial banks play a key role in achieving these goals, as the financial sector accelerates economic development and promotes social responsibility. Banks invest in eco-friendly and socially responsible projects, offering green financial products and aligning their portfolios with the SDGs. Additionally, banks support financial inclusion by providing services to small and medium-sized enterprises (SMEs) and socially disadvantaged groups, while funding social responsibility projects and initiatives aimed at environmental protection. By implementing the SDGs, banks adjust their financial strategies to be more sustainable, addressing both social and ecological issues in the process.

Açar sözlər: bank, maliyyə alətləri, kommersiya, investisiya, resurslar

Ключевые слова: банк, финансовые инструменты, коммерческий, инвестиция, ресурсы

Key words: bank, financial instruments, commercial, investment, resources

BMT-nin Davamlı İnkişaf Məqsədləri (DİM), 2030-cu ilədək dünyada dayanıqlı iqtisadi inkişafı təşviq etmək, sosial bərabərliyi artırmaq və ətraf mühitin qorunmasını təmin etmək məqsədini güdür. Bu məqsədlər 17 əsas hədəf və bir çox göstəricilərlə konkretləşdirilib. Kommersiya bankları bu məqsədləri həyata keçirməkdə və onların təsirini genişləndirməkdə mühüm rol oynayır, çünki maliyyə sektoru iqtisadi inkişafı sürətləndirmək, resursları düzgün yönəltmək və sosial məsuliyyəti təşviq etməkdə əsas vasitədir [4].

BMT-nin DİM-ləri banklara investisiya və maliyyə məhsullarını sosial və ekoloji məsuliyyətlə inkişaf etdirməyi təklif edir. Kommersiya bankları, ətraf mühitin qorunmasını və sosial inkişafı dəstəkləyən investisiya məhsulları – yaşıl istiqrazlar, yaşıl kreditlər, sosial məsuliyyətli investisiyalar (SRI) kimi yeni maliyyə alətləri təqdim etməyə başlayırlar. Bu məhsullar, bankların investisiya portfellerini DİM-lərə uyğunlaşdırmasına və ətraf mühitə və sosial cəhətdən dayanıqlı layihələrə kapital cəlb etməsinə imkan verir. Yaşıl maliyyə məhsulları bankların, yaşıl layihələrə, məsələn, bərpa olunan enerji layihələri və ekoloji təmiz texnologiyaların inkişafına maliyyə dəstəyi verməsinə imkan yaradır. Bu yanaşma həm də bankların özəl sektorda dayanıqlı biznes modellərinin inkişafını təşviq etməsinə şərait yaradır. ESG (Environmental, Social, Governance) prinsiplərinə əsaslanan investisiya qərarları, bankların təklif etdiyi kreditlərdə və investisiya məhsullarında sosial və ekoloji məsuliyyətin prioritet olmasına gətirib çıxarır [7].

Kommersiya bankları, sosial məsuliyyətli maliyyə xidmətləri təqdim etməklə DİM-lərin sosial aspektlərini həyata keçirir. Onlar, həmçinin, iqtisadi bərabərliyi dəstəkləmək və sosial qeyri-bərabərliyi azaltmaq məqsədilə maliyyə xidmətləri və məhsulları təqdim edirlər. Banklar kiçik və orta sahibkarlara (KOB) və iqtisadi cəhətdən dezavantajlı əhali qruplarına maliyyə xidmətləri təklif edirlər. Bu, maliyyə inklüzivliyini artırır və daha geniş əhali

kütləsinin iqtisadi fəaliyyətə cəlb edilməsini təmin edir. Kredit verilməsi, xüsusən kiçik və orta sahibkarlara sosial və iqtisadi inkişafı dəstəkləyən bir vasitə kimi tətbiq olunur. Əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, işçilərin sosial hüquqlarının təmin edilməsi və gender bərabərliyi kimi mövzulara dair sosial məsuliyyət layihələri də banklar tərəfindən maliyyələşdirilir.

BMT-nin Davamlı İnkişaf Məqsədləri (DİM), 2030-cu ilədək dünyada iqtisadi, sosial və ekoloji inkişafı təşviq etmək məqsədini güdür və bu məqsədlərin həyata keçirilməsi yalnız dövlətlərə deyil, həm də özəl sektora, o cümlədən kommertiya banklarına böyük məsuliyyətlər yükləyir. Banklar, resursların düzgün istiqamətləndirilməsi, investisiyaların təşviq edilməsi və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından böyük rol oynayır. Bu səbəbdən, BMT-nin DİM-ləri kommertiya banklarının fəaliyyətinə və maliyyə strategiyalarına əhəmiyyətli təsir göstərir.

BMT-nin DİM-ləri bankların maliyyə alətlərini sosial və ekoloji məsuliyyətə uyğun şəkildə qurmasına təşviq edir. Məsələn, banklar yaşıl maliyyə məhsullarını, o cümlədən yaşıl istiqrazlar və ekoloji kreditləri inkişaf etdirir. Bu maliyyə alətləri, ekoloji cəhətdən təmiz layihələrin maliyyələşdirilməsinə imkan yaradır və bankların portfellerini DİM-lərə uyğunlaşdırmağa kömək edir. Eyni zamanda, sosial məsuliyyətli investisiyalar (SRI) bankların investisiya qərarlarını yalnız mənfəət əldə etmək məqsədi ilə deyil, həm də sosial və ekoloji nəticələri nəzərə alaraq qəbul etməsini təmin edir. Bu yanaşma, yalnız ətraf mühitə deyil, həm də cəmiyyətin rifahına yönəlmiş investisiyaların artmasına şərait yaradır.

BMT-nin DİM-lərinin tətbiqi ilə, kommertiya bankları ESG prinsipləri (Ekoloji, Sosial və İdarəetmə) əsasında risk idarəetməsi və investisiya qərarlarını qəbul etməyə başlayır. ESG prinsipləri, bankların yalnız iqtisadi riskləri deyil, həm də sosial və ekoloji riskləri nəzərə alaraq portfellerini qurmasına imkan verir. Məsələn, banklar, iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizəni dəstəkləyən layihələrə investisiya qoyurlar. Bu cür yanaşmalar, bankların uzunmüddətli maliyyə dayanıqlığını artırmağa və sosial məsuliyyətlərini yerinə yetirməyə yönəlir.

Bundan başqa, bankların maliyyə strategiyalarını dəyişdirməsi və investisiya prinsiplərinin yenilənməsi ilə bağlı əhəmiyyətli addımlar atılır. Banklar, ənənəvi maliyyə alətlərindən fərqli olaraq, davamlı inkişaf layihələrinə yatırım etməyə başladılar. Bu layihələr yalnız ekoloji sahələrdə deyil, həm də sosial bərabərliyin təmin edilməsi və yoxsulluğun azaldılması məqsədini güdür. Məsələn, banklar kiçik və orta sahibkarlara (KOB) verilən kreditlərlə iqtisadi inklüzivliyi təşviq edir, beləliklə, sosial bərabərlik və iqtisadi inkişaf üçün əsaslı addımlar atılır [7].

DİM-lərin maliyyə sektoruna təsiri yalnız ekoloji və sosial sahələrlə məhdudlaşmır. Kommertiya bankları, sosial məsuliyyətli maliyyə xidmətləri

təklif edərək iqtisadi bərabərliyi dəstəkləyirlər. Banklar, xüsusən də dezavantajlı bölgələrdəki və az inkişaf etmiş əhali qruplarına maliyyə xidmətləri təqdim etməklə, onlara iş yerləri yaratmaq və onların iqtisadi fəaliyyətə cəlb olunmalarını təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, banklar iqtisadiyyatda sosial inklüzivliyi təmin etməklə, bütün təbəqələrin rifahını artırmağa çalışırlar [10].

Nəticə etibarilə, BMT-nin DİM-ləri kommertiya banklarının fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir. Banklar yalnız iqtisadi mənfəət əldə etmək məqsədini güdməklə kifayətlənməyib, həm də sosial və ekoloji məsuliyyətləri nəzərə alaraq fəaliyyət göstərirlər. Bu yanaşma, yalnız bankların mənfəətini deyil, həm də cəmiyyətin və ətraf mühitin rifahını nəzərə alır. DİM-lərin tətbiqi ilə banklar daha dayanıqlı və sosial məsuliyyətli investisiya qərarları qəbul edirlər ki, bu da ümumi iqtisadi inkişafın və sosial bərabərliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Kommertiya bankları yalnız iqtisadi fəaliyyətlərə maliyyə dəstəyi verməkdən daha çox sosial məsuliyyətli xidmətlər təklif edərək, iqtisadi bərabərliyin təmin olunmasına və cəmiyyətin bütün təbəqələrinin rifahını artırmağa kömək edir. Bu banklar, xüsusilə dezavantajlı bölgələrdəki və az inkişaf etmiş əhali qruplarına maliyyə xidmətləri təqdim etməklə, onlara iş qurmaq və iqtisadi fəaliyyətə cəlb olunmalarını təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Bu xidmətlər, mikrokreditlərdən başlayaraq, daha əlverişli faiz dərəcələri və xüsusi dəstək proqramları ilə təmin edilir.

Kommertiya banklarının sosial məsuliyyətli maliyyə xidmətləri müxtəlif formalarla əhali qruplarının ehtiyaclarına cavab verir. Məsələn, mikrokreditlər vasitəsilə kiçik bizneslərə və ya kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinə dəstək verilir. Bu cür maliyyə dəstəyi, işsizliyin yüksək olduğu bölgələrdə yeni iş yerlərinin yaranmasına və iqtisadi fəallığın artırılmasına şərait yaradır. Banklar həmçinin maliyyə savadlılığını artırmaq və insanların bank xidmətlərindən necə faydalana biləcəyi barədə məlumatlandırmaq üçün təlimlər və seminarlar təşkil edirlər.

Eyni zamanda, kommertiya bankları, sosial inklüzivlik və iqtisadi bərabərlik məsələlərinə də diqqət yetirirlər. Onlar, qadınlar, əlillər və digər dezavantajlı qruplara xidmət etməklə bu insanların iqtisadi həyata qatılmalarını asanlaşdırır və onların maliyyə müstəqilliyini təmin etməyə kömək edirlər. Banklar, həmçinin daha geniş əhali qruplarına xidmət təqdim edərək, maliyyə xidmətlərinə çıxışı genişləndirir və beləliklə, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini iqtisadiyyata daxil edirlər.

Bankların verdiyi sosial məsuliyyətli maliyyə xidmətləri, həmçinin yerli iqtisadiyyatların güclənməsinə və ümumi iqtisadi inkişafın bərabər şəkildə paylanmasına da kömək edir. Dezavantajlı bölgələrdə yeni iş yerlərinin açılması və kiçik bizneslərin inkişafı yerli iqtisadiyyatı canlandırır. Bu işə

ölkənin ümumi iqtisadi böyüməsini sürətləndirir və sosial bərabərliyin artmasına şərait yaradır.

Kommersiya banklarının sosial məsuliyyətli maliyyə xidmətləri yalnız iqtisadiyyatın inkişafını dəstəkləmir, həm də cəmiyyətin sosial rifahını artırmağa xidmət edir. Banklar, iqtisadiyyatın bütün təbəqələrinə yönəlmiş xidmətlər təklif etməklə, ölkə daxilində daha bərabər imkanlar yaratmağa və hər kəsin iqtisadi fəaliyyətlərə bərabər şəkildə qatılmasını təmin etməyə kömək edirlər. Bu yanaşmalar, həm sosial ədalətin artırılmasına, həm də cəmiyyətin daha güclü və davamlı iqtisadi inkişafına gətirib çıxarır.

Kommersiya banklarının sosial məsuliyyətli maliyyə xidmətləri yalnız iqtisadiyyatın inkişafını dəstəkləmir, həm də cəmiyyətin sosial rifahını artırmağa xidmət edir. Bu banklar, xüsusilə dezavantajlı əhali qruplarına və az inkişaf etmiş bölgələrə yönəlmiş maliyyə xidmətləri təklif etməklə, sosial və iqtisadi bərabərliyin təmin edilməsinə yardım edir. Bankların bu xidmətləri, yalnız iqtisadi böyüməni stimullaşdırmaqla kifayətlənmir, həm də cəmiyyətdəki müxtəlif təbəqələrin daha bərabər imkanlarla iştirak etməsini təmin edir. Məsələn, mikrokreditlər və kiçik bizneslərə verilən dəstək, həm iqtisadiyyatın inkişafını təmin edir, həm də işsizlik problemini azaldır, yerli iqtisadiyyatı gücləndirir.

Banklar, iqtisadiyyatın bütün təbəqələrinə yönəlmiş xidmətlər təklif etməklə, həmçinin iş yerlərinin yaradılmasına, sahibkarlığın təşviqinə və sosial müdafiə sistemlərinin gücləndirilməsinə dəstək verirlər. Dezavantajlı qruplara, məsələn, qadınlara, əlillərə və kənd yerlərində yaşayan insanlara verilən kreditlər və maliyyə təlimləri, onların iqtisadi müstəqilliyinin artırılmasına və sosial mobilizasiya imkanlarının genişləndirilməsinə kömək edir. Bu yanaşma həm də iqtisadi fəaliyyətlərə çıxışı çətin olan əhalinin cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdırır.

Eyni zamanda, bankların təqdim etdiyi sosial məsuliyyətli maliyyə xidmətləri, iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına yönəlir. Bu xidmətlər tək-cə qısa müddətli iqtisadi fayda yaratmaqla kifayətlənmir, həm də uzunmüddətli sosial bərabərliyin təmin edilməsinə xidmət edir. Beləliklə, banklar yalnız iqtisadi proseslərin iştirakçıları olmaqla qalmır, həm də sosial məsuliyyətlərini yerinə yetirərək, ölkə daxilində daha ədalətli və inklüziv bir iqtisadi mühitin formalaşmasına kömək edirlər. Onlar, maliyyə xidmətlərinə çıxışı olmayan və ya məhdud olan qruplara xidmət etməklə, iqtisadiyyata daxil olan fərdlərin və müəssisələrin sosial rifahını artırmağa çalışırlar.

Bu yanaşmalar, həm sosial ədalətin artırılmasına, həm də cəmiyyətin daha güclü və davamlı iqtisadi inkişafına gətirib çıxarır. Bankların sosial məsuliyyətli yanaşmaları, ölkə daxilində daha inklüziv bir cəmiyyətin qurulmasına və sosial bərabərliyin artırılmasına əhəmiyyətli töhfələr verir. Eyni zamanda, bu cür təşəbbüslər, iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin

etməklə yanaşı, sosial mövqelərdəki uçurumların azaldılmasına da kömək edir. Kommersiya banklarının sosial məsuliyyətlə yanaşması, yalnız müştərilərin və müvafiq regionların inkişafına deyil, bütün ölkənin rifahının artmasına yönəlmiş bir model təqdim edir. Bu yanaşmalar həm də qlobal iqtisadiyyatla uyğun olaraq sosial inklüzivliyi və dayanıqlı inkişafı dəstəkləyir.

Ədəbiyyat

1. United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. United Nations. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/>
2. UNDP. (2019). *SDGs and Business: A Global Guide to the Role of Business in Achieving the Sustainable Development Goals*. United Nations Development Programme (UNDP). <https://www.undp.org/sustainable-development-goals>
3. OECD. (2017). *Financing Sustainable Development: Fostering the Role of the Private Sector*. OECD Publishing. <https://www.oecd.org/dac/financing-sustainable-development/>
4. World Bank. (2018). *Green Finance: A Bottom-Up Approach to Sustainable Growth*. The World Bank Group. <https://www.worldbank.org/en/topic/green-finance>
5. G20. (2020). *G20 Sustainable Finance Working Group Report*. G20 Finance Ministers and Central Bank Governors. <https://www.g20.org>
6. WBCSD. (2020). *The Role of Business in Achieving the SDGs*. World Business Council for Sustainable Development (WBCSD). <https://www.wbcsd.org/>
7. KPMG. (2020). *Sustainable Finance: How Commercial Banks are Integrating SDGs into Investment Strategies*. KPMG International. <https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2020/05/sustainable-finance-commercial-banks-investment-strategy.html>
8. Schroders. (2021). *ESG and Sustainable Investing: An Overview of Trends and Strategies*. Schroders Investment Management. <https://www.schroders.com/en/insights/esg/>
9. Sullivan, R., & Mackenzie, C. (Eds.). (2017). *Responsible Investment Banking: Risk Management Frameworks for the Financial Sector*. Springer. ISBN: 978-3319541135.
10. Bocken, N. M. P., & Short, S. W.. (2016). *Towards a Sustainable Financial System: Understanding the Role of Commercial Banks in Achieving SDGs*. Cambridge University Press. ISBN: 978-1107131230.

S.N.İsmayılova
Bakı Avrasiya Universiteti
kamaismayilzadeh@gmail.com

AQATA KRİSTİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ CİNAYƏT SİTUASIYALARI VƏ ONLARIN QEYRİ-ADİ HƏLLİ YOLLARI

Xülasə

Detektiv janrının ustası olan Aqata Kristi, tutumlu süjetləri və rəngarəng obrazları ilə ədəbiyyatda silinməz iz qoyub. Onun yaradıcılığına 60-dan çox roman və bir çox qısa hekayə daxildir. Lakin ən əsas xüsusiyyəti, onun oxucuları cəlb edən maraqlı sirlər yaratmaq bacarığıdır.

Onun karyerasında mühüm mərhələ, janrın simvollarına çevrilmiş Herkul Puaro və Miss Marpl kimi ikonik detektiv hekayələrin yaradılması oldu. Kristi, həmçinin onun irsini zənginləşdirən pyeslər və avtobioqrafik əsərlər də daxil olmaqla, hekayə anlatma formalarını da sınaqdan keçirdi.

Həyat müşahidələrinə əsaslanan qeyri-adi hekayələr və süjet xətlərinin ustalıqla qurulması Kristiyə nəinki aktuallığını qoruyub saxlamağa, həm də yazıçıların yeni nəsillərini ruhlandırmağa imkan verir. Onun əsərləri öyrənilməyə və teatr ilə kinoya uyğunlaşdırılmağa davam edir, bu da Kristini ən böyük sirlə yazıçıya və sonsuz ilham mənbəyinə çevirir.

КРИМИНАЛЬНЫЕ СИТУАЦИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АГАТЫ КРИСТИ И ИХ НЕОБЫЧНЫЕ РЕШЕНИЯ

Резюме

Агата Кристи, мастер детективного жанра, оставила неизгладимый след в литературе благодаря своим захватывающим сюжетам и ярким персонажам. Ее творчество охватывает более 60 романов и множество рассказов, но ключевым является умение создавать интригующие загадки, которые увлекают читателей.

Важным этапом в ее карьере стало создание культовых детективов, таких как Эркюль Пуаро и Мисс Марпл, которые стали символами жанра. Кристи также экспериментировала с формами повествования, включая пьесы и автобиографические работы, что обогатило ее наследие.

Необычные сюжеты, основанные на жизненных наблюдениях, и мастерское построение сюжетных линий позволяют Кристи не только оставаться актуальной, но и вдохновлять новые поколения писателей. Ее работы продолжают изучаться и адаптироваться для театра и кино, делая Кристи величайшим автором детективного жанра и бесконечным источником вдохновения.

CRIMINAL SITUATIONS AND THEIR UNUSUAL SOLUTIONS IN THE WORKS OF AGATHA CHRISTI

Summary

Agatha Christie, the master of the detective genre, left an indelible mark on literature with her gripping plots and vivid characters. Her work spans over 60 novels and numerous short stories, but the key is her ability to create intriguing mysteries that captivate readers.

A major milestone in her career was the creation of iconic detective stories such as Hercule Poirot and Miss Marple, which have become icons of the genre. Christie also experimented with narrative forms, including plays and autobiographical works, which enriched her legacy.

Unusual plots based on life observations and masterful construction of plot lines allow Christie not only to remain relevant, but also to inspire new generations of writers. Her works continue to be studied and adapted for theater and film, making Christie the greatest author of the detective genre and an endless source of inspiration.

Açar sözlər: Aqata Kristi, detektiv, süjet, əsərlər, hekayə

Ключевые слова: Агата Кристи, детектив, сюжет, произведения, история

Key words: Agatha Christie, detective, plot, works, story

Aqata Kristi 1890-cı ildə İngiltərənin Torquay şəhərində anadan olub və gənc yaşlarından yazmağa başlayıb. İlk əsərləri o qədər də uğurlu olmamış, lakin 1920-ci ildə Herkul Puaronun debüt etdiyi ilk romanı olan “Staylzda müəmmalı hadisə”-ni nəşr etdirdi. Bu roman onun karyerasının başlanğıcı oldu və unikal üslubunun formalaşmasına işarə idi.

Kristi ətrafındakılardan ilham alırdı: Birinci Dünya Müharibəsi zamanı aptekdə işləmək, insan psixologiyasını öyrənmək və insanların həyatını müşahidə etmək onun üçün dəyərli təcrübə oldu. Bu elementlər ona oxucuların marağını cəlb edən və onları personajlarla birlikdə sirləri həll etməyə sövq edən real və çoxqatlı hekayələr yaratmağa imkan verirdi.

Aqata Kristi detektiv hekayələr dünyasının ən məşhur yazıçılarından biridir. Həyatı boyu o, hələ də oxucuları cəlb edən bir çox roman yazmışdır [1, 200 ss.].

Aqata Kristinin romanları müəmmalı və gözlənilməz süjetləri ilə tanınır. İstər “Şərq ekspresində qətl”, istərsə də “On zənci balası” hekayəsi olsun, hər zaman cinayət, istintaq və gözlənilməz sonla nəticələnir. Kristi oxucunu çaşdırmaq üçün yalan sübutlardan və qırmızı siyənəklərdən məharətlə istifadə edir [1, 135-141 ss.]. Məsələn, “Rocer Ekroydun qətl” əsərində o, detektiv fantastikaya baxış tərzini dəyişdirərək sonda hər kəsi təəccübləndirməyi bacarmışdır.

Karyerası boyu Kristi Herkul Puaro və Miss Marpl kimi bir çox ikonik personajlar yaradıb. Herkul Puaro iti zehni və orijinal istintaq üsullarına malik olan belçikalı detektivdir. Onun səciyyəvi xüsusiyyətləri - incəlik və detallara diqqət yetirməsi - onu unikal edir. Kəskin zəkası və eksentrik davranışları onu unudulmaz bir xarakterə çevirir. Puaro mükəmməlliyətçidir və onun hərtərəfliliyi, eləcə də təfərrüatlara diqqəti, ən mürəkkəb işləri belə açmasına imkan verir. O, tez-tez başqalarının gözdən qaçırdığı xırda detalları təhlil edərək araşdırmağa başlayır və həqiqəti üzə çıxarmaq üçün məntiqdən və deduksiyadan istifadə edir [3, 45 s.]

O hesab edir ki, hər bir cinayətin öz izahı var və buna görə də hər şeyi məntiqlə başa düşmək olar. Puaro təkcə faktları təhlil etmir, həm də insanların psixologiyasına diqqət yetirir, bu da ona cinayətkarları tapmağa kömək edir. Onun araşdırma yanaşması elmi metodu insan təbiətinin dərinindən dərk edilməsi ilə birləşdirir [2, 100-115 ss.].

Puarodan fərqli olaraq, Miss Marpl istintaqa daha mülayim və diqqətli bir yanaşma nümayiş etdirir. O, insan təbiəti haqqında biliklərindən istifadə edərək kiçik bir kənddə cinayətləri açan müdrik bir nənədir [4, 96 s.]. Hər iki personaj cinayətlərin açılmasına fərqli yanaşmaları təmsil edir və insan ruhunun dərinliklərini araşdırır. İlk baxışdan o, adi nənə kimi görünə bilər, lakin onun xoş xasiyyətli görünüşünün arxasında insan psixologiyasını dərinindən dərk etməsi dayanır. Miss Marpl sirləri həll etmək və cinayətləri açmaq üçün insanlar və onların vərdişləri haqqında biliklərindən istifadə edir.

Onun metodu insanların davranışlarını müşahidə etmək və onların motivasiyalarını şəxsi təcrübə və kənd həyatının müşahidələri əsasında başa düşməkdir. Miss Marpl hesab edir ki, hər bir insanın əsl niyyətini ortaya qoyan bir şey olmalıdır [5, 185 s.].

Beləliklə, Puaro və Miss Marpl eyni pulun iki tərəfini təmsil edirlər. Puaro məntiqə, təhlilə və deduksiyaya güvənir, Miss Marpl isə intuisiyadan və insan təbiətinin dərinindən istifadə edir. Hər iki personaj ruhun dərinliklərini araşdırır, lakin bunu müxtəlif yollarla edirlər [6, 190-201 ss.].

Puaro elmi yanaşması ilə cinayətləri faktlar və sübutlar vasitəsilə, Miss Marpl isə cinayətləri insan duyğuları və sosial əlaqələr vasitəsilə həll edir.

Bu iki detektiv qəhrəmanı nəinki detektiv janrının ikonasına çevrildi, həm də insan təbiətinin mürəkkəb tərəflərini araşdıraraq, hər bir insanın öz həqiqətini gündəlik həyat maskası arxasında gizlədə biləcəyini göstərdi. Kristi, bu gün də aktuallığını qoruyan cəlbədicisi və dərin hekayələr yaratmaq üçün müxtəlif yanaşmalarını məharətlə birləşdirib.

Onun yaradıcılığı qeyri-adi süjetlər, mürəkkəb cinayətlər və insan təbiətinin dərinindən dərk edilməsi ilə səciyyələnir. Gəlin, onun bəzi əsas romanlarına daha yaxından nəzər salaq [7, 69 s.].

“Staylzda müəmmalı hadisə” (1920) bu, Kristinin Herkul Puaronun debüt etdiyi ilk romanıdır. Süjet zəngin bir qadının müəmmalı qətlindən bəhs edir. Puaro, öz analitik bacarığından istifadə edərək, nəinki qatilin üstünü açır, həm də mənəvi dilemmalar haqqında suallar doğurur. Bu roman klassik detektiv janrının parlaq nümunəsinə çevrilərək Kristinin karyerasının və üslubunun sonrakı inkişafı üçün əsas olmuşdur.

“Şərq ekspresində qətl” (1934) Kristinin ən məşhur romanlarından biri olaraq ustalıqla qurulmuş bir əsərdir. Qarda qalan qatarda qətl baş verir və bütün sərnəşinlər şübhəli olurlar. Onların hər birinin motivi olduğu üzə çıxanda, süjet çevrəsi oxucular üçün sürpriz olur və detektiv ədəbiyyatda intriqanın yeni səviyyəsini müəyyənləşdirir. Bu roman həm də standart detektiv hekayə formatına dərinlik qatan ədalət və qisas mövzusunun araşdırır.

“On zənci balası” (1939) əsəri Kristinin şah əsərlərindən sayılır. Onlar qərib özlərini uzaq bir adada tapırlar və bir-bir ölməyə başlayırlar. Sayıqlıq anlayışı və aydın bir günahkarın olmaması romanı xüsusilə cəlbedici edir. Cinayətlərin arxasında kimin dayandığını üzə çıxaran qeyri-adi sonluq oxucularda mənəviyyat və ədalətlə bağlı çoxsaylı suallar yaradır. Roman, həmçinin səhnə əsərləri və filmlər də daxil olmaqla, çox saylı uyğunlaşmalar üçün əsas olmuşdur [8, 103 s.].

“Niyə Evansdan soruşmadılar?” (1934) Romanda Kristi triller və komediya elementlərini birləşdirir. Baş qəhrəman itkin düşən qadının axtarışında özünü mürəkkəb intriqada tapır. Ənənəvi detektiv üsulları və komik elementləri olan tamaşa bu romanı qeyri-adi edir. Kristi, qeyri-adi vəziyyətlərin necə ciddi nəticələrə səbəb ola biləcəyini göstərir və onun gözlənilməz nəticələr yaratmaq bacarığını vurğulayır.

“Əlifba sırası ilə qətl” Aqata Kristinin detektiv romanı, detektiv Herkul Puaro əlifba sırası ilə törədilmiş bir sıra cinayətləri araşdırır. Bir adam qətlə şübhəli bilinir və cinayət yerində stansiyaların əlifba sırası ilə siyahısı olan bir dəmir yolu kataloqunu tərkd edir. Qurbanlar əlifba sırası ilə bir-bir ölürlər: əvvəlcə soyadı “A” ilə başlayan, sonra “B” soyadı ilə və s.

Puaro tədricən başa düşür ki, cinayətkar təsadüfi qətlər illüziyası yaratmaqla diqqəti öz real motivasiyasından yayındırmağa çalışır.

Aqata Kristinin əsərləri dərhal dünya şöhrəti qazanmışdır. Onun erkən romanlarının bir çoxu yenidən nəşr olunaraq televiziya və kino üçün uyğunlaşdırılma prosesinə qədər lazımi səviyyədə tanınırdı. Bu, yeni tamaşaçıların onun işini kəşf etməsinə şərait yaratdı. “Şərq ekspresində qətl” və “On kiçik hindli” kimi adaptasiyaların uğuru onun əsərlərinə marağın artmasına səbəb oldu ki, bu da onların aktuallığını və cəlbediciliyini təsdiq etdi [5, 250-260 ss.].

Kristi müxtəlif janrları da sınaqdan keçirirdi: klassik detektiv hekayələrlə yanaşı, sevgi romanları və pyeslər də yazmışdır. Məsələn, onun

“Siçan tələsi” (1952) pyesi onun yazıçı kimi çox yönlü olduğunu təsdiqləyən dünyanın ən uzunmüddətli teatr tamaşalarından birinə çevrildi.

Kristinin yaradıcılığının özəlliklərindən biri də onun gözlənilməz süjet yaratmaq bacarığıdır. Məsələn, “Şərq ekspresində qətl” əsərində Kristi ədalətin müxtəlif formalarda ola biləcəyini göstərməklə, motivasiyaların və alternativlərin mürəkkəb modelini yaradır.

Kristi də tez-tez hekayələrinin formatı ilə oynayırdı. Bəzi əsərlərdə o, personajların motivasiyalarını və psixologiyasını daha da araşdırmaq üçün qeyri-ənənəvi nöqtəyi-nəzərdən istifadə edirdi. Bu, ona tək-cə əsas hekayəni inkişaf etdirməyə deyil, həm də dərinlik və nüans əlavə etməyə imkan verir ki, bu da onun işini çoxqatlı edir.

Kristi həm də detektivlərin və kimlərinsə stereotiplərinin formalaşmasında təsirli olub. Onun personajları və araşdırma metodları öz unikal detektiv hekayələrini yaratmağa çalışan bir çox sonrakı yazıçılar üçün nümunə oldu.

Aqata Kristinin fərqli süjetli və dərin psixoloji düşüncələrlə dolu romanları ədəbiyyatda silinməz iz qoyub. O, detektiv fantastika elementlərini insan təbiətinin kəşfləri ilə məharətlə birləşdirərək, bütün dünya oxucuları ilə rezonans doğurmağa davam edən çoxqatlı əsərlər yaratmışdır. Onun tanınmağa aparan qeyri-adi yolları vurğulayır ki, əsl sənətkarlıq zamandan və şəraitdən asılı olmayaraq həmişə öz oxucusunu tapacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Aqata Kristi “Seçilmiş əsərləri”. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2020, 312 s.
2. Ковалев А. Агата Кристи: загадка жизни и творчества. М.: Новое литературное обозрение, 2021. 300 с.
3. Бакланова И. Агата Кристи: наследие и влияние. М.: Эксмо, 2019, 220 с.
4. Curran J. *Agatha Christie's Secret Notebooks: Secrets and Stories from the World's Bestselling Novelist*. London: HarperCollins, 2019. 336 p.
5. Thompson L. *Agatha Christie: A Mysterious Life*. London: HarperCollins, 2020. 400 p.
6. J. M. *Agatha Christie: The Woman and Her Work*. London: HarperCollins, 2018. 256 p.
7. Smith R. "Agatha Christie and the Art of Mystery." *The Literary Review*, 2022, vol. 45, no. 2, pp. 67-80.
8. Johnson P. "Revisiting Agatha Christie: Her Impact on Modern Crime Fiction." *Journal of Popular Literature*, 2021, vol. 14, no. 3, pp. 101-115.

F.N.Heydəröv
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
faizheyderov064@gmail.com

TEKNOLOGIYANIN TURİZM SEKTORUNDAKI TƏTBİQLƏRİ

Xülasə

Müasir dövrdə texnologiyanın sürətli inkişafı turizm sektorunun dinamikasını köklü şəkildə dəyişdirir. Rəqəmsal transformasiya müştəri təcrübəsini daha da zənginləşdirərək, xidmət keyfiyyətini artırır. Turizm müştəriləri artıq səyahətlərini planlaşdırarkən ənənəvi üsullardan istifadə etməyə ehtiyac duymur, əksinə, internet vasitəsilə müxtəlif platformalardan yararlanaraq, daha asan və sərfəli seçimlər edə bilirlər. Eyni zamanda, süni intellekt, artırılmış reallıq və blockchain kimi yeni texnologiyalar, turizm sənayesində inqilabi dəyişikliklər yaradır. Bu məqalədə, texnologiyanın turizm sektorundakı inqilabi tətbiqləri, onların faydaları və gələcək perspektivləri barəsində danışılır. Online platformalar səyahət planlaşdırma prosesini asanlaşdırır və şəffaflığı artırır. Virtual turlar turistlərə məkanları əvvəlcədən araşdırmaq imkanı verir. Avtomatlaşdırılmış sistemlər isə müştəri xidmətlərini daha effektiv edir.

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ В СЕКТОРЕ ТУРИЗМА

Резюме

Бурное развитие технологий в современную эпоху, коренным образом меняет динамику туристического сектора. Цифровая трансформация повышает уровень услуг, тем самым еще больше обогащая качество обслуживания клиентов. Туристам больше не нужно использовать традиционные методы при планировании поездки, вместо этого они могут использовать различные интернет платформы, для поиска более простых и доступных вариантов. В то же время новые технологии, такие как искусственный интеллект, дополненная реальность и блокчейн, вызывают революционные изменения в индустрии туризма. В этой статье обсуждаются революционные применения технологий в туристическом секторе, их преимущества и перспективы на будущее. Онлайн-платформы облегчают процесс планирования поездок и повышают прозрачность. Виртуальные туры позволяют туристам заранее изучить места. А автоматизированные системы делают обслуживание клиентов более эффективным.

APPLICATIONS OF TECHNOLOGY IN THE TOURISM SECTOR

Summary

In modern times, the rapid development of technology is radically changing the dynamics of the tourism sector. Digital transformation enhances the quality of

service by enriching the customer experience. Tourism customers no longer need to use traditional methods when planning their trips, instead, they can make easier and more affordable choices by taking advantage of various platforms through the Internet. At the same time, new technologies such as artificial intelligence, augmented reality and blockchain are revolutionizing the tourism industry. This article discusses the revolutionary applications of technology in the tourism sector, their benefits and future prospects. Online platforms facilitate the travel planning process and increase transparency. Virtual tours allow tourists to explore places in advance. And automated systems make customer service more efficient.

Açar sözlər: *süni intellekt, rəqəmsallaşma, turizm texnologiyaları, artırılmış reallıq, "Blockchain" texnologiyaları*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, оцифровка, туристические технологии, дополненная реальность, технологии "блокчейн"*

Key words: *artificial intelligence, digitization, tourism technologies, augmented reality, "Blockchain" technologies*

Rəqəmsal platformaların yüksəlişi

Rəqəmsal platformaların geniş istifadəsi, turizmin strukturlarını və dinamikasını köklü şəkildə dəyişdirmişdir. Bu gün insanlar səyahətlərini planlaşdırarkən ənənəvi turizm agentliklərinə ehtiyac duymadan, onlayn platformalar vasitəsilə otel rezervasiyaları, uçuş biletləri və ekskursiyalar təşkil edə bilirlər. Məsələn, Airbnb, Booking.com və Expedia kimi platformalar, müştərilərə geniş seçim imkanı təqdim edir, eyni zamanda daha sərfəli qiymətlərlə xidmətlər əldə etməyə imkan yaradır. Bu, səyahət edənlərə yalnız müvafiq qiymətləri müqayisə etməkdə deyil, həm də müxtəlif xidmətlər arasında seçim etməyə kömək edir [1] (Buhalis & Law, 2008).

Rəqəmsal platformaların istifadəsi ilə turistlər, real vaxtda qiymətləri müqayisə edə, rəyləri oxuya və digər istifadəçilərin təcrübələrini öyrəne bilirlər. Bu məlumatlar, müştərilərin daha məlumatlı qərarlar verməsinə səbəb olur ki, bu da turizm sənayesinin şəffaflığını artırır. Rəqəmsal platformaların populyarlığı, səyahətçilərin seçim imkanlarını genişləndirmək və xidmət keyfiyyətini yüksəltmək baxımından mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, rəqəmsal platformalar, xidmət təminatçıları üçün də əhəmiyyətli üstünlüklər təqdim edir. Məsələn, otel və restoran sahibləri, öz xidmətlərini daha geniş bir auditoriyaya tanımaq üçün bu platformalardan istifadə edərək, müştəri bazasını artırmaq imkanına sahib olurlar. Eyni zamanda, rəqəmsal marketing vasitələri ilə müştərilərini hədəfləyə bilər, beləliklə daha effektiv reklam strategiyaları həyata keçirə bilirlər.

Rəqəmsal platformaların turizm sektoruna təsiri yalnız xidmətlərin təqdimatı ilə bitmir. Onlar, eyni zamanda müştəri məmnuniyyətini artıran və səyahəti daha unudulmaz edən yeniliklər təqdim edir. Məsələn, müştərilər müxtəlif platformalar vasitəsilə yerli ekskursiyalar və mədəni tədbirlər

haqqında məlumat əldə edə bilirlər. Bu, səyahətçilərin daha fərdiləşdirilmiş və zəngin səyahət yaşamasına imkan verir.

Nəticə etibarilə, rəqəmsal platformaların yüksəlişi, turizm sənayesinin gələcəyini formalaşdıran əsas faktor olmuşdur. Onlar, müştərilərə daha çox imkanlar təqdim etməklə yanaşı, xidmət təminatçıları üçün də yeni imkanlar yaradır. Bu dəyişikliklər, turizmin inkişafında müsbət təsirlərini göstərir və sənayenin daha da rəqabətədavamlı olmasını təmin edir.

Müştəri xidmətlərinin təkmilləşdirilməsində süni intellektin tətbiqi

Süni intellekt (AI - Artificial Intelligence), müştəri ziyarətinin fərdiləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətli rol oynayır. Süni intellekt texnologiyaları, turistlərin əvvəlki seçimlərini və davranışlarını təhlil edərək, onlara uyğun təkliflər təqdim edir. Məsələn, Google Trips və TripAdvisor kimi platformalar, istifadəçilərin maraqlarına uyğun olaraq fərdi təkliflər təqdim edərək onların səyahət planlarını daha səmərəli etməyə kömək edir [2] (Ivanov & Webster, 2019). Bu, müştəri məmnuniyyətini artırır və xidmət keyfiyyətini yüksəldir.

Süni intellekt, müştəri xidmətlərinin təkmilləşdirilməsində də mühüm rol oynayır. Chatbot-lar, müştəri xidmətlərini 24/7 təmin edərək turistlərin suallarını anında cavablandırmağa imkan verir. Bu sistemlər, müştərilərə daha sürətli və dəqiq cavablar təqdim etməklə yanaşı, insan resurslarına olan ehtiyacı azaldaraq xidmətin səmərəliliyini artırır. Nəticədə, müştəri məmnuniyyətinin yüksəlməsi ilə yanaşı, xidmət təminatçıları da daha çox müştəri cəlb etmək imkanı qazanır.

Süni intellektin tətbiqi, həmçinin müştəri gəzintisinin daha da fərdiləşdirilməsinə imkan verir. Məsələn, sistemlər, müştəri profilini yarada bilir, onların ehtiyaclarını və tələblərini öncədən təxmin edə bilir. Bu da, turistlərin daha intuitiv və fərdi xidmətlər almasına şərait yaradır. Eyni zamanda, bu texnologiya, müştəri davranışlarını analiz edərək, marketing strategiyalarının inkişafına da kömək olur. Beləliklə, xidmət təminatçıları, müştəri məmnuniyyətini artırmaq üçün daha məqsədyönlü və təsirli yanaşmalar həyata keçirə bilirlər.

Ümumilikdə, süni intellektin tətbiqi, turizm sənayesinin müştəri səfərlərinin daha şəffaf, fərdiləşdirilmiş və müasir hala gətirir. Bu, müştərilərə daha unudulmaz və müsbət səyahət təəssürat təqdim etməklə yanaşı, xidmət təminatçılarına da bazar rəqabətində üstünlük qazandırır. Nəticədə, süni intellektin gücü, turizmin gələcəyini formalaşdıran əsas elementlərdən biri olaraq ön plana çıxır.

Artırılmış və virtual reallıq texnologiyaları

21-ci əsrin beynəlxalq turizm bazarında destinasiyanın səmərəli inkişafı, idarə edilməsi və təşviqi üçün innovativ vasitələrin tətbiqi qaçırılmazdır [9]. Artırılmış reallıq (AR) və virtual reallıq (VR), turistlərə daha

interaktiv və maraqlı bir səyahət yaşatmaq üçün istifadə olunan müasir texnologiyalardandır. Bu texnologiyalar vasitəsilə, turistlər tarixi abidələri, muzeyləri və digər mədəni yerləri virtual olaraq ziyarət edə bilirlər. Məsələn, bir çox muzey artıq AR tətbiqləri ilə ziyarətçilərə daha ətraflı məlumat təqdim edir [3] (Crisan et al., 2020). Bu tətbiqlər, ziyarətçilərə eksponatlar haqqında interaktiv məlumatlar təqdim edir və onları daha cəlbedici bir səyahət ilə təmin edir. Ziyarətçilər, AR vasitəsilə eksponatların tarixi, mədəniyyəti və konteksti haqqında ətraflı məlumat əldə edə bilirlər.

Virtual reallıq isə turistlərə istədikləri yeri öncədən kəşf etməyə imkan verir. Bu, səyahət etməzdən əvvəl məkana dair daha ətraflı məlumat əldə etməyə kömək edir. Virtual reallıq fəaliyyəti, istifadəçilərə müxtəlif məkanları 360 dərəcə görüntü ilə araşdırmağa, mədəniyyətlə tanış olmağa və hətta müxtəlif fəaliyyətləri sınaqdan keçirməyə imkan verir. Beləliklə, turistlər, yeni məkanları kəşf edərkən daha az çətinliklə qarşılaşırlar, çünki səyahət etməzdən öncə bu yerlər haqqında geniş məlumat toplaya bilirlər.

Bu texnologiyalar, həmçinin fiziki olaraq səyahət edə bilməyən şəxslər üçün də bir fürsət yaradır. Məsələn, yaşlı insanlar, xəstələr və ya hər hansı bir səbəbdən səyahət edə bilməyən insanlar, AR və VR vasitəsilə dünyanın müxtəlif guşələrini kəşf edə, yeni mədəniyyətlər ilə tanış ola bilirlər. Bu, onların səyahət etmə hissini yaşamasına və dünya ilə əlaqələrini gücləndirməyə kömək edir.

Nəticə etibarilə, artırılmış reallıq və virtual reallıq texnologiyaları, turizm sektorunda müştəri istifadəsini daha interaktiv, dərin və cəlbedici etməyə yönəlmiş müasir yanaşmalardır. Bu texnologiyalar, ziyarətçilərə daha fərdiləşdirilmiş və zəngin səyahətlər təqdim etməklə yanaşı, mədəni irsin qorunmasına və təbliğinə də kömək olur. Gələcəkdə, bu texnologiyaların inkişafı, turizm sektorunda daha çox yenilik və imkanlar yaradacaq.

Blockchain texnologiyası

Blockchain texnologiyası, turizm sektorunda təhlükəsizlik və şəffaflığın artırılmasında mühüm rol oynayır. Bu texnologiya, məlumatların mərkəzləşdirilmədən saxlanılmasına imkan verir və beləliklə, fırıldaqçılıq hallarını minimuma endirir. Turistlərin ödənişləri daha təhlükəsiz və sürətli şəkildə həyata keçirilir. Məsələn, kriptovalyuta ilə ödəniş imkanı təqdim edən platformalar, müştərilərin daha etibarlı şəkildə xidmət əldə etmələrini təmin edir [4] (Reyes & Houghton, 2018). Bu, həm də müştərilərin ödənişlərinin izlənməsini asanlaşdırır və onlara daha sərfəli qiymətlərlə xidmətlərə daxil olmağa imkan tanıyır.

Eyni zamanda, blockchain vasitəsilə səyahət sənədlərinin, məsələn, vizalar, bilet, otel sifarişləri və s. kimi məlumatların saxlanması daha təhlükəsiz olur. Beləliklə, müştəri məlumatlarının daha yaxşı qorunmasına imkan verir. Məsələn, turistlər, məlumatlarının itirilməsi və ya oğurlanması

riski ilə qarşılaşmadan, səyahət sənədlərini blockchain-də saxlayaraq daha çox təhlükəsizlik hissi yaşayırlar.

Blockchain texnologiyasının istifadəsi, müştəri məmnuniyyətini artırmaqla yanaşı, xidmət təminatçıları üçün də yeni imkanlar yaradır. Səyahət agentlikləri və otellər, müştəri məlumatlarını daha təhlükəsiz şəkildə saxlayaraq, müştəri xidmətini yaxşılaşdırmaq üçün yeni strategiyalar inkişaf etdirə bilirlər. Eyni zamanda, bu texnologiya vasitəsilə xidmət təminatçıları, müştəri ödənişlərini tez və etibarlı şəkildə emal edə bilirlər ki, bu da müştəri məmnuniyyətini daha da artırır.

Nəticə etibarilə, blockchain texnologiyası turizm sektorunda təhlükəsizlik, şəffaflıq və etibarlılığın artırılması baxımından əhəmiyyətli bir rol oynayır. Bu texnologiyanın inkişafı, turizm mühitinin daha səmərəli və müasir hala gəlməsinə kömək edir. Gələcəkdə, blockchain texnologiyasının geniş tətbiqi, turizm sənayesinin rəqabətə davamlı olmasını təmin edəcək və müştəri xidmətini daha da zənginləşdirəcək.

Böyük məlumatların (Big Data) turizm sənayesinə tətbiqləri

Böyük məlumat (big data) texnologiyaları, turizm sənayesinin strateji qərarlarının verilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu texnologiya, turistlərin davranışlarını, səyahət vərdişlərini, seçimlərini və müxtəlif meyarlara uyğun məlumatları təhlil edərək, turizm şirkətlərinə və dövlətlərə daha dəqiq planlar hazırlamağa kömək edir. Məsələn, böyük məlumatlar əsasında turistik məkanların marketing strategiyaları daha effektiv şəkildə hazırlanır, bu da müştəri hədəflərini daha dəqiq müəyyən etməyə və müvafiq reklam kampaniyaları həyata keçirməyə imkan yaradır [5] (Gretzel et al., 2015).

Böyük məlumatların analizi, turizm müəssisələrinə müştəri istəklərinə uyğun xidmətlər təqdim etməkdə və müştəri məmnuniyyətini artırmaqda kömək edir. Müxtəlif məlumat mənbələrindən toplanan informasiya, müştərilərin tələblərinə, davranışlarına və prioritetlərinə əsaslanaraq xidmətlərin fərdiləşdirilməsinə imkan verir. Məsələn, otellər və turizm agentlikləri, müştəri məlumatlarını analiz edərək, onlara daha uyğun paketlər və təkliflər təqdim edə bilirlər.

Bu texnologiyaların istifadəsi, həmçinin resursların optimal istifadəsinə şərait yaradır. Böyük məlumatlar sayəsində, turizm müəssisələri daha səmərəli iş prosesləri yarada bilər, bu da xərclərin azaldılmasına və gəlirlərin artırılmasına gətirib çıxarar. Məsələn, müştəri davranışlarını təhlil edərək, tələbin artdığı dövrlərdə xidmətlərin artırılması və ya müəyyən vaxtlarda qiymətlərin endirilməsi strategiyaları hazırlanır.

Nəticə etibarilə, böyük məlumatlar turizm sektorunda daha effektiv idarəetmə, müştəri məmnuniyyətinin artırılması və resursların optimal istifadəsi üçün vacib bir vasitədir. Bu texnologiyanın inkişafı, turizm sənayesinin daha çevik, müasir və müştəri yönümlü olmasına kömək edəcək.

Gələcəkdə, böyük məlumatların tətbiqi, turizm sektorunun daha da inkişaf etməsinə və innovasiyaların həyata keçirilməsinə yol açacaq.

Ekoturizm və texnologiya

Ekoturizm, müasir dövrdə texnologiyanın müsbət təsirlərini daha da genişləndirməkdədir. Texnologiya, “ekoloji dost” yanaşmaları təşviq edərək, karbon izini azaldan səyahət növlərini dəstəkləyir. Məsələn, bəzi otellər enerji sərfiyyatını optimallaşdıran sistemlər tətbiq edir, eyni zamanda təkrar istifadəyə diqqət yetirir. Bu cür yanaşmalar, yalnız enerji istehsalını azaldan deyil, həm də təbii resursların qorunmasına kömək edən təsirli həllər təqdim edir [6] (Buckley, 2012).

Ekoturizm şirkətləri, müştərilərə ekologiya ilə dost olan səyahət variantları təklif edərək, onların daha məsuliyyətli seçim etmələrini təşviq edirlər. Məsələn, bu şirkətlər, ekoloji cəhətdən davamlı nəqliyyat vasitələrindən istifadəni təşviq edir, yerli icmalarla əməkdaşlıq edir və turistik fəaliyyətlərin mühafizə olunan sahələrdə keçirilməsini təmin edirlər. Bu cür təşəbbüslər, turistlərin ekoloji biliklərini artırır və onların ekosistemlərin qorunmasına olan həssaslığını gücləndirir.

Bundan əlavə, müasir texnologiyalar ekoturizmin inkişafını sürətləndirir. İnternet və mobil tətbiqlər vasitəsilə, ekoturizm şirkətləri müştərilərə daha geniş seçim imkanları təqdim edir. Turistlər, “ekologiya dost”u otelləri, ekskursiyaları və fəaliyyətləri asanlıqla tapa bilirlər. Bu da, ekoturizmin daha populyar olmasına və müştəri bazasının genişlənməsinə səbəb olur.

Eyni zamanda, texnologiyanın inkişafı ilə ekoturizmdə innovasiyaların tətbiqi artır. Məsələn, dronlar və sensor texnologiyaları, ekosistemlərin monitorinqini asanlaşdırır və turistlərin səyahət etdiyi yerlərin mühafizəsini təmin edir. Bu texnologiyalar, ekosistemlərin sağlamlığını izləməyə və mühafizə tədbirlərini daha təsirli həyata keçirməyə kömək edir.

Nəticə etibarilə, texnologiyanın ekoturizmdəki rolu, “ekoloji dost”u yanaşmaların təşviq edilməsi və ekosistemlərin qorunması baxımından əhəmiyyətli bir amildir. Texnologiyanın istifadəsi, ekoturizmin inkişafını sürətləndirməklə yanaşı, müştəri biliklərini artırır və müasir turizm anlayışlarını dəyişdirir. Gələcəkdə, texnologiyanın ekoturizmə olan təsiri daha da artacaq və bu sahədə daha innovativ yanaşmaların ortaya çıxmasına səbəb olacaq.

Rəqəmsal texnologiyaların turizm sektoruna inteqrasiyası, müştəri təcrübəsini artırmaqla yanaşı, sənayenin idarə olunmasında və inkişafında əhəmiyyətli dəyişikliklər yaradır. Rəqəmsal platformalar, süni intellekt, artırılmış reallıq, virtual reallıq, blockchain və böyük məlumatlar kimi texnologiyalar, müştəri məmnuniyyətinin artırılmasına, təhlükəsizlik və şəffaflığın təmin olunmasına, eləcə də ekoturizmin inkişafına dəstək olur. Bu

texnologiyalar, turistlərin səyahət qərarlarını daha məlumatlı şəkildə vermələrini təmin edir, resursların daha optimal istifadəsini təşviq edir və “ekoloji dost”u yanaşmaların tətbiqini asanlaşdırır.

Gələcəkdə, texnologiyanın turizm sektorundakı rolu daha da artacaq. İnnovasiyaların tətbiqi, turizm mühitinin daha çevik və müasir olmasını təmin edəcək. Beləliklə, rəqəmsal transformasiya, turizm sənayesinin müştəri yönümlü, ekoloji cəhətdən davamlı və səmərəli bir şəkildə inkişaf etməsinə imkan yaradacaq. Bu proses, həm müştərilər, həm də xidmət təminatçıları üçün yeni imkanlar təqdim edərək, turizmin gələcəyini daha parlaq edir.

Ədəbiyyat

1. Buhalis, D., & Law, R. (2008). *Progress in Information Technology and Tourism Management: 20 Years on and 10 Years After the Internet - The State of eTourism Research*. *Tourism Management*, 29(4), 609-623.
2. Ivanov, S., & Webster, C. (2019). *Adoption of Artificial Intelligence in Tourism*. *Tourism Management*, 75, 47-53.
3. Crisan, R., & others (2020). *The Impact of Augmented Reality on the Tourist Experience*. *Journal of Tourism and Services*, 11(20), 87-98.
4. Reyes, A. R., & Houghton, L. (2018). *Blockchain and the Future of the Travel Industry: A Review*. *Journal of Tourism Research & Hospitality*, 7(3).
5. Gretzel, U., & others (2015). *Smart Tourism: Foundations and Developments*. *Electronic Markets*, 25(3), 177-187.
6. Buckley, R. (2012). *Tourism and the Environment: A View of the Future*. *Tourism Management*, 33(2), 360-367.
7. İlqar Hüseynov, Nigar Əfəndiyeva. *Turizmin əsasları*. 2007
8. Həbibə Soltanova. *Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı*. 2015
9. *Azərbaycan Respublikasının turizm strategiyası 2023-2026 (2023 fevral)*. səh. 13.
10. “QƏDİM DİYAR” *Beynəlxalq onlayn elmi jurnal*. *Turizmin inkişafında rəqəmsal xidmətlər*. səh. 33-37.

N.N.Həsənov
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
nurlanhasanov211@gmail.com

TURİZM FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ ONUN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

Xülasə

Turizm sektoru global iqtisadiyyatda vacib bir rol oynayır, iqtisadi inkişafı dəstəkləyir, yeni iş yerləri açır və mədəni mübadiləni təşviq edir. Dövlətlər bu sektoru inkişaf etdirmək üçün müxtəlif yollarla müdaxilə edirlər; infrastruktur və tanıtım layihələrinə sərmayə qoyur, otel və mehmanxana tikintilərini dəstəkləyir və vergi güzəştləri ilə maliyyə yardımını təmin edirlər. Sahibkarlar müştəri məmnuniyyətini artırmaq üçün xidmət keyfiyyətini yüksəldir, müasir texnologiyalardan faydalanır və rəqəmsal vasitələrlə müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırmağa çalışırlar. Turistlərin səyahət seçimlərini qiymət, xidmət keyfiyyəti və təmizlik kimi amillər müəyyən edir; eyni zamanda, müxtəlif məlumat mənbələri və reklam kampaniyaları onların qərarlarına təsir edir. Gələcəkdə, texnologiyadakı yeniliklər, davamlı turizm yanaşmaları və beynəlxalq əməkdaşlıqlar sektorda əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olacaq. Yerli icmaların turizm fəaliyyətlərində iştirakı isə onların iqtisadi rifahını artırır və mədəniyyətlərin qorunmasını təmin edir.

АНАЛИЗ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЕЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Резюме

Сектор туризма играет важную роль в глобальной экономике, поддерживая экономическое развитие, создавая новые рабочие места и способствуя культурному обмену. Государства вмешиваются в этот сектор различными способами: они инвестируют в инфраструктуру и рекламные проекты, поддерживают строительство отелей и гостиниц, а также предоставляют финансовую помощь через налоговые льготы. Предприниматели стремятся повысить удовлетворенность клиентов, улучшая качество обслуживания, используя современные технологии и цифровые инструменты для улучшения клиентского опыта. Выбор туристов зависит от таких факторов, как цена, качество обслуживания и чистота; в то же время различные источники информации и рекламные кампании оказывают влияние на их решения. В будущем инновации в технологиях, устойчивые подходы к туризму и международное сотрудничество приведут к значительным изменениям в этом секторе. Участие местных сообществ в туристической деятельности также повышает их экономическое благосостояние и способствует сохранению культурного наследия.

ANALYSIS OF TOURISM ACTIVITY AND WAYS TO INCREASE ITS EFFICIENCY

Summary

The tourism sector plays a crucial role in the global economy, supporting economic development, creating new jobs, and promoting cultural exchange. Governments intervene in this sector through various means; they invest in infrastructure and promotional projects, support the construction of hotels and accommodation facilities, and provide financial assistance through tax incentives. Entrepreneurs enhance customer satisfaction by improving service quality, utilizing modern technologies, and using digital tools to better the customer experience. Tourists' travel choices are influenced by factors such as price, service quality, and cleanliness; at the same time, various information sources and advertising campaigns affect their decisions. In the future, innovations in technology, sustainable tourism approaches, and international collaborations will lead to significant changes in the sector. The involvement of local communities in tourism activities also enhances their economic well-being and helps preserve cultural heritage.

Açar sözlər: turizm, yenilik, yaradıcılıq

Ключевые слова: туризм, инновации, креативность

Key words: tourism, innovation, creativity

Giriş

Turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatda əhəmiyyətli bir yer tutur və bu sahənin inkişafı müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarına, sosial həyatlarına, mədəniyyət mübadilələrinə və beynəlxalq əlaqələrinə geniş təsir göstərir. Bu təsirin tam şəkildə başa düşülməsi və sektorda müvəffəqiyyət əldə edilməsi üçün, turizmin müxtəlif aspektlərini, onun yaratdığı imkanları və qarşılaşdığı çətinlikləri ətraflı şəkildə araşdırmaq vacibdir. Bu məqalədə, turizm sektorunun dövlətlər, sahibkarlar və turistlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrini, bu sahənin inkişafını təmin edən müxtəlif amilləri, potensial riskləri və turizmin gələcək perspektivlərini geniş şəkildə müzakirə edəcəyik.

Əsas

“Azərbaycan Respublikasında 2009-2018-ci illərdə kurortların inkişafına dair Dövlət Proqramı” turizm və kurort zonalarının yaxın gələcəkdə planlı inkişafı və səmərəli istifadəsinin əsasını təşkil edir [3, s.358].

1. Turizmin iqtisadi təsirləri

Turizmin iqtisadi təsirləri çoxşaxəlidir və qlobal iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Dövlətlər turizm sahəsinə ciddi diqqət yetirərək iqtisadiyyatlarına əlavə dəyər qatmağa çalışırlar. Turizm gəlirləri dövlət büdcəsinə əhəmiyyətli vəsait təmin edir, iş yerləri yaradır, yerli

biznesləri dəstəkləyir və ölkənin iqtisadi inkişafını sürətləndirir. Turistlərin ölkəyə gətirdiyi valyuta, ölkənin iqtisadi sabitliyini artırır və sosial xidmətlərin yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Turizm sektoru həmçinin, ölkənin beynəlxalq imicini gücləndirir və xarici investorlar üçün cəlbedici bir mühit yaradır.

- *Iqtisadi yüksəliş və regional inkişaf:*

Turizm sektoru, iqtisadi yüksəlişin təmin edilməsi və regional inkişafın təşviqi baxımından əhəmiyyətli rol oynayır. Turizm fəaliyyətləri, xüsusən də az inkişaf etmiş bölgələrdə iş yerlərinin yaradılmasına və yerli iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olur. Turizm sahəsindəki investisiyalar, regional iqtisadiyyatın dinamikasını dəyişdirir, infrastruktur layihələrini həyata keçirir və bölgələrin inkişafını təşviq edir. Turizm biznesləri yerli icmalara müsbət təsir edərək, onların həyat səviyyəsini yüksəldir və sosial strukturunu gücləndirir. Bu, bölgələr arasında iqtisadi balansı təmin etməyə kömək edir və tarazlı inkişafı təşviq edir.

- *Dövlət sərmayələri və infrastruktur investisiyaları:*

Dövlətlər, turizmin inkişafını dəstəkləmək məqsədilə müxtəlif infrastruktur layihələrinə investisiya yatırır. Müasir hava limanları, sürətli dəmiryolu xətləri, genişləndirilmiş yollar və digər nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi turistlərin rahat və asan şəkildə ölkəyə daxil olmalarını təmin edir. Bu cür infrastruktur layihələri, həmçinin, turistlərin ölkə daxilində səyahət etmələrini asanlaşdırır və ölkənin turizm potensialını artırır. Yüksək standartlı otellər, restoranlar və əyləncə mərkəzləri də turistlərin səfər təcrübələrini daha rahat və komfortlu edir.

- *Vergi siyasəti və maliyyə dəstəkləri:*

Vergi siyasəti də turizmin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Dövlətlər, vergi güzəştləri, subsidiyalar və digər maliyyə dəstəkləri ilə turistləri ölkəyə cəlb etməyə çalışırlar. Vergi güzəştləri, otel, restoran və digər turizm xidmətləri üzrə qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu isə turistlərin büdcə dostu seçimlər etmələrini və ölkəyə səfər etmə ehtimallarını artırır. Eyni zamanda, bu siyasət yerli biznesləri dəstəkləyərək sektorda dayanıqlı inkişafı təşviq edir. Turizm sahəsinə yönəlmiş vergi güzəştləri və maliyyə dəstəkləri, sektorda müsbət iqtisadi təsir yaratmağa kömək edir.

- *Reklam və tanıtım kampaniyaları:*

Reklam və tanıtım kampaniyaları, dövlətlərin turizm sahəsinə yanaşmasında vacibdir. Dövlətlər, beynəlxalq səviyyədə ölkənin turistlər üçün cazibədar olduğunu vurğulamaq məqsədini güdürlər. Sosial mediadan istifadə edərək, müxtəlif media kanalları və sərgilərdə iştirak edərək, ölkənin turizm potensialını geniş miqyasda tanıtdırmağa çalışırlar. Bu cür reklam kampaniyaları, turistlərin ölkəyə marağını artırır və onların səyahət seçimlərini təsir edir. Turizm təşkilatları, beynəlxalq sərgilərdə iştirak edərək, ölkənin turizm məhsulunu təqdim edir və potensial turistlərə tanıdılır.

2. Sahibkarlar və turizm biznesi

Sahibkarlar üçün turizm sektoru geniş imkanlar təqdim edir, lakin bu imkanlar həm də yüksək rəqabət və müştəri tələbləri ilə müşayiət olunur. Sahibkarlar, turizm biznesini müvəffəqiyyətlə idarə etmək üçün müxtəlif strategiyalar tətbiq edirlər. Qiymət strategiyaları, müştəri ehtiyaclarını qarşılıyan fərqli qiymət təklifləri ilə müştəri bazasını genişləndirmək məqsədini güdür. Yüksək qiymətlər turistlərin seçimini təsir edə bilər, buna görə də sahibkarlar müvafiq qiymət balansını taparaq müştəri axını artırmağa çalışırlar.

- *Xidmət keyfiyyəti və müştəri məmnuniyyəti:*

Xidmət keyfiyyəti, müştəri məmnuniyyətinin təmin edilməsində əsas amildir. Sahibkarlar, xidmətlərin keyfiyyətini artırmaq üçün personalın təcrübəsini artırır, müasir avadanlıqlardan istifadə edir və müntəzəm təmizliyi təmin edir. Bu, müştəri təəssüratını artırır və onların xidmətlərdən məmnuniyyətini təmin edir. Mükəmməl müştəri xidmətləri, yüksək keyfiyyətli məhsullar və səmərəli xidmət təqdim edən sahibkarlar, müştəri məmnuniyyətini artıraraq uzunmüddətli müştəri əlaqələri qururlar. Xidmət keyfiyyətini artırmaq məqsədilə təlim proqramları və müştəri geri bildirimləri diqqətlə izlənilir.

- *Texnoloji innovasiyalar:*

Müasir dövrdə texnoloji innovasiyalar, sahibkarların turizm xidmətlərini daha effektiv və müştəri dostu hala gətirir. Onlayn rezervasiya sistemləri, mobil tətbiqlər və digər rəqəmsal alətlər turistlərin ehtiyaclarına daha sürətli və rahat şəkildə cavab verir. Bu texnologiyalar, müştəri təcrübəsini artırır və sahibkarların xidmətlərini daha əlçatan edir. Sahibkarlar, müştəri rəylərini izləyərək xidmət keyfiyyətini daim artırmağa çalışırlar. Müştəri rəyləri və geribildirimlər, xidmətlərin inkişafını istiqamətləndirən vacib mənbələrdən biridir.

- *İnnovativ xidmət təklifləri:*

Sahibkarlar, müştəri tələblərinə cavab vermək üçün innovativ xidmət təklifləri təqdim edirlər. Məsələn, xüsusi temalı turlar, fərdi müştəri xidmətləri və interaktiv turizm fəaliyyətləri müştəri təcrübəsini zənginləşdirir və onlara müsbət təsir edir. Bu innovativ xidmətlər, müştəri bazasını genişləndirmək və bazar tələblərinə uyğunlaşmaq məqsədini güdür.

3. Turistlərin səyahət qərarlarını təsir edən amillər

Turistlərin səyahət etmə qərarlarına təsir edən bir sıra amillər mövcuddur. Qiymət, tətil planlamasında əhəmiyyətli rol oynayır. Turistlər, yüksək qiymətlərin müştəri seçiminə təsir edəcəyini nəzərə alırlar. Eyni zamanda, səyahət təcrübəsi, turistlərin yalnız gözəl mənzərələr deyil, həm də keyfiyyətli xidmətlər, rahat şərait və müasir avadanlıqlar axtardığını göstərir. Xidmətlərin keyfiyyəti, restoranların, otellərin və digər turizm obyektlərinin

təmizliyi və təqdim etdiyi xidmətlərin səviyyəsi turistlərin məmnuniyyətinə təsir edir.

- **Reklam və informasiya mənbələri:**

Reklam və informasiya, turistlərin səyahət planlarını hazırlayarkən əsas rol oynayır. İnternetdə və sosial şəbəkələrdə yerləşdirilən reklamlar və məlumatlar, turistlərin seçimlərini təsir edir. Xüsusi kampaniyalar, endirimlər və müxtəlif təkliflər turistlərin ölkəyə səfər etmə ehtimallarını artırır. Eyni zamanda, müştəri rəyləri və reytingləri, turistlərin seçimini təsir edir. Müştəri rəyləri və digər istifadəçi mənbələri, turistlərin səyahət qərarlarını təsir edən əsas faktorlardandır.

- **Təhlükəsizlik və sağlamlıq:**

Turistlər üçün təhlükəsizlik və sağlamlıq məsələləri də önəmlidir. Turistlərin səyahət etmə qərarlarında, ölkənin təhlükəsizlik vəziyyəti, sağlamlıq şərtləri və tibbi xidmətlərin keyfiyyəti əhəmiyyətlidir. Səhiyyə xidmətlərinin mövcudluğu, təhlükəsizlik tədbirləri və tibbi yardımlar turistlərin səyahət etmə qərarlarına təsir edir. Ölkələrin təhlükəsizlik və sağlamlıq sahəsindəki təşviqatları, turistlərin rahatlığı və məmnuniyyətini təmin etmək məqsədini güdür.

4. Ekoloji məsuliyyət və davamlı inkişaf

Ekoloji məsuliyyət və davamlı inkişaf prinsipləri, turizm sektorunun müasir inkişafında vacib amillərdən biridir. Turizmin ekosistemlərə və təbii mühitə təsirini minimuma endirmək məqsədilə, davamlı turizm yanaşmaları tətbiq edilməlidir. Davamlı inkişaf prinsipləri, təbii sərvətlərin qorunması, ekosistemlərin bərpası və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı tədbirləri əhatə edir.

“Regionlarda turizmin inkişafı həmin regionların və respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının tərkib hissəsi olmaqla daxili, xüsusi və mərkəzləşdirilmiş resurslara əsaslanır” [1, s.174].

- **Ekoturizm və təbiətin qorunması:**

Ekoturizm, təbii mühitin qorunması və ekosistemlərin davamlı şəkildə idarə edilməsi məqsədini güdür. Ekoturizm layihələri, təbiətə minimal təsir göstərən fəaliyyətlər təqdim edir və ekosistemlərin bərpasına kömək edir. Turistlər, ekoturizm vasitəsilə təbii mühitlə yaxından tanış olur və ekoloji şüurlu davranışlar nümayiş etdirirlər. Bu, həm də yerli icmaların iqtisadi faydalarını artırır və təbiətə qarşı hörməti təşviq edir.

- **Təbii resursların idarə edilməsi:**

Təbii resursların idarə edilməsi, turizm fəaliyyətlərinin ekoloji balansını təmin etməyə yönəlmiş əsas prinsipdir. Turizm fəaliyyətləri, su, enerji və digər təbii resursların istifadəsini optimallaşdırmaq məqsədini güdür. Davamlı idarəetmə üsulları tətbiq edilərək, təbii sərvətlərin mühafizəsi və ekosistemlərin

bərpası təmin edilir. Bu yanaşma, həm də təbii mühitin qorunmasını və yerli icmaların rifahını təmin edir.

5. Yerli mədəniyyətlərin qorunması və təşviqi

Yerli mədəniyyətlərin qorunması və təşviqi, turizm sektorunun əhəmiyyətli bir hissəsidir. Turistlərə yerli adət-ənənələri, mədəniyyətləri və ənənəvi yeməkləri təqdim etmək, həmçinin mədəni tədbirləri təşkil etmək sektorda müsbət təsir yaradır. Bu, mədəni irsin qorunmasına kömək edir və yerli icmalara iqtisadi fayda gətirir. Mədəni tədbirlər, yerli sənətkarların və sənətlərin tanınması və mühafizəsi baxımından əhəmiyyətlidir.

- Mədəni tədbirlər və yerli incəsənət:

Mədəni tədbirlər, yerli icmaların turizm sektoru vasitəsilə tanınmasını təmin edir və turistlərə yerli mədəniyyətləri yaxından tanıma imkanı yaradır. Yerli sənətkarların, musiqiçilərin və rəssamların fəaliyyətləri, turistlərin mədəni təcrübələrini zənginləşdirir və mədəni irsin qorunmasına kömək edir. Mədəni tədbirlər, həmçinin, yerli icmaların iqtisadi inkişafına və mədəniyyətlərinin yaşadılmasına dəstək olur. Mədəniyyətlərin qorunması məqsədilə yerli sənətkarlarla əməkdaşlıq qurulur və mədəni irsin yaşadılması üçün tədbirlər həyata keçirilir.

6. Yerli icmaların rolu və icma əsaslı turizm

Turizm sektorunun inkişafında yerli icmaların rolu əhəmiyyətlidir. Yerli icmaların turizm fəaliyyətlərində iştirak etməsi, onların iqtisadi rifahını artırır və mədəniyyətlərinin qorunmasına kömək edir. Eyni zamanda, turizm sektoru yerli mütəxəssislərin məşğulluğunu təmin edir və yerli məhsul və xidmətlərin tanınmasına kömək edir. İcma əsaslı turizm layihələri, yerli icmaların turizm sektorundan daha çox fayda əldə etməsini təmin edir və onların turizm fəaliyyətlərində fəal iştirakını təşviq edir.

“Çoxlu sayda ixtisaslar müxtəlif turist xidmətlərinə nəzarət və idarə edilməsi üçün yaradılmalıdır. Xüsusi diqqət müxtəlif turist peşələrində kadrların yaradılmasına ayrılmalıdır” [2, s.241].

7. Turizm sektorunun gələcək trendləri və innovasiyalar

Turizm sahəsinin gələcək inkişafı üçün müxtəlif trendlər və innovasiyalar mövcuddur. Rəqəmsal texnologiyaların və innovativ həllərin tətbiqi, turizm sənayesində müştəri təcrübəsini daha da yaxşılaşdırır. Yüksək texnologiyalı onlayn platformalar, müştəri xidmətlərini artırır və səyahət planlamasını daha səmərəli edir. Virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) texnologiyaları, turistlərə yeni və interaktiv təcrübələr təqdim edir. Bu texnologiyalar vasitəsilə turistlər, səyahət etmədən əvvəl müəyyən məkanları virtual olaraq gəzə bilirlər.

- Virtual və artırılmış reallıq texnologiyaları:

Virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) texnologiyaları, turizm sektorunda yeni imkanlar təqdim edir. VR, turistlərə müxtəlif məkanları və

atraksiyonları virtual şəkildə təqdim edir, beləliklə, turistlər səyahət etmədən əvvəl təcrübə qazana bilirlər. AR isə, turistlərin real mühitdə əlavə məlumat və təcrübələr əldə etmələrini təmin edir. Bu texnologiyalar, turizm xidmətlərinin innovativ şəkildə təqdim edilməsini və müştəri təcrübəsinin zənginləşdirilməsini təmin edir.

- Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı:

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, turizm sənayesində müştəri təcrübəsinə daha da yaxşılaşdırır. Onlayn rezervasiya sistemləri, müştəri xidmətlərini asanlaşdırır və səyahət planlamasını daha səmərəli edir. Bu texnologiyalar, müştəri rəylərini izləyir və xidmətlərin keyfiyyətini artırır. Mobil tətbiqlər, turistlərə müxtəlif xidmətlərdən istifadə etməyə kömək edir və onların təcrübələrini daha rahat hala gətirir. Texnoloji innovasiyalar, turizm xidmətlərinin daha əlçatan və müştəri dostu olmasını təmin edir.

8. Sosial və mədəni əlaqələr

Turizm sektoru, həmçinin sosial və mədəni əlaqələrin qurulmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Turistlər və yerli icmalar arasında mədəni mübadilələr, müxtəlif mədəniyyətlərin bir-birini tanımasına kömək edir. Bu mədəni mübadilələr, müxtəlif ölkələrdən gələn turistlər arasında anlayış və əməkdaşlığı təşviq edir. Eyni zamanda, turizm sektoru beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq və birgə layihələrin həyata keçirilməsini dəstəkləyir. Bu, qlobal miqyasda sosial və mədəni əlaqələrin güclənməsinə səbəb olur.

- Gələcəkdəki trendlər və inkişaf perspektivləri:

Gələcəkdə, turizm sektorunda yeni trendlərin və inkişaf perspektivlərinin yaranması gözlənilir. Texnoloji innovasiyalar, davamlı inkişaf prinsipləri və sosial mübadilələr, turizmin daha da inkişafını təmin edəcək. Turizm sektorunun inkişafı, qlobal iqtisadiyyatın və sosial strukturların daha mütəşəkkil şəkildə təşviq edilməsini təmin edəcək. Bu, həm də müştəri təcrübəsinin artırılması, yerli icmaların rifahının yüksəldilməsi və qlobal əməkdaşlığın gücləndirilməsi məqsədini güdür.

“Xarici tədqiqatçılar arasında ənənəvi yanaşma daha populyardır və xüsusən də turizm fəaliyyətinin texniki səmərəliliyinin və bölüşdürmə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin bir hissəsi kimi istifadə olunur” [5, c.3, s.173].

Nəticə

Turizm sektoru, qlobal iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə təsir göstərir və geniş inkişaf perspektivlərinə malikdir. Bu sahənin inkişafı, iqtisadi yüksəliş, regional inkişaf, sosial və mədəni mübadilələr, ekoloji məsuliyyət və davamlı inkişaf prinsipləri, yerli icmaların rolu və innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə genişləndirilir. Turizm sektorunun gələcək inkişafı, qlobal miqyasda müştəri tələblərinə uyğunlaşmaq, innovativ həlləri tətbiq etmək və davamlı inkişaf prinsiplərini həyata keçirmək məqsədini güdür.

“Getdikcə daha çox mədəniyyət hadisəsinə çevrilməkdə olan turizm fenomenini artıq elmi-mədəni fikirdə bir kulturoloji proses kimi izlənilməkdə, araşdırılmaqda, və dəstəklənməkdədir” [4, s.173-174].

Ədəbiyyat

1. Əlirzayev Ə. *Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi: Bakı, İqtisad Universiteti, 2011, 494 s.*
2. Kasumov R. *Beynəlxalq turizm bazarı: Bakı, İqtisad Universiteti, 2012, 270 s.*
3. Soltanova H. *Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı: Bakı, Azərbaycan Dövlət Texniki Universiteti, 2015, 475 s.*
4. Süleymanlı M. *Sosial-mədəni sahənin idarə olunması (mədəniyyət kontekstində): Bakı, Qanun, 2011, 287 s.*
5. Barros C.P. *Evaluating efficiency of a small hotel chain using the Malmquist productivity index. International Journal of Tourism Research. 2005, 184 s.*

S.M.Məmmədzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sabinaaliyeva.2019@mail.ru

HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİ GƏNCLƏRLƏ SOSIAL İŞ ÜÇÜN MÜHÜM BAZA KİMİ

Xülasə

Bu gün gənc nəslin düzgün yetişdirilməsi ölkə siyasətində önəmli yer tutur. Əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan dövlət gənclər siyasətinin Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsinin nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycan gəncləri bütün sahələrdə özlərini doğruldurlar. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində dünyada, o cümlədən Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələr dəyişdikcə, gənclər qarşısında duran problemlər və onların həlli yolları da dəyişməyə başladı.

ПОЛИТИКА ГЕЙДАРА АЛИЕВА КАК ВАЖНАЯ ОСНОВА СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С МОЛОДЕЖЬЮ

Резюме

Сегодня правильное воспитание молодого поколения занимает важное место в политике страны. В результате успешного продолжения Президентом Ильхамом Алиевым государственной молодежной политики, заложенной общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, молодежь Азербайджана сегодня проявляет себя во всех сферах. В начале 90-х годов прошлого века, по мере изменения общественно-политических событий, происходивших в мире, в том числе и в Азербайджане, стали меняться и проблемы, с которыми сталкивается молодежь, и пути их решения.

HEYDAR ALIYEV'S POLITICS AS AN IMPORTANT BASE FOR SOCIAL WORK WITH YOUTH

Summary

Today, proper upbringing of the young generation occupies an important place in the country's politics. As a result of President Ilham Aliyev's successful continuation of the state youth policy established by national leader Heydar Aliyev, the youth of Azerbaijan are proving themselves in all fields today. At the beginning of the 90s of the last century, as the social and political events that took place in the world, including in Azerbaijan, changed, the problems faced by young people and their solutions began to change.

Açar sözlər: sosial iş, cəmiyyət, siyasət, yeni texnologiyalar, tarixi şəxsiyyətlər, gənclər siyasəti

Ключевые слова: социальная работа, общество, политика, новые технологии, исторические личности, молодежная политика

Key words: social work, society, politics, new technologies, historical figures, youth policy

Tarixin hər dönəmində mövcud olmuş liderlik ictimai bir hadisədir. Əvvəlki əsrlərdə liderliyin bütünlüklə fitri xüsusiyyətlərdən asılı olduğu düşünüldü, lakin bu xüsusiyyətlərlə yanaşı sonradan əlavə olunan həyat təcrübələri və mədəni fonun da əhəmiyyətli olduğu müəyyən edilmişdir [5, s. 236-240].

Siyasi lider siyasi icmanın başında duran, sözügedən icmanı öz məqsədlərinə yönəldən, üzvlərin fərdi məqsədlərini cəmiyyətin məqsədləri ilə əlaqələndirən və ümumi bir cəmiyyət yaratmaqla siyasi icmanı yüksəltməyə çalışan şəxsdir.

Siyasətin əsas aktorları indi siyasi partiyalar deyil, liderlərdir. Bir məşhur şəxs kimi siyasətçi ilə siyasi partiyalar arasındakı fərqi artıq köhnəldiyini söyləmək çox şışirdilmiş görünsə də, siyasətçinin məşhur kimi yüksəlişi ilə siyasi partiyaların tənəzzülü arasında şübhəsiz ki, aydın bir əlaqə var. Siyasi liderlər ümumiyyətlə siyasi ünsiyyətin mərkəzindədirlər. Siyasi rəhbərlik siyasi institutun və siyasi kommunikasiyanın ən mərkəzi mövqeyindədir. Həqiqətən də, siyasi kommunikasiya kontekstində düzgün mövqə tutan lider hansısa partiya üçün seçkidə qalib gələ bilər. Təbii ki, yanlış mövqə tutmuş lider seçkidə də uduzacaq. Liderə rəğmən seçkini uduzmaq olar, amma liderə rəğmən seçkidə qalib gəlmək çətinidir. Partiyalardan daha çox tanınan və partiyalar üzərində ciddi təsirə malik olan liderlər müəyyən bir qrupu yönləndirən və bu qrupun gücündən bəhrələnənlərdir. Yüksək sosial adaptasiya və təkmil ünsiyyət bacarıqları olan liderlər ümumiyyətlə ətrafdakılardan daha çox özünə inamı olan, dünyagörüşünə malik, yaradıcı, daha az şəxsi hərəkət edə bilən, cəld fikir və fəaliyyət göstərən, cəsarətli, dəyişməyə açıq, sabit və ətrafdakıların davranışlarına həssasdır [3, s. 520].

Hər bir xalq, o cümlədən azərbaycanlılar üçün dövlət müstəqilliyini əldə etməkdən böyük hadisə yoxdur. Müstəqil dövlətçilik Azərbaycanın çoxəsrlik tarixində çox böyük bir hadisədir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əldə edilən ilk dövlət müstəqilliyi bütün türk-müsəlman dünyasının tarixində dönüş nöqtəsi yaratdı. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısamüddətli müstəqilliyinin acı taleyi, müstəqilliyi qoruyub saxlamağın və möhkəmləndirməyin onu əldə etməkdən daha çətin olduğunu inandırıcı şəkildə göstərdi.

Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra onun çoxşaxəli fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biri də gənc nəsə diqqətin artırılması, yeniyetmə və gənclərlə bağlı dövlət siyasətinin əsas prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi, gənclərin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirakının təmin

edilməsi olmuşdur. Bu da təbiidir, çünki gənclik xalqın ümididir, onun inkişaf və tərəqqisinin əsas meyarı və barometridir, çünki hər bir cəmiyyətin maddi və mənəvi tərəqqisi bilavasitə gənclər siyasətinin düzgün qurulmasından, təşkilindən və aparılmasından, sosial-mənəvi tərəqqidən asılıdır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında gənclərlə iş sahəsində yaranmış boşluq yalnız 1993-cü ilin iyununda Heydər Əliyevin ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə gəlişi ilə gənclərə lazımi diqqət və qayğının göstərilməsi ilə aradan qaldırılmağa başlandı. Beləliklə, Azərbaycanda dövlət gənclər siyasəti lazım olan qaydada 1993-cü ildən formalaşmağa başladı.

1993-cü il sentyabrın 22-də Azərbaycan Prezidentinin səlahiyyətlərini icra edən Heydər Əliyev gənclər qruplarından biri ilə görüşərkən Azərbaycan gənclərini ölkənin ictimai-siyasi həyatında daha fəal iştirak etməyə, onun həyata keçirdiyi siyasətə biganə qalmamağa çağırırdı [5, s. 238-240].

Gənclərlə iş sahəsində dövlət siyasətinin əhəmiyyətini nəzərə alan Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1994-cü il iyunun 26-da bu siyasəti həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulmuş yeni dövlət strukturunun - Gənclər və İdman Nazirliyinin yaradılması haqqında fərman verdi [4]. Yeni nazirliyin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də gənc nəslin vətənə və xalqa məhəbbət ruhunda tərbiyə edilməsi, mənəvi tələbatının ödənilməsi, gənclərin sosial-iqtisadi problemlərinin həlli, dövlət qulluqçularının hərtərəfli inkişafı üçün real şəraitin yaradılması oldu.

Bu mühüm işin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün Prezident Heydər Əliyevin xüsusi fərmanı ilə 1996-cı il fevralın 2-də keçirilən Müstəqil Azərbaycan Gənclərinin I Forumunun çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Forumda gənclərin bütün kateqoriyalarını təmsil edən iki mindən çox gənc - tələbələr, hərbiçilər, jurnalistlər, siyasi partiyalar və gənclər təşkilatları, bütün dövlət orqanlarının rəhbərləri də forumun işində fəal iştirak etdilər və gənclərin iradlarını, təklif və arzularını dinləyərək, ölkə gənclərinin problemlərini hərtərəfli öyrəndilər.

Forumda məruzə ilə çıxış edən Azərbaycan Prezidenti gənclərin qarşısında çox böyük vəzifələr dayandığı haqda geniş danışdı. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının inkişafına, əbədiyaşarlığına öz gücünü, bacarığını və istedadını sərf etməyin vacib olduğunu izah etdi [6, s. 315] dövlət başçısı çıxışında həmçinin gənclərə Azərbaycan Konstitusiyasını öyrənməyi, onun prinsiplərinə əməl etməyi tövsiyə etdi. Prezident gənclərin diqqətini ona yönəltdi ki, Azərbaycan gəncliyinin mühüm vəzifəsi ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək, işğal olunmuş torpaqları azad etmək, dövlət sərhədlərini bərpa etməkdir [6, s. 319].

Dövlət başçısı həm də diqqəti ona yönəltdi ki, qarşıya qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün gənclər arasında hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin, ordunun gücləndirilməsi olduqca vacibdir. O, qeyd etdi ki, gənclər

təşkilatının əsas vəzifəsi həm də hər bir gənci orduya hazırlamaq olmalıdır: “Hər bir gənc orduya səfərbər olmağa və onun sıralarında xidmət etməyə hazır olmalı, bunu özü üçün böyük şərəf hesab etməlidir” [6, s. 321].

Ölkə başçısı gənclərin dövlət quruculuğu prosesində öz bilik və bacarıqlarını reallaşdırma bilmələri üçün bütün dövlət orqanlarına münbit şərait yaratmağı tövsiyə etmişdi. Bu göstərişin konkret nəticəsi ondan ibarət oldu ki, gənc kadrların bir çoxu dövlət idarəetmə strukturunda ən məsul vəzifələrə irəli çəkildilər.

İndi ölkə xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində - yerli icra hakimiyyətlərində, bələdiyyələrdə, nazirlik və idarələrdə yüzlərlə gənc üzvlərinə düşən vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gəlir.

1997-ci il fevralın 1-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin gənclər təşkilatının nümayəndələri ilə görüşündən sonra onların xahişini təmin edən Heydər Əliyev fevralın 2-nin Gənclər Günü elan edilməsi haqqında fərman imzaladı [8, s. 351]. Bu fərman gənc istedadların “Qızıl kitabı”nın, Gənc İstedadlara Yardım Fondunun yaradılmasını vacib edirdi [6, s. 352-353].

1999-cu il martın 2-3-də Azərbaycan Gənclərinin II Forumu keçirildi. Bu forumda Heydər Əliyev son üç ildə həyata keçirilən fəaliyyətə yekun vuraraq müstəqil dövlət quruculuğu yolunda gənclərin üzvlərinə qoyulan vəzifələri müəyyənləşdirdi, dövlət orqanlarına dərindən araşdırma aparmağı tövsiyə etdi.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev ölkəyə rəhbərlik etdiyi bütün tarix boyu dövlət gənclər siyasətinin əsasnamələrinin hazırlanması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm əməli addımlar atmışdır. Azərbaycan Prezidentinin 1999-cu il iyulun 29-da imzaladığı “Dövlət gənclər siyasəti haqqında” fərman və bu sərəncamla təsdiq edilmiş müfəssəl tədbirlər planında Azərbaycanda gənclər hərəkatının inkişafının əsas mərhələləri, dövlət gənclər siyasətinin əsas istiqamətləri, problemləri öz əksini tapmışdır. Bu fərman gənclərin ölkənin ictimai-siyasi həyatında daha fəal iştirakına əlverişli şərait yaratmaq, dövlət orqanlarının səylərini gənc nəslin mövcud problemlərinin həllinə yönəltmək baxımından tarixi sənəd olub və dönməz şəkildə həyata keçirilir. Fərmanda nəzərdə tutulmuş tədbirlər planının icrası ilə əlaqədar müvafiq dövlət orqanları - nazirliklər, dövlət komitələri hər il gördüyü işlərlə bağlı ölkə prezidentinə hesabat təqdim edir.

Gənclər siyasəti ilə bağlı qəbul edilən qanun və sərəncamların əsas məqsədi gənclərin fiziki, əqli və mənəvi inkişafı üçün şərait yaratmaq, onların qabiliyyət və bacarıqlarının reallaşdırılmasına, ictimai-siyasi həyatında fəal iştirakına köməklik göstərməkdən ibarətdir.

Dövlət gənclər siyasəti dövlətin daxili siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında Gənclik Dövlət Proqramının

həyata keçirilməsi üçün idarəetmə strukturları formalaşdırılıb və bu strukturlarda yüksək ixtisaslı gənc mütəxəssislər çalışır.

Respublikamızda demokratik dövlət quruculuğunun uğurla davam etdirilməsi, gənclər siyasətinin inkişafı ölkə gənclərinin beynəlxalq əlaqələrinin formalaşmasına və möhkəmlənməsinə güclü təkan vermişdir. Ayrı-ayrı milli gənclər təşkilatları müxtəlif ümumavropa strukturları ilə - Avropa Şurasının gənclər təşkilatlarının direktorları, Avropa İttifaqının Gənclər Direktorluğu ilə sıx əməkdaşlıq edir, təcrübə mübadiləsi aparır, birgə layihə və proqramlar həyata keçirirlər. 2000-ci ilin aprelində Azərbaycan Gənclər Təşkilatları Milli Şurası Avropanın ən nüfuzlu qeyri-hökumət təşkilatı olan Avropa Beynəlxalq Forumunun tamhüquqlu üzvü, 2002-ci ilin yanvarında isə BMT-nin İqtisadi və Sosial Məsələlər üzrə müşahidəçi üzvü seçilmişdir. Azərbaycan Skaut Assosiasiyasının Skaut Hərəkətinin Beynəlxalq Təşkilatına, Gənc Hüquqşünaslar Şurasının Beynəlxalq Assosiasiyasına, Demokratik Tələbə Gənclər Təşkilatının Beynəlxalq Demokratik Tələbələr İttifaqına üzv qəbul edilməsi, bu təşkilatın beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmasında mühüm vasitəyə çevrilmişdir [6, s. 243].

Beləliklə, müstəqilliyin ilk illərində Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda dövlət gənclər siyasətinin əsas istiqamətləri formalaşdırıldı və bu istiqamətlər respublikada yeni yaranan gənclər hərəkətinin əsasını təşkil etdi.

Partiyalar arasındakı oxşarlıqlar nəticəsində xüsusilə seçki dövrlərində önə çıxan və görüntüləri ilə gündəmdə yer tutan liderlər bu gün mediada hansı məzmunla deyil, hansı göstəricilərlə çıxış edəcəklərinə üstünlük verirlər. Siyasətçilərin onları məhsul kimi bəzəyərək istehlaka təqdim etmək cəhdləri kimi də tənqid edilən imic kampaniyaları seçkilərin vəzkeçilməz hissəsinə çevrilib. Siyasi imiclər qurularkən uğur qazanan düsturlardan istifadə olunmağa və liderləri təbliğ edən reklamçılar toqquşmağa başladı. Hansı liderin hansı məşhur reklamçının kampaniyası ilə irəli getməsi vacib olub. Bu kontekstdə yaradılan siyasi mühitdə siyasi obrazlar yaradarkən reallığı əks etdirmə inamı transformasiya olunub, əslində mövcud olmayan süni bir dünya əsasında obrazların istehsal edildiyi, simulyasiya sisteminin üstünlük təşkil etdiyi müşahidə olunub. Şanlı siyasi liderlər şişirdilmiş, bütün problemləri həll edən möcüzəli insanlar mövqeyinə gətirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. *Hepworth, Dean H. Direct social work Practice: Theory and Skills / 6th ed, 2001.*
2. *Kompas. Gənclərin iştirakı ilə insan hüquqlarının tədrisinə dair vəsait. Gənclərin İnkişafı İctimai Birliyi. 2006.*

3. Ə.Qəşətoğlu, L.Cəfərova, Ü.Mikaylova və başqaları. “Ömrün uğurlu bünövrəsi”, 624.
4. Yengin, Hülya (2004). *Lider İmajları, Derin Yayınları, İstanbul.*
5. Yıldız, Nuran (2002). *Liderler, İmajlar, Medya, Phoenix Yayınevi, Ankara.*
6. Алиев, В. Гейдар Алиев и современная молодежь / В. Алиев // Журнал «История и ее проблемы». – 2003. – № 3. – с. 235-246.
7. Гуцин А.А. Роль личности в истории // *Модели, системы, сети в экономике, технике, природе и обществе.* - 2013. - № 3 (7).
8. Закон Азербайджанской Республики «О государственной молодежной политике» // *Азербайджан.* – 2002. – 10 апреля.
9. *Технологии уличной социальной работы / Под ред. Е.А.Вороновой, В.Ш.Селасьева, Г.С.Кургановой. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2002.*

S.Ə.Ramazanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sevda.ramazanova353@gmail.com

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MÜNAQİŞƏLƏRİN İDARƏ OLUNMASINDA YENİ YANAŞMALAR

Xülasə

Məqalədə aktual problem olan ali təhsil müəssisələrində münaqişələrin idarə olunmasında yeni yanaşmalardan bəhs edilir. Müəllif göstərir ki, münaqişə, iki və ya daha çox tərəfin fikirləri, məqsədləri və ya maraqları arasında mübahisə və anlaşmazlığa səbəb olan bir durumdur, situasiyadır. Münaqişələr geniş spektrdə yayıla bilər və şəxsi münasibətlərdən, iş yerində yaşanan problemlərə qədər münaqişələrin zənciri uzanar və vaxtında həll olunmasa gərginliklər daha da arta bilər. Müəllif qeyd edir ki, nə qədər gərgin olsa da, münaqişələrin həlli müxtəlif yollarla mümkündür və ən yaxşı yanaşma münaqişənin məzmununa və məqsədinə bağlı olaraq dəyişir. Bu yanaşmalar ali təhsil müəssisələrinin münaqişələri idarə etmək üçün yenilikçi və effektiv yollarını təmin edir.

НОВЫЕ ПОДХОДЫ К УПРАВЛЕНИЮ КОНФЛИКТАМИ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Резюме

В данной статье рассматриваются новые подходы к управлению конфликтами в высшей школе, что является актуальной проблемой. Автор показывает, что конфликт – это ситуация, вызывающая спор и разногласие между идеями, целями или интересами двух и более сторон. Конфликты могут распространяться по широкому спектру: от личных отношений до проблем на работе, цепочка конфликтов может удлиняться, а напряженность может обостряться, если ее не разрешить вовремя. Автор отмечает, что конфликты, какими бы интенсивными они ни были, могут быть решены различными способами, и лучший подход варьируется в зависимости от содержания и цели конфликта. Эти подходы предоставляют высшим учебным заведениям инновационные и эффективные способы управления конфликтами.

NEW APPROACHES TO CONFLICT MANAGEMENT IN UNIVERSITIES

Summary

This article discusses new approaches to conflict management in universities, which is an actual problem. The author shows that a conflict is a situation that causes a dispute and disagreement between the ideas, goals or interests of two or more parties. Conflicts can spread across a wide spectrum, and from personal relationships to problems at work, the chain of conflicts can be extended and tensions can escalate

if not resolved in time. The author notes that conflicts, however intense, can be resolved in a variety of ways, and the best approach varies depending on the content and purpose of the conflict. These approaches provide innovative and effective ways for higher education institutions to manage conflict.

Açar sözlər: *ali təhsildə münaqişələr, sülhverici həllər, praktik yanaşmalar, empati və anlayış, idarəçilər*

Ключевые слова: *конфликты в высшем образовании, мирные решения, практические подходы, сочувствие и понимание, администраторы*

Key words: *conflicts in higher education, peaceful solutions, practical approaches, empathy and understanding, administrators*

Mövzunun aktuallığı: Bu mövzu, ali təhsildə münaqişələrin idarə olunması və təhsil prosesinin sülhverici bir mühitdə keçirilməsi ilə bağlı geniş bir perspektivdə ətraflı bir araşdırma və müzakirə mövzudur. Aktuallığı, təhsil sistemlərinin daim inkişaf etməsi və dəyişən tələbatlar və münaqişələrin idarə olunması üzərindəki mütəxəssislərin fikirlərinin dəyişməsi ilə əlaqəlidir. Yeni yanaşmalar və təcrübələr münaqişələri müəyyən etmək, öyrənmə proseslərini tənzimləmək və müəllim-tələbə əlaqələrini gücləndirmək üçün tələbələrə, müəllimlərə və idarəçilərə yararlıdır. Bu cür tədqiqatlar və mövzular, təhsil sistemlərinin effektivliyini və dərinliyini artırmaq üçün əhəmiyyətli addım atmağa kömək edir.

Mövzunun elmi yeniliyi: Elmi yeniliyi əsasən təhsil prosesində münaqişələrin idarə olunması üçün yeni yanaşmaların tətbiqi və bu yanaşmaların effektivliyinin dəyərləndirilməsi ilə əlaqəlidir. Bu, münaqişələrin həllində mühüm bir fərqi yarada bilər:

- Məzuniyyət və təhsil proqramlarının tənzimlənməsi: Tələbələrin maraqlarını və potensialını nəzərə alaraq fərdi təhsil planları tənzimləmək. Bu, tələbələrin motivasiyasını artırmaq və münaqişələri həll etmək üçün daha effektiv yollar tapmaq imkanını verir.

- Müəllim-tələbə əlaqələrinin yaxşılaşdırılması: Müəllim-tələbə əlaqələrinin yaxşılaşdırılması və dəstəklənməsi üçün yeni strategiyaların tətbiqi. Bu, tələbələrin öyrənmə prosesində daha aktiv və motivə olmalarına kömək edə bilər.

- Psixoloji dəstəyin təşviqi: Tələbələrə psixoloji dəstəyin təşviqi və tədbirlərin təşkili. Bu, tələbələrin stres və anlaşmazlıqla daha yaxşı başa çıxmağa kömək edərək münaqişələri sülhverici bir şəkildə həll etmələrinə yardım edə bilər.

Bu yeniliklər, təhsil prosesində münaqişələrin idarə olunması üçün daha effektiv, insana yönümlü və sülhverici bir mühit yaratmağa kömək edir.

Mövzunun nəzəri əhəmiyyəti: Bu mövzunun nəzəri əhəmiyyəti, təhsil sistemi və münaqişələrin idarə olunması sahəsində yeni yanaşmaların və

tədqiqatların təşviq edilməsi ilə əlaqəlidir. Buna görə də:

- Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşması: Münaqişələrin sülhverici şəkildə həll olunması, tələbələrin öyrənmə prosesində daha səmərəli olmalarına və məzuniyyət dərəcələrini artırmağa kömək edir.

- Tələbələrin məhsulvermə potensialının artırılması: Yeni yanaşmalar tələbələrin məhsulvermə potensialını artırmağa kömək edir və onların təhsil prosesində daha aktiv iştirak etmələrini təmin edir.

- Müəllim-tələbə əlaqələrinin gücləndirilməsi: Bu yanaşmalar müəllim-tələbə əlaqələrinin daha yaxşı olmasına və tələbələrin mənəvi dəstəyə ehtiyac duyduqları hallarda onları daha effektiv şəkildə dəstəkləməyə kömək edir.

- Təhsil sisteminin sürətli dəyişməsinə uyğunlaşmaq: Yeni yanaşmalar təhsil sisteminin dəyişən tələbat və imkanlara uyğunlaşmasına kömək edir və bu da təhsilin daha adaptiv və effektiv olmasına səbəb olur.

Bu baxımdan, münaqişələrin idarə olunması üçün yeni yanaşmaların nəzəri əhəmiyyəti, təhsilin effektivliyini və məzuniyyət dərəcələrini artırmaq üçün əhəmiyyətli bir addımdır.

Mövzunun praktik əhəmiyyəti: Bu mövzunun praktik əhəmiyyəti, təhsil müəssisələrinin günlük fəaliyyətlərində münaqişələrin idarə olunması üçün effektiv strategiyaların tətbiqi ilə bağlıdır. Buna görə də:

- Münaqişələrin sülhverici şəkildə həll olunması: Praktik yanaşmalar təhsil müəssisələrində münaqişələrin sülhverici bir şəkildə həll olunmasına kömək edir. Bu da tələbələrin məzuniyyət dərəcələrini artırır və təhsil prosesini daha sülhverici hala gətirir.

- Tələbə motivasiyasının artırılması: Münaqişələrin effektiv şəkildə idarə olunması, tələbələrin motivasiyasını artırır və onların öyrənmə prosesinə daha aktiv qatılmasını təmin edir.

- Müəllim-tələbə əlaqələrinin gücləndirilməsi: Praktik yanaşmalar müəllim-tələbə əlaqələrinin gücləndirilməsinə kömək edir və bu da öyrənmə prosesində daha yaxşı nəticələr əldə edilməsinə imkan verir.

- Təhsilin sülhvericiliyinin artırılması: Bu yanaşmalar təhsil müəssisələrində daha sülhverici bir mühit yaradır və tələbələrin sosial və mədəni bacarıqlarını artırmağa kömək edir.

Praktik yanaşmaların tətbiqi ilə münaqişələrin idarə olunması, təhsil müəssisələrində daha sülhverici, motivasiya artırıcı və effektiv bir mühit yaratmağa kömək edir.

Giriş

Münaqişə, iki və ya daha çox tərəfin fikirləri, məqsədləri və ya maraqları arasında mübahisə və anlaşmazlığa səbəb olan bir durumdur, situasiyadır. Münaqişələr geniş spektrdə yayıla bilər və şəxsi münasibətlərdən, iş yerində yaşanan problemlərə qədər münaqişələrin zənciri uzanar və vaxtında

həll olunmasa gərginliklər daha da arta bilər. Lakin nə qədər gərgin olsa da, münaqişələrin həlli müxtəlif yollarla mümkündür və ən yaxşı yanaşma münaqişənin məzmununa və məqsədinə bağlı olaraq dəyişir. Münaqişələrin tərəflər arasında yaratdığı gərginlik vaxtında aradan qaldırılmazsa, bu hətta fiziki və ya maddi ziyanlara səbəb ola bilər. Bu səbəblə, münaqişələrin ən yaxşı yolu sülhverici şəkildə həll olunmasıdır. Münaqişələr ən müxtəlif qurumlar, strukturlar, şəxslər arasında baş verir. Bunlar münaqişənin məzmunu, tələbləri və ya belə demək olarsa, “yanacağı”nı müəyyən etməyi zəruri edir:

- məhdud resursu əldə etmək istəyən 2 və ya daha çox tərəf;
- hər bir tərəfin resursun məhz ona çatmalı olduğuna inanması;
- tərəflərin qarşılıqlı asılılığı – onlar bir-birlərinə ehtiyac duyurlar;
- güc fərqinin böyük olmaması [2, s.7].

Təhsil müəssisələrində münaqişələr haqqında qeyd edilir ki, “xüsusən idarəçilərlə müəllimlər, müəllimlərlə şagirdlər (tələbələr) və valideynlər arasında baş verən konfliktlərdir ki, burada da etik münasibətlərin formalaşması böyük əhəmiyyət kəsb edir” [3, s.221].

Münaqişə dedikdə ilk anda mənfi düşünsək də, münaqişələrin həm mənfi, həm də müsbət tərəfləri vardır. Münaqişə əslində inkişafı təşviq edir, çünki çətinlikləri başqaları ilə birlikdə aşmağın yollarını öyrənirik. Xüsusilə təhsil müəssisələrində münaqişələrə ən çox menecerlər - idarəçilər cəlb olunur. İdarəçilərin cəlb edildiyi və ya yaratdığı münaqişələr müsbət mənada maraqlı tərəflər arasında fərqlərin aradan qaldırılması üçün həll yolları təklif edildiyinə görə yaradıcı yanaşma və innovasiyanı təşviq edir, çətinliklərə baxmayaraq, tərəflər bir-biri ilə yola getməyə çalışır və şəxslərarası ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Bu zaman fərqli dəyərlərin, istəklərin və mədəniyyətlərin qarşılıqlı surətdə başa düşülməsi vacib hesab edilir, gender problemi, inklüzivlik baxımından münaqişələrin həlli xüsusi diqqət və yanaşma tələb edir. Cəmiyyət dəyişdikcə və inkişaf etdikcə, təhsildə fərqli münasibətlər ortaya çıxır və bu da sosial dəyişiklik və inkişafı təşviq edir. Münaqişə proseslərində baxış bucaqları sorğu-sual edildikdə düşünmə aktivləşə və orijinal ideyalar ortaya çıxa bilər və bu dediklərimiz münaqişələrin müsbət tərəfləridir.

Münaqişələrin mənfi tərəfləri də mövcuddur:

- Tərəflər arasında gərginlik yüksəlir;
- Səy və resurslar cari işlərdən ayrılıb münaqişəyə yönəldiyinə görə məhsuldarlıq azalır;
- Ayrı-ayrı işçilər və onları dəstəkləyənlər tərəf tutmağa və bir-birlərinə münasibətdə stereotiplər formalaşdırdıqlarına görə şəxslərarası həmrəylik zəifləyir;
- Münaqişənin həllinə sərf olunan vaxt başqa daha vacib məsələlərdən “oğurlanır”;

- Tərəflərin müxtəlif məqsəd və mövqelərinin dəstəklənməsi üçün məqsədəuyğun olmayan qərarlar qəbul edilir;
- Status və eqo məntiq və reallıqdan üstün tutulur;
- Danışıklara hazırlıq, danışıkların aparılması, mediasiya və ya arbitraj və digər hüquqi prosedur xərcləri yaranır.

Bütün bunlar münaqişələrə yeni yanaşmalar, münaqişələrin sülhverici və işbirliyinə əsaslanan bir şəkildə həll edilməsi üçün yeni metodların tətbiqini, yeni strategiyaları tələb edir. Bu yanaşmalar, münaqişələri həll etmək üçün müxtəlif təcrübələrdən və elmi mənbələrdən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bəzi əsas yeni yanaşmaları nəzərdən keçirək:

- Sülhverici danışıklar: Münaqişədə tərəflər arasında sülhverici danışıklar təşkil edilir. Bu, tərəflərin bir-birilə yaxınlaşmasına və problemləri müzakirə etməsinə imkan verir: “Danışıklar insan ünsiyyətinin ən qədim və universal vasitəsidir. Onlar mənafeələrin üst-üstə düşmədiyi, fikir, ya baxışların toqquşduğu yerlərdə razılıq almağa şərait yaradır” [1, s. 199].

- Mediatorluq və fasiləçilik: Münaqişələrin həllində mediatorlar və ya fasiləçilər istifadə olunur. Bu şəxslər, tərəflər arasında köprü kimi vəzifə görərək münaqişənin sülhverici şəkildə həll olunmasına kömək edirlər.

- Diplomatik yanaşma: Münaqişələrin həllində diplomatik yanaşma tətbiq olunur. Bu, tərəflər arasında diplomatik münasibətlərin yaxşılaşdırılmasını və münaqişənin sülhverici şəkildə həll olunmasını hədəfləyir.

- Empati və anlayış: Yeni yanaşmalarda empati və anlayışa əhəmiyyət verilir. Tərəflər bir-birilə daha yaxınlaşmaq üçün digər tərəfin hisslərini və perspektivlərini anlamağa çalışırlar.

Bu yeni yanaşmalar, münaqişələrin daha sülhverici və qəbul edilən bir şəkildə həll olunmasına kömək edir və münaqişə hallarında daha səmərəli nəticələr əldə edilməsini təmin edir.

Münaqişələrin idarə olunması üçün bir çox texnikalar mövcuddur. İdarəçilik, psixologiya, kommunikasiya və sülh prosesləri sahələrindən istifadə olunan bəzi əsas texnikalar sırasında empati, aktiv dinləmə, müzakirə və danışıklar, mediatorluq və fasiləçilik və həll yollarını axtarmaq kimi texnikalar daxildir.

Təhsil müəssisələrində münaqişələrin idarə edilməsinin üç istiqaməti diqqəti cəlb edir ki, bunlara münaqişədən qaçmaq, münaqişənin yatırılması və münaqişənin özünün idarə edilməsi daxildir. Qeyd olunan hər bir istiqamət xüsusi metodların köməyi ilə yerinə yetirilir. Münaqişələrin idarə edilməsi üçün çox sayda metodlar məlumdur və ümumilikdə onları istifadə sahələrinə görə bir neçə qrupa bölürlər:

- şəxsiyyətdaxili;
- struktur;
- şəxsiyyətlərərası;

- danışıqlar;
- aqressiv cavab hərəkətləri.

Ali təhsildə münaqişələrin idarə olunması, son illərdə dəyişən təhsil paradigmasına uyğun olaraq yeni yanaşmaların tətbiqi ilə müşayiət olunur. İstənilən məsələdə olduğu kimi, qarşılıqlı və münaqişələrin idarə olunması da bu yanaşmalardan biridir. “Əlverişli psixoloji iqlimin yaradılması müəllimləri yalnız professional pedaqoji fəaliyyətə deyil, eyni zamanda uyğun insani keyfiyyətlərin, iradi səylərin, əməkdaşlıq etmək və güzəştə getmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə də yönəldir” [4, s. 23]. İşin əsas məqsədi, təhsil müəssisələrində münaqişələri öyrənmə, anlama və həll etmə beynəlxalq standartlarına uyğun yanaşma təmin etməkdir. Bu məqsədlə ali təhsildə münaqişələrin daha mədəni həllinə nail olmaq, qarşılıqlı əməkdaşlıqda empatiya, ədalət və hərəkət etmə bacarıqlarının inkişafını təmin etmək üçün proqramların təşkili, münaqişələrin qarşısının alınması üçün təhsil müəssisələri, müəllimlər və idarəçilərin münaqişələrin inkişafını qarşılama və yatışdırıcı tədbirlər görməsi, münaqişələrin həlli prosesinə tələbələrin, müəllimlərin və valideynlərin cəlb edilməsi, münaqişələri müzakirə etmək, həll yolları tapmaq və həlləri icra etmək üçün təlimatların verilməsi, idarəçilərin, müəllimlərin münaqişələrin idarə olunması üçün təlim almaları, empatiya, qarşını almaq və əlaqə qurmaq kimi bacarıqların inkişaf etdirilməsi, münaqişələrin idarə olunması üçün standart prosedurlar, sənədlər və protokolların hazırlanması təmin edilməsi vacibdir. Bu yanaşmalar, ali təhsil müəssisələrinin münaqişələri idarə etmək üçün yenilikçi və effektiv yollarını təmin edir.

Nəticə

Bu mövzuda işin nəticələri bunlardır:

- Yeni yanaşmaların tətbiqi ilə münaqişələrin sülhverici şəkildə həll olunması ali təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdıracaqdır.
- Praktik yanaşmalar ali təhsil müəssisəsində insan resurslarının motivasiyasını artıraraq öyrənmə və öyrətmə, iş prosesində daha aktiv iştirak etmələrini və məhsul vermə potensiallarını artıracaqdır.
- Münaqişələrin idarə edilməsində yeni yanaşmalar müəllim-tələbə əlaqələrinin gücləndirilməsinə kömək edərək tələbələrin öyrənmə prosesində daha müsbət təcrübələr yaşamalarını və daha yaxşı nəticələr əldə etmələrini təmin edəcəkdir.
- Bu yanaşmalar ali təhsil müəssisələrinin sülhvericiliyini artıraraq müəllimlər, tələbələr, digər struktur bölmələrinin əməkdaşları arasında daha sağlam əlaqələrin qurulmasına və təhsil prosesinin daha səmərəli idarə olunmasına kömək edəcəkdir.

Nəticələr praktik tətbiqin dərəcəsindən, ali təhsil müəssisəsinin xüsusiyyətlərindən və münaqişələrin mahiyyətindən asılı olaraq ümumilikdə,

ali təhsil müəssisəsini daha effektiv və sülhverici hala gətirmək üçün imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. *Abbasbəyli A.N., Darabadi P.Q., İbrahimov Ə.G. // Konfliktologiya, Bakı - 2006, 251 s.*
2. *Maks A. Eggert, Vendi Falzon Eggert // Bakı – 2004, 113 s.*
3. *Məmmədzadə R. və b. // Bakı - 2015, 459 s.*
4. *Əhmədova Səidə. // Münaqişələr: məktəb münaqişələrinin xüsusiyyətləri // Məktəbəqədər və ibtidai təhsil, -2021,- №4, 81 s.*
5. *Eminova G.T. // Münaqişələrin yaranmasına müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı münasibətlərinin təsiri // Bakı Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər, -2018,- №1, 471 s.*

A.T.Niyazlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
niyazlialtay@gmail.com

AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL TƏHSİL: FAYDALARI VƏ ÇATIŞMAZLIQLARI

Xülasə

Azərbaycanda rəqəmsal təhsil son illərdə inkişaf edən bir sahədir. Bu yeni formada təhsil əlçatanlıq və innovativ metodların tətbiqi ilə diqqət cəkir. Tələbələrə müstəqil öyrənmə imkanı verir və ölkənin digər bölgələrində yaşayanlar üçün təhsil imkanlarını genişləndirir. Lakin, internet kəsintiləri və s. kimi bəzi çətinlikləri də mövcuddur. Rəqəmsal təhsilin bir başqa faydası da innovativ təhsil metodlarının tətbiqi və təcrübəyə əsaslanmasıdır. İnteraktiv dərslər materialları, onlayn müzakirələr və videokonfranslar kimi alətlər tələbələrə təhsil prosesinə daha cəlbədicə və maraqlı bir təcrübə təklif edir. Azərbaycanın kəndlərində yaşayan və təhsilə dair məhdudiyətlərlə üzləşən insanlar üçün rəqəmsal təhsil çox əlverişli bir həll olaraq görünür. Texnologiyaya vasitəsilə təhsilə çatmaq ölkənin bütün bölgələrində bərabərlik formalaşır.

ЦИФРОВОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ

Резюме

Цифровое образование в Азербайджане в последние годы является развивающейся сферой. Эта новая форма образования отличается доступностью и применением инновационных методов. Это дает студентам возможность учиться самостоятельно и расширяет образовательные возможности для тех, кто живет в других частях страны. Однако перебои в доступе в интернет и т. д. Есть и некоторые трудности. Еще одним преимуществом цифрового образования является применение инновационных образовательных методов и основанность на опыте. Такие инструменты, как интерактивные материалы курса, онлайн-дискуссии и видеоконференции, предлагают студентам более увлекательный и интересный опыт в процессе обучения. Для людей, живущих в сельских районах Азербайджана и сталкивающихся с ограничениями в сфере образования, цифровое образование кажется очень жизнеспособным решением. Доступ к образованию посредством технологий также открывает вопросы равенства и справедливости во всех регионах страны.

DIGITAL EDUCATION IN AZERBAIJAN: BENEFITS AND DISADVANTAGES

Summary

Digital education in Azerbaijan is a developing field in recent years. This new form of education is notable for its accessibility and application of innovative methods. It gives students the opportunity to study independently and expands educational opportunities for those living in other parts of the country. However, internet outages etc. There are also some difficulties. Another benefit of digital education is the application of innovative educational methods and being based on experience. Tools such as interactive course materials, online discussions and video conferencing offer students a more engaging and interesting experience in the learning process. For people living in rural areas of Azerbaijan and facing educational limitations, digital education seems to be a very viable solution. Access to education through technology is creating equality in all regions of the country.

Açar sözlər: *Azərbaycanda rəqəmsal təhsil, rəqəmsal təhsilin üstünlükləri və çatışmazlıqları, rəqəmsal təhsilin perspektivi*

Ключевые слова: *цифровое образование в Азербайджане, преимущества и недостатки цифрового образования, перспективы цифрового образования*

Key words: *digital education in Azerbaijan, advantages and disadvantages of digital education, perspective of digital education*

Azərbaycanda rəqəmsal təhsilin inkişafı son illərdə sürətlə irəli gedir. Ölkədə təhsil sahəsində rəqəmsallaşma və texnologiyaların istifadəsi daim inkişaf etməkdədir. Azərbaycan hökuməti rəqəmsal təhsilin tətbiqini dəstəkləyir və bu sahədə müvafiq qanunvericilik tədbirləri qəbul edir. Azərbaycan universitetləri və digər təhsil müəssisələri də rəqəmsal təhsil imkanlarını genişləndirir. Bir çox universitet və tədris müəssisələri, onlayn dərs və kurslar təşkil edir. Bu, tələbələrə əlavə imkanlar təmin edir, öz öyrənmə keyfiyyətini artırır. Rəqəmsal təhsilin genişlənməsi, ətraflı videodərslər, interaktiv testlər və öyrənmənin sosial aspektlərinin də dəstəklənməsi ilə müşayiət olunur. Bu, müəllimlərə və tələbələrə daha əlverişli və səmərəli bir təhsil təklif edir.

Azərbaycanda rəqəmsal təhsilin inkişaf tarixi son əsrin əvvəllərinə, xüsusilə 2000-ci illərin ortalarına qədər uzanır. Bu dövrdə, ölkədə internet infrastrukturunu və texnologiyaya istifadəsi ciddi şəkildə artdı. 2000-ci illərin ortalarından etibarən, Azərbaycan təhsil sektorunda rəqəmsal təhsil platformalarının və onlayn təlimlərin inkişafına şahid oldu. Bu, öyrənmə prosesini daha əlverişli və müstəqil hala gətirdi. Universitetlər və digər təhsil müəssisələri onlayn kurslar təklif etməyə başladılar. Son illərdə isə Azərbaycanda rəqəmsal təhsilin inkişafı daha da sürətləndi. Ölkədə dövlət təhsil qurumları və beynəlxalq təhsil platformaları tərəfindən təqdim olunan

onlayn təhsil proqramları və dərsləkləri genişlənilir. Bu, tələbələrə əlçatan, cəlb edici və müstəqil öyrənmə imkanı verir. Rəqəmsal təhsilin inkişafında Texnologiya və Elm və Təhsil Nazirliyi ilə beynəlxalq təhsil platformalarının rolu əhəmiyyətlidir. Onlar ölkədə onlayn təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün fəaliyyət göstərir və tələbələrə daha çox imkan təklif edir. Bununla birlikdə, rəqəmsal təhsilin inkişafında həm dövlət, həm də özəl sektor tərəfindən səylər var. Özəl təhsil müəssisələri, onlayn platformalar təklif edərək və texnologiyadan istifadə edərək öyrənmə imkanlarını artırır. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda rəqəmsal təhsilin inkişafı, texnologiya və təhsil sahələrinin birləşdirilməsi ilə daha çox inkişaf edir və bu, tələbələrə daha əlverişli, müstəqil və innovativ təhsil imkanları təmin edir.

Azərbaycan hökuməti son illərdə rəqəmsal təhsilin inkişafını dəstəkləyən və bu sahədə geniş tədbirlər həyata keçirən aktiv bir rol oynayır. Bu dəstək, müxtəlif təhsil səviyyələrində rəqəmsal təhsilin tətbiqi və genişləndirilməsi üçün təşkil edilən strategiya və proqramlar vasitəsilə göstərilir. Hökumətin rəqəmsal təhsilə dəstəyi müxtəlif sahələri əhatə edir, məsələn, təhsil müəssisələrinə texnoloji infrastrukturun inkişafı, interaktiv dərslər materiallarının tərtibatı və tətbiqi, internet əsaslı təhsil platformalarının yaradılması və genişləndirilməsi, tələbələrin və müəllimlərin texnologiyalardan faydalanmaq üçün təmin edilməsi və s. Bu dəstək siyasətlərinin məqsədi, təhsil sahəsində rəqəmsallaşmanın təşviq edilməsi, təhsil keyfiyyətinin artırılması, tələbələrin texnologiyalardan daha effektiv şəkildə istifadə etmələri üçün infrastrukturun yaradılması və tələbələrin beynəlxalq standartlara cavab verən bir təhsil almasını təmin etməkdir.

Azərbaycan universitetləri, rəqəmsal təhsilin əhəmiyyətini anlayaraq, son illərdə bu sahədə ciddi inkişaf etmişdir. Universitetlər, interaktiv təhsil platformaları tətbiq edərək və veb əsaslı dərslər materialları tərtib edərək tələbələrin öyrənmə təcrübəsini inkişaf etdirməyə çalışır. Bu platformalar tələbələrə müxtəlif dərslər, testlər və interaktiv materiallarla təmin edir. Tələbələr, bu platformalar vasitəsilə öz öyrənmə proseslərini idarə etmək və müzakirələrə qatılmaq imkanına malik olurlar. Azərbaycan universitetləri ayrıca onlayn dərslər və kurslar təşkil edir, bu da tələbələrə daha geniş bir təhsil imkanı təmin edir. Həm daxili, həm də xarici müəssisələrlə əməkdaşlıq edərək, rəqəmsal təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün əlavə resurslar və mərhələlər əlavə edilir. Bu, tələbələrə müxtəlif sahələrdə təcrübə və biliklərə malik olmaq imkanı verir və onların peşəkar inkişafını dəstəkləyir. Universitetlərdə rəqəmsal təhsilin bu inkişafı, tələbələrə müasir texnologiyalardan faydalanmağı və iş tələbləri ilə birləşdirmək imkanı yaradır. Bunun nəticəsində, tələbələr müasir iş tələblərinə uyğunlaşmaq və müxtəlif sahələrdə müvəffəqiyyətlərə nail olmaq üçün daha hazır olurlar.

Azərbaycanda rəqəmsal təhsilin bir çox üstünlükləri var:

1. Ölçətanlıq: Rəqəmsal təhsil, tələbələrə hər hansı bir yerdən və hər hansı bir zamanda dərsləri izləmə imkanı verir. Bu, tələbələrə məktəbdən, evdən və ya iş yerindən dərslər vaxtı və yerini seçmə imkanı verir.

2. Mədəniyyət və təcrübə paylaşımı: Rəqəmsal təhsil platformaları, dünya çapında mədəniyyətləri və təcrübələri birləşdirir və tələbələrə dünyanın dəyişən iqtisadi və mədəni strukturu barədə daha geniş bir anlayış verir.

3. Fərdi imkanlar: Rəqəmsal təhsil, hər bir tələbənin öz tempində öyrənməsinə imkan verir. Hər bir tələbə özünə uyğun dərslər saatlarını seçə bilər və özünə uyğun tempo ilə öyrənə bilər.

4. Geniş məzmun çeşidi: Rəqəmsal təhsil platformaları, çoxsaylı mövzuları və fənləri öyrətmək üçün geniş bir məzmun təmin edir. Bu, tələbələrə öz maraqlarına uyğun dərsləri seçmə imkanı verir.

5. Texnologiyanın istifadəsi: Rəqəmsal təhsil, texnologiyadan geniş istifadə edir. Bu, tələbələrə müxtəlif texnologiyaları öyrənmə və onları tətbiq etmə imkanı verir.

Azərbaycanda rəqəmsal təhsilin bir neçə çatışmazlığı mövcuddur:

1. İnternet problemi: Bəzi bölgələrdə internet əlaqəsinin çatışmazlığı ilə üzləşən insanlar, rəqəmsal təhsil platformalarından faydalanmaqda çətinlik çəkə bilərlər. Bu, öyrənmə imkanlarını məhdudlaşdırır və tələbələrin bəzi bölgələrdə geri qalmalarına səbəb ola bilər.

2. Texniki problemlər: Rəqəmsal təhsil platformalarının texniki problemləri və yavaş işləməsi tələbələrin effektiv olaraq öyrənməsinə mane olur. Server problemləri, saytın yavaş işləməsi və s. kimi problemlər təhsil prosesində dayanıqlılığını pozur.

3. İş birliyi və kommunikasiyanın əksikliyi: Rəqəmsal təhsil, fiziki aktivliyin olmadığı bir mühitin yaradılmasına səbəb olur. Bu, müəllimlər və tələbələr arasında əlaqələrin qısalması, məsələlərin daha yavaş həll edildiyi və ya həll olunmadığı tələbələrin əlaqə və əməkdaşlıq bacarıqlarının azalmasına səbəb ola bilər.

4. Sosial izolyasiya: Rəqəmsal təhsil, tələbələrin sosial təmaslarını məhdudlaşdırmaq və onları izolyasiyaya salmaq riskini daşıyır. Gənclərin sosial təmasların azalması, psixoloji sağlamlığını və məsuliyyət hissəsinə təsir edə bilər.

5. Qiymətləndirmənin təmin edilməsi: Rəqəmsal təhsilin bir çatışmazlığı, tələbələrin məlumatlarını və bacarıqlarını effektiv şəkildə qiymətləndirməkdə yaşanır. Müxtəlif fənlərdə, öz-baxış əsasında qiymətləndirmə prosesi müəyyən problemlərlə qarşılaşa bilər və obyektivlik səviyyəsini təhlükəyə sala bilər.

Ədəbiyyat

1. Xəlilova, N. (2022). *Rəqəmsal Təhsilin İnkişafı və Texnologiya İstifadəsi: Azərbaycan Təcrübəsi*. Azərbaycan Təhsil Elmi Araşdırmaları Mərkəzi (ATEAM).
2. *Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2023). Təhsil Statistikası 2023.*
3. Alakbarova, F. (2021). *Rəqəmsal Təhsilin Gələcəyi: Azərbaycan Perspektivi*. *Azərbaycan Təhsil İnstitutu Jurnalı*, 15(2), 45-60.
4. Həsənova, S. (2020). *Təhsilin Rəqəmsallaşması və Azərbaycan Təcrübəsi*. *Təhsil İnkişafı və Müasir Problemlər*, 10(3), 112-128.
5. Məmmədov, R. (2019). *Rəqəmsal Təhsilin Təlim və Tədris Prosedurlarına Təsiri: Bir Tədqiqat*. *Texnologiya və Təhsil*, 5(1), 24-38.

A.Z.Cəfərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
amana.cafarova@mail.ru

TƏHSİLİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ LİDERLİK ÜSLUBLARI

Xülasə

Təhsil liderliyi - bəzən müəllim rəhbərliyi də adlandırılır - hər kəsi ümumi məqsəd və əsas dəyərlər toplusu altında birləşdirən təhsil sistemi yanaşmasına istinad edir. O, transformasiya liderliyi ilə sıx bağlıdır, müsbət dəyişiklikləri və inkişafı vurğulayan və işçiləri hamının kollektiv faydası üçün öz potensiallarına çatmağa ruhlandırان liderlik tərzidir.

Təhsil liderliyi ibtidai, orta və ali təhsil müəssisələrində təhsil proseslərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müəllimlərlə işləmək və onlara rəhbərlik etməkdən ibarətdir. Bununla belə, təhsildə liderlik rolunda olanlar sadəcə idarəetmə və inzibati vəzifələrdən yuxarı və kənara çıxmağa meyillidirlər. Onlar təhsil sistemlərini inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək, siyasətlər yaratmaq və qəbul etmək üçün hazırlanırlar. Təhsil liderləri adətən məktəb direktoru və ya idarəçi kimi iş götürüülür, lakin şöbə müdiri və ya akademik dekan kimi əlavə rollar götürə bilirlər.

СТИЛИ ЛИДЕРСТВА В УПРАВЛЕНИИ ОБРАЗОВАНИЕМ

Резюме

Лидерство в образовании, иногда называемое лидерством учителей, относится к подходу к образовательной системе, который объединяет всех ради общей цели и набора основных ценностей. Оно тесно связано с трансформационным лидерством, стилем руководства, который подчеркивает позитивные изменения и развитие и вдохновляет сотрудников реализовывать свой потенциал ради всеобщего блага.

Образовательное лидерство заключается в работе с учителями и руководстве ими в направлении совершенствования образовательных процессов в начальных, средних и высших учебных заведениях. Однако те, кто занимает руководящие должности в сфере образования, как правило, выходят за рамки простых управленческих и административных ролей. Их обучают разрабатывать и совершенствовать системы образования, создавать и принимать политику. Руководители образовательных учреждений обычно работают в качестве директоров школ или администраторов, но могут брать на себя дополнительные роли, например, заведующих отделами или академических деканов.

LEADERSHIP STYLES IN EDUCATIONAL ADMINISTRATION

Summary

Educational leadership - sometimes called teacher leadership - refers to an educational systems approach that unites everyone under a common goal and set of core values. It is closely related to transformational leadership, a leadership style that emphasizes positive change and development and inspires employees to reach their potential for the collective benefit of all.

Educational leadership consists of working with teachers and leading them in the direction of improving educational processes in primary, secondary and higher education institutions. However, those in leadership roles in education tend to go above and beyond mere management and administrative roles. They are trained to develop and improve education systems, create and adopt policies. Educational leaders are typically employed as school principals or administrators, but may take on additional roles such as department heads or academic dekans.

Açar sözlər: liderlik, model, inkişaf, təhsil liderliyi

Ключевые слова: лидерство, модель, развитие, образовательное лидерство

Key words: leadership, model, development, educational leadership

Təhsilin idarəsində liderlik uşaq bağçasından tutmuş ali təhsil müəssisələrində bütünlükdə akademik səviyyəyə aiddir. Çox vaxt direktorlar və ya təhsil liderləri kimi ortaya çıxır. Təhsildə liderlik adətən aşağıdakıları əhatə edir:

- Nümunə ilə liderlik - əsas dəyərlər dəstinə və tələbələrə sadıqlıq nümayiş etdirmək;
- Müəllimlər, işçilər, tələbələr və valideynlərlə mənəvi əlaqələr qurmaq;
- Başqalarının fikirlərini, ideyalarını və baxışlarını dəyərləndirərək düşüncə müxtəlifliyini mənimsəmək;
- Həll yönümlü olmaq, tələbələrin və müəllimlərin xeyrinə dəyişiklik etməyə hazır olmaq;
- Komanda yönümlü, əhatəli və gələcəyə aydın baxışla fəaliyyət göstərən müsbət iş mədəniyyətini ruhlandırmaq;
- Düşüncə liderliyini və mürəkkəb problemlərin öhdəsindən gəlmək bacarığını nümayiş etdirmək.

Məktəbdə effektiv təhsil liderliyi mövcud olduqda, pedaqoqlar öz rollarında daha bacarıqlı olur, şagirdlər təhsildən daha çox dəyər alır, valideynlər və qəyyumlar prosesdə fəal iştirak edirlər.

Təhsil liderliyi tez-tez xüsusi tələbə populyasiyalarının ehtiyaclarını qarşılamağa və ya öyrənmə əlilliyi və ya digər problemləri olan tələbələr üçün təhsili daha əlçatan etməyə yönəlmişdir.

Təhsildə liderlik həm inzibati, həm də tədris rollarına aiddir. Aşağıdakılar təhsil rəhbərliyində bəzi yüksək səviyyəli karyeralardır.

- Direktor: müəllim və işçi heyətinə nəzarət edən məktəbin təhsil rəhbəri;
- Nəzarətçi: direktorları təyin etmək, maliyyə resurslarını idarə etmək və akademik performansla nəzarət etmək üçün məsul olan məktəb bölgəsinin lideri;
- Şöbə müdiri: müəyyən bir şöbədə dərs deyən təlimatçıları idarə edən təhsil rəhbəri.

Liderlik üslublarının önəmi

Təhsildə liderlik modelləri vacibdir, çünki onlar fərdlərə güclü lider kimi inkişaf etmək üçün öz unikal bacarıqlarını qurmağa və istifadə etməyə imkan verir və peşəkar inkişaf zamanı digər modelləri inkişaf etdirir. Güclü lider özünə güvənən və ətrafındakıların ən yaxşı tərəflərini və cəhətlərini üzə çıxarmaq üçün şəxsi güclü tərəflərinə və peşəkar bacarıqlarına necə arxalanacağını bilir. Öz xüsusi liderlik tərzini tanıyan və tətbiq edən təhsil liderləri:

- Şagirdlərin müəllimlərinə və həmyaşıdlarına hörmət etdiyi, təhlükəsiz məktəb mühiti yaradır;
- Müəllimlərə tələbələr üçün müsbət öyrənmə mühiti yaratdıqları üçün onların dəstəyini hiss etmələrini təmin edərək, sinif idarəsində müəllimlərə kömək edir;
- Şagirdlər, ailələr, müəllimlər və işçilər də daxil olmaqla, məktəb icmasında hər kəs üçün faydalı olan effektiv həllər hazırlayır.

Tədris liderliyi təhsildə liderlik modellərin ən təsirli növlərindən biri hesab olunur. Bu liderlik modeli birbaşa tələbələrə və müəllimlərə təlimat vermənin vacibliyini vurğulayır, buna görə də təhsil sahəsində çox yayılmışdır.

Tədris liderliyi modeli mənimsəmiş bir idarəçi bilir ki, müəllimlərin öz siniflərində effektiv olması üçün mikro idarəçiliyə ehtiyac yoxdur. Onlar bilirlər ki, tələbələrin öyrənilməsinə üstünlük vermək üçün lazım olan bacarıqlara malik ixtisaslı və təcrübəli müəllimləri işə götürüblər. Müəllimlərə muxtariyyət verməklə, tədris idarəçiləri onların hörmət və heyranlığını qazanırlar.

“Bütün tələbələr üçün öyrənməni təkmilləşdirmək məqsədi ilə məktəb və sinifdə tədris və təlim proseslərinə təsir etmək məqsədi daşıyan məktəb rəhbərliyi” kimi müəyyən edilən tədris liderliyi, effektiv direktorların xüsusiyyətlərinə dair araşdırmalardan ortaya çıxdı. Ən intensiv şəkildə öyrənilən liderlik modellərindən birinə çevrilir. Təlim liderliyi 1980-ci ildən 1995-ci ilə qədər bu sahədə üstünlük təşkil etmişdir. Bundan sonra alimlər müəllimlərin peşəkarlaşması kimi siyasət dəyişiklikləri səbəbindən digər liderlik modellərinə, məsələn, paylanmış və ya paylaşılan liderliyə diqqət

yetirdilər. Bununla belə, 2010-cu ildən sonra tədris liderliyinə maraq yenidən artmışdır.

Tədris liderliyinə müraciət edən ilk konseptual model, direktorların tədris liderliyinin şagirdin öyrənmə nəticələrinə necə təsir etdiyini və bu təsirin tədris iqlimi və icma konteksti kimi dəyişənlərdən necə asılı olduğunu təklif edən mövzu üzrə tədqiqat sintezindən yaranmışdır. Hallingerin Principal Instructional Management Rating Scale (PIMRS) eyni zamanda əsas tədqiqat aləti və çərçivəsini təmin etdi ki, bu da tədris liderliyinə yönəlmiş çoxlu tədqiqat xətləri yaratdı. Bu çərçivə tədris liderlərinin üç əsas funksiyanı balanslaşdırmasını təklif etdi:

1. Məktəb məqsədlərini formalaşdırmaq və çatdırmaqla məktəbin missiyasını inkişaf etdirmək;

2. Kurikulumun əlaqələndirilməsi, tədrisin effektivliyinin qiymətləndirilməsi və öyrənmənin monitorinqi yolu ilə tədris proqramını idarə etmək;

3. Yüksək görmə qabiliyyətini qorumaq, akademik standartları tətbiq etmək və qorunan müəllimin tədris vaxtı ilə birlikdə peşəkar inkişafını təmin etməklə müsbət məktəb mühitinin aşılınması.

Tədris liderliyi tətbiq edən məktəb liderləri məktəb günü ərzində tədris vaxtını qoruyur, fasilələri məhdudlaşdırır, müəllim və şagirdin davamiyyətini təşviq edir. Onlar qiymətləndirməni şagirdin irəliləyişini qiymətləndirmək və müntəzəm olaraq toplanan formativ və summativ məlumatlar əsasında düzəlişlər etmək üçün əsas amil hesab edirlər; onlar həmçinin bu məlumatların etnik mənsubiyyət, xüsusi təhsil statusu və sosial-iqtisadi vəziyyət kimi məktəbin təkmilləşdirmə məqsədlərinə doğru irəliləyişi izləmək üçün vacib olan göstəricilərə görə bölünməsinə təmin edirlər. Tədris liderləri tələbələrin mənşəyinin tədris proqramına daxil edilməsini və fərdiləşdirilmiş və mədəni cəhətdən həssas öyrənmə mühitlərinin yaradılmasını təmin edir.

Konstruktivist liderlik modeli təhsil lideri üçün idealdır, çünki o, başqalarının problemini həll etməkdənsə, onların tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və öz nəticələrinə gəlməyə daha çox imkan verməyə yönəlib.

Konstruktivist lider olan idarəçi həm tələbələrə, həm də işçilərə fayda verən həllər hazırlamaq üçün müəllimlərinə əməkdaşlıq etməyə və birlikdə işləməyə icazə verməyə hazırdır. Bu liderlik modeli ilə işləməkdən zövq alan müəllimlər tez-tez bu üstünlükləri öz tələbələrinə ötürür, onlara problemlərin həlli istiqamətində işləyərkən bir-biri ilə əlaqə saxlamağa və əməkdaşlıq etməyə imkan verir. Konstruktivist liderlər ətrafdakılara qərar vermə bacarıqlarına inam yaratmaq və həll yolları istiqamətində birgə işləməyi ilk oldən öyrənmək şansı verir.

Müasir təhsil mühitində bacarıqların inkişafı bir çox hallarda bilik əldə etməkdən daha vacibdir. Nəticədə, konstruktivist liderlik tərzini bu bacarıqlara üstünlük verir və ətrafınızdakıları gücləndirir.

Transformasiyalı liderlik tərzini başqalarını əllərindən gələni etməyə və məqsədlərinə çatmağa davam etməyə ruhlandırmaq üçün həvəsləndirməyə əsaslanır. Bu, müəllimlərdə rezonans doğuran bir modeldir, çünki bütün müəllimlər tələbələrinin özlərinin ən yaxşı versiyasını istəyirlər.

Dəstək və təşviq etməklə yanaşı, transformasiya liderləri bacarıqların inkişafına da diqqət yetirirlər. Onlar ətrafdakılara şəxsi məqsədlərinə çatmaq üçün lazım olan bacarıq və texnikaları inkişaf etdirmək üçün səlahiyyət vermək istəyirlər.

Transformasiyalı liderlik aşağıdakı amilləri vurğulayır: “Məktəb baxışı və məqsədləri yaratmaq, intellektual stimullaşdırmanı təmin etmək, fərdi dəstək təklif etmək, peşəkar təcrübə və dəyərləri modelləşdirmək, yüksək performans gözləntilərini nümayiş etdirmək və məktəb qərarlarında iştirakə təşviq etmək üçün strukturları inkişaf etdirmək”. Transformativ məktəb rəhbərliyi davamlı təkmilləşdirmə prosesləri çərçivəsində liderləri müəllimlərlə əlaqələndirir ki, birləşmiş səylər kollektiv effektivlik və müsbət məktəb trayektoriyası ilə nəticələnsin, müəllimlər öz şəxsi maraqlarından kənara çıxmağa və bütövlükdə məktəbin uğuruna sərmayə qoymağa həvəslənsinlər.

Əslində, Azərbaycanda yüksək səviyyədə təkmilləşmiş məktəblərin tədqiqatı göstərdi ki, direktorlar yüksək keyfiyyətli tədris və öyrənmə standartlarını tətbiq etməklə, həyata keçirməklə və davam etdirməklə müəllimlərin öhdəliyini və təkmilləşdirmə qabiliyyətini artırmaq üçün həm təlimat, həm də transformasiyalı liderlik strategiyaları tətbiq ediblər. Bu inteqrasiya olunmuş model Marks və Printy (2003) tərəfindən aparılan tədqiqatlarda əksini tapıb, o qeyd edib ki, həm tədris, həm də transformasiya əsas səlahiyyətlərinin vacibliyini vurğulayan inteqrasiya olunmuş liderlik daha yüksək tədris keyfiyyəti və nailiyyətləri olan məktəblərdə tapılıb. İnteqrasiya edilmiş liderlik “müəllimlərin transsendental və transformativ işlə məşğul olmasını gözləmədən əvvəl və ya ən azı eyni vaxtda möhkəm, nəticəyə yönəlmiş idarəetmə yanaşmasının mövcud olduğunu qəbul edir”.

Demokratik liderlər bütün tələbələr üçün cəlbədicə öyrənmə mühiti yaratmaq üçün birlikdə işləməyi əsas götürən liderlik modelidir. Demokratik liderlik tərzini əməkdaşlığı istiqamətdən üstün tutur və demokratik lider yekun qərar qəbul etməzdən əvvəl rəy axtarır. Məsələn, demokratik liderlik modelini mənimsəyən direktor, qərarların qəbulu prosesinə müəllimləri və işçiləri daha çox cəlb edir. Onlar bütövlükdə məktəb icması üçün ən yaxşı həllər üzərində əməkdaşlıq etmək üçün müvafiq bacarıqlara, məlumatlara və fikirlərə malik müxtəlif qrupları bir araya gətirirlər.

Demokratik liderlik modeli müəllimlər üçün də ideal seçimdir. Bu, sinifdə tələbələrə güc verir və onlara demokratik prosesdə iştirak etmək üçün praktiki təcrübə ilə təmin etməklə yanaşı, sinif həyatında dəyərli rol oynadıqlarını hiss etməyə imkan verir.

Emosional liderlik modeli. Bəzən affiliativ liderlik adlandırılan emosional liderlik modeli qərar qəbul etmə prosesində başqalarının hiss və ehtiyaclarını nəzərə alır. Bu, bir çox şagird və işçinin öz sosial və emosional sağlamlıqlarını idarə etməyi öyrəndiyi və məktəb mühitində güclü bir liderlik modelidir.

Emosional liderlik modeli böhranı və ya stresli vəziyyəti idarə edərkən faydalı ola bilər, lakin tamamilə təsirli olmaq üçün çox vaxt başqa bir liderlik modelləri ilə birləşdirilməlidir. Bunun səbəbi, emosional liderlik tərzini mənimsəyən bir fərd başqalarının hissələrini idarə edərkən liderliyə passiv yanaşmaq məcburiyyətində qala bilər. Emosional liderlik modelindən istifadə edən lider həm də əməliyyat, təlimat və ya transformasiya modelini əks nöqtə kimi istifadə etmək istəyə bilər.

Bununla belə, bu liderlik modeli tələbələrdən ibarət sinif otağını idarə etmək üçün çalışan müəllimlər üçün xüsusilə təsirli ola bilər. Emosional üslubu olan müəllimlər, şagirdin xarici həyatının onların sinifdə keçirdikləri vaxta necə təsir etdiyini daha çox bilir və onların inkişaf etməsinə kömək etmək üçün innovativ həllər yaratmaqda daha mahir ola bilərlər.

Strateji liderlik modeli uzunmüddətli hədəflərə diqqət yetirməyin vacibliyini vurğulayır. Strateji lider təkcə bu gün üçün ən yaxşı qərarı vermir, həm də daim gələcəyə baxır və planlaşdırır.

Bu liderlik modeli təhsil idarəçiliyində olanlar üçün idealdır, çünki onlar çox vaxt gündəlik əməliyyatlara, eləcə də uzunmüddətli böyümə və inkişafa cavabdehirlər.

Ədəbiyyat

1. Akdağ, B. (2002). *Öğretim liderliğinin bir davranış boyutu: Okulun misyonunu tanımlama.*
2. Çelik, V. (2000). *Eğitimsel liderlik.* Ankara: Pegem.
3. Anderson, S.L. ve Parker, C.R. (2019). *Journal of school leadership. Collaboration and Community Engagement in Educational Management.*

Ü.S.Babayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
babayevau083@gmail.com

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏHSİL MENECMETİ PROBLEMİNƏ BİR NƏZƏR

Xülasə

Məqalədə ali təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi məsələlərinin konseptual çərçivəsi müzakirə olunur. İkinci dərəcəli məlumatlardan istifadə edərək fakültələrin transformasiya və tranzaksiya liderlik üsullarının dinamikası və liderliyə dair nəzəri mübahisələri araşdırılır. Transformasiyalı liderlik fakültələri tam potensiallarına çatmaq və şəxsi məqsədləri təşkilati məqsədlərlə integrasiya etmək üçün ruhlandırır. Transformativ liderlik xüsusiyyətləri fakültə tərəfindən əlavə səy və iş məmnuniyyətinin daha yüksək səviyyəsinə səbəb olur. Yüksək tranzaksiyaya malik, müqaviləli təşkilat mədəniyyəti və bürokratiya təşkilatın maraqlarından daha çox şəxsi maraqlara diqqət yetirməklə xarakterizə olunur. Laissez faire liderlik üslubu izləyici məmnuniyyəti və izləyicinin əlavə səyi ilə mənfi əlaqəyə malikdir. Seminarlar, məktəb rəhbərliyi və liderliyə dair yeniliklər kimi proqramların integrasiyası institusional liderlərin iş üzrə bacarıqlarını artırma bilər.

ОБЗОР ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ В ВУЗЕ

Резюме

В статье рассматриваются концептуальные основы вопросов управления высшим учебным заведением. На основе вторичных данных рассматривается динамика трансформационного и транзакционного стилей лидерства и теоретические дискуссии о лидерстве. Трансформационное лидерство вдохновляет преподавателей полностью раскрыть свой потенциал и объединить личные цели с целями организации. Трансформационные лидерские качества приводят к дополнительным усилиям со стороны преподавателей и более высокому уровню удовлетворенности работой. Высоко транзакционная, договорная организационная культура и бюрократия характеризуются ориентацией на личные интересы, а не на интересы организации. Стиль лидерства Laissez faire имеет отрицательную связь с удовлетворенностью последователей и их дополнительными усилиями. Интеграция таких программ, как семинары, школьное лидерство и инновации в области лидерства, может повысить навыки институциональных лидеров на работе.

AN OVERVIEW OF THE PROBLEM OF EDUCATIONAL MANAGEMENT IN HIGHER EDUCATION UNIVERSITATIONS

Summary

The article discusses the conceptual framework of management issues of higher education institutions. Using secondary data, the dynamics of faculty's

transformational and transactional leadership styles and theoretical debates on leadership are explored. Transformational leadership inspires faculty to reach their full potential and integrate personal goals with organizational goals. Transformational leadership traits lead to extra effort on the part of faculty and higher levels of job satisfaction. A highly transactional, contractual organizational culture and bureaucracy are characterized by a focus on personal interests rather than the interests of the organization. Laissez faire leadership style has a negative relationship with follower satisfaction and follower extra effort. Integrating programs such as workshops, school leadership, and leadership innovations can enhance institutional leaders' skills on the job.

Açar sözlər: *transformasiya liderliyi, transaksiya liderliyi, laissez faire, təhsil, inkişaf*

Ключевые слова: *трансформационное лидерство, транзакционное лидерство, невмешательство, образование, разработка*

Key words: *transformational leadership, transactional leadership, laissez faire, education, development*

Təhsil sahəsi, hər cəmiyyətin inkişafı və sabitliyi üçün ən əhəmiyyətli amillərdən biridir. Bu sahədə ali təhsil müəssisələri tələbələrinin peşəkar karyera yönümləri üçün ən yaxşı imkanları təmin etməklə məşhurdurlar. Lakin, son illərdə bu müəssisələrdə təhsil menecmenti problemləri artmaqdadır. Bu məqalədə, bu mühüm məsələni araşdıracağıq və mümkün həll yollarına nəzər yetirəcəyik. Hər bir ali təhsil müəssisəsi tələbələrinin inkişafını təmin etmək üçün böyük imkanlar yaradır. Lakin təhsil menecmenti prosesi zaman-zaman bir çox problemlərlə üzləşir. Bir çox tələbə məlumat əldə etməkdə çətinlik çəkir və uyğun karyera yönümləri üzərində problemlərlə üzləşir. Bu, təhsil müəssisələrinin tələbələrinin reallaşdırma biləcəyi potensialdan daha az istifadə etməsinə səbəb olur. Təhsil menecmenti problemləri tələbələrin peşəkar həyatlarında əsas rol oynayan sahələrin seçilməsində və karyera planlaşdırma prosesinə də təsir göstərir. Bu, təhsil müəssisələrinin və işəgötürənlərin ən uyğun tələbələri seçmələrinə və əmək bazarındakı tələbatlara cavab vermələrinə kömək edən doğru məlumatlar əldə etməkdə çətinliklərlə nəticələnir.

Nəhayət, bu problemlərin həlli üçün bəzi təkliflər mövcuddur. Təhsil müəssisələri tələbələrinin məlumat bazasını artırmaq və karyera yönümləri ilə bağlı daha dəqiq məlumatlar təmin etmək üçün digər müəssisələrlə və iş dünyası ilə daha sıx əlaqələr qurmağa çalışa bilər. Həmçinin, tələbələrə karyera məsləhətləri və mentorluq proqramları təqdim etmək də yararlı ola bilər.

Bu məqalə, ali təhsil müəssisələrində təhsil menecmenti problemlərinə daha dəqiq bir nəzər yetirməyə çalışır və bu məsələni həll etmək üçün gələcək perspektivləri müzakirə edir. Ölkəmizdə ali təhsil sektoru son bir neçə ildə böyük dəyişikliklərə məruz qalıb. Dövlət sektoru müəssisələrində artan tələb və

potensialın olmaması və dövlətin büdcə dəstəyinin geri çəkilməsi özəl ali təhsil müəssisələrində eksponensial artıma səbəb olub. Bəs bu, cəmiyyətə dəyər əlavə edir və maraqlı tərəflər üçün mövcudluğunu əsaslandırır mı? Universitet yeni ideyaların cüərdiyi, kök saldığı, uca və möhkəm böyüdüüyü yerdir [2].

Təhsil ətraf mühitin daim dəyişdiyi və hər səviyyədə qərar verənlərin son dərəcə ehtiyatlı, hesablanmış və yaxşı planlaşdırılmış qərarlar qəbul etməli olduğu ən müxtəlif və çevik sahələrdən biridir. Bundan əlavə, hər bir təhsil müəssisəsi məhsuldar işləməyi və optimal təşkilati fəaliyyətini təmin etmək üçün səmərəli və etibarlı idarəetmə tələb edir.

Təhsilin idarə edilməsi də adlandırılan bu fəaliyyət kompleksi təhsil müəssisələrində idarəetmə funksiyalarının “*işləməsi*”nə yönəlmişdir. Lakin, bu terminin müəyyən edilmiş tərifə yoxdur, çünki təhsil idarəçiliyinin rolu və təkamülü fənlər və təhsil müəssisələri arasında dəyişir.

Təhsilin idarə edilməsi funksional təhsil qurğularının idarə edilməsi və təşkili üçün müntəzəm prosesdir. Bu, sistemdə iştirak edən hər bir şəxsə “Nə edilməli və bunun necə edilməli olduğu” izah edir. Həmçinin hər bir işi görənlər şəxslərə verilən tapşırığın uğurla yerinə yetirilib-yetirilmədiyini əks etdirən göstəriciləri dərk etməlidir.

Beləliklə, təhsil idarəçiliyinin əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir və cəmiyyətlə təhsili bir araya gətirmək məqsədi daşıyır və aşağıdakı kimi fəaliyyətlərdən ibarətdir:

- Məktəblər, kolleclər, universitetlər, kitabxanalar, muzeylər, yataqxanalar və s. kimi təhsillə bağlı əsas infrastrukturun yaradılması, inkişafı və idarə edilməsi;
- Akademik qeydlərin saxlanması;
- Şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və şagirdlərin fəaliyyətinin monitorinqi;
- Dəftərxana ləvazimatları, kitablar, aparat, rəqəmsal avadanlıq, bina infrastrukturunu, laboratoriya avadanlığı və s. kimi təchizatlarla bağlı inventarların idarə edilməsi;
- Tədris, təlim, sərqi, seminar, təqdimat və s. üçün cədvəllərin hazırlanması;
- Bütün şöbələr və təhsil orqanları arasında nizam-intizamın, işin sinxronlaşdırılmasının təmin edilməsi;
- Dərslər, testlər, daxili qiymətləndirmə, buraxılış imtahanları və s. üçün proqramların hazırlanması;
- Fondları, büdcələri, ictimai xidmətləri və sistemdəki hər bir insanın ümumi sağlamlığını idarə etmək.

Müəyyən edilmiş təcrübələr bilik axtarışında sınaqdan keçirilir. Universitetin məqsədi elmi və elmi dünyagörüşü inkişaf etdirməkdir [2].

Texnoloji inkişaflardakı sürətli dəyişikliklər, sənayenin qloballaşması, tələbələrin, işəgötürənlərin gözləntilərinin dəyişməsi və iş yerində artan müxtəliflik kimi ətraf mühitin mühafizəsi qüvvələri universitetlərin rolunu daha da çətinləşdirir. Tələbələrin müxtəlif ehtiyacları, keyfiyyətli fakültələrin sayı baxımından məhdud akademik resurslar təcili həll edilməli olan məsələlərdir.

Özəlləşdirməyə doğru artan tendensiya rəqabət qabiliyyətinin artmasına və akademik universitetlərdə daha yaxşı idarəetmə təcrübələrinə və liderliyə ehtiyaca gətirib çıxarır. Akademik rəhbərlik, tələbələrin sayı baxımından universiteti böyütmək, fakültəni məmnun saxlamaq və onlara akademik və tədqiqat maraqlarını həyata keçirmək imkanları vermək üçün fakültədən əlavə səy göstərmək kimi çətinliklərlə üzləşir. Məzunların işlə təmin olunmaması narahatlıq doğurur.

Azərbaycanda cəlbədicə subbakalavr və peşə yönümlü universitetlər yoxdur. Bir çox özəl təhsil müəssisələrində fakültələr mümkün qədər aşağı qiymətə təyin edilir. Fakültələr bəzən universitet rəhbərliyinin ehtiyaclarına uyğun olaraq imtahanlarda akademik qərarlar qəbul etməyə məcbur olurlar. İş yükü tədrisin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərməsindən və fakültələrin tədqiqat təşəbbüslərini minimuma endirməsindən asılı olmayaraq, bir fakültədən məhsulu maksimuma çatdırmaq üçün verilir. Özəl akademik universitetləri idarə edən etimad promouterin ailə üzvlərindən formalaşır. Bu üzvlərin sağlam təhsil bazası və ali təhsilin dinamikası haqqında anlayışı yoxdur [2].

Özəl akademik universitetlər tərəfindən təklif olunan kurslarda mühəndislik, idarəetmə, tibb və s. üstünlük təşkil edir. Bazara əsaslanan kurslar əsas fənlər arasında balansız poza bilər və uzunmüddətli perspektivdə ciddi nəticələrə səbəb ola bilər. Böyük universitetlər elm, astronomiya, idarəetmə, dillər, ədəbiyyat, fəlsəfə, informasiya texnologiyaları, hüquq, politologiya, iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı və bir çox başqa sahələr üzrə proqramlar təklif edir. Multidissiplinar yanaşma böyüklük tələb olunan xarakterin yaranmasına gətirib çıxarır.

Təhsildə və tədqiqatda əhəmiyyəti universitetlərin həddən artıq artması narahatlıq doğurur. Azərbaycan ali təhsilində bakalavr və aspirantura proqramları nəzəri çərçivələrdən çox asılıdır.

Kurikulum biliyə bütöv şəkildə baxacaq və müxtəlif fənlər arasında əlaqə yaratmağa imkan verəcək şəkildə tərtib edilməlidir. Azərbaycan ali təhsilinin diqqəti daha çox məlumat mübadiləsi və məlumatın saxlanması yönəlib, lakin ali təhsilin geniş məqsədi cəmiyyət üçün yeni biliklər yaratmaqdır. Tədris və tədqiqat ayrılmazdır. Müəllimlərin və universitetlərin rolu təkcə bilik mübadiləsi deyil, həm də biliklərin yaradılmasıdır. Akademik universitetlərin əksəriyyəti tədris və imtahanlara diqqət yetirmişdir. Tədqiqat bir neçə elit təbəqənin görəcəyi tamamilə fərqli bir iş hesab edilmişdir. Bu,

tədrisin keyfiyyətinin pisləşməsinə və tədqiqatçıların gənc şüurlardan, tələbələrdən təcrid olunmasına gətirib çıxarıb. Ali təhsil səviyyəsində tədris və tədqiqat əl-ələ verməlidir. Qlobal miqyasda ali təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün tədqiqata diqqət bütün dövlət və özəl müəssisələrə yönəldilməlidir. Monitoring agentlikləri akkreditasiya zamanı tədqiqat nəşrlərini də nəzərə almalıdırlar ki, tədqiqatın akademik qurumların ayrılmaz hissəsinə çevrildiyi bir mühit yaradılsın.

Fakültənin motivasiyasını ölçmək üçün 2008-ci ildə Frank Grosso-da istinad edilən Bono&Judge tərəfindən aparılan bir araşdırmada, transformasiya xarakterli liderlik xüsusiyyətlərinin fakültənin əlavə səy göstərməsinə və iş məmnunluğunun daha yüksək səviyyəsinə səbəb olduğu aşkar edilmişdir. Tədqiqat göstərdi ki, hər bir fakültə üzvünün akademik vəzifəsi və motivasiyası təşkilati məqsədlərə çatmır. Transformasiyalı liderlik izləyicilərin performansını artırır [Bass&Avolio, Frank Grosso, 2008-ci ildə sitat gətirilmişdir].

Transformasiya edən liderlər xarizmatikdirlər, mənəvi və sosial dəyərlərə müsbət təsir göstərə bilirlər və onları öz şəxsi maraqlarını aşmağa və status-kvonu islahat etməyə ruhlandırırlar.

Motivasiya ilə bağlı tədqiqat transformasiya motivasiyasını özünə uyğunluq motivasiya modeli ilə əlaqələndirir. Model, izləyicilərin iş dəyərləri və şəxsi dəyərlərinin transformasiya liderləri tərəfindən yaxından inteqrasiya olunduğunu ortaya qoyur. Motivasiyaya təsirini qiymətləndirmək üçün müxtəlif tədqiqatlarda vəzifə müddətinin təsiri tədqiq edilmişdir. Müəyyən tədqiqatlar göstərir ki, vəzifə müddəti fakültənin mənəviyyatını və məhsuldarlığını artırır [Gilliland, Bess, Frank Grosso, 2008-də sitat gətirilmişdir].

Digər tədqiqatlar yüksək vəzifədə olmanın səriştəsizlərə sığındığı aşkar edildiyi üçün vəzifə müddətini tənqid etdi. Avolio, Bass və Jung, Bass&Riggio, 2008-də istinad edilmiş, transformasiya liderliyinin dörd komponentini müəyyən etmişdir.

1. İdeallaşdırılmış təsir: Transformasiyalı lider davranışı onların ardıcılıları üçün nümunə rolunu oynayır. Onlar yüksək əxlaqi və etik davranış standartlarını nümayiş etdirirlər.

2. İlhamverici motivasiya: Liderlərin hərəkətləri komanda üzvlərini yüksək hədəflərə çatmağa ruhlandırır və o, həmçinin komanda üzvlərinin çətin məqsədlərinə çatmaq üçün həvəs və nikbinlik mühiti yaradır.

3. İntellektual stimulyasiya: Transformasiya edən lider öz komanda üzvlərini yenilikçi və yaradıcı olmağa stimullaşdırır. Onlar komanda üzvlərini köhnə iş üsullarına meydan oxumağa və yeni yollar axtarmağa ruhlandırırlar. Yeni ideyalar tənqid olunmur.

4. Fərdiləşdirilmiş mülahizə: Transformasiya liderləri hər bir işçinin unikallığını qəbul edirlər.

Şəxsin ehtiyacları müəyyən edilir və lider komanda üzvlərinin xüsusi ehtiyaclarını ödəməyə xüsusi diqqət yetirir. Lider özünü komanda üzvü üçün məşqçi və ya mentora çevirir. Lider fərdi əsasda komanda üzvləri ilə yaxşı şəxsiyyətlərarası münasibətlər qurur. Lider fərdi fərqləri qəbul edir və ikitərəfli ünsiyyəti təşviq edir. Nümayəndə heyəti komanda üzvlərini inkişaf etdirmək üçün bir vasitə kimi istifadə olunur. Transformasiya liderliyinə şərti mükafatlar da təsir edir. Rəhbər vəzifəni birlikdə təyin edir və uğurlu performans üçün mükafatı müəyyənləşdirir. Mükafat təqdir kimi psixoloji olduqda şərti mükafat transformasiya liderliyi formasını alır. Mükafatlar bonus kimi əhəmiyyətli olduqda şərti mükafat əməliyyat liderliyini göstərir.

Tranzaksiya liderliyi müəyyən məqsədlərə nail olmaq müqabilində mükafatlar təklif etməklə idarə olunan mübadilə prosesidir. Transaksiya liderliyi şərti mükafatlardan, istisna - aktiv idarəetmədən, istisna - passiv idarəetmədən ibarətdir.

1) Şərti mükafatlar: Lider müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi şərti ilə mükafatlar verir.

2) İstisna yolu ilə idarəetmə: Liderlər istisna olmaqla iki idarəetmə formasını həyata keçirə bilirlər. Aktiv (MBE-A) və ya passiv (MBE-P). Lider performansı fəal şəkildə izləyir və qəbul edir.

Transaksiya liderləri göstərilən xidmətlərə görə mükafatları dəyişdirərək tabeliyində olanları həvəsləndirirlər, lakin dövlət sektorunda mükafatlar obyektiv deyil. Qərəzsiz və şəffaf mükafat sisteminin işlənilib hazırlanması dövlət sektorunun akademik institutlarında əməliyyat liderliyinin effektivliyini artıracaq. Seminarlar, məktəb rəhbərliyi və liderliyə dair yeniliklər kimi proqramların inteqrasiyası institusional liderlərin iş üzrə bacarıqlarını artırabilir.

Ədəbiyyat

1. Choudhury S., Pattnaik S. *Emerging themes in e-learning: A review from the stakeholders' perspective* // *Computers & Education*. 2020. Vol. 144. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2019.103657>
2. Yash Pal, 2009, *Report of The Committee to Advise on Renovation and Rejuvenation of Higher Education*. Retrieved April 9, 2012, from <http://www.edgex.in/resources/Yashpal-committee-report.pdf>
3. Нечаев В.Д., Дурнева Е.Е. «Цифровое поколение»: психолого-педагогическое исследование проблемы. // *Педагогика*. 2016. № 1. с.36-45.
4. Попова О.И. Трансформация высшего образования в условиях цифровой экономики // *Вопросы управления*. 2018. №5(35). с.158-160

5. Гаврилов Е. Образование в регионах по новым правилам // ЭЖ – Юрист. – 2013. – № 33. – с.32-38.
6. Герасименко В.В. Переосмысление управленческого образования: поиск
7. междисциплинарных подходов // Вестник Московского университета. Серия 6: Экономика. – 2014. – № 2. – с.85-98.

H.F.Əliyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
huseyn022023@gmail.com

QLOBALLAŞAN DÜNYADA İNGİLİS DİLİNİN ROLU

Xülasə

Qlobal vətəndaşlıq dünya miqyasında qlobal düşüncəli fərdlərin və icmaların sosial, siyasi, ekoloji və iqtisadi fəaliyyətləri üçün ümumi termdir. Dünya ticarət, texnologiya və transmilli çağırışlarla getdikcə bir-birinə daha çox bağlandıqca, tələbələrə fəal qlobal vətəndaş olmaq üçün maarifləndirmə ehtiyacı həmişəkindən daha çox olur. Qlobal vətəndaşlıq termini 21-ci əsrin əvvəllərində yaranaraq inkişaf etmişdir. Bu, birlikdə çalışmaq, zorakılığa yol verməmək, insanların mədəni müxtəlifliyinə və hüquqlarına hörmət etmək, tolerantlıq və demokratiyanın mövcudluğu, məsuliyyətli iştirakın insanlar arasında təşviq etmək və sosial ədalət prinsiplərinin yerinə yetirilməsinə əsaslanan pedaqoji yanaşmalarla xarakterizə olunur. İngilis dili ortaq keyfiyyətlərə malik olduğundan minlərlə müxtəlif dildə danışanlar arasında qlobal dil ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edilmişdir. Nəticədə bütün dünya qlobal bir cəmiyyətə çevrilib və insanlar bir-biri ilə münasibət yarada bilirlər.

РОЛЬ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ГЛОБАЛИЗИРОВАННОМ МИРЕ

Резюме

Глобальное гражданство — это общий термин, обозначающий социальную, политическую, экологическую и экономическую деятельность глобально мыслящих людей и сообществ во всем мире. Поскольку мир становится все более взаимосвязанным через торговлю, технологии и транснациональные проблемы, существует большая, чем когда-либо, потребность в обучении студентов, чтобы они могли стать активными гражданами мира. Термин глобальное гражданство возник и получил развитие в начале 21 века. Для него характерны педагогические подходы, основанные на совместной работе, ненасилии, уважении культурного разнообразия и прав людей, существовании толерантности и демократии, поощрении ответственного участия людей и соблюдении принципов социальной справедливости. Поскольку английский язык имеет общие качества, он стал глобальным языком общения между тысячами людей, говорящих на разных языках. В результате весь мир стал глобальным обществом, и люди могут создавать отношения друг с другом.

THE ROLE OF ENGLISH IN A GLOBALIZED WORLD

Summary

Global citizenship is a general term for the social, political, environmental and economic activities of globally minded individuals and communities worldwide. As the world becomes increasingly interconnected through trade, technology, and transnational challenges, there is a greater need than ever for students to be educated

to become active global citizens. The term global citizenship emerged and developed in the early 21st century. It is characterized by pedagogical approaches based on working together, non-violence, respect for the cultural diversity and rights of people, the existence of tolerance and democracy, the promotion of responsible participation among people and the fulfillment of the principles of social justice. Because English has common qualities, it has become a global language of communication between thousands of speakers of different languages. As a result, the whole world has become a global society and people can create relationships with each other.

Açar sözlər: *global vətəndaşlıq, xarici dil, ünsiyyət, inkişaf*

Ключевые слова: *глобальное гражданство, иностранный язык, общение, развитие*

Key words: *global citizenship, foreign language, communication, development*

Müasir dövrdə qlobal vətəndaş problemi ilə bağlı müxtəlif mübahisəli fikirlərin mövcud olmasına rəğmən bu mövzu dünya politoloqlarının və iqtisadçıların nəzəriyyəsində çox böyük əks-səda doğurmuş, milli kimlik kontekstində “vətəndaşlıq” termini ilə qarşı-qarşıya qoyulmuşdur. Vətəndaşlığın formal və əxlaqi ölçüləri ilə bağlı nəzəriyyələr hazırlamaq üçün keçmişdə müxtəlif perspektivlərdən istifadə edilmişdir: liberal, kommunitar, respublikaçı və neo-respublika vətəndaşlıq nəzəriyyəsi.

Liberal vətəndaşlıq nəzəriyyəsi cəmiyyətdə fəal iştirak etmək barədə qərar verməyi hər bir vətəndaşın ixtiyarına buraxır və vətəndaşlardan qanuni öhdəliklərini yerinə yetirmələrini gözləyir. Kommunitar vətəndaşlıq nəzəriyyəsi liberalların təbliğ etdiyi fərdiyyətçiliyə qarşı çıxır və onun əsas prinsipi insanların sosial-mədəni cəmiyyətin bir hissəsi olmasıdır. Respublika Vətəndaşlıq Nəzəriyyəsində vətəndaşların ictimai müzakirələrdə fəal iştirak etmələrini gözləməklə vətəndaşlığın mənəvi ölçüsünü ifadə edir.

İnternet və kütləvi kommunikasiya növlərinin ortaya çıxması, maddi və geoloji böhranların baş verməsi dünya adlanan məkanın 20-25 il əvvəlki dünyadan fərqli olmasına gətirib çıxarmışdır. Müasir cəmiyyətdə qloballaşma, iqlim dəyişikliyi və bu kimi səbəblərdən yaranan dəyişikliklər aktiv vətəndaşlığın milli hüdudlardan kənara çıxarılmasını aktuallaşdırır.

Qlobal vətəndaşlığın mənəvi ölçüsü şüur, məsuliyyət, davranış və ya bərabərlik anlayışına aiddir. Müxtəlif ölkələrdə qlobal vətəndaşlıq üçün diqqət mərkəzində olan sahələr müəyyən edilmişdir.

Qlobal vətəndaşın cəmiyyətin daha böyük rifahı üçün mədəni tələblərin yerinə yetirilməsinə cavabdeh olan vətəndaş olması ilə bağlı ifadə edilən fikirlər mövcuddur. Kortenin fikrincə, qlobal vətəndaş termini vətəndaşlıq səviyyəsini ifadə edən termdir və qlobal vətəndaş sosial vətəndaşlardan və adi vətəndaşlardan daha yüksək səviyyədir. Con Koqan vətəndaşlara cari qlobal ilə əlaqəli bəzi xüsusiyyətlər verir. Bu xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Problemə qlobal ictimaiyyətin prizmasından yanaşmaq;

2. Başqaları ilə işləmək;
3. Cəmiyyətin rolları və məsuliyyətləri üçün cavabdeh olmaq;
4. Tənqidi və sistemli düşünmək;
5. Münaqişələri zorakılığa əl atmadan həll etmək;
6. Ətraf mühiti qoruyan həyat tərzini mənimsəmək;
7. İnsan hüquqlarına hörmət etmək və müdafiə etmək;
8. Bütün təhsil səviyyələrində ictimai işlərdə iştirak etmək və elmi biliyə əsaslanan texnologiyalardan istifadə etmək.

Qlobal vətəndaşların müxtəlif növləri var. Birinci tip qlobal vətəndaş sosial media vasitəsilə paylaşan, alan, satan, oxuyan və yazan adamdır. İkinci tip qlobal vətəndaş sosial media vasitəsilə nəinki yazılar alan, satan, oxuyan və yazan, həm də sərhədləri aşan insanlardır. Üçüncü növ qlobal vətəndaş iki və ya daha çox ölkə arasında evlənir, yaşayır və ticarət edir və birdən çox ölkənin vətəndaşlığını qəbul edir. Qlobal vətəndaşın dördüncü növü birdən çox dövlətin daimi rezident statusuna malik olan, lakin birdən çox dövlətin vətəndaşlığına malik olmayan şəxsdir. Beşinci vətəndaşlıq növü qlobal vətəndaş olmağa aparan millətlərustü vətəndaşlıqdır. Məsələn, istənilən Avropa ölkəsinin vətəndaşı olan şəxs Avropa İttifaqının vətəndaşıdır və heç bir viza məhdudiyyəti olmadan bütün üzv ölkələrdə sərbəst hərəkət edə, yaşaya, evlənə, ticarət edə və işləyə bilər.

Qlobal vətəndaşların müxtəlif növləri mövcud olsa da, onların meydana çıxmasında ortaq nöqtə kütləvi fəallıqdır. Falk (1994) qlobal vətəndaşları beş kateqoriyaya böldü və onları aşağıdakı kimi adlandırdı:

- qlobal islahatçılar;
- görkəmli qlobal iş adamları;
- qlobal ekoloji menecerlər;
- siyasi şüurlu regionçular;
- transmilli fəallar.

Dil termini dil və təfəkkürün üzvi əlaqəsi və inteqrasiyası, dilin ruhu və təbiəti, dilin və düşüncənin mənşəyi, obyektiv və subyektiv dilin fərqi deməkdir. Malinovskinin fikrincə, “dil ünsiyyət üçün zəruri vasitədir; o, anın bağını yaratmağın yeganə fundamental formasıdır; onsuz vahid sosial fəaliyyət mümkün deyil. Ona görə də deyə bilərik ki, dil bəşəriyyət üçün mərkəzdir”.

Dil sosial bir vasitə kimi bütün dünyada insanlarla ünsiyyət qurmaq üçün istifadə olunur. İnsanların qarşılıqlı əlaqəsi sosial təmas şəklində baş verir ki, bu da fikir mübadiləsi aparmaq və fərdlərin bütün ehtiyac və istəklərini ödəmək üçün şifahi əlaqə tələb edir [9, s. 43-45].

Müxtəlif ünsiyyət formalarına malik heyvanlarla müqayisədə insanlar yalnız dildən istifadə edirlər. Əsasən iki növ heyvan rabitə sistemi var: birincisi, arılarda olan rabitə sistemləri. İkincisi, bütün rabitə sistemləri

meymunlarda və quşlarda olur. “İnsan dillərində bu ünsiyyətə bənzər bir şey var, lakin ikisi arasında bir əsas fərq var” (Gee, 1993).

İngilis dili orta q keyfiyyətlərə malik olduğundan minlərlə müxtəlif dildə danışanlar arasında qlobal dil kimi qəbul edilmişdir. İngilis dilinin Azərbaycandakı inkişaf tarixinə dair tədqiqatlardan əldə edilən məlumatlara görə Azərbaycanda ingilis dili istifadə dairəsinə görə iki fərqli mərhələsinə əsaslanır:

1. Sovet dövrü - SSRİ-nin dağılmasına qədər;

2. Azərbaycanın ikinci müstəqillik əldə etdiyi vaxtdan – 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Soveti “Dövlət Müstəqilliyi haqqında” Konstitusiyaya Qanununu qəbul etdiyi vaxtdan bu günə qədər.

Azərbaycanda ingilis dilinin yayılmasının ikinci dövründə insanlar ondan standart ünsiyyət (əlaqə dili) kimi deyil, daha çox təhsil kontekstində istifadə edirdilər.

Bundan başqa, Rusiya İmperiyası dövründə siyasi səbəblərə görə insanların türkcə istifadəsinə daha çox məhdudiyət qoyulmuşdur. Ona görə də Azərbaycanda ingilis dilinin statusu da təhsilin həddlarından kənara çıxmadı. Lakin bu, ingilis dilinin doğma Azərbaycan dili və digər xarici dillərlə bərgə yaşayış tarixini tam göstərmir. Kiril və ərəb əlifbalarının uzunmüddətli tarixi təsiri Azərbaycanda da EFL-ə mane olub.

Bəzi dilçilər buna istinad edir və mübahisəli bəyanat verirlər ki, ingilis dilinin indi dünyada yayılmasının səbəbi onun lingua franca kimi faydalı olmasıdır. Bu o deməkdir ki, ingilis dilinin qlobal təbiəti, bütün dünyada istifadə edildikdə, “lazım olduğu müddətdə mövcuddur, lakin bu dil ana dili kimi qəbul edilmədiyi üçün insanlar tərəfindən çox vaxt uşaqları ilə danışılır” [21].

Bu ifadədən aşağıdakı nəticələr çıxarmaq çətin deyil:

1. İngilis dilinin ən azı iki növü var: qlobal və sadələşdirilmiş (biz bunu sadə və ya başa düşülən ingilis dili adlandırma bilərik).

2. Qlobal ingilis dili ingilis dilindən çox əvvəl mövcud idi.

3. İnsanlar övladları ilə ingiliscə danışana qədər ona çox vaxt ELF (English as Lingua Franca) deyilir.

4. ELF daha əhatəlidir.

5. Sadə ingilis dili mahiyyətcə daha sıxlaşdırılmışdır və s.

Məzmun baxımından ELF-dən istifadə anlayışı sadə ingilis dilindən daha vacibdir, çünki birincisi “sadə ingilis dilinin seçimi” ilə müqayisədə daha əhatəli xüsusiyyətləri nəzərdə tutur. Bu o deməkdir ki, ingilis dilindən fərqli olaraq ELF (English as Lingua Franca) aşağıdakı spesifik keyfiyyətlərə malikdir:

1. Kortəbii deyil, ciddi məqsədyönlü və pragmatikdir (lakin hər hansı xarici dildən istifadə xatirinə deyil);

2. “Ünsiyyət ehtiyacları” ilə sıx əlaqədə yaranır və inkişaf edir;
3. Bu, istifadə edib-etməməkdən asılı olmayaraq kommunikatorların daha çox davranışını əhatə edir;
4. Onun istifadəsində ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyətdə aydın səbəb-nəticə zənciri var;
5. Ailə tərbiyəsindən və göstərişindən gəlmir, təcili ehtiyacları üçün alınır;
6. Yan qüvvələr (xarici, ictimai-siyasi) onun istifadəsini və genişlənməsini gücləndirə bilər. Bununla belə, onun “gücü” həmişə ehtiyaca əsaslanır;
7. ELF ingilis dili dərslisi olmaqdan daha praktikdir;
8. İngilis dili qlobal xarakter aldığı zaman ELF-ə keçidinin müvəqqəti mərhələsidir;
9. ELF ingilis dili lüğətinin zənginləşdirilməsi mənbəyi kimi xidmət edir, nəinki qlobal müxtəlifliyi, dialektləri və terminoloji istifadələri ilə;
10. İngilis dili və EFL formallığı və nomenklaturası ilə fərqlənsə də, ontoloji cəhətdən əlaqəlidir.

İngilis dilinin ilk dəfə *lingua franca* kimi istifadə olunduğu tarixə gəlincə, bu, adətən 19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin əvvəlləri, Britaniya İmperiyasının insan dünyasına “təsirini yaymağa” başladığı dövrlə əlaqələndirilir. Bu tarix ingilislərin Avropa torpaqlarını ələ keçirməyə başladığı 16-cı əsrə gedib çıxır. Halbuki o dövrdə sadə ingilis dili artıq istifadə olunurdu.

Dillərin bir-birinə qarışmış təbiətindən danışarkən K.Bennett fərdi, sosial və funksional çoxdillilik vəziyyətinə işarə edir ki, “burada dillər daha axıcı, sərhədsiz və məsaməli olur”. Bu baxımdan, praqmatik istifadəsini nəzərə alsaq, Azərbaycanda ingilis dili aşağıdakı tarixi mərhələləri əhatə edə bilər:

Birinci mərhələ - işgüzar ingilis dili mal müqavilələri mübadiləsi üçün istifadə edildikdə yaranmışdır. Buna görə də, ingilis tərcüməçiləri kommunikasiyaları ingilis dilinə və əksinə tərcümə edərkən əsasən təhsil məqsədləri üçün deyil, ticarətin praqmatik səbəbləri ilə hərəkət edirdilər.

İkinci mərhələ İslamın bir din kimi yayılmasının nəticəsidir. “Ağqoyunlu dövləti (1468-1501) bəzi Avropa ölkələri ilə əlaqələr qurarkən Azərbaycanda mədrəsələrdə (İslam dini məktəbləri) bir qədər “ərəb və fars” tədris olunurdu” [20]. Bu, hökumətlərarası əlaqələrin inkişafını zəruri etdi və diplomatik ingilis dilinin oyanmasına və işgüzar ingilis dilinin inkişafına təkan verdi.

Sonralar bu dövr sovetlərin yaranmasına qədər davam etdi və elmi və mədəni inkişaf dövrünə təsadüf etdi.

Üçüncü mərhələ XIX əsrin 20-40-cı illəri, XX əsrin 60-70-ci illərini əhatə edir. Professor Mustafayev bu mərhələyə toxunaraq qeyd etmişdir ki, “Azərbaycanda xarici dillərin, xüsusən də ingilis dilinin sistemli şəkildə tədrisinə yalnız 1920-ci illərin sonlarından başlanılıb”.

Dördüncü mərhələ (1960-1970-ci illərdən XX əsrin sonlarına qədər) beynəlxalq missiyaların Azərbaycana fəal şəkildə yerləşdirilməsinin başlanması ilə fərqlənirdi ki, bu da iki mühüm səbəbə görə yüzdən çox beynəlxalq təşkilatın Azərbaycana gəlməsi ilə müşayiət olunurdu:

1) Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüz və elan olunmamış müharibəyə başlaması və ya Azərbaycanın FSU-nun tərkibində olarkən Birinci Qarabağ Müharibəsi (1988 və 1994) və yaratdığı humanitar fəlakət səbəbindən əsas Beynəlxalq Humanitar Təşkilatların Azərbaycana yerləşdirilməsi;

2) 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda, Gülüstən sarayında neft ticarətinə dair yüzillik Konvensiyanın açılışı tarixi, siyasi və beynəlxalq əhəmiyyətinə görə “Əsrin Konvensiyası” adlandırılmış və bu, 400 səhifədə və dörd dildə öz əksini tapmışdır. Konvensiyanın dünyanın 8 ölkəsi (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistanı), 13 aparıcı neft şirkətinin iştirakı ilə imzalandı (AMOCO, BP, McDermott, UNOCAL, SOCAR, LUKOIL, Statoil, Exxon, Turkish Petrol, Pennzoil, Itochu, Remco, Delta) Beləliklə, bu konvensiya ilə yeni neft strategiyası və doktrinası uğurla işə salındı.

Ədəbiyyat

1. Beck, U. (2000). *What is globalization?* Polity Press. Beck, U. (2002).
2. Bell, R.H. (2002). *Understanding African philosophy: A cross-cultural approach to classical and contemporary issues.* New York, NY: Routledge.
3. *Journal of Development and Communication Studies, Vol. 2. Nos. 2/3, July-December 2013. ISSN (Online): 2305-7432. © Journal of Development and Communication Studies, 2013 [9, s. 43-45].*
4. Gaudelli, W. (2016). *Global Citizenship Education: Everyday transcendence.* [21].
5. Willinsky, J. (1998). *Learning to divide the world: Education at empire's end.* Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

S.E.Məmmədli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sevincm2001@gmail.com

ALİ TƏHSİLDƏ AVROPA STANDARTLARI: KADR POTENSİALI VƏ İNSAN RESURLARININ İDARƏ OLUNMASI MÜHÜM AMİL KİMİ

Xülasə

Məqalədə ali təhsil sistemlərinin Avropa standartlarına uyğun kadr potensialı və insan resurslarının idarə edilməsində mühüm amil kimi rolu əsaslandırılır. Qeyd edilir ki, ali təhsil sistemində Avropa standartları Avropa ölkələrindəki ali təhsil müəssisələrinin keyfiyyətini, uyğunluğunu və beynəlxalq tanınmasını təmin etmək məqsədini güdən bir çərçivədir. Bu standartlar xüsusən Bolonya Prosesinin tərkib hissəsi olaraq, təhsilin harmonizasiyasını, kredit sistemlərinin uyğunluğunu və tələbələrin hərəkətiliyini təşviq edir. Bu, Avropa kredit transferi və yığım sistemi olaraq tələbələrin kurslar arasında kredit keçidini asanlaşdırmaq üçün tətbiq olunur. Ali təhsil kontekstində Avropa standartlarına uyğun kadr potensialının inkişafı və insan resurslarının idarə olunması, müasir cəmiyyətin və iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verən keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi üçün vacibdir. Tələbələrin, müəllimlərin və işəgötürənlərin fəal iştirakı, təhsil sisteminin dinamik və müasir olmasına imkan yaradır. Bu yanaşmaların ali təhsil müəssisələrinin müvəffəqiyyətini artırmaqla yanaşı, cəmiyyətin inkişafına da müsbət təsir göstərdiyi əsaslandırılır.

ЕВРОПЕЙСКИЕ СТАНДАРТЫ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ: КАДРОВЫЙ ПОТЕНЦИАЛ И УПРАВЛЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР

Резюме

В статье обосновывается роль систем высшего образования как важного фактора кадрового потенциала и управления человеческими ресурсами по европейским стандартам. Отмечается, что европейские стандарты в системе высшего образования представляют собой основу, призванную обеспечить качество, совместимость и международное признание высших учебных заведений европейских стран. Эти стандарты способствуют гармонизации образования, совместимости кредитных систем и мобильности студентов, особенно в рамках Болонского процесса. Она реализована как европейская система перевода и сбора кредитов, облегчающая перевод студентов между курсами. В контексте высшего образования важно развитие кадрового потенциала и управление человеческими ресурсами в соответствии с европейскими стандартами, обеспечение качественного образования, отвечающего требованиям современного общества и экономики. Активное

участие студентов, преподавателей и работодателей позволяет системе образования быть динамичной и современной. Утверждается, что данные подходы не только повышают успешность высших учебных заведений, но и положительно влияют на развитие общества.

EUROPEAN STANDARDS IN THE HIGHER EDUCATION: STAFFING CAPACITY AND HUMAN RESOURCE MANAGEMENT AS AN IMPORTANT FACTOR

The article justifies the role of higher education systems as an important factor in personnel potential and human resources management according to European standards. It is noted that European standards in the higher education system are a framework that aims to ensure the quality, compatibility and international recognition of higher education institutions in European countries. These standards promote the harmonization of education, the compatibility of credit systems and the mobility of students, especially as part of the Bologna Process. It is implemented as a European credit transfer and collection system to facilitate students' transfer of credit between courses. In the context of higher education, it is important for the development of personnel potential and human resources management according to European standards, to ensure quality education that meets the requirements of modern society and economy. The active participation of students, teachers and employers enables the education system to be dynamic and modern. It is argued that these approaches not only increase the success of higher education institutions, but also have a positive effect on the development of society.

Açar sözlər: *Avropa standartları, təhsil sistemləri, kadr potensialı, insan resursları, effektiv idarəetmə*

Ключевые слова: *европейские стандарты, системы образования, кадровый потенциал, человеческий ресурсы, эффективное управление*

Key words: *European standards, educational systems, personnel potential, human resources, effective management*

Ali təhsil sistemləri cəmiyyətin inkişafında və iqtisadiyyatın irəliləməsində mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə, təhsil müəssisələri yalnız bilik verməklə kifayətlənmir, eyni zamanda tələbələrin kadr potensialını maksimum dərəcədə artırmaq, iş bazarının tələblərinə uyğun hazırlamaq və insan resurslarını effektiv şəkildə idarə etmək üçün strategiyalar inkişaf etdirməkdədirlər. Bu mənada ali təhsil kontekstində Avropa standartlarına uyğun kadr potensialının inkişafı və insan resurslarının idarə olunması məsələləri bu günün ən vacib müzakirə obyektidir. Ali təhsil sistemində Avropa standartları Avropa ölkələrindəki ali təhsil müəssisələrinin keyfiyyətini, uyğunluğunu və beynəlxalq tanınmasını təmin etmək məqsədini güdən bir çərçivədir. Bu standartlar, xüsusən boloniya prosesinin tərkib hissəsi

olaraq, təhsilin harmonizasiyasını, kredit sistemlərinin uyğunluğunu və tələbələrin hərəkətliliyini təşviq edir. Avropa standartları bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bunların sırasında kredit sistemi mühüm yer tutur. Bu, Avropa kredit transferi və yığım sistemi olaraq tələbələrin kurslar arasında kredit keçidini asanlaşdırmaq üçün tətbiq olunur.

Ali təhsil sistemində Avropa standartlarının həyata keçirilməsi bakalavr, magistr və doktorantura proqramlarının tərtibində müvafiq standartların tətbiqini tələb edir. Bu standartlar tələbə mərkəzli yanaşma, kurikulumların inkişafı, Avropa kredit transferi, tədqiqatın inkişafı, fakültə və işçi idarəçiliyi, interdisiplinar yanaşma, işə qəbul və iş bazarı, keyfiyyət təminatı ilə əlaqələrin qurulmasıdır. “Ali təhsil sahəsində keyfiyyət təminatı üzrə Avropa standartları və təlimatlarına uyğun olaraq keyfiyyət təminatı üzrə standartlar üç hissəyə bölünür: 1) Daxili keyfiyyət təminatı; 2) Xarici keyfiyyət təminatı; 3) Keyfiyyət təminatı agentlikləri.

Göstərilir ki, yuxarıda qeyd olunan üç standart bir-biri ilə bağlıdır və Avropa keyfiyyət təminatı çərçivəsinin əsasını təşkil edir” [1, s.7].

Ali təhsil müəssisələrinin təhsil proqramlarının və tədris metodlarının keyfiyyətini təmin edən mexanizmlərin inkişaf etdirilməsi də öz növbəsində ali təhsil sistemində Avropa standartlarının həyata keçirilməsinə imkan verir. Həmçinin tələbələrin öyrənmə prosesində aktiv iştirakını və onların ehtiyaclarına uyğun proqramların hazırlanmasını təşviq edən yanaşmalar, tələbələrin, müəllimlərin və tədqiqatçıların Avropa ölkələri arasında hərəkətliliyinin artırılması da vacib məsələlər sırasındadır. Bu standartlar ali təhsilin beynəlxalq səviyyədə daha müasir və təsirli olmasını reallaşdırmağa xidmət edir.

Müzakirə:

Bilirik ki, ali təhsil sistemi hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Kadr potensialının artırılması, müasir tələblərə cavab verən keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi ölkələrin beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədi güdür. Avropa standartlarına uyğun bir ali təhsil sistemi formalaşdırmaq həm mövcud kadrların təkmilləşdirilməsi, həmçinin gənc mütəxəssislərin yetişdirilməsi baxımından vacibdir. Buna görə də ali təhsil sisteminin kadr potensialının Avropa standartlarına uyğun formalaşdırılması üçün əsas metodologiyaları və strategiyaları izləmək lazımdır. Ali təhsil kontekstində Avropa standartlarına uyğun fəaliyyət göstərmək üçün ilk növbədə metodologiya olaraq keyfiyyət və kəmiyyət metodlarını birləşdirmək, ali təhsil müəssisələrinin, hökumət orqanlarının və beynəlxalq təşkilatların nəşrlərindən, həmçinin mütəxəssislərlə aparılan müsahibələrdən istifadə edərək fəaliyyəti təşkil etmək mümkündür.

Ali təhsildə kadr potensialını Avropa standartlarına uyğunlaşdırmaq üçün müəyyən istiqamətlərə fikir vermək lazımdır. Araşdırma əsas istiqamətlər

deyəndə ilk olaraq mövcud vəziyyətin analizinə fokuslanır. Çünki bu zaman ali təhsil sisteminin kadr potensialının cari vəziyyəti və inkişaf perspektivləri haqqında məlumat əldə edilir. İkinci olaraq Avropa standartlarının müəyyən edilməsi - Avropa təhsil məkanında qəbul edilən standartlar və kriteriyalar nəzərdə tutulur ki, bunlar da çox vacib sayılır. Kadr potensialının artırılması üçün müasir yanaşmalar və strategiyaların hazırlanması növbəti addım hesab olunur. Bu istiqamətdə müzakirələr ali təhsil sisteminin kadr potensialının artırılması üçün bir neçə strateji yanaşmanı diqqətə çəkir:

Təhsil proqramlarının müasirləşdirilməsi: Ali təhsil müəssisələri, müasir iş bazarının tələblərinə uyğun olaraq, təhsil proqramlarını yeniləməlidir. Bu, innovativ yanaşmaların və yeni texnologiyaların tətbiqini tələb edir.

- Beynəlxalq əməkdaşlıq üzrə fəaliyyətlər Avropa universitetləri ilə əməkdaşlıq, mübadilə proqramları və ortaq layihələr vasitəsilə, mütəxəssis yetişdirilməsi üçün yeni imkanlar yaradır. Bu, eyni zamanda tələbələrin beynəlxalq standartlarda təcrübə qazanmalarını təmin edir.

- Kadrların peşəkarlığının artırılması istiqamətində görülən işlər tədris heyətinin keyfiyyətinin artırılması, onların mütəmadi olaraq təkmilləşdirmə proqramlarına cəlb edilməsi ilə mümkündür. Mütəxəssislərin beynəlxalq konfranslarda iştirak etməsi, elmi tədqiqatlarda yer alması, bu sahədə müsbət təsir göstərə bilər.

- İnfrastrukturun gücləndirilməsi müasir təhsildə vacib məsələdir. Belə ki, ali təhsil müəssisələrinin müasir texnologiyalara və laboratoriyalara malik olması, keyfiyyətli təhsil mühitinin yaradılmasında vacibdir.

Ali təhsil sisteminin kadr potensialının Avropa standartlarına uyğun formalaşdırılması, yalnız müvafiq təhsil proqramlarının müasirləşdirilməsi ilə mümkün deyil. Bu, eyni zamanda beynəlxalq əməkdaşlıq, kadrların peşəkarlığının artırılması və müasir infrastrukturun yaradılmasını tələb edir. Azərbaycanın ali təhsil sisteminin Avropa standartlarına uyğunlaşması, gənc mütəxəssislərin yetişməsinə və ölkənin beynəlxalq arenada rəqabət qabiliyyətinin artmasını təmin etməyə xidmət edəcəkdir. Bu yolda atılacaq addımların gələcəkdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərəcəyi inkar olunmazdır.

Avropa standartlarından danışarkən boloniya prosesindən və Avropa ali təhsil sistemlərinin inteqrasiyası və harmonizasiyası məqsədindən yan keçmək olmaz. Bu proses təhsil müəssisələrinin dərəcə sistemini üç pilləyə (bakalavr, magistr və doktorantura) bölünməsinə, kredit sistemini (ECTS) tətbiq etməsinə və keyfiyyət təminatını təşviq edir. Bu standartlar tələbələrin təhsil alarkən kadr potensialını artırmalarını və iş bazarına uyğunlaşmalarını asanlaşdırır.

Ali təhsil müəssisələri, kadr potensialını artırmaq üçün aşağıdakı yanaşmalara diqqət yetirməlidirlər:

1. Müvafiq tədris proqramları: Təhsil proqramları, müasir iş mühitinin tələblərinə uyğun hazırlanmalı, spesifik bilik və bacarıqları inkişaf etdirməlidir.

2. Praktiki təcrübələrin təşviqi: Tələbələrin real iş mühitində təcrübə qazanmasını təmin edən staj proqramları və layihələr onların iş bazarına inteqrasiyasını asanlaşdırır.

3. İnnovativ tədris metodları: İnteraktiv öyrənmə, onlayn kurslar və açıq təhsil resursları, tələbələrin motivasiyasını artırır və onların fərdi inkişafına şərait yaradır.

Ali təhsil kontekstində Avropa standartları insan resurslarının uyğunlaşdırılmasını tələb edir. “İnsan potensialının idarəedilməsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insanlar rəqabət obyektinə olaraq məqsədə çatmaq üçün başqa resurslarla yanaşı səmərəli yerləşdirilməli, inkişaf etdirilməli və motivləşdirilməlidirlər” [3, s.472]. Ali təhsil kontekstində insan resurslarının Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması təhsil müəssisələrinin keyfiyyətinin və effektivliyinin artırılmasına yönəlmiş bir neçə əsas strategiyani əhatə edir. Burada nəzərə alınmalı bəzi vacib addımlar gözlənilməlidir. Peşəkar inkişafı bağlı olaraq təlim proqramları - fakültə və işçi heyətini Avropa standartları və ən yaxşı təcrübələrlə tanış etmək üçün davamlı təlim və inkişaf proqramlarını həyata keçirməyi tövsiyə edir. Bununla yanaşı tədqiqat imkanları fakültələri öz sahələrində ən son yeniliklərdən xəbərdar olmaq üçün Avropa şəbəkələri daxilində tədqiqat və əməkdaşlıqla məşğul olmağa, keyfiyyətə təminat mexanizmləri olaraq standartlar yaratmağa, tələbələrin və həmyaşıdların rəyindən istifadə edərək fakültə fəaliyyətinin və institusional effektivliyin müntəzəm olaraq qiymətləndirilməsini aparmağa, Avropa keyfiyyət təminatı çərçivələrinə əsaslanan aydın təlimatlar və fəaliyyət göstəriciləri hazırlamağa, beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində tərəfdaşlıqlar - resursları, bilikləri və ən yaxşı təcrübələri bölüşmək üçün Avropa universitetləri ilə tərəfdaşlığı gücləndirməyə, mədəni və təhsil anlayışını artırmaq üçün işçi heyəti və fakültə mübadiləsi proqramlarına qoşulmağa, kurikulumları inkişaf etdirərək AKTS ilə uyğunlaşdırma aparmağa, ardıcılıq və müqayisəlilik üçün tədris planlarının Avropa Kredit Transferi və Yığıcı Sistemi (AKTS) ilə uyğunlaşdırılmanı təmin etməyə təşviq edir.

Ali təhsildə Avropa standartlarına uyğunlaşmaq üçün fənlərarası yanaşmalar - inkişaf edən təhsil ehtiyaclarına uyğunlaşmaq üçün fənlərarası tədris və öyrənməni həyata keçirmək, tələbə mərkəzli yanaşma olaraq tədris təcrübələrini və kurikulumun uyğunluğunu təkmilləşdirmək məqsədi ilə tələbə rəylərinin toplanması və istifadə edilməsi üçün sistemləri tətbiq etmək, əlaqə mexanizmləri - dəstək xidmətləri olaraq akademik məsləhətlər, karyera məsləhətləri və psixi sağlamlıq resursları daxil olmaqla tələbələr üçün dəstək xidmətlərini təkmilləşdirmək, məşğulluğun vurğulanması və bacarıqların inkişafı olaraq məzunları əmək bazarına daha yaxşı hazırlamaq üçün

proqramlara yumşaq bacarıqlar və məşğulluq təlimlərini inteqrasiya etmək, kurikulumların cari işçi qüvvəsi tələblərinə cavab verməsini təmin etmək üçün sənaye tərəfdaşları ilə əməkdaşlıq etmək, inklüziv təcrübələr - Avropa ali təhsilinin multikultural təbiətini əks etdirmək üçün fakültələrin işə qəbulu və tələbə qəbulu zamanı müxtəlifliyi və inklüzivliyi gözləmək, fərqli tələbə kollektivini daha yaxşı dəstəkləmək üçün professor-müəllim heyəti və işçi heyəti üçün mədəni səriştə ilə bağlı təlimlər təşkil etmək, insan resursları ilə bağlı qərarlar və institusional strategiyaları məlumatlandırmaq üçün tələbə performansını, saxlama və məzuniyyət dərəcələri haqqında məlumatları toplayıb təhlil etmək, təkmilləşdirmə üçün sahələr və ən yaxşı təcrübələri müəyyən etməklə Avropa institutları ilə müqayisə etmədən istifadə etmək kimi məsələləri diqqətdə saxlamaq, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmək faydalı hesab edilir. “Ümumiyyətlə, hər hansı bir ölkənin sosial institutlarının gələcək inkişafı elm – təhsil – istehsal üçlüyü arasında əlaqə zəncirinin möhkəmliyi və elastikliyindən çox asılıdır” [4, s.15].

Araşdırma göstərir ki, bu sahələrə diqqət yetirməklə, qurumlar öz insan resurslarını Avropa standartlarına uyğunlaşdırmaq üçün effektiv şəkildə uyğunlaşdırırsa, nəticədə ali təhsilin keyfiyyətini yüksəldə və məzunları qlobal mənzərəyə daha yaxşı hazırlaya bilərlər.

İnsan resurslarının effektiv idarə olunması, ali təhsil müəssisələrinin müvəffəqiyyəti üçün vacibdir. Bu, aşağıdakı aspektləri əhatə edir:

1. Müəllimlərin peşəkar inkişafı - müəllimlərin peşəkar inkişafına yönəlmiş proqramlar, onların müasir tədris metodları ilə tanış olmasını təmin edir. Davamlı təhsil müəllimlərin bilik və bacarıqlarını artırır.

2. Kadrların seçimi və istifadəsi: ali təhsil müəssisələri, ixtisaslı və motivasiyalı kadrları seçməli, onların potensialını maksimum dərəcədə istifadə etməlidirlər. Bu, təşkilatın strateji məqsədlərinə uyğun bir insan resursları strategiyası ilə həyata keçirilməlidir.

3. Maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi: tələbələr, işəgötürənlər və cəmiyyətin digər nümayəndələri ilə sıx əməkdaşlıq, təhsil proqramlarının inkişafını dəstəkləyir. Bu, tələbələrin real tələbləri və ehtiyaclarına uyğun kadr potensialının inkişafına kömək edir.

Nəticə: Ali təhsil kontekstində Avropa standartlarına uyğun kadr potensialının inkişafı və insan resurslarının idarə olunması, müasir cəmiyyətin və iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verən keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi üçün vacibdir. Tələbələrin, müəllimlərin və işəgötürənlərin fəal iştirakı, təhsil sisteminin dinamik və müasir olmasına imkan yaradır. Bu yanaşmaların ali təhsil müəssisələrinin müvəffəqiyyətini artırmaqla yanaşı, cəmiyyətin inkişafına da müsbət təsir göstərəcəyi danılmazdır.

Ədəbiyyat

1. “Avropa ali təhsil məkanında keyfiyyət təminatı üzrə standartlar və təlimatlar (ESG)”, 2015, 22 s.
2. Kazimov A.A., “Problems of institutional regulations of labour market and staff training in the education system of Azerbaijan” (Azərbaycanda ali təhsil sistemində kadr hazırlığı və müasir əmək bazarının institusional tənzimlənməsi problemləri), *научный журнал «Экономика и предпринимательство»*, №1 2021 q. (Vol. 15. Nom1), Москва.
3. Muradov Ş.M. “İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər”, Bakı, Elm, 2004, 660 s.
4. İsmayılov Ç., Abdullayev Ə., Qurbanova G., Hüseynova X., Zeynalova, E.Nağıyev, F. Seyidzadə, M. Həsənov. A. Davamlı inkişaf naminə kadr potensialının təkmilləşdirilməsi: Azərbaycan modeli. – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2018. – 252 s.

T.E.Mekhtieva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
turkanmehdiyeva004@gmail.com

İNNOVASİYALARIN STRATEJİ İDARƏ EDİLMƏSİ - ALİ TƏHSİLDƏ KEYFİYYƏTİN TƏMİNATI KİMİ

Xülasə

Məqalədə ali təhsildə keyfiyyətin təminatında innovasiyaların strateji idarə edilməsinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulanır. Aydınır ki, müasir dövrdə təhsil müəssisələri rəqabətə davamlı mütəxəssislər hazırlamaq üçün innovativ yanaşmalara ehtiyac duyur. Strateji idarəetmə vasitəsilə ali təhsil müəssisələri tədris proqramlarını, təlim metodlarını və idarəetmə proseslərini yeniləyərək daha çevik və tələbə mərkəzli sistemlər qururlar. Rəqəmsal texnologiyalar, adaptiv tədris sistemləri və onlayn təhsil platformaları kimi innovativ alətlər tədrisin keyfiyyətini artırır, tələbələrin öz bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, tədqiqat innovasiyaları tələbələrin nəzəri biliklərini praktik bacarıqlarla birləşdirməyə imkan verir. İnnovasiyaların strateji idarə edilməsi ali təhsil müəssisələrinə beynəlxalq standartlara cavab verən keyfiyyətli təhsil təqdim etməklə yanaşı, onlara rəqabət üstünlüyü qazandırır və təhsil prosesini daimi inkişafda saxlayır.

СТРАТЕГИЧЕСКИЙ МЕНЕДЖМЕНТ ИННОВАЦИЙ – ОБЕСПЕЧЕНИЕ КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

В данной статье подчеркивается важность стратегического управления инновациями в обеспечении качества высшего образования. В современную эпоху образовательные учреждения нуждаются в инновационных подходах к подготовке конкурентоспособных специалистов. Посредством стратегического управления высшие учебные заведения создают более гибкие и ориентированные на студентов системы, обновляя свои учебные программы, методы обучения и процессы управления. Инновационные инструменты, такие как цифровые технологии, системы адаптивного обучения и платформы онлайн-обучения, повышают качество преподавания и позволяют учащимся развивать свои навыки. В то же время исследовательские инновации позволяют студентам сочетать теоретические знания с практическими навыками. Стратегическое управление инновациями обеспечивает высшим учебным заведениям качественное образование, соответствующее международным стандартам, дает им конкурентное преимущество и поддерживает образовательный процесс в постоянном развитии.

STRATEGIC MANAGEMENT OF INNOVATION AS QUALITY ASSURANCE IN HIGHER EDUCATION

Summary

This article emphasizes the importance of strategic management of innovations in ensuring quality in higher education. In modern times, educational institutions need innovative approaches to train competitive specialists. Through strategic management, higher education institutions are building more flexible and student-centered systems by updating their curricula, training methods, and management processes. Innovative tools such as digital technologies, adaptive learning systems, and online education platforms improve the quality of education and enable students to develop their skills. At the same time, research innovations allow students to combine theoretical knowledge with practical skills. Strategic management of innovations not only provides higher education institutions with quality education that meets international standards, but also gives them a competitive advantage and keeps the educational process in constant development.

Açar sözlər: *ali təhsil, innovasiyalar, strateji idarəetmə, keyfiyyət, innovativ yanaşma*

Ключевые слова: *высшее образование, инновации, стратегический менеджмент, качество, инновационный подход*

Key words: *higher education, innovations, strategic management, quality, innovative approach*

Hazırda ali təhsil müəssisələrinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri keyfiyyətli təhsil vermək, müasir bazarın tələbatına uyğun rəqabətə davamlı kadrlar hazırlamaq və innovasiyalara uyğunlaşmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün innovasiyaların strateji idarə edilməsi vacibdir. İnnovativ yanaşmaların təhsil müəssisələrinə inteqrasiyası həm tələbələrin, həm də müəllimlərin inkişafını stimullaşdırır, ümumi təhsil keyfiyyətinin yüksəlməsinə xidmət edir. Həmçinin strateji innovasiya menecmenti innovasiyaların idarə edilməsinin tərkib hissəsi olaraq, müəssisənin bazarında, istehsalında və ya sosial sferasında təşkilatın fəaliyyətində keyfiyyət dəyişiklikləri yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuş innovativ layihələrin və proqramların planlaşdırılması və həyata keçirilməsində geniş spektrli məsələləri həll edir. “Ali təhsil pilləsinin institusional akkreditasiyası üzrə qiymətləndirmə meyarlarında birinci istiqamət olaraq strateji inkişaf qeyd olunmuşdur. Belə ki, ali təhsil müəssisəsi strateji inkişaf planını müvafiq sahə üzrə prioritet istiqamətləri və hədəfləri, öncəki strateji inkişaf proqramının icrası nəticəsini, aparılmış GZİT təhlilin nəticələrini əsas alaraq maraqlı tərəfləri də prosesə cəlb edərək hazırlamalı və əlçatanlığını təmin etməlidir. Eləcə də, strateji inkişaf proqramına uyğun olaraq müəssisənin strukturu formalaşdırılmalı və müəyyən olunmuş hədəf və məqsədlərin əldə olunması üçün resurslar ayrılmalıdır (maliyyə, insan və infrastruktur). Bundan əlavə, strateji inkişaf proqramının

icrasının hesabatlılığı və monitorinqi sistemi formalaşdırılmalı, eləcə də müəyyən olunmuş hədəf və məqsədlər barədə maraqlı tərəflərlə kommunikasiyası qurulmalıdır” [1, s.124].

Ali təhsil müəssisələrində innovasiyaların tətbiqi tədris prosesini, tədqiqatları və idarəetmə metodlarını dəyişdirərək keyfiyyətin artırılması üçün daha çevik və effektiv sistemlər yaradır. Bu proses tələbələrə daha praktiki və nəzəri biliklərin çatdırılmasına geniş imkanlar açır. Müasir təhsil texnologiyaları və rəqəmsal platformaların tətbiqi tələbələrin daha geniş mənbələrdən yararlanmasına və öz tədris proseslərinə daha müstəqil şəkildə keyfiyyətli yanaşmasına səbəb olur.

Strateji idarəetmənin konseptual modelində innovativ inkişafın strateji idarəetmə strategiyası hazırlanarkən nəzərə alınmalı olan 5 prinsip və yanaşma müəyyən edilmişdir: ətraf mühitin dəyişmələrinə reaksiya; xarici mühitdəki dəyişikliklərə reaksiya; ali təhsil müəssisəsinin səlahiyyətlərinin mürəkkəbliyi; strategiya ilə müəssisənin təşkilati mədəniyyəti arasında əlaqə; liderlik rolu. Bu mənada strateji idarəetmə ali təhsil müəssisələrinin uzunmüddətli məqsədlərinə çatmaq üçün həyata keçirdikləri əsas fəaliyyətdir. İnnovasiya bu məqsədə çatmaq üçün vacib amildir, çünki təhsil müəssisələri innovativ yanaşmalar sayəsində daha effektiv təhsil metodları, yeni tədris proqramları və yenilənmiş idarəetmə strukturları qura bilirlər. Bunun üçün ali təhsildə innovasiyaların uğurla tətbiqi vacibdir və bu mənada strateji planlaşdırma və dəqiq idarəetmə zəruridir. “Artıq ölkəmizdə innovasiya yönümlü və davamlı iqtisadi inkişaf modelinin yaradılması istiqamətində innovasiya sistemin əsas xüsusiyyətlərinin formalaşdırılması və innovasiya prosesində elm, təhsil, istehsalat və bazar arasında əlaqələrinin gücləndirilməsi, ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlarda innovasiya inkişafının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, maliyyə, kadr ehtiyatları ilə təmin edilməsi, elmi texniki məhsul bazarının formalaşdırılması və bir sıra məsələləri ön plana keçməlidir” [2, s.18].

Məlum olduğu kimi, innovasiyaların strateji idarə edilməsi ali təhsildə keyfiyyətin təminatıdır. Belə ki, tələbətə uyğun tədris proqramlarının hazırlanması – tədris proqramlarının müasir əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması təhsilin keyfiyyətinə müsbət təsir edir. Eyni zamanda rəqəmsallaşma və texnologiyaların tətbiqi – internet resursları, rəqəmsal dərslər vəsaitləri və müasir platformalar da öz növbəsində tələbələrin təhsilə marağını artırır və daha müasir yanaşmaların formalaşmasına şərait yaradır. Həmçinin daimi təkmilləşdirmə nümunəsi olaraq təhsil müəssisələri öz tədris proseslərini və idarəetmə metodlarını təkmilləşdirməlidirlər. Bu, innovasiyaların uğurla tətbiq edilməsi və daim yenilənən bir sistemin qurulması, innovativ inkişafın strateji idarə edilməsi üçün vacibdir.

Keyfiyyətin təminatı prosesində innovativ yanaşmaların tətbiqi, təhsil müəssisələrinin dəyərlərinin və məqsədlərinin formalaşdırılmasında

əhəmiyyətli rol oynayır. Bu prosesin uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi ali təhsildə daha rəqabətədavamlı, beynəlxalq standartlara cavab verən bir sistemin qurulmasına kömək edir. “Keyfiyyət insanların və təşkilatların tarix boyu önəm verdiyi bir məsələdir. Bununla yanaşı, hazırda global rəqabət mühitində keyfiyyət səviyyələrinin və standartlarının təkmilləşdirilməsini istər özəl, istərsə də dövlət təşkilatları diqqət mərkəzində saxlayır. Keyfiyyət anlayışına müxtəlif təriflər verilib. Məsələn, Crosby keyfiyyəti “ehtiyaqlara uyğunluq” adlandırır, Demingə görə isə, keyfiyyət “məqsədəuyğunluq və ən aşağı qiymətlə və bazara uyğun şəkildə proqnozlaşdırıla bilən, etibarlı sabitlik səviyyəsidir” (Özdemir, 2007). Başqa sözlə, keyfiyyət bir dəyər mühakiməsi və gözləntidir (Işık ve Beykoz, 2018). “Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi”ndə (2018) isə keyfiyyət hər hansı bir obyektin (məhsulun və ya xidmətin) konkret müəyyən olunan və nəzərdə tutulan ehtiyaqlara, standartlara cavab vermə qabiliyyətini özündə ehtiva edən xüsusiyyət və əlamətlərin cəmi kimi izah olunur” [3, s.66-72].

Ali təhsildə keyfiyyətin təmin olunmasında innovativ yanaşmaların əsas aspektləri mühüm rol oynayır. Bu aspektlərə tədris və təlim metodlarında yeniliklər daxildir ki, bunlar ənənəvi tədris metodlarına əlavə olaraq, interaktiv metodlar, problem həlli yanaşması və texnologiyaların istifadəsi, innovasiya şəbəkələri, fəaliyyəti və xidmətləri texnologiyaların kommersiyalaşdırılması və transferi ilə bağlı olan infrastruktur təşkilatlarının peşəkar birlikləridir və tədris keyfiyyətini artırır” [7, s.3]. Digər tərəfdən akademik heyətin inkişafı – müəllimlərin yeni texnologiyalar və metodlar barədə biliklərinin artırılması tədris prosesinə müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda tələbə mərkəzli təhsil - tələbələrin təhsilə daha fəal cəlb edilməsi onların biliklərinin möhkəmlənməsinə və özünə inamının artmasına səbəb olur ki, bütün bunlar innovativ inkişafın strateji idarəedilməsinin keyfiyyətinə təsir edir.

Ali təhsildə təhsil texnologiyalarının istifadəsi və düzgün idarəedilməsi tələbələrin daha geniş məlumat mənbələrindən yararlanmasına və dərslərə interaktiv şəkildə qoşulmasına imkan yaradır. Bu texnologiyalar arasında xüsusi əhəmiyyətə malik olanlar da var:

Onlayn və hibrid tədris modelləri – müasir ali təhsil müəssisələri ənənəvi dərslər metodları ilə yanaşı, onlayn və qarışıq təhsil modellərini tətbiq edir. Bu, həm coğrafi maneələri aradan qaldırır, həm də tələbələrin fərdi təhsil tempində irəliləməsinə imkan yaradır. Rəqəmsal öyrənmə platformaları və LMS-lər (Learning Management Systems) – Moodle, Blackboard və s. kimi platformalar tələbələrin və müəllimlərin tədris prosesini səmərəli idarə etməsinə kömək edir.

Təlim yanaşmalarında innovasiyalar: Ənənəvi təlim metodlarından fərqli olaraq, innovativ yanaşmalar tələbələrin tədris prosesində fəal iştirakını təmin edir:

- *Problem əsaslı tədris*: Bu yanaşma tələbələrə real həyat problemlərinin həlli üzərində işləmə imkanı verir. Problem əsaslı tədris, tələbələrin analitik və kritik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

- *Layihə əsaslı tədris*: Tələbələrə layihə üzərində işləmək, təcrübə bacarıqlar qazanmağa və komanda işi ilə bağlı yeni biliklər öyrənməyə şərait yaradır.

- *İnteraktiv laboratoriyalar və virtual simulyasiyalar*: Xüsusən təbiət elmləri və mühəndislik sahələrində virtual simulyasiyalar tələbələrin praktiki təcrübə əldə etməsinə kömək edir.

- *Distant təhsildə innovasiyalar*: Distant təhsil son illərdə sürətlə inkişaf edərək ali təhsil müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini artırmağa kömək edir. Distant təhsildə tətbiq edilən innovasiyalar-videokonfrans sistemləri və rəqəmsal siniflər – Zoom, Microsoft Teams kimi platformalar distant təhsil prosesində dərslərin keyfiyyətini təmin edir və tələbələrin müzakirələrdə aktiv iştirakına şərait yaradır. Həmçinin müəllim-tələbə qarşılıqlı əlaqə alətləri – tələbə fəaliyyətlərini izləyən və onlara vaxtında rəy verən sistemlər tələbələrin təhsil prosesinə daha çox inteqrasiya olunmasına əsas vasitədir.

İnnovasiyaların strateji idarə edilməsi ali təhsildə keyfiyyətin təminatında əsas rola malikdir. “Strateji idarəetmə, şübhəsiz ki, innovasiyaların idarə edilməsi sisteminin mühüm komponentlərindən biridir, çünki o, uzunmüddətli innovasiya layihələrinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi sahəsində problemlərin həllinə yönəlmişdir” [4, s.480]. Eyni zamanda, bu innovativ layihələr öz məzmununa görə müəssisənin istehsal və kommertiya fəaliyyətində əhəmiyyətli, keyfiyyət dəyişikliklərinə yönəlmişdir. Tədris prosesində innovativ yanaşmaların tətbiqi, müasir texnologiyaların istifadəsi və daim təkmilləşdirmə cəhdləri təhsilin ümumi keyfiyyətini artırmağa kömək edir. Bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi ali təhsil müəssisələrini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırır və rəqabət gücünü artırır, müasir müəssisənin innovativ fəaliyyətinin strateji idarə edilməsi məsələləri nəzərdən keçirilir, strateji innovasiyaların idarə edilməsi sistemində proqnozların təsnifatının xüsusiyyətləri təhlil edilir, müəssisənin innovativ inkişafının strateji planlaşdırma metodlarından və birgə istifadə ehtiyacı təhlil edilir. Xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərin proqnozlaşdırılması meyilləri müəyyən edilir və əsaslandırılır. Beləliklə, innovasiyaların strateji idarə edilməsi vasitəsilə ali təhsil müəssisələri həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə daha güclü və etibarlı təhsil ocaqlarına çevrilmək imkanı əldə edirlər.

Ədəbiyyat

1. İlyasov, A. *Ali təhsil müəssisələrinin strateji idarəetmə və keyfiyyət təminatı ilə bağlı güclü və zəif tərəfləri // İnnovasiyalı iqtisadiyyat və menecment məcmuəsi № 1/2024, səh.123-127*
<https://iemjournal.atu.edu.az/storage/axiv/3911713869591.pdf>

2. Naibov R. "İnnovasiya prosesinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi yolları" magistr diss. // Bakı - 2018. 81 s.
<https://unec.edu.az/application/uploads/2018/12/Naibov-Rizvan.pdf>
3. Həsənzadə, R. Ali təhsil müəssisələrində keyfiyyətin təmin olunmasında akkreditasiyanın rolu//Azərbaycan məktəbi. 2023-№2 703 s. <https://asjournal.edu.az/uploads/files/2023/07/s-rasim-hesenzade-66-72.pdf>
4. Аверина, Т.А. Инновационный менеджмент: учебное пособие / Т.А. Аверина, С.А. Баркалов, И.С. Суровцев, И.Ф. Набиуллин. – Воронеж, 2010. – 483с.
<https://cchgeu.ru/upload/iblock/4ba/21fdffc3fbntnqma1atbkm4jmmjh0q5i/Averina-T.A.-Innovatsionnyu-menedzhment-v-strukturnykh-skhemakh.pdf>
5. Балдин К.В. Инвестиции в инновации: учебное пособие. учебник [для студентов вузов] / К.В. Балдин, И.И. Передеряев, Р.С. Голова. – 2-е издание. – М.: Дашков и К, 2012. – 238 с. <https://i.twirpx.link/file/1512267/>
6. Барышева А.В. Инновации: учебник. учебник [для студентов вузов] / А.В. Барышева К.В. Балдин, И.И. Передеряев и другие; под общей ред. СРЕДНИЙ. Барышева. – 3-е издание. – М.: Дашков и К, 2012. – 384 с. <https://www.xn--80ae0bbf.xn--2000-94dygis2b.xn--p1ai/management/men033.pdf>
7. Осовкин В.М., Раковская-Самойлова А.Х. «Меры Европейской инновационной политики и идентификация лучших инновационной политики». Бизнесинформ № 3-4, 2005. с.3-7

L.İ.Cahangirova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
jahlyam24@gmail.com

RƏQƏMSAL TƏHSİL PROSESİNİN FORMALAŞMASININ BƏZİ AMİLLƏRİ

Xülasə

İnformasiya əsri kimi xarakterizə edilən 21-ci əsrin rəqəmsal təhsil mühitinin formalaşmasına ehtiyacı var. Rəqəmsal təhsilin formalaşmasına rəqəmsal iqtisadiyyat, rəqəmsal texnologiyalar, rəqəmsal nəsil təsir edir. Rəqəmsal nəslin əksər nümayəndələri koqnitiv və sosial inkişaf baxımından əsasən müasir texnologiyalara diqqət yetirirlər. Rəqəmsal texnologiyalar texnoloji inkişafın müasir mərhələlərinin əsasını təşkil edir, gələcəyin formalaşmasında aparıcı rol oynayır. Təhsildə mühüm texnologiyalara telekommunikasiya texnologiyaları, yeni nəsil şəbəkələrin yaranmasını təmin edən texnologiyalara süni intellekt, əşyaların interneti və s. aiddir. Rəqəmsal texnologiyalar təhsildə azadlıq, hipermətn, multimedia, submədəniyyət, interaktivlik, muxtariyyət kimi mühüm keyfiyyətlərə malikdir.

НЕКОТОРЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОЦЕССА ЦИФРОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

XXI век, характеризующийся как век информации, нуждается в формировании цифровой образовательной среды. На формирование цифрового образования влияют цифровая экономика, цифровые технологии и цифровое поколение. Большинство представителей цифрового поколения ориентируются в основном на современные технологии с точки зрения когнитивного и социального развития. Цифровые технологии составляют основу современных этапов технологического развития и играют ведущую роль в формировании будущего. Важными технологиями в образовании являются телекоммуникационные технологии, искусственный интеллект, Интернет вещей и др. принадлежит Цифровые технологии обладают такими важными качествами, как свобода, гипертекст, мультимедиа, субкультура, интерактивность, автономность в образовании.

SOME FACTORS OF THE FORMATION OF THE DIGITAL EDUCATION PROCESS

Summary

The 21st century, characterized as the information age, needs the formation of a digital educational environment. The formation of digital education is influenced by the digital economy, digital technologies, and the digital generation. Most

representatives of the digital generation focus mainly on modern technologies in terms of cognitive and social development. Digital technologies form the basis of modern stages of technological development and play a leading role in shaping the future. Important technologies in education include telecommunication technologies, artificial intelligence, the Internet of Things, etc. belongs to Digital technologies have important qualities such as freedom, hypertext, multimedia, subculture, interactivity, autonomy in education.

Açar sözlər: *rəqəmsal təhsil, rəqəmsal nəsil, rəqəmsal iqtisadiyyat, rəqəmsal texnologiyalar*

Ключевые слова: *цифровое образование, цифровое поколение, цифровая экономика, цифровые технологии*

Key words: *digital education, digital generation, digital economy, digital technologies*

Rəqəmsal təhsil prosesi xüsusi formalaşmış informasiya mühitində həyata keçirilir. İnformasiya cəmiyyətində rəqəmsal təhsil mühitinin formalaşmasına ehtiyacı var. Qlobal məkanda formalaşan bu prosesin təhsil sistemində fərqli inkişaf xüsusiyyətləri var. Bu klassik pedaqogikanın qanunlarına qismən tabedir. Təhsil sisteminin informasiya cəmiyyəti tələblərinə uyğunlaşması üçün bu prosesin düzgün təşkili zəruridir.

Rəqəmsal təhsilin formalaşmasına bu amillər təsir edir:

- 1) Rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində kadr hazırlığına verilən yeni tələblər;
- 2) Rəqəmsal mühiti formalaşdıran və inkişaf etdirən yeni rəqəmsal texnologiyalar;
- 3) Fərqli sosial-psixoloji xüsusiyyətlərə malik yeni rəqəmsal nəslin yaranması (şəkil 1).

Rəqəmsal nəslin təhsilini öyrənən rəqəmsal pedaqogika, rəqəmsal didaktika da tədricən formalaşır. Rəqəmsal nəslin psixoloji xüsusiyyətləri (qavrayış, diqqət, təfəkkür, motivasiya, davranış nümunələri, həyat tərzi, dünyagörüşü) rəqəmsal didaktikanın məqsəd, məzmun, forma və metodlarının psixoloji və pedaqoji aspektlərini müəyyən edir [2, s.14].

Rəqəmsal təhsil inkişaf etmiş müasir fərdlər, müstəqil öyrənmə qabiliyyətli, inkişafyönümlü tələbələr formalaşdırır. Bu zaman təhsil, iş və şəxsi inkişafı birləşdirən yeni tələbə modeli formalaşır. Rəqəmsal nəsil, yeni rəqəmsal təhsil mühitinin, bu mühitdə öyrənmə prosesinin formalaşması üçün zəruri dəyişiklikləri həyata keçirə bilən yeni dünyagörüşlü şəxslərdir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat	Rəqəmsal texnologiyalar	Rəqəmsal nəsil
Rəqəmsal iqtisadiyyat, rəqəmsal iqtisadiyyatda mütəxəssislərə verilən yeni tələblər	Rəqəmsal mühiti formalaşdıran və bu mühitdə inkişaf edən yeni rəqəmsal texnologiyalar	Xüsusi sosial-psixoloji xüsusiyyətlərə malik yeni nəslin tələbələri

Şəkil 1. Rəqəmsal təhsil prosesinin formalaşmasına təsir edən amillər.

Rəqəmsal nəslin əksər nümayəndələri koqnitiv və sosial inkişaf baxımından müasir rəqəmsal texnologiyalara diqqət yetirirlər [3, s.401] (şəkil 2).

Koqnitiv (idrak) inkişaf	Sosial inkişaf
Daimi innovasiyalara meyl və özünü təkmilləşdirmə arzusu, yaradıcılıq, konstruktiv, tənqidi təfəkkür qabiliyyəti, müxtəlif məlumat axınlarını eyni vaxtda emal etmək bacarığı, müxtəlif məlumat mənbələrindən istifadə etmək meyli, məlumatların işlənməsi və qərar qəbulunda yüksək sürət və çeviklik.	Özünü reallaşdırmağa çalışmaq, ünsiyyətdə “iyerarxik” tiptən “üfüqi” (tərəfdaş) tipə, mədəniyyətlərarası və ölkələrarası münasibətlərə açıqlıq, nikbinlik və özünə inam.

Şəkil 2. Rəqəmsal nəslin nümayəndələrinin inkişaf istiqamətləri.

Rəqəmsal texnologiyalar (“qabaqcıl”, “ağıllı”, “smart”) texnoloji inkişafın müasir mərhələsinin əsasını təşkil edir, gələcəyin formalaşmasında aparıcı rol oynayır. Hal-hazırda rəqəmsal sistemə keçid fəal şəkildə həyata keçirilir. Rəqəmsal texnologiyalar maddi, sosial-humanitar texnologiya və təcrübələrlə, o cümlədən təhsil texnologiyaları ilə inteqrasiya edilir [1, s.16].

Rəqəmsal texnologiyaların növləri və funksiyaları:

1) Süni intellekt: Sİ-in istifadə fərdi təlim strategiyasına, tələbənin fərdi xüsusiyyətlərinə avtomatik uyğunlaşa bilən, fərdi tədris marşrutlarını yaradan və fərdi kurikulum üzrə tədrisi təşkil edən çevik təlim sistemidir. O, həm də öz-özünü formalaşdıran elektron məsləhətçidir.

2) Virtual reallıq: VR texnologiyaları bizə obyektlərin rəqəmsal və ekran modellərini (vizual, o cümlədən məkan) dizayn etməyə imkan verir, motivasiya oyunu və real mühit yaratmaq üçün səriştələrin, bacarıqların və imkanların formalaşmasını təmin edir.

3) Chatbot texnologiyası: ÇBT distant təhsil zamanı tələbə ilə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq üçün geniş istifadə olunur.

4) Rəqəmsal uyğunluq: RU rəqəmsal irs, böyük verilənlərin istifadəsi təlim zamanı tələbələrin inkişaf və nailiyyətlərinin dinamikasının monitorinqi üçün fərdi sistem yarada bilir.

5) Artırılmış (əlavə edilmiş) reallıq: ƏER texnologiyası rəqəmsal didaktikanın mürəkkəb prinsiplərinin həyata keçirilməsini təmin edir (praktik istiqamət, interaktivlik). Real pədaqoji proses şəraitində peşə üzrə bilik və bacarıqların formalaşmasında istifadə olunur.

6) Elektron identifikasiya və autentifikasiya (EİA): EİA texnologiyası (fərdi tanınma, səs) distant təhsil şəraitində imtahan zamanı tələbəni tanımaq, yoxlamaq üçün istifadə olunur.

7) Blockchain texnologiyası (BT) şəbəkə təhsil proqramları və layihələrinin effektiv həyata keçirilməsini təmin edən təhsil şəbəkələrində vahid informasiya təhsil mühiti yaratmaq üçün lazımdır.

8) Xüsusi təhsil məqsədləri üçün rəqəmsal texnologiyalar - EDTech (təhsil texnologiyaları) – adətən yuxarıda göstərilən rəqəmsal texnologiyalardan birini və ya bir neçəsini istifadə edir.

Prof. A.Y.Uvarov informasiyalaşma prosesinin makro təsviri və makro modelində rəqəmsal təhsil prosesinin inkişaf amillərini ortaya qoyur. Müəllif təhsildə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin hərəkətverici qüvvəsini iki yerə bölür: təhsil sisteminə xarici təsir və təhsilin özü ilə birbaşa əlaqəli daxili amillər.

Təhsilin informasiyalaşdırılması amilləri:

1) Təhsil sisteminin fəaliyyəti üçün ilkin şərtlər və buna uyğun xarici amillər;

2) Təhsil sisteminin texnoloji tərəqqinin nailiyyətlərini qəbul etməsi, öz problemlərinin həllində istifadəsi ilə əlaqəli daxili amillər.

Xarici amillər təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması prosesinə birbaşa təsir göstərir və təhsil sistemindən kənarında inkişaf edən proseslərdən asılıdır. Müəllimlər onlara birbaşa nəzarət edə bilmirlər. Bu amillər informasiya sənayesinin inkişaf səviyyəsindən, rəqəmsal texnologiyaların cəmiyyətin bütün sahələrində yayılmasından asılıdır.

Xarici amillər bunları müəyyən edir:

- təhsil sisteminin effektivliyini təmin etməsi;
- məzunların zəruri təlim və informasiya savadlılığı, informasiya mədəniyyətinin təmin edilməsi;
- rəqəmsal texnologiyaların və rəqəmsal təhsil resurslarının əlçatanlığının və keyfiyyətinin təmin edilməsi;
- təhsildə rəqəmsal transformasiya problemlərinin həlli.

Xarici amillər təkcə innovasiyaları stimullaşdırmır, həm də təhsil prosesində rəqəmsal texnologiyalarla tətbiqini asanlaşdırır.

Təhsildə rəqəmsal transformasiyaya siyasi, iqtisadi, texnoloji və sosial-mədəni cəhətlərdən xarici amillərə təsir edir.

Siyasi amillər. Təhsilin kompüterləşdirilməsi ilə bağlı qərar ölkə siyasətçiləri tərəfindən çox yüksək səviyyədə qəbul edilir. Kompüterləşdirmə ölkənin inkişaf proqramının tərkib hissəsi hesab olunur. Təhsil sferasının rəqəmsal transformasiyası ilə bağlı qərar, təhsil və “rəqəmsal iqtisadiyyat” kimi milli layihələrdə əks edilir, rəqəmsal iqtisadiyyata keçid üçün siyasi proqramın tərkib hissəsidir. Buna görə də, siyasi amil rəqəmsal təhsil prosesinin xarici amili kimi qəbul edilir.

İqtisadi amillər. Dünya səviyyəsində təhsilin informasiyalaşmasına səbəb olan informasiya texnologiyalarından istifadə çox sadələşib. Nəticədə, təhsil prosesinin inkişafını təmin etmək üçün kompüter texnologiyasının nə qədər və hansı növlərinin tələb olunması müəyyən edilir.

Bir vaxtlar ÜST təhsil təşkilatlarının İKT vasitələri, avadanlıqları, kompüter dərslərinin sayı və bir kompüterdən istifadə edən tələbələrin sayını qiymətləndirən metodika vermişdi. “Hər uşağa bir noutbuk” proqramı kimi fantastik təkliflər vardı. Bu gün hər bir tələbənin, müəllimin daim internetdə olması üçün fərdi mobil rəqəmsal alətin olması adi haldır.

Texnoloji amillər. Ölkədə təhsilin informasiyalaşdırılması üçün şərait yaradan texnoloji baza xarici prioritet amillərdən biridir. Təhsil müəssisələrində informasiyalaşdırmanın tarixindən bəhs edən müəllimlər rəqəmsal təhsil mühitindəki dəyişiklikləri təsvir etməklə başlamalıdırlar. Bu gün təchiz edilmiş multimedia otaqları və virtual laboratoriyalar, elektron kitabxanalar və digər sosial-mədəni amillər rəqəmsal təhsil üçün inkişaf edən mühit hesab edilə bilər.

Təhsilin rəqəmsal transformasiyası aşağıdakı kimi mühüm rol oynayır:

- ölkənin, regionun və ya bələdiyyənin inkişafına töhfə verir;
- uşaqların gündəlik həyatına təsir edir;
- sosial bərabərsizlik problemlərinin həllinə kömək edir.

Sosial-mədəni amillər məktəblərdə rəqəmsal texnologiyaların ölkə boyu iqtisadi inkişaf perspektivlərini müəyyən edən real amildir. Dünya səviyyəsində məktəblərin informasiyalaşdırılması təkcə şagirdlərin təlimi və iqtisadi inkişaf üçün bir vasitə deyil, həm də ölkənin müxtəlif bölgələrinin sakinləri, aztəminatlı və yüksək gəlirli ailələrin uşaqları üçün sosial bərabərsizlik problemlərinin həllinə imkan verən mühüm mexanizmdir.

Təhsildə mühüm rəqəmsal texnologiyalara aşağıdakılar daxildir:

- a) telekommunikasiya texnologiyaları, o cümlədən rabitə şəbəkələrinin və yeni nəsil şəbəkələrin yaradılmasını təmin edən texnologiyalar;
- b) iri həcmli məlumatlarının emalı üçün texnologiyalar (böyük verilənlər);

- c) süni intellekt;
- d) paylanmış texnologiyalar (blokçeyn daxil olmaqla);
- e) elektron identifikasiya və autentifikasiya texnologiyaları;
- f) əşyaların İnterneti;
- g) virtual və əlavə edilmiş reallıq;
- h) rəqəmsal - analoq texnologiyası və s.

Rəqəmsal texnologiyaların təhsildə əldə etdiyi mühüm didaktik keyfiyyətlərə aşağıdakılar aiddir:

- sərbəstlik;
- hipermətn;
- multimedia;
- submədəniyyət;
- interaktivlik;
- muxtariyyət (şəkil 3).

Sərbəstlik	Hipermətn	Multimedia
Qlobal informasiya şəbəkəsində informasiya azadlığı	Məlumatın istinad xarakteri, məlumatın azaldılması, çarpaz bağlantılardan istifadə	Öyrənmə prosesində hərtərəfli iştirak bacarığı, Qavrama (əşitmə, vizual, motor)

Submədəniyyət	İnteraktivlik	Muxtariyyət
Rəqəmsal nəslin tanış olduğu dünya ənənələrinə, populyarlıqlara uyğunluq, bununla da tələbənin ona tanış olan rəqəmsal mühitə daxil olması	Təhsil kommunikasiyası və öyrənmə fəaliyyətləri prosesində subyektivlik təmin etmək bacarığı	Materialın təqdimat metodunun seçimi, mürəkkəblik səviyyəsi, işin tempi, tərəfdaşın təbiəti, oyun mühiti, hər bir tələbənin ehtiyac və xüsusiyyətlərinə fərdi uyğunlaşma üçün qeyri-məhdud imkanların olması

Şəkil 3. Rəqəmsal texnologiyaların didaktik keyfiyyətləri.

Rəqəmsal texnologiyalarının geniş çeşidi, əşyaların interneti, əlavə edilmiş reallıqlar, avtomatlaşdırılmış istehsal texnologiyaları daxil olmaqla, peşə təhsili və təliminin effektiv təşkilini layihələndirmək və yaratmaq üçün istifadə olunur. Rəqəmsal texnologiyalar təhsil prosesinin qurulması və geniş spektrli təhsil məqsədlərinə çatmaq üçün yeni imkanlar yaradır. Rəqəmsal

texnologiyalar təhsil prosesinin qurulmasında əvvəllər həll edilməmiş ənənəvi təlim vasitələrindən fərqli olaraq yeni imkanlar yaradır.

İqtisadi sferanın rəqəmsallaşdırılması, peşə və ixtisasdan asılı olmayaraq, yeni mürəkkəb rəqəmsal sərişlərin mənimsənilməsi zərurəti təhsil qarşısında yeni tələblər qoyur.

Fərdin kompüter və rəqəmsal texnologiyalardan istifadəyə hazırlığını göstərən, müasir mütəxəssisin informasiya savadlılığının əsasını təşkil edən İKT sərişləri mühüm keyfiyyətdir. Bura həmçinin, təhsilin rəqəmsallaşmasının təsiri ilə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişən geniş spektrli digər sərişlər (peşə və universal sərişlər) də daxildir. Gələcəyin qeyri-müəyyənliyi şəraitində, qabiliyyətlərin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi də vacib məsələlərdəndir. Bütün bu amillər nəticə etibarı ilə təhsilin rəqəmsal transformasiyasının inkişafına təkan verir.

Ədəbiyyat

1. Уваров. А.Ю., Гейбл Э., Дворецкая И.В. и др. Трудности и перспективы цифровой трансформации образования.
2. Пэлфри Дж. Дети цифровой эры. – М.: Эксмо, 2011. – 368 с.
3. Иванько А.Ф., Иванько М.А., Воронцова С.С. Новые образовательные технологии // Молодой ученый. – 2017. -№49. – с. 364-368. <https://moluch.ru/archive/183/46993/>

F.Y.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fmammedova128@gmail.com

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ RƏQABƏTLİLİK VƏ KEYFİYYƏTLİ İDARƏETMƏ SİSTEMİ

Xülasə

Bu məqalədə ali təhsil sektorunda rəqabət gücünün yüksəldilməsi üçün tələbələrin rifahının artırılması, tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsi, eləcə də sosial məsuliyyət layihələri ilə ictimai dəyərin yaradılması məsələlərinə toxunulmuşdur. Məqalədə rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqi, ekoloji davamlılığın qorunması, beynəlxalq akkreditasiyaların əhəmiyyəti və tələbə mərkəzli tədris yanaşmaları ilə bu məqsədlərə necə nail olmağın yolları araşdırılmışdır. Keyfiyyətli təhsilin yalnız məzunların uğuruna deyil, həm də ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq nüfuzuna verdiyi töhfələr məqalənin əsas müzakirə mövzularındandır.

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ И СИСТЕМА КАЧЕСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В ВУЗАХ

Резюме

В статье в целях повышения конкурентоспособности сектора высшего образования были затронуты вопросы повышения благосостояния студентов, улучшения качества преподавания, а также создания социальной ценности посредством проектов социальной ответственности. В статье рассматривается применение цифровых систем управления, защита экологической устойчивости, важность международных аккредитаций и способы достижения этих целей с помощью подходов обучения, ориентированных на учащихся. Вклад качественного образования не только в успех выпускников, но и в международную репутацию высших учебных заведений - одна из основных тем обсуждения статьи.

COMPETITIVENESS AND QUALITY MANAGEMENT SYSTEM IN HIGHER SCHOOLS

Summary

In order to improve the competitiveness of the higher education sector, the article addressed issues of improving student well-being, improving the quality of teaching, and creating social value through social responsibility projects. The article examines the application of digital management systems, the protection of environmental sustainability, the importance of international accreditations, and how these goals can be achieved through student-centered learning approaches. The contribution of quality education not only to the success of graduates but also to the

international reputation of higher education institutions is one of the main topics of discussion in the article.

Açar sözlər: *təhsil, idarəetmə, rəqabətlik, keyfiyyət*

Ключевые слова: *образование, управление, конкурентоспособность, качество*

Key words: *education, management, competitiveness, quality*

Müasir təhsil mühitində ali təhsil müəssisələri keyfiyyətin idarə edilməsi və rəqabətdən əsas strategiya kimi istifadə edirlər. Qlobal təhsil bazarının böyüməsi, beynəlmilləşmə və texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində daha geniş auditoriyaya çatmaq, daha çox tələbə cəlb etmək və qlobal miqyasda tanınmaq üçün ali təhsil müəssisələri keyfiyyətin idarə edilməsini təkmilləşdirməyə çalışırlar. Ali təhsil müəssisələri tələbələrin gözləntilərini yerinə yetirmək və bu məqsədlərə nail olmaq üçün yüksək keyfiyyətli təhsil imkanları təklif etməklə cəmiyyəti inkişaf etdirmək üçün müxtəlif keyfiyyət idarəetmə strategiyalarından istifadə edirlər. Keyfiyyətin idarə edilməsi təhsilin effektivliyinə zəmanət verir və ali təhsil məzunlarının müvəffəqiyyət nisbətini artırır.

Ali təhsil sənayesində rəqabət qabiliyyətinin artırılması əsasən yaradıcı yanaşmalardan və keyfiyyətə nəzarət üsullarından asılıdır. Bu strategiyalardan istifadə etməklə, təhsil müəssisələri məzunlarının əmək bazarında daha çox uğur qazanacağına və təhsillərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə zəmanət verə bilirlər. Müasir əmək bazarında uğur qazanmaq üçün tələbələr təkcə nəzəri və praktiki biliklərə deyil, həm də tənqidi düşünmə, problem həll etmə və ünsiyyət bacarıqlarına malik olmalıdırlar. Bu meyarlara cavab verən kurikulumlar yaratmaqla ali təhsil müəssisələri tələbələrin bacarıqlarını təkmilləşdirməyi hədəfləyirlər. Tədqiqatlara görə, tələbələrinə müasir, yüksək keyfiyyətli təhsil variantları təqdim edən universitetlər məzunların peşəkar performansında və ictimai fəaliyyətində artımlar görürlər [1].

Ali təhsil müəssisələrində tələbələrin, müəllimlərin və digər maraqlı tərəflərin tələblərinə cavab vermək keyfiyyətin idarə edilməsinin məqsədidir. Bu strategiyanın əsas məqsədi şirkət fəaliyyətinin idarə edilməsini optimallaşdırmaq və təhsilin səmərəliliyini artırmaqdır. Tədrisin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və təlimat materiallarını yeniləmək üçün ali təhsil müəssisələri keyfiyyət idarəetmə sistemləri vasitəsilə davamlı olaraq qiymətləndirir və yeniliklər aparır. ISO 9001:2015 kimi beynəlxalq standartlar bu sahədə ali təhsil müəssisələri üçün faydalıdır və onlar öz təhail proqramların onlara uyğunlaşdırmaq üçün çalışırlar. Pestoff və Brandsenə görə, bu prosedur müəssisələrdə məsuliyyət, açıqlıq və davamlı fəaliyyətin qiymətləndirilməsinə zəmanət verir [4].

Ali məktəblərdə rəqabətliyin artırılması məqsədilə tələbə məmnuniyyətini və onların təcrübələrini yaxşılaşdırmaq əsas istiqamətlərdən biridir. Buna tələbələrin intellektual, sosial və şəxsi tələblərinə diqqət yetirməklə və təhsil müəssisələrində tələbə yönümlü strategiyaları həyata keçirməklə nail olmaq olar. Rəqəmsal alətlər və analitik üsullar ali təhsil müəssisələri tərəfindən tələbələrin irəliləyişinə nəzarət etmək, problemləri aşkar etmək və yardım təklif etmək üçün istifadə olunur. Bundan əlavə, interaktiv təlim parametrləri və onlayn təhsil proqramları tələbələrin tələblərini ödəyir və onların təhsilə həvəsini artırır.

Rəqabət qabiliyyətini artıran beynəlmilləşmə strategiyaları ali təhsil müəssisələri üçün eyni dərəcədə vacibdir. Buna ilk növbədə beynəlxalq tərəfdaşlıqlar, müəllim və tələbə mübadiləsi proqramları və mədəni inklüziv təhsil mühitinin inkişafı vasitəsilə nail olmaq olar. Xarici tərəfdaşları ilə əməkdaşlıq edərək, ali təhsil müəssisələri tələbələrinə qlobal perspektivli təhsil verməyə çalışırlar. Bundan əlavə, beynəlmilləşmə təşəbbüsləri elmi tədqiqatlarda əməkdaşlıq üçün daha çox şans təklif edir və universitetlərin qlobal səviyyədə tanınmasına zəmanət verir (Knight, 2021).

Keyfiyyət menecmentinin təhsil müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinə təsiri təkcə təhsil prosedurlarına təsir etmir, həmçinin ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti də əsasən elmi tədqiqatlarla müəyyən edilir. Keyfiyyətin idarə edilməsi vasitəsi ilə universitetlər elmi-tədqiqat səylərini maksimum dərəcədə artırır, resursların idarə edilməsini təkmilləşdirir və tədqiqatçılar üçün uyğun infrastruktur yaradır. Ən yüksək səviyyəli tədqiqatlar təşkilatın beynəlxalq elmi ictimaiyyətdəki mövqeyini yaxşılaşdırır və tələbələrə daha yaxşı təlim imkanlarına çıxış imkanı verir. Bundan əlavə, tələbələrin yaradıcı təfəkkür bacarıqları gücləndirilir, onları mövcud işçi qüvvəsi üçün təchiz edir.

Ali təhsil müəssisələri öz idarəetmə təcrübələrinin keyfiyyətini artırmaq üçün işçi və tələbə məmnuniyyətinə üstünlük verməlidirlər. Bu, təhsil müəssisələrində əməliyyatların və səmərəliliyin artırılması üçün əsas şərtlərdən biridir. Rəqəmsal idarəetmə sistemlərindən istifadə edərək, müasir təhsil müəssisələri işçi heyətini və tələbələrin performansını izləyir və seçimlərini tələblər və gözləntilər əsasında qururlar. Rəqəmsal idarəetmə həlləri təkcə təhsil müəssisələrində tələbə və işçi məmnuniyyətini artırmır, həm də məlumatların təhlükəsizliyinə və şəffaflığına zəmanət verir.

Akademik keyfiyyətlə yanaşı, tələbə rifahı, təhsilin davamlılığı və sosial məsuliyyəti prioritetləşdirən strategiyalar ali təhsil bazarının rəqabət qabiliyyəti ilə təşviq edilir. Ali təhsil müəssisələri müxtəlif sosial məsuliyyət təşəbbüslərini həyata keçirməklə cəmiyyəti və tələbələrin həyatını yaxşılaşdırmaq üçün çalışırlar. Ali təhsil müəssisələri tələbələrin gələcəkdə ictimai şüurlu yetkin şəxsiyyət kimi formalaşmasına kömək etmək, həmçinin ictimai xidmətdə iştirak etmək və cəmiyyət üçün mühüm dəyərlər yaratmaq

üçün bir sıra təlimlər təşkil edir. Təhsil müəssisələrinin rəqabət qabiliyyəti və nüfuzu bu cür təşəbbüslərlə artırılır [2].

Ali təhsil müəssisələrində keyfiyyətin idarə olunması üçün rəqəmsal texnologiya dəstəyi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təlimin keyfiyyətinə nəzarət etməklə yanaşı, bu texnologiyalar tələbə məlumatlarını idarə etmək və tələbə uğurunu qiymətləndirmək üçün effektiv mexanizmlər təklif edir. Rəqəmsal idarəetmə sistemləri mahiyyət etibarilə tələbə məlumatlarının tez toplanması və qiymətləndirilməsi üçün mühüm alətdir ki, bu da təhsil müəssisələrinin tələbələrini öyrənmə nəticələri haqqında üstün biliyə malik olmasına zəmanət verir. Eyni zamanda, bu sistemlər müəllimlərin peşəkar inkişafı ilə bağlı rəy bildirməklə təhsilin ümumi keyfiyyətini yüksəldən müəllimlərin fəaliyyətini izləyir.

Bundan əlavə, ali təhsil sektorunda ekoloji davamlılığın qorunması müasir rəqabət strategiyalarının mühüm komponentləri kimi meydana çıxmışdır. Davamlılıq meyarlarını həyata keçirməklə təhsil müəssisələri sinifdəki resurslardan səmərəli istifadəni təmin etməyi hədəfləyir. Bununla əlaqədar olaraq, təhsil müəssisələri bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edir, tullantıların azaldılması təşəbbüsləri yaradır və tələbələrə ekoloji dayanıqlılığını öyrədirlər. Ali təhsil müəssisələrinin ekoloji cəhətdən daha şüurlu olmasına əlavə olaraq, bu tədbirlər onların ölkə daxilində və qlobal səviyyədə rəqabət qabiliyyətini artırır [3].

Ali təhsil müəssisələrində rəqabətin artması beynəlxalq akkreditasiyanın digər mühüm faydasıdır. Qlobal normalara uyğun olaraq təhsil müəssisələrinin tanınmasını təmin etmək və keyfiyyətini yüksəltmək üçün beynəlxalq akkreditasiyadan istifadə olunur. Bu akkreditasiyalar tələbələr və əmək bazarı tərəfindən mükəmməllik əlaməti kimi görünməklə ali təhsil müəssisələrinin nüfuzunu artırır. Tələbələr akkreditə olunmuş təhsil proqramları vasitəsilə yüksək səviyyəli təhsil əldə edə və qlobal işçi qüvvəsinə keçidini asanlaşdırırlar [6].

Ali təhsildə tələbə mərkəzli təlim strategiyalarının həyata keçirilməsi təlim mühitinin tələbələrə daha yaxşı uyğunlaşmasına zəmanət verir. Bu yanaşma ilə tələbələr akademik qabiliyyətləri və öyrənməyə həvəsi artır. Tələbələr peşəkar hazırlığını və şəxsi inkişafını vurğulamaqla, tələbə mərkəzli metodlar təhsil müəssisələrinin rəqabət üstünlüyünü təmin edir.

Nəticə etibarilə, ali təhsil müəssisələrində rəqabətçilik və keyfiyyətli idarəetmə sistemləri, tələbə məmnuniyyəti, təhsilin beynəlmilləşdirilməsi, elmi tədqiqatların təşviqi və ali məktəblərin ümumi performansını artırmaq baxımından mühüm rol oynayır. Ali təhsil sektorunda rəqabətçiliyin artırılması, həmçinin milli və beynəlxalq əmək bazarının ehtiyaclarına uyğun tədris proqramlarının inkişaf etdirilməsi ilə təmin edilir. Ali məktəblərdə rəqabətçilik

və keyfiyyətli idarəetmə strategiyalarının uğurla tətbiqi təhsil müəssisələrinin qlobal səviyyədə tanınmasına, tələbə və məzun uğuruna, cəmiyyətə töhfə verən elmi nailiyyətlərin artmasına və ümumilikdə təhsil keyfiyyətinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. *Altbach, P. G., Knight, J. The Internationalization of Higher Education: Motivations and Realities. Higher Education Journal, Vol 32(4), 2019. pp. 56-73.*
2. *Hemsley-Brown, J., Oplatka, I. Universities and Social Responsibility: Implications for Competitiveness. International Journal of Higher Education Research, Vol. 24(3), 2022. pp. 145-161.*
3. *Martinez, J., Lewis, C. Sustainability in Higher Education: Strategic Applications and Challenges. Environmental Education Review, Vol. 17(1), 2023. pp. 75-89.*
4. *Pestoff, V., & Brandsen, T. Quality Management in Education Institutions. European Journal of Educational Research, Vol. 18(2), 2021. pp. 82-96.*
5. *Porter, M. E., Ivy, P. Competitive Strategies in Higher Education. Journal of Higher Education Policy and Management, Vol. 43(1), 2021. Pp. 12-30.*
6. *Stensaker, B., Harvey, L. International Accreditation and Higher Education Quality. Higher Education Policy and Management Journal, Vol. 31(2), 2022. 199-214.*

S.E.Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
aliyeva.sariyya2@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR DÖVRDƏ AİLƏ MÜHİTİNİN ƏNHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Uşaq doğulduğu andan etibarən qarşılıqlı əlaqə prosesindədir. Əvvəlcə valideynləri, sonra ailə üzvləri onun münasibətdə olduğu insanlar qrupunu təşkil edir. Uşağın inkişafında, təhsilində və sosiallaşmasında ən təsirli rol uşağın doğulduğu ailə mühitidir.

ЗНАЧЕНИЕ СЕМЕЙНОЙ СРЕДЫ В ДОШКОЛЬНОМ ПЕРИОДЕ

Резюме

Ребенок находится в процессе взаимодействия с момента рождения. Сначала родители, затем члены семьи составляют группу людей, с которыми он находится в отношениях. Наиболее эффективную роль в развитии, воспитании и социализации ребенка играет семейная среда, в которой ребенок рождается.

THE IMPORTANCE OF THE FAMILY ENVIRONMENT IN THE PRE-SCHOOL PERIOD

Summary

A child is in the process of interaction from the moment of birth. First, parents, then family members make up the group of people with whom he is in a relationship. The most effective role in the development, education and socialization of the child is the family environment in which the child is born.

Açar sözlər: *ailə, məktəbəqədər dövr, şəxsiyyətin inkişafı*

Ключевые слова: *сетья, дошкольный период, развитие личности*

Key words: *family, preschool period, personality development*

Erkən uşaqlıq dövrünün inkişafa təsirini ilk dəfə Sigmund Freyd müəyyən etmişdir. Uşaqların müxtəlif əsas mərhələlərdən keçdiyini bildirən Freyd, bu dövrlərdə ana və ata ilə olan münasibətlərin keyfiyyətinin uşaqların emosional və şəxsiyyət inkişafına dərin təsir göstərdiyini ifadə etmişdir. Erikson onu da bildirdi ki, əgər uşaq valideynləri ilə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində öz dünyasına güvən hissi inkişaf etdirə bilmirsə və özünü aktiv, pozitiv,

bacarıqlı və uğurlu görə bilmirsə, bunun onun inkişafına böyük təsirləri olacaq [2; 8].

Şəxsiyyətin formalaşması prosesində uşaq daima ailə mühitində onun davranışı və şəxsiyyəti ilə surətini çıxarıb eyniləşdirə biləcəyi bir insana ehtiyac duyur. Şübhəsiz ki, bu şəxs də anadır. Bu dövrdə uşaq hər şeyi anasından öyrəndiyi üçün ananın uşağa təsiri böyük olur. Bu o deməkdir ki, uşağın erkən yaşda valideynləri ilə münasibəti onun inkişafına böyük təsir göstərir. Bu səbəbdən də uşağın 2-6 yaş arası “erkən uşaqlıq dövrü”ndə ailə daxilində valideynlərin bir-biri ilə və uşaqla münasibətləri, uşağa göstərdikləri sevgi, azadlıq və nizam-intizam anlayışı, ailənin sosial-iqtisadi və sosial-mədəni səviyyəsi, onun emosional və sosial inkişafına müəyyənədicə təsir göstərir. Ailə mühiti uşağın fiziki, sosial və emosional inkişafına təsir etməklə yanaşı, onun əqli və nitq inkişafını da müəyyən edir [3; 15]. Beləliklə, ailə mühiti fərdin həyatında ən təsirli mühitdir.

Valideynlərin məktəbəqədər təhsildə iştirakı uşağın ümumi inkişafı üçün çox vacibdir. Tədqiqatlar göstərir ki, valideynləri erkən təhsillərində fəal iştirak edən uşaqlar daha yaxşı akademik performans, inkişaf etmiş sosial bacarıqlara və yüksək özünə hörmətə malikdirlər. Valideynlər övladının məktəbəqədər təhsilinə fəal maraq göstərdikdə, onlar öyrənmə və təhsilin dəyərini nümayiş etdirirlər ki, bu da övladının məktəbə və təhsilə münasibətinə davamlı təsir göstərə bilər.

Bundan əlavə, valideynlərin iştirakı məktəbəqədər təhsil evlə məktəb arasındakı uçurumu aradan qaldırmağa kömək edə bilər [4; 10]. Valideynlər övladının öyrənməsi ilə məşğul olduqda, övladının məktəbdə nə öyrəndiyini daha yaxşı başa düşə və evdə dəstək və möhkəmləndirmə təmin edə bilərlər. Bu, uşaq üçün daha vahid və inteqrasiya olunmuş öyrənmə təcrübəsinə səbəb ola bilər, çünki onlar valideynlərinin və müəllimlərinin onların təhsilini dəstəkləmək üçün birlikdə işlədiyini görürlər. Əlavə olaraq, valideynlərin iştirakı məktəbəqədər təhsil müəssisəsində güclü icma hissi yaratmağa kömək edə bilər, çünki valideynlər müxtəlif fəaliyyətlərdə və tədbirlərdə iştirak etməklə məktəbə və bir-birlərinə daha çox bağlı olurlar.

Uşağın təhsilinə və inkişafına dəstək olmaq üçün məktəbəqədər müəllimlərlə səmərəli ünsiyyət vacibdir. Valideynlər və müəllimlər açıq və effektiv ünsiyyət qura bildikdə, uşağın öyrənməsinə dəstək olmaq və yarana biləcək hər hansı narahatlıq və ya problemləri həll etmək üçün birlikdə işləyə bilərlər. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin müəllimləri ilə müntəzəm ünsiyyət valideynlərə övladının tərəqqisi, eləcə də əlavə dəstəyə ehtiyac ola biləcək hər hansı sahələr haqqında dəyərli fikirlər verə bilər. Müntəzəm ünsiyyətdən əlavə, valideynlərin övladının məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin müəllimləri ilə fəal şəkildə əlaqə saxlaması vacibdir. Bura valideyn-müəllim konfranslarında iştirak etmək, sinifdə könüllülük etmək, məktəb tədbirlərində

iştirak etmək daxildir. Valideynlər övladlarının müəllimləri ilə güclü əlaqələr quraraq, övladlarının təhsilinə sadıq olduqlarını nümayiş etdirə və uşaqları üçün dəstəkləyici və əməkdaşlıq edən öyrənmə mühiti yarada bilərlər.

Evdə erkən öyrənməyə dəstək uşağın inkişafı və akademik uğuru üçün vacibdir. Valideynlərin evdə uşaqlarının erkən öyrənməsinə kömək edə biləcək bir çox sadə və təsirli üsullar var. Məsələn, uşağınıza mütəmadi olaraq kitab oxumaq onların dil və savad bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edə bilər, həmçinin oxumağa və öyrənməyə məhəbbət bəsləyə bilər. Bundan əlavə, rəsm çəkmək, rəngləmək və tikinti blokları ilə oynamaq kimi gözəl motor bacarıqlarını inkişaf etdirən fəaliyyətlərlə məşğul olmaq onların gələcək akademik uğurları üçün faydalı olacaq mühüm bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək edə bilər. Bundan əlavə, zəngin öyrənmə yaratmaq evdəki mühit də erkən öyrənməni dəstəkləyə bilər. Buraya öyrədici oyuncaqlar və oyunlara girişin təmin edilməsi, eləcə də öyrənmə imkanlarının gündəlik fəaliyyətlərə daxil edilməsi daxil ola bilər. Məsələn, övladınızı yemək bişirməyə cəlb etmək, riyaziyyat və digər elmlərlə bağlı anlayışları öyrətmək, eyni zamanda mühüm həyat bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı verə bilər. Evdə erkən təhsili dəstəkləməklə, valideynlər övladlarının gələcək akademik uğurları üçün güclü zəmin yaratmağa kömək edə bilərlər.

Inkişaf psixoloqları deyirlər ki, həyatın ilk beş-altı ilində inkişaf və öyrənmə çox sürətli olur. Öyrənmə nəzəriyyəçiləri bu illərdə müsbət və mənfi öyrənmənin düzəldilməsinin çətin və qalıcı olacağını bildirdilər [1; 23].

Məktəbə qədər təhsilin əhəmiyyəti. Uşağın inkişafı və tərbiyəsi baxımından uşaq-ailə və mühitdən başqa, sosial öhdəliklər nəticəsində uşağın məktəbəqədər təhsili nəzəri xarakter almışdır və məktəbəqədər təhsil nəzəriyyələri açılmışdır. Sənayeləşmə və texnoloji inkişaf nəticəsində qadınların iş həyatına daxil olması, uşaqlarını təhlükəsiz tərk edə biləcəkləri və onlara baxa biləcəkləri müəssisələrə ehtiyac yaratmış, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin əhəmiyyəti getdikcə artmışdır. Uşaq bu xüsusi təhsil müəssisələrində:

1. Ətraf mühit əlaqələrini inkişaf etdirməyi;
2. Həmyaşıdları ilə oyun oynamaq və bu oyun vasitəsilə öyrənmək;
3. Məsuliyyət daşımaq;
4. Paylaşmağı, əməkdaşlıq etməyi, rəqabət aparmağı öyrənir;
5. Müstəqil fəaliyyət göstərməyi;
6. Təşəbbüskar olmağı;
7. Motor bacarıqlarını inkişaf etdirməyi öyrənir.

Uşağın müəssisədə qazandığı bütün bu sosial münasibətlər, davranış vərdisləri, əl bacarıqları, zehni bacarıqlar, dil qabiliyyəti və ifadə gücünün artması sosial-iqtisadi və mədəni səviyyəsi aşağı olan ailə mühitində böyüyən uşaqların məktəbə hazır olmaları və uğur qazanmaları üçün vacibdir. Ailənin

körpəlik və erkən uşaqlıq dövründə uşağın inkişafındakı mühüm rolu və təsiri bu gün bəzi ölkələrdə qəbul edilmiş və bu əhəmiyyət məktəbəqədər təhsil proqramlarında öz əksini tapmışdır. Məktəbəqədər təhsilin əhəmiyyəti barədə bir çox ailələr məlumatsızdırlar. Çünki ailələr məktəbəqədər təhsil müəssisələrini övladlarının etibar və qayğı ilə əhatə oluna biləcəyi müəssisə kimi görürlər. Valideyn uşağını məktəbə gətirib qoyur, fəvqəladə hallar olmadıqca ailə məktəbdə övladı ilə maraqlanmır. Uşağın uğursuzluğu halında ailə müəllimi, müəllim də ailəni günahlandırır və bütün bu münasibətlər uşağa yansıyaraq onun inkişafına mənfi təsir göstərir. Halbuki, ailənin həyat tərzi və dəyərləri uşağa olduğu kimi təsir göstərdiyindən, uşağın və ailənin təhsili və dəyərləri arasında uyumlu olmalıdır ki, uşaq inkişaf baxımından uğurlu ola bilsin. Bunun üçün ailənin imkanları və şərtlərini tanımalı və uşaq buna uyğun təlim-tərbiyə edilməlidir ki, uşaq ailə ilə məktəb arasında balansı saxlaya bilsin.

Ədəbiyyat

1. Yıldırım, Güzver. «Okul-öncəsi Eğitimle Okul, Ana Baba ve Çevre Arasındaki İşbirliğinin Sağlanması Okul-öncəsi Eğitim ve Sorunları. Ankara: Türk Eğitim Derneği Yayınları 1983.
2. Okul-öncəsi Eğitimi. UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Yayınları Ankara: 1978.
3. *Global Journal of Human Social Science*. 2011.
4. *The Role of Parents in Early Childhood Education*. By Fasina, F. Fagbeminiyi. Covenant University, Ota, Ogun State.

A.V.Qurbanova
Odlar Yurdu Universiteti
qurbanova05.a@gmail.com

XARİCİ DİLİN İNKİŞAFYÖNÜMLÜ ÖYRƏNMƏ YOLLARI

Xülasə

Məqalədə ingilis dilinin inkişafı üçün istifadə edilən metodların tətbiqi barəsində danışılmış, bu metodların səmərəli təşkili yollarının araşdırılması təhlil edilmiş və əsaslandırılmışdır.

Son zamanlar ən çox araşdırılan mövzulardan biri də məhz xarici dili inkişaf etdirməyin müxtəlif yolları olduğu üçün mövzunun aktualıq kəsb etdiyi vurğulanmışdır. Gündəlik həyatda və ya təlimdə səmərəli və inkişaf etmiş ünsiyyətə sahib olmaq üçün bir sıra kommunikativ metodların tətbiqindən söz açılmışdır.

Xarici dilin inkişafı üçün 4 dil bacarığının formalaşdırılmasının üstünlükləri qeyd olunmuşdur. Fiziki hərəkətlərə cavab, Tapşırıqlı təlim metodu, çevik dəyişmə metodu, informasiya boşluqları, oyunlar, komandalarda müzakirə, layihə əsaslı təlim, diqqətə alınması lazım olan müxtəlif növ strategiyalar kimi önəmli nüanslar barəsində məlumat verilmişdir.

Yekun hissədə yüksək səviyyədə inkişaf etmiş dilə sahib olmaq üçün müasir metodların, strategiyaların və qrammatikanın öyrənilməsinin və tətbiqinin çox mühüm şərt olması qeyd olunmuşdur.

РАЗВИВАЮЩИЕ СПОСОБЫ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Резюме

В статье говорилось о применении методов, используемых для развития английского языка, анализировались и обосновывались исследования способов эффективной организации этих методов.

Подчеркнуто, что одна из тем, которая исследуется в последнее время, связана именно с тем, что существуют разные способы развития иностранного языка. Чтобы обеспечить эффективное и продвинутое общение в повседневной жизни или обучении, применяется ряд коммуникативных методов.

Отмечены преимущества формирования 4 языковых навыков для освоения иностранного языка. Важные нюансы, такие как реакция на физические движения, метод обучения задачам, метод гибкого изменения, информационные пробелы, игры, обсуждение в командах, проектное обучение, разные виды стратегий, которые необходимо учитывать. было сообщено.

В заключительной части упоминается, что изучение и применение современных методов, стратегий и грамматики является очень важным условием наличия высокоразвитого языка.

DEVELOPMENTAL WAYS OF LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Summary

The article talked about the application of the methods used for the development of the English language, analyzed and substantiated the investigation of ways of efficient organization of these methods.

It has been emphasized that one of the topics that have been researched the most recently is precisely because there are different ways to develop a foreign language. In order to have effective and advanced communication in daily life or training, a number of communicative methods have been applied.

The advantages of forming 4 language skills for the development of a foreign language have been mentioned. Important nuances such as response to physical movements, task training method, flexible change method, information gaps, games, discussion in teams, project-based training, different types of strategies that need to be taken into account have been reported.

In the final part, it is mentioned that the study and application of modern methods, strategies and grammar is a very important condition for having a highly developed language.

Açar sözlər: *kommunikasiya, strategiya, dil bacarıqları, şifahi və yazılı nitq, metod*

Ключевые слова: *коммуникация, стратегия, языковые навыки, устная и письменная речь, метод*

Key words: *communication, strategy, language skills, oral and written speech, method*

Dil insanın dünyaya yeni və fərqli baxış tərzidir. Dil ən böyük ünsiyyət vasitəsidir. Günümüzdə ingilis dili beynəlxalq dil kimi üstünlük təşkil edir. Hər bir dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri, öyrənmə metod və formaları vardır. Həmçinin hər bir insanın da özünəməxsus dili öyrənmə formaları vardır. Ən çox araşdırılan mövzulardan biri də məhz xarici dili inkişaf etdirməyin müxtəlif yolları olduğu üçün mövzumuz aktualıq kəsb edir.

Motivasiya dil öyrənmənin uğurunun əsas xüsusiyyəti hesab edilir və ingilis dilinin tədrisinin səmərəliliyinə və məhsuldarlığına böyük təsir göstərir. Çin kollec tələbələrinin ingilis dilini öyrənmək motivasiyası ilə bağlı çoxlu araşdırmalar və araşdırmalar aparılıb. Əksər tədqiqatlar instrumental aspektləri kollec tələbələrinin Çin kontekstində ingilis dilini öyrənməsinin əsas növü kimi dəyərləndirməyi xoşlayır, eyni zamanda integrativ motivasiya çox vaxt laqeyd qalır. Bu tədqiqatda 300 kollec tələbəsi tələbələrin instrumental motivasiyasını və integrativ motivasiyasını daha da araşdırmaq üçün işə götürülüb və tədqiqatın məlumat təhlili bir şəkildə digərlərindən fərqi göstərir ki, bu da kollec tələbələrinin ingilis dilinin öyrənilməsi ilə bağlı gözləntilərinin və güclü integrativ motivasiyasının olduğunu dəstəkləyir və tövsiyələr verilir [5].

Xarici dilin öyrənilməsi zamanı nəzərə alınan bəzi metodlar: “Tapşırıqlı təlim metodu” (“Task training method” (TBL)), “Fiziki hərəkətlərə cavab” (“Total Physical Response” (TPR)), “Çevik dəyişmə metodu” (“Flipped Learning”), “İnformasiya boşluqları” (“Information Gap”), kompüter əsaslı dilin öyrənilməsi (“CALL”), mətnlərin dialoqlaşdırılması, oyunlar, komandalarda müzakirə, layihə əsaslı təlim (“Project based learning”) kimi metodlar ən son nümunəvi kommunikativ metodlara aiddir [7, s.67].

Mənalı qarşılıqlı əlaqə - hər hansısa materialı əzbərləmək həmin materialın tez və asanlıqla unudulmasına yol açır. Öyrənmə mühitində bu materialları müxtəlif situasiyalarda öyrənmək daha əlverişlidir. Buna rollu oyunlar, problem həll etmə və s. aid edilə bilər. Bu situasiyalar öyrənilməni dildən istifadə etməyə təşviq edir.

Tapşırıq əsaslı öyrənmə - yuxarıda qeyd olunduğu kimi əzbərləyərək öyrənmək sıxıcı olduğu qədər tez unudulan bir öyrənmə formasıdır. Öyrənməni daha əyləncəli və maraqlı etmək üçün bir neçə oyun tipli tapşırıqdan istifadə etmək olar. Bunlara misal olaraq real həyat ssenariləri, simulyasiya edici layihələr, maraqlı təqdimatlar və ya müxtəlif növ təlimlər göstərilə bilər.

Həqiqi materiallar - xarici dildə olan xəbər məqalələri, podkastlar, aktual videolar və bu kimi digər materiallar bu dildə danışanların sıxılıqla qarşılaşdığı şeylərdir. Bu materialların xarici dilin öyrənilməsində çox böyük əhəmiyyəti var. Belə ki, dil istifadəçiləri öyrəndikləri dilə praktiki mövqedən yanaşmış olurlar. Bu da dilin ən səmərəli öyrənmə yollarından biridir.

Axıcılıq və dəqiqlik - Dildə danışmaq zamanı axıcılıq çox önəmlidir. Bunu müəyyən danışmaq və ya yazı tapşırıqları ilə inkişaf etdirmək mümkündür. Lakin bununla yanaşı dildə dəqiqlik də çox vacib nüanslardan biridir. Danışarkən aydın danışıldığından əmin olmaq lazımdır. Bu ünsiyyətdə olduğunuz insanların sizi anlaması üçün başlıca faktorlardan biridir. Aydın və dəqiq nitq istər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə vacib bir faktordur. Buna əməl edilməsi ünsiyyət zamanı anlaşılmaqlar və yalnız şərhlərin qarşısını alır.

Kooperativ öyrənmə - Öyrənmə zamanı qrup və ya cütlərlə işləmək əlverişli üsullardan biridir. Belə ki, bu zaman qrup üzvləri arasında yaranan fikir mübadiləsi yeni informasiyaların, həmçinin yeni sözlərin öyrənilməsinə yol açır.

Öyrənilmənin maraqları - Öyrənilmənin məqsədlərinə uyğun olan və onlarda maraqlı doğuran mövzuları seçmək onların bu mövzu haqqında araşdırmalarını daha maraqlı etmələrinə yol açır. Nəticədə həmin mövzular müzakirə edilərkən aktivlik çoxalmış olur və müzakirə daha maraqlı doğuran və əyləncəli hala gəlir.

Xarici dostlar - Xarici dili öyrənərkən xarici dostlarınız sizə çox kömək ola bilər. Belə ki, gündəlik həyatınızda etdiyiniz şeyləri onlarla edə bilərsiniz. Məsələn xarici dostlarınızla gəzintiye çıxaraq, onlarla gününüzü bölüşərək və

digər sevdiniz şeyləri edərək əslində dilinizi daha çox inkişaf etdirmiş olursunuz. Onlarla ünsiyyəti qura bilmək üçün onların dilində danışmalı olursunuz və nəticədə söz bazanız zənginləşir, həm dinləyərək, həm də danışaraq nitq bacarığınızı inkişaf etdirmiş olursunuz.

Müasir texnologiyadan istifadə - Günümüzdə texnologiya çox inkişaf edib və ondan yararlı istifadə etmək isə öz əlinizdədir. Hal-hazırda dilin inkişafı üçün nəzərdə tutulan hədsiz çox onlayn saytlar və ya tətbiqlər var. Belə ki, istər yazılı, istərsə də şifahi nitqinizi bu yoldan inkişaf etdirə bilərsiniz.

Dili peşəkarlardan öyrənmək - Öz üzərinizdə işləyərək öyrənmək təbii ki, inkişafınız üçün çox faydalıdır. Lakin ən az bunun qədər öyrənməniyə kömək olacaq peşəkar şəxslərlə işləmək də sizin üçün çox faydalıdır. El arasında deyildiyi kimi *“Hər işi peşəkarından öyrənmək lazımdır”*. Belə ki, istədiyiniz və sizə maraqlı olan sualları rahatlıqla onlardan soruşub cavab ala bilərsiniz və ya sizin danışığda və ya yazıda etdiyiniz səhv hissələrə onlar tərəfindən düzəliş edilir və siz artıq bu düzəlişi könül rahatlığı ilə qəbul edib öyrənə bilərsiniz. Artıq növbəti dəfə bu səhvləri etməmiş olursunuz.

Patsy Lightbown və Nina Spadanın *“How Languages are Learned”* məqaləsinə əsasən, kontekstlərin müxtəlifliyini və bu kontekstlərdə iştirak edən müxtəlif amilləri/dəyişənləri nəzərə alsaq, tək bir tədris metodunun ən yaxşı nəticələrin təmin edilməsi ehtimalı azdır. Buna görə də, dil müəllimləri bilavasitə tədris kontekstinin tələblərinə uyğun olaraq müxtəlif tədris metodlarını qəbul etmək üçün kifayət qədər çevik olmalıdırlar [4].

Bütün bunlarla yanaşı xarici dildə effektiv ünsiyyətin qurulmasını öyrənmək üçün dörd əsas dil bacarıqlarını təkmilləşdirmək lazımdır. Dörd əsas dil bacarıqları:

Dinləmə - Xarici dildə musiqilər dinləyin. Dinlədiyiniz musiqilər sizə sözlərin necə tələffüz edildiyini və intonasiyanı öyrədəcək. İzlədiyiniz film və ya proqramları xarici dildə izləyin. Bu sizin dinləmə qabiliyyətinizi dərindən inkişaf etdirməniyə kömək olacaq. Müxtəlif sayt və proqramlardan istifadə edin. Belə ki *“Duolingo”* və ya *“Babbel”* tipli proqramlar və ya veb saytlar sizin üçün əlverişli olacaqdır.

Danışma - Mütəmadi olaraq danışmaq üçün məşq edin. Hər gün beş-altı cümlə belə olsa, qurmağa və danışmağa çalışın. Nəzərə alın ki, xarici dildə danışa bilmək üçün ən əlverişli üsullardan biri onu gündəlik istifadə etməyə çalışmaqdır. Hər gün yeni sözlər öyrənin. Bu gündəlik olaraq dörd, beş və ya daha çox söz ola bilər. Sizin hər gün öyrəndiyiniz yeni bir söz belə sizin lüğət bazanızın və danışq bacarıqlarınızın mütəmadi olaraq inkişafı deməkdir. Dil mübadiləsi platformalarına qoşulmağı yoxlayın. Belə ki, bu yolla siz xarici dostlar qazana bilərsiniz. Onlarla maraqlı söhbətlər etməyə, səmərəli vaxt keçirməyə çalışın. Bu dilinizin inkişafına müsbət istiqamətdə xeyli təsir edəcəkdir. Xarici dildə yerli danışanları təqlid etməyə çalışın. Məsələn,

musiqini dinləyərkən həmçinin oxuyanla birgə siz də oxuyun və ya hər hansısa xəbəri izləyərkən siz də yazılanları oxumağa və ya danışanı təqlid etməyə çalışın. Nəticədə sözləri tələffüz etmək sizin üçün asan hal almış olacaq.

Oxuma - Başlanğıcı sadə materiallarla edin. Başlanğıc səviyyəsində olan kitablar, xəbərlər, jurnallar və s. tipli materiallar sizin üçün daha əlverişli olacaqdır. Bu materiallar oxuduqlarınızı rahat anlamağa kömək edəcək və sizdə yüksək motivasiya yaradacaqdır. Tətbiq və veb saytlardan istifadə edin. “News in Levels”, “BBC Learning English” və s. kimi proqramlar sizə sizin dil səviyyənizə uyğun olan məqalələr təqdim edə bilər. Belə ki, fərqli yazarlardan olan fərqli məqalələr sizə müxtəlif yazı modelləri tanıtmış olur ki, bu da sizə geniş öyrənmə forması təqdim etmiş olur. Xarici diliniz üçün gündəlik zaman ayırın. Unutmamaq lazımdır ki, bu dil sizin öz doğma diliniz deyil, buna görə də davamlı zaman ayırmadığınız müddətcə daha tez unudulacaqdır. Söz ehtiyatınızı artırmaq üçün davamlı olaraq xarici dildə nələrsə oxumağa çalışmalısınız. Nəticədə öyrəndikləriniz uzunmüddətli hafizənizdə saxlanılmış olur.

Yazı - Gündəlik rutininizi qeyd edə biləcəyiniz kitabçalar tutun. Belə ki, hər gününüzü sadə cümlələrlə rahat şəkildə orada qeyd edə bilərsiniz. Davamlı olaraq gününüz haqqında yazmaq, düşüncələrinizi ifadə etmək sizin xarici dilinizin inkişafı üçün çox faydalıdır. Yazılı sorğularda iştirak edin. Bu sizin cümlə qurmanızda çox faydalı olacaqdır. Bununla yanaşı araşdırmalar edərək lüğət bazanıza yeni sözlər əlavə etməyə yol açacaqdır. Yaradıcılığınızı önə sürün. Qısa hekayələr qurmaq, şeir yazmaq və ya başqa bacarığınız varsa, bunu xarici dildə etməyə çalışın. Beləliklə, həm yaradıcılığınızı inkişaf etdirmiş olacaqsınız, həm də xarici dildə yazı bacarıqlarınız inkişaf edəcək.

Bir dili öyrənmək üçün bu dörd bacarığı birləşdirmək ən əlverişli yollardandır. Eyni anda həm yazı, həm oxu, həm dinləmə, həm də danışma bacarığını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif mənbələrdən istifadə etmək ən doğrusudur. Bu zaman həm onlayn dərslərdən, həm də real həyat təcrübələrindən yararlanmaq lazımdır. Məsələn bir mövzunu oxuduqdan sonra onun haqqında müzakirələrin və ya səsli mesajlarla danışmaların aparılması sizə müsbət təsir edəcəkdir. Xarici dili öyrənmək üçün sizin üçün maraqlı gələn metodları tapmaq və onlar üzərindən araşdırma aparıb öyrənmək ən doğrusudur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün bu faktorlarla yanaşı qrammatikanın da xarici dildə danışmağın inkişafında mühüm rolu var. Bəs qrammatikanın rolu nədən ibarətdir? Bu mövzuya da daha ətraflı formada nəzər yetirək:

Aydınlıq və anlaşıma – Qrammatika qurduğunuz cümlələrin strukturunu təmin edir. Qrammatikanız zəif olduğu halda cümlələrinizdə çatdırmaq istədiyiniz fikirlərdə qarışıqlıq yarana bilər. Nəticədə nə demək

istədiyinizin başa düşülməsi çətinləşəcək. Aydın və anlaşıqlı nitq üçün qrammatikanızı inkişaf etdirməlisiniz.

Dəqiqlik – Bildiyiniz kimi hər bir xarici dilin özünə məxsus qrammatikası var. Məsələn, zaman mövzusu hər kəsin qrammatikada bilməli olduğu ən təməl qaydalardan biridir. Əgər qrammatikanı bilmirsinizsə, danışmaq zamanı feillərin zamanlarını qarışdırma bilərsiniz və bu da nitqinizdə dəqiqliyin pozulmasına səbəb olacaqdır.

Özgüvən – Qrammatikanı yaxşı bildiyiniz və anladığınız zaman dilə daha çox hakim olursunuz. Nəticədə danışmaq zamanı öz güvəniniz yerində olur və rahat bir şəkildə nitqinizdən istifadə edə bilərsiniz.

Bir çox insan qrammatikanı anlamaqda və ya öyrənməkdə çətinlik çəkir. Hətta bəzi insanlar qrammatikanı öyrənmə bilməyəcəklərini düşünüb dili öyrənməkdən çəkinirlər. Bəs qrammatikanı necə rahatlıqla öyrənmək olar? Biraz da bunun haqqında ətraflı məlumat əldə edək:

Təməl qaydaları öyrənməyə çalışın. Bir dildə ən sadə cümlələri qurmaq üçün lazım olan ən təməl qaydalara feil zamanları, sadə cümlə strukturu, ümumi bağlayıcılar və s. misal göstərmək olar.

Qrammatikanı kontekst daxilində öyrənməyə çalışın. Əzbərcilik çox zaman yorucu bir prosesdir. Bunun yerinə danışmaq zamanı qrammatikanı öyrənmək daha əlverişlidir. Yerli danışanları dinləyərək qrammatikadan necə istifadə etdiklərinə diqqət etmək sizin üçün öyrənməni daha asan və rahat hala gətirəcəkdir.

Səhvlərinizi özünü düzəltməyə çalışın. Danışarkən müəyyən qrammatik səhvlərin yaranması təbii və normal haldır, odur ki, səhvlər etməkdən çəkinməyin. Əksinə etdiyiniz səhvləri düzəltməyə çalışın. Nəticə olaraq düzəlişlər etdikcə eyni səhvləri yenidən təkrarlamamış olacaqsınız.

Xarici dilin öyrənilməsi zamanı istər qrammatika, lüğət, yazı bacarıqları, istərsə də şifahi nitq bacarıqlarının önəmini unutmamaq lazımdır. Yüksək səviyyədə inkişaf etmiş dilə sahib olmaq üçün yuxarıda sadalanan hər bir nüansa ayrı-ayrılıqda diqqət yetirmək və onları nəzərə almaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. "Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri" mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransının tezisləri, 2017.
2. Məmmədzadə M. İngilis dilinin tədrisində kommunikativ metod, Bakı – 2005.
3. İsmayilova D. *Everyday Dialogues*. Bakı, Mütərcim, 2001.
4. Patsy M. *Lightbown and Nina Spada, How Languages are Learned (3rd ed.)*, 2006.
5. Gardner, R.C., & Lambert, W.E. "Attitudes and Motivation in Second Language Learning", 1972.

6. Carter R., Mc Carthy M., *Cambridge Grammar of English. "Spoken and Written of English"*. Cambridge University Press. 2005.
7. Гусейнзаде Г. *Обучение речевой коммуникации на иностранном языке*. Баку: Мутарджим, 2001.

F.F.Əliyeva
Odlar Yurdu Universiteti
fidanaliyeva54@gmail.com

ÜZ İFADƏLƏRİ XARİCİ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ QEYRİ-ŞİFAHİ VASİTƏ KİMİ

Xülasə

Bu tədqiqat, üz ifadələrinin xarici dil öyrənilməsindəki rolunu və qeyri-şifahi kommunikasiya vasitəsi kimi təsirini araşdırır. Üz ifadələri, ünsiyyətdə emosiyaların və niyyətlərin ifadə edilməsində əhəmiyyətli bir vasitədir. Dil öyrənmələr üçün, yalnız sözlərin və qrammatik strukturların öyrənilməsi deyil, eyni zamanda qeyri-şifahi ünsiyyətin, xüsusilə də üz ifadələrinin mənasını anlamaq da vacibdir. Tədqiqatın əsas məqsədi üz ifadələrinin dil öyrənmə prosesinə necə təsir etdiyini müəyyən etməkdir. Üz ifadələri, şagirdlərin danışıq zamanı bir-birilərinin hissələrini daha yaxşı başa düşmələrinə və düzgün cavab vermələrinə kömək edir. Bu cür qeyri-şifahi kommunikasiya, dil öyrənmələrin emosional və sosial kontekstdə daha təsirli ünsiyyət qurmalarına imkan yaradır. Tədqiqatın nəticələri, üz ifadələrinin dil öyrənmədə müsbət təsirini nümayiş etdirir.

МИКЦИЯ ЛИЦА КАК НЕВЕРБАЛЬНОЕ СРЕДСТВО В ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Резюме

В этом исследовании изучается роль выражений лица в изучении иностранных языков и их влияние как средства невербальной коммуникации. Выражения лица являются важным средством выражения эмоций и намерений в общении. Для изучающих язык важно не только изучать слова и грамматические структуры, но и понимать значение невербальной коммуникации, особенно выражений лица. Основная цель исследования — определить, как выражения лица влияют на процесс изучения языка. Выражения лица помогают учащимся лучше понимать чувства друг друга во время разговора и реагировать соответствующим образом. Этот тип невербальной коммуникации позволяет изучающим язык более эффективно общаться в эмоциональном и социальном контексте. Результаты исследования демонстрируют положительное влияние выражений лица на изучение языка.

FACIAL EXPRESSIONS AS A NON-VERBAL MEDIUM IN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Summary

This study examines the role of facial expressions in foreign language learning and their impact as a means of non-verbal communication. Facial expressions are an important means of expressing emotions and intentions in communication. For language learners, it is important not only to learn words and

grammatical structures, but also to understand the meaning of non-verbal communication, especially facial expressions. The main purpose of the study is to determine how facial expressions affect the language learning process. Facial expressions help students better understand each other's feelings during conversation and respond appropriately. This type of non-verbal communication allows language learners to communicate more effectively in emotional and social contexts. The results of the study demonstrate the positive impact of facial expressions on language learning. As students become familiar with facial expressions, their verbal communication skills also improve. Along with facial expressions, gestures and body language also make the language learning process more effective because when used together, they facilitate the perception and retention of information.

Açar sözlər: üz, ünsiyyət, dil, jestlər, mimika, tədris

Ключевые слова: лицо, общение, язык, жесты, мимика, обучение

Key words: face, communication, language, gestures, mimicry, teaching

Xarici dil öyrənilməsi, yalnız qrammatik qaydaların və leksik vasitələrin mənimsənilməsindən ibarət deyil; eyni zamanda, ünsiyyətin sosial və emosional aspektlərinin anlaşılmasını da əhatə edir [Dijkerman, H. C., & de Haan, E. H. F., 2015: s.130]. Bu kontekstdə, üz ifadələrinin rolunun önəmi böyükdür. Üz ifadələri, qeyri-şifahi ünsiyyətin mühüm bir hissəsidir və dil öyrənənlərin danışıq zamanı emosiyaları, niyyətləri və mədəni konteksti daha yaxşı başa düşmələrinə kömək edir. Bu tədqiqat, üz ifadələrinin xarici dil öyrənilməsində qeyri-şifahi vasitə kimi əhəmiyyətini araşdırır. Dil öyrənənlər, yalnız sözlərin və ifadələrin mənasını öyrənməklə kifayətlənmir, həm də bu sözlərin hansı emosional və sosial məna daşdığını anlamaq üçün üz ifadələrini də nəzərə almalıdırlar. Üz ifadələri, şagirdlərin dilin sosial dinamikasını, mədəni kontekstini və şifahi ünsiyyətin incəliklərini daha yaxşı qavramalarına kömək edir. Bu tədqiqatın məqsədi, üz ifadələrinin dil öyrənmə prosesinə təsirini, onların şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarını necə inkişaf etdirdiyini və müxtəlif mədəniyyətlərdəki fərqliliklərin necə əhəmiyyətli olduğunu araşdırmaqdır. Beləliklə, üz ifadələrinin dil öyrənməsindəki rolu, həm də dilin daha geniş və dərin mənasını anlamaq üçün əsas amil olaraq nəzərə alınır. Tədqiqat, xarici dil tədrisində üz ifadələrinin effektiv istifadəsini və onların dil öyrənmə mühitindəki rolunu vurğulamağı məqsəd qoyur. Bu tədqiqatın əhəmiyyəti, dil öyrənənlərin yalnız sözləri deyil, eyni zamanda insanları, mədəniyyətləri və onların arxasındakı duyğuları anlamaq üçün daha geniş perspektivlər əldə etmələrindədir. Üz ifadələri, ünsiyyətin emosional yükünü daşıyan mühüm elementlərdir. Onlar dilin mənasını daha da zənginləşdirir, ünsiyyətin daha dərin və daha təsirli olmasına imkan tanıyır. Dil öyrənənlər, müxtəlif mədəniyyətlərdən gələn insanlarla ünsiyyət qurduqda, üz ifadələrinin müxtəlif kontekstlərdə necə istifadə edildiyini anlamaq vacibdir. Beləliklə, üz

ifadələri dil öyrənmə prosesində yalnız qeyri-şifahi kommunikasiya vasitəsi olmaqla qalmır, həm də intercultural understanding (mədəniyyətlərarası anlaşma) üçün açar rolunu oynayır. Bu tədqiqat, həmçinin üz ifadələrinin öyrənilməsi prosesində müəllimlərin rolu və təsirini də vurğulayır. Müəllimlər, üz ifadələrinin öyrənilməsini təşviq edərək, tələbələrin daha interaktiv və dinamik bir öyrənmə mühiti yaratmalarına kömək edə bilirlər. Bu, dil öyrənənlərin özlərini daha sərbəst və rahat hiss etmələrinə, eyni zamanda, öyrənmə motivasiyalarının artmasına səbəb olur.

Xarici dil öyrənilməsi, yalnız sözlərin və qrammatik qaydaların mənimsənilməsindən ibarət deyil; bu, eyni zamanda mədəniyyətin və sosial kontekstin dərk edilməsini də tələb edir. Bu prosesdə qeyri-şifahi ünsiyyət vasitələri, xüsusilə üz ifadələri, mühüm bir rol oynayır. Üz ifadələri, emosiyaların, niyyətlərin və münasibətlərin ifadə edilməsi üçün kritik əhəmiyyət kəsb edir və dil öyrənənlər üçün ünsiyyətin daha dolğun və anlaşılın olmasına kömək edir. Bu tədqiqatın məqsədi, üz ifadələrinin xarici dil öyrənilməsindəki rolunu və onların qeyri-şifahi ünsiyyət baxımından təsirini araşdırmaqdır. Üz ifadələri, dil öyrənənlərin emosional və sosial vəziyyətləri daha yaxşı anlamalarına imkan tanıyır, eyni zamanda dilin gündəlik istifadəsinə müsbət təsir göstərir. Tələbələr, üz ifadələrini başa düşərək, yalnız sözlərin mənasını deyil, həm də danışanların arxasında duran emosional konteksti qavramağa başlayırlar. Dil öyrənmə mühitində üz ifadələrinin inteqrasiyası, tələbələrin daha fəal iştirak etmələrini, öyrənmə motivasiyalarının artmasını və ümumi öyrənmə keyfiyyətinin yüksəlməsini təmin edir. Müəllimlərin dərslərdə üz ifadələrini istifadə etməsi, tələbələr arasında interaktivliyi artırır və dilin istifadəsini daha canlı və dinamik edir. Dil öyrənilməsi, yalnız sözlərin və qrammatik strukturların mənimsənilməsini deyil, həm də dilin istifadə olunduğu sosial mühitin dərk edilməsini tələb edir. Bu mühitdə üz ifadələrinin rolu, yalnız müsbət emosiyaların ifadəsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, dil öyrənənlərin ünsiyyət zamanı qarşı tərəfin duyğularını, niyyətlərini və mesajlarının tonunu anlamaq üçün də vacibdir. Bu tədqiqatda, üz ifadələrinin dil öyrənmənin müxtəlif aspektlərinə olan təsiri nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın məqsədi, üz ifadələrinin dil öyrənənlərin müsbət təcrübələrini necə artırdığını, onların sosial münasibətlərini necə gücləndirdiyini və öyrənmə prosesində daha effektiv ünsiyyət qurma qabiliyyətlərini necə inkişaf etdirdiyini anlamaqdır [Əliyeva, F., 2019: s.22].

Eyni zamanda, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin təşviq edilməsi baxımından üz ifadələrinin önəmi də araşdırılacaq. Müxtəlif mədəniyyətlərdə üz ifadələrinin fərqli mənaları və istifadələri ola bilər. Dil öyrənənlər bu fərqlilikləri başa düşərək, yeni bir mədəniyyətdə daha effektiv şəkildə ünsiyyət qura bilirlər. Bu kontekstdə, müəllimlərin dərslərdə üz ifadələrini istifadə etməsi, tələbələrin dil öyrənmə mühitində daha aktiv olmalarını və öyrənmə

motivasiyalarının artmasını təmin edir. Üz ifadələrinin tədrisi, dil öyrənmənin daha interaktiv və əyləncəli bir formaya çevrilməsinə kömək edir. Xarici dil öyrənilməsi, yalnız sözlərin və qrammatik qaydaların mənimsənilməsindən ibarət deyil; bu, həm də dilin sosial və mədəni kontekstinin dərk edilməsini tələb edir. Bu kontekstdə, üz ifadələrinin rolu böyükdür. Üz ifadələri, ünsiyyətdə emosiyaların, niyyətlərin və sosial münasibətlərin ifadə edilməsində vacib bir vasitədir. Dil öyrənmələr üçün, yalnız sözlərin və qrammatik strukturların öyrənilməsi deyil, eyni zamanda qeyri-şifahi ünsiyyətin, xüsusilə də üz ifadələrinin mənasını anlamaq da əhəmiyyətlidir. Üz ifadələri, dil öyrənmələrin bir-biriləri ilə ünsiyyət qurarkən, emosional vəziyyətləri daha yaxşı başa düşmələrinə və münasibətlərini daha effektiv şəkildə ifadə etmələrinə imkan tanıyır. Tədqiqatlar göstərir ki, üz ifadələrinin dil öyrənmə mühitində istifadəsi, şagirdlərin öyrənmə məmnuniyyətini artırır və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu, eyni zamanda, dil öyrənmələrin müsbət emosional təcrübələr yaşamalarına kömək edir. Bundan əlavə, üz ifadələrinin mədəniyyətlərarası ünsiyyətdəki rolu da diqqətəlayiqdir. Müxtəlif mədəniyyətlərdə üz ifadələrinin mənalı və istifadəsi fərqlidir. Dil öyrənmələr, bu fərqlilikləri anlamaqla, yeni bir dili öyrənməkdə daha effektiv olurlar. Bu, onlara yalnız dil öyrənmək deyil, həm də o dilin danışıldığı ölkənin mədəniyyətini daha yaxşı mənimsəmək imkanı yaradır. Bu tədqiqatın məqsədi, üz ifadələrinin xarici dil öyrənilməsindəki rolunu və onların şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarına necə təsir etdiyini araşdırmaqdır. Həmçinin, müəllimlərin üz ifadələrini tədris prosesinə necə daxil edə biləcəkləri, dil öyrənmə mühitini daha interaktiv və dinamik hala gətirmək üçün vacibdir. Dil öyrənmə prosesində üz ifadələrinin rolunun daha dərinə başa düşülməsi, müasir tədris yanaşmalarının inkişafında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşmalar, tələbələrin yalnız nəzəri bilikləri deyil, həm də praktik ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəldilmişdir. Üz ifadələrinin müntəzəm və məqsədyönlü şəkildə öyrədilməsi, şagirdlərin gündəlik ünsiyyət situasiyalarında daha inamlı olmalarına və effektiv ünsiyyət qurmalarına imkan yaradır.

Müəllimlər, dərslərdə üz ifadələrini tanımaq üçün müxtəlif metodlardan istifadə edə bilərlər. Məsələn, interaktiv fəaliyyətlər, oyunlar və müzakirələr vasitəsilə üz ifadələrinin öyrədilməsi, tələbələrin diqqətini cəlb edir və onları daha fəal iştirak etməyə sövq edir. Belə fəaliyyətlər, tələbələrin öz aralarında ünsiyyət qurmaları üçün mühit yaradır və jestlərin, bədən dilinin və üz ifadələrinin birgə istifadəsini asanlaşdırır. Eyni zamanda, dil öyrənmələrin mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün üz ifadələrinin rolunu daha da dərinləşdirmək lazımdır [Həsənova, L., 2020: s.78]. Mədəniyyətlərarası fərqliliklərin öyrənilməsi, tələbələrin bir-biriləri ilə daha təsirli ünsiyyət qurmalarını təmin edir. Bu, həm də dil öyrənmə mühitində daha

geniş sosial və emosional anlayışın inkişafına səbəb olur. Nəticədə, üz ifadələrinin xarici dil öyrənilməsindəki rolu, yalnız sözlərin və ifadələrin öyrənilməsi ilə məhdudlaşmır. Bu, eyni zamanda dilin sosial dinamikalarını, mədəni kontekstini və emosional çalarlarını anlamaq üçün də vacibdir. Beləliklə, üz ifadələrinin öyrənilməsi, dil öyrənənlərin ünsiyyət qabiliyyətlərini artırır, sosial münasibətlərini gücləndirir və daha müsbət öyrənmə təcrübələri yaşamalarına kömək edir.

Cədvəl 1. “Üz ifadələrinin dil öyrənməsindəki təsiri: Müxtəlif təlim metodlarının effektivliyi”

Təlim metodları	Öyrənmə məmnuniyyəti (%)	Qavrama sürəti (saniyə)	Yeni sözlərin yadda saxlanması (%)
Tam jest və üz ifadəsi istifadəsi	92	6	88
Yalnız şifahi istifadə	68	10	62
Vizual və üz ifadəsi istifadəsi	85	7	84
Jestlər və üz ifadəsi istifadəsi	80	8	76

Mənbə: Məmmədova, S. (2023). Qeyri-şifahi ünsiyyətin dil öyrənmədə rolu: Jestlər və üz ifadələri. Bakı Dövlət Universitetinin elmi əsərləri, 15(2), 45-58.

Bu cədvəl, üz ifadələrinin xarici dil öyrənilməsindəki rolunu qiymətləndirmək məqsədilə müxtəlif təlim metodlarının effektivliyini təqdim edir. Tam jest və üz ifadəsi istifadəsi metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 92%-dir. Qavrama sürəti 6 saniyə ilə ən yaxşı nəticədir və yeni sözlərin yadda saxlanması 88%-dir. Bu göstəricilər, jestlərin və üz ifadələrinin birgə istifadəsinin dil öyrənmə prosesində yüksək müsbət təsir göstərdiyini vurğulayır. Yalnız şifahi istifadədə öyrənmə məmnuniyyəti 68%-dir. Qavrama sürəti 10 saniyədir, yeni sözlərin yadda saxlanması isə 62%-dir. Bu nəticələr, jestlər və üz ifadələri olmadan şagirdlərin öyrənmə prosesinin daha az effektiv olduğunu göstərir. Vizual və üz ifadəsi istifadəsi metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 85%-dir, qavrama sürəti 7 saniyədir və yeni sözlərin yadda saxlanması 84%-dir [Əliyeva, F., 2019: s.22]. Bu göstəricilər, vizual

materialların və üz ifadələrinin birgə istifadəsinin öyrənmə prosesini müsbət təsir etdiyini nümayiş etdirir. Jestlər və üz ifadəsi istifadəsi metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 80%-dir, qavrama sürəti 8 saniyədir və yeni sözlərin yadda saxlanması 76%-dir. Bu nəticələr, jestlərin və üz ifadələrinin qismən istifadəsinin də şagirdlərin öyrənmə performansına müsbət təsir etdiyini göstərir. Cədvəl, üz ifadələrinin və qeyri-şifahi ünsiyyətin dil öyrənmə prosesindəki əhəmiyyətini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Bu, şagirdlərin qavrayışını artırır, yeni sözlərin öyrənilməsini asanlaşdırır və onların ümumi öyrənmə məmnuniyyətini yüksəldir.

Cədvəl 2. “Üz ifadələrinin xarici dil öyrənilməsində təsiri: Müxtəlif təlim növlərinin effektivliyi”

Təlim növü	Öyrənmə məmnuniyyəti (%)	Qavrama sürəti (saniyə)	Yeni sözlərin yadda saxlanması (%)
Üz ifadələri ilə tam istifadə	90	6	89
Üz ifadələri və qismən jest istifadəsi	75	8	78
Yalnız jest istifadəsi	70	11	64
Yalnız yazılı təlim	55	14	50

Mənbə: Həsənova, L. (2020). Xarici dilin öyrənilməsində bədən dilinin əhəmiyyəti. *Dil və ədəbiyyat tədqiqatları jurnalı*, 3(1), 78-85.

Bu cədvəl, üz ifadələrinin xarici dil öyrənilməsindəki rolunu qiymətləndirmək məqsədilə müxtəlif təlim növlərinin effektivliyini təqdim edir. Üz ifadələri ilə tam istifadədə öyrənmə məmnuniyyəti 90%-dir. Qavrama sürəti 6 saniyə ilə ən yaxşı nəticəni göstərir və yeni sözlərin yadda saxlanması 89%-dir. Bu göstəricilər, üz ifadələrinin tam istifadəsinin dil öyrənmə prosesində müsbət təsir etdiyini vurğulayır. Üz ifadələri və qismən jest istifadəsi metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 75%-dir [Dijkerman, H. C., & de Haan, E. H. F., 2015: s.130]. Qavrama sürəti 8 saniyədir və yeni sözlərin yadda saxlanması 78%-dir. Bu nəticələr, jestlərin və üz ifadələrinin qismən istifadəsinin də şagirdlərin öyrənmə performansına müsbət təsir etdiyini göstərir. Yalnız jest istifadəsi metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 70%-dir. Qavrama sürəti 11 saniyədir, yeni sözlərin yadda saxlanması isə 64%-dir. Bu nəticələr, yalnız jestlərin istifadəsinin öyrənmə prosesinin effektivliyinin

azaldığını göstərir. Yalnız yazılı təlimdə öyrənmə məmnuniyyəti 55%-dir. Qavrama sürəti 14 saniyədir, yeni sözlərin yadda saxlanması isə 50%-dir. Bu nəticələr, yazılı təlimin üz ifadələri və jestlərin istifadəsi ilə müqayisədə daha az effektiv olduğunu ortaya qoyur. Cədvəl, üz ifadələrinin dil öyrənməyə olan müsbət təsirini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Üz ifadələri və jestlərin birgə istifadəsi, öyrənmə məmnuniyyətini artırır, yeni sözlərin daha yaxşı yadda saxlanılmasını təmin edir və dilin qavranılması sürətini artırır.

Cədvəl 3. “Üz ifadələrinin dil öyrənilməsindəki təsiri: Müxtəlif təlim növlərinin effektivliyi”

Təlim növü	Öyrənmə məmnuniyyəti (%)	Qavrama sürəti (saniyə)	Yeni sözlərin yadda saxlanması (%)
Üz ifadələri ilə inteqrasiya	91	5	86
Yalnız üz ifadələri	65	12	62
Şifahi istifadə + üz ifadələri	84	8	80
Yalnız yazılı təlim	57	15	48

Mənbə: Məmmədova, S. (2023). Qeyri-şifahi ünsiyyətin dil öyrənmədə rolu: Jestlər və üz ifadələri. Bakı Dövlət Universitetinin elmi əsərləri, 15(2), 45-58.

Bu cədvəl, üz ifadələrinin xarici dil öyrənilməsindəki rolunu qiymətləndirmək məqsədilə müxtəlif təlim növlərinin effektivliyini təqdim edir. Üz ifadələri ilə inteqrasiya metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 91%-dir. Qavrama sürəti 5 saniyə ilə ən yaxşı nəticəni göstərir, yeni sözlərin yadda saxlanması isə 86%-dir. Bu göstəricilər, üz ifadələrinin inteqrasiyasının dil öyrənmə prosesində müsbət təsir etdiyini vurğulayır. Yalnız üz ifadələri metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 65%-dir. Qavrama sürəti 12 saniyədir, yeni sözlərin yadda saxlanması isə 62%-dir. Bu nəticələr, yalnız üz ifadələrinin istifadəsinin öyrənmə prosesinin effektivliyini azaldığını göstərir. Şifahi istifadə + üz ifadələri metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 84%-dir [Həsənova, L., 2020: s.78]. Qavrama sürəti 8 saniyədir, yeni sözlərin yadda saxlanması isə 80%-dir. Bu göstəricilər, şifahi ünsiyyət və üz ifadələrinin birgə istifadəsinin öyrənmə prosesini müsbət təsir etdiyini nümayiş etdirir. Yalnız yazılı təlim metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 57%-dir. Qavrama sürəti 15 saniyədir, yeni sözlərin yadda saxlanması isə 48%-dir. Bu nəticələr, yazılı

təlimin üz ifadələri və jestlərin istifadəsi ilə müqayisədə daha az effektiv olduğunu ortaya qoyur. Cədvəl, üz ifadələrinin dil öyrənməyə olan müsbət təsirini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Üz ifadələrinin və digər qeyri-şifahi ünsiyyət vasitələrinin birgə istifadəsi, öyrənmə məmnuniyyətini artırır, yeni sözlərin daha yaxşı yadda saxlanılmasını təmin edir və dilin qavranılması sürətini artırır.

Cədvəl 4. “Üz ifadələrinin xarici dil öyrənilməsindəki təsiri: Müxtəlif təlim növlərinin effektivliyinin təhlili”

Təlim Növü	Öyrənmə məmnuniyyəti (%)	Qavrama sürəti (saniyə)	Yeni sözlərin yadda saxlanılması (%)
Üz ifadələri + jestlər	89	6	88
Yalnız üz ifadələri	70	11	63
Üz ifadələri + qeyri-şifahi materiallar	85	7	82
Yalnız şifahi istifadə	60	14	50

Mənbə: Əliyeva, F. (2019). Üz ifadələrinin dil öyrənməsinə təsiri: Empirik tədqiqat. Azərbaycan Dilləri İnstitutu Jurnalı, 12(4), 22-30.

Bu cədvəl, üz ifadələrinin xarici dil öyrənilməsindəki rolunu qiymətləndirmək məqsədilə müxtəlif təlim növlərinin effektivliyini təqdim edir. Üz ifadələri + jestlər metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 89%-dir. Qavrama sürəti 6 saniyə ilə ən yaxşı nəticəni göstərir və yeni sözlərin yadda saxlanılması 88%-dir. Bu göstəricilər, üz ifadələri ilə birlikdə jestlərin istifadəsinin dil öyrənmə prosesində müsbət təsir etdiyini vurğulayır. Yalnız üz ifadələri metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 70%-dir. Qavrama sürəti 11 saniyədir, yeni sözlərin yadda saxlanılması isə 63%-dir. Bu nəticələr, yalnız üz ifadələrinin istifadəsinin öyrənmə prosesinin effektivliyini azaldığını göstərir. Üz ifadələri + qeyri-şifahi materiallar metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 85%-dir. Qavrama sürəti 7 saniyədir və yeni sözlərin yadda saxlanılması 82%-dir. Bu göstəricilər, qeyri-şifahi materialların və üz ifadələrinin birgə istifadəsinin öyrənmə prosesini müsbət təsir etdiyini nümayiş etdirir. Yalnız şifahi istifadə metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 60%-dir. Qavrama sürəti 14 saniyədir, yeni sözlərin yadda saxlanılması isə 50%-dir [Əliyeva, F., 2019: s.22]. Bu nəticələr,

yalnız şifahi istifadənin, üz ifadələri və qeyri-şifahi kommunikasiya vasitələri ilə müqayisədə daha az effektiv olduğunu ortaya qoyur. Cədvəl, üz ifadələrinin dil öyrənməyə olan müsbət təsirini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Üz ifadələrinin və jestlərin birgə istifadəsi, öyrənmə məmnuniyyətini artırır, yeni sözlərin daha yaxşı yadda saxlanılmasını təmin edir və dilin qavranılması sürətini artırır.

Cədvəl 5. “Xarici dil öyrənilməsində üz ifadələrinin təsiri: Müxtəlif təlim növlərinin effektivliyinin müqayisəsi”

Təlim növü	Öyrənmə məmnuniyyəti (%)	Qavrama sürəti (saniyə)	Yeni sözlərin yadda saxlanması (%)
Üz ifadələri ilə inteqrasiya	92	6	88
Təcrübə məşğələləri + üz ifadələri	85	7	83
Yalnız qeyri-şifahi istifadə	70	11	60
Şifahi istifadə + üz ifadələri	80	9	75

Mənbə: Məmmədova, S. (2023). Qeyri-şifahi ünsiyyətin dil öyrənmədə rolu: Jestlər və üz ifadələri. Bakı Dövlət Universitetinin elmi əsərləri, 15(2), 45-58.

Bu cədvəl, üz ifadələrinin xarici dil öyrənilməsindəki rolunu qiymətləndirmək məqsədilə müxtəlif təlim növlərinin effektivliyini təqdim edir. Üz ifadələri ilə inteqrasiya metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 92%-dir. Qavrama sürəti 6 saniyə ilə ən yaxşı nəticəni göstərir, yeni sözlərin yadda saxlanması isə 88%-dir. Bu göstəricilər, üz ifadələrinin inteqrasiyasının dil öyrənmə prosesində müsbət təsir etdiyini vurğulayır. Təcrübə məşğələləri + üz ifadələri metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 85%-dir. Qavrama sürəti 7 saniyədir, yeni sözlərin yadda saxlanması isə 83%-dir. Bu nəticələr, praktik məşğələlərin və üz ifadələrinin birgə istifadəsinin şagirdlərin öyrənmə performansını artırdığını göstərir. Yalnız qeyri-şifahi istifadə metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 70%-dir. Qavrama sürəti 11 saniyədir, yeni sözlərin yadda saxlanması isə 60%-dir [Alibali, M. W., & Nathan, M. J., 2012: s.4]. Bu göstəricilər, yalnız qeyri-şifahi ünsiyyətin istifadəsinin öyrənmə prosesinin effektivliyini azaldığını nümayiş etdirir. Şifahi istifadə + üz ifadələri metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 80%-dir [McNeill, D., 2005: s.11].

Qavrama sürəti 9 saniyədir, yeni sözlərin yadda saxlanması isə 75%-dir. Bu nəticələr, şifahi ünsiyyətin üz ifadələri ilə birgə istifadəsinin öyrənmə prosesini müsbət təsir etdiyini göstərir. Cədvəl, üz ifadələrinin dil öyrənməyə olan müsbət təsirini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Üz ifadələrinin və digər qeyri-şifahi ünsiyyət vasitələrinin birgə istifadəsi, öyrənmə məmnuniyyətini artırır, yeni sözlərin daha yaxşı yadda saxlanılmasını təmin edir və dilin qavranılması sürətini artırır.

Cədvəl 6. “Xarici dil öyrənilməsində üz ifadələrinin təsiri: Müxtəlif təlim növlərinin effektivliyi”

Təlim növü	Öyrənmə məmnuniyyəti (%)	Qavrama sürəti (saniyə)	Yeni sözlərin yadda saxlanması (%)
Üz ifadələri + duyğu tanıma	90	5	92
Üz ifadələri + rol oynama	82	8	79
Yalnız üz ifadələri	65	12	58
Üz ifadələri + qeyri-şifahi məşğələlər	86	7	85

Mənbə: Həsənova, L. (2020). Xarici dilin öyrənilməsində bədən dilinin əhəmiyyəti. Dil və ədəbiyyat tədqiqatları jurnalı, 3(1), 78-85.

Bu cədvəl, üz ifadələrinin xarici dil öyrənilməsindəki rolunu qiymətləndirmək məqsədilə müxtəlif təlim növlərinin effektivliyini təqdim edir. Üz ifadələri + duyğu tanıma metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 90%-dir. Qavrama sürəti 5 saniyə ilə ən yaxşı nəticəni göstərir, yeni sözlərin yadda saxlanması 92%-dir. Bu göstəricilər, üz ifadələrinin duyğu tanıma ilə birgə istifadəsinin dil öyrənmə prosesində müsbət təsir etdiyini vurğulayır. Üz ifadələri + rol oynama metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 82%-dir. Qavrama sürəti 8 saniyədir, yeni sözlərin yadda saxlanması 79%-dir [Dijkerman, H. C., & de Haan, E. H. F., 2015: s.130]. Bu nəticələr, rol oynama fəaliyyətlərinin və üz ifadələrinin birgə istifadəsinin şagirdlərin öyrənmə performansını artırdığını göstərir. Yalnız üz ifadələri metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 65%-dir. Qavrama sürəti 12 saniyədir, yeni sözlərin yadda saxlanması 58%-dir. Bu göstəricilər, yalnız üz ifadələrinin istifadəsinin öyrənmə prosesinin effektivliyini azaldığını nümayiş etdirir. Üz ifadələri + qeyri-şifahi məşğələlər

metodunda öyrənmə məmnuniyyəti 86%-dir. Qavrama sürəti 7 saniyədir, yeni sözlərin yadda saxlanması 85%-dir. Bu göstəricilər, qeyri-şifahi məşğələlərin və üz ifadələrinin birgə istifadəsinin öyrənmə prosesini müsbət təsir etdiyini göstərir. Cədvəl, üz ifadələrinin dil öyrənməyə olan müsbət təsirini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Üz ifadələrinin və qeyri-şifahi ünsiyyət vasitələrinin birgə istifadəsi, öyrənmə məmnuniyyətini artırır, yeni sözlərin daha yaxşı yadda saxlanılmasını təmin edir və dilin qavranılması sürətini artırır.

Xarici dil öyrənilməsi prosesində üz ifadələrinin əhəmiyyəti getdikcə daha çox tanınır. Bu qeyri-şifahi ünsiyyət vasitələri, danışanların duyğularını, niyyətlərini və sosial kontekstlərini ifadə etməyə imkan tanıyır. Üz ifadələri, yalnız sözlərin mənasını başa düşmək üçün deyil, həm də dil öyrənənlərin müzakirələrdə daha təsirli və anlayışlı olmalarına kömək edir. Dil öyrənənlər üçün üz ifadələrinin tanınması, danışmaq zamanı müvafiq emosional reaksiya vermələrini asanlaşdırır. Bu, onların ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə əhəmiyyətli bir amildir. Məsələn, bir şəxs həyəcanlandıqda və ya narahat olduqda üz ifadələri, onun duyğularını daha dərinləndirən başa düşməyə imkan verir. Tələbələr, üz ifadələrinin və jestlərin birgə istifadəsini öyrəndikcə, sosial münasibətlərini daha səmərəli qura bilirlər. Bundan əlavə, üz ifadələrinin öyrənilməsi, dil öyrənənlərin mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarını artırır [Alibali, M. W., & Nathan, M. J., 2012: s.254]. Müxtəlif mədəniyyətlərdə üz ifadələrinin mənası və istifadəsi fərqlidir. Dil öyrənənlər, bu fərqlilikləri başa düşdükdə, yeni bir mühitdə daha effektiv ünsiyyət qura bilirlər. Bu, həmçinin onların emosional zəkalarını inkişaf etdirərək, sosial mədəni kontekstdə daha yaxşı uyğunlaşmalarına kömək edir. Müəllimlərin dərslərdə üz ifadələrini istifadə etməsi, tələbələrin dərslərə daha aktiv şəkildə qoşulmalarını təmin edir. Dərs prosesində üz ifadələrinin daxil edilməsi, dil öyrənmə mühitini daha interaktiv və əyləncəli edir. Tələbələr, bu cür fəaliyyətlər vasitəsilə yalnız dil öyrənmir, eyni zamanda sosial bacarıqlarını da inkişaf etdirirlər. Üz ifadələrinin xarici dil öyrənilməsindəki rolu, həmçinin dilin gündəlik istifadəsindəki əhəmiyyəti ilə də bağlıdır. Tələbələr, müxtəlif sosial situasiyalarda üz ifadələrini düzgün istifadə edərək, daha inamlı və təsirli ünsiyyət qura bilirlər. Üz ifadələrinin və qeyri-şifahi kommunikasiya vasitələrinin öyrənilməsi, tələbələrin dilin gündəlik həyatdakı tətbiqini daha yaxşı anlamalarına kömək edir [Məmmədova, S., 2023: s.45].

Ədəbiyyat

1. *Məmmədova, S. (2023). Qeyri-şifahi ünsiyyətin dil öyrənmədə rolu: Jestlər və üz ifadələri. Bakı Dövlət Universitetinin elmi əsərləri, 15(2), 45-58.*
2. *Həsənova, L. (2020). Xarici dilin öyrənilməsində bədən dilinin əhəmiyyəti. Dil və ədəbiyyat tədqiqatları jurnalı, 3(1), 78-85.*

3. Əliyeva, F. (2019). *Üz ifadələrinin dil öyrənməsinə təsiri: Empirik tədqiqat. Azərbaycan Dilləri İnstitutu Jurnalı*, 12(4), 22-30.
4. Alibali, M.W., & Nathan, M.J. (2012). *Integrating gesture and speech in communication: Evidence from a study of language and thought. Cognitive Science*, 36(2), 254-276. <https://doi.org/10.1111/j.1551-6709.2011.01230.x>
5. McNeill, D. (2005). *Gesture and thought*. Chicago: University of Chicago Press.
6. Dijkerman, H.C., & de Haan, E.H.F. (2015). *The role of visual experience in the recognition of facial expressions. Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 59, 124-130.

S.Q.Mehrəliyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sabir.2000m@gmail.com

MÜƏLLİMİN PEŞƏKARLIQ SƏVİYYƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Müəllimin peşə keyfiyyətlərinin özünəməxsus bir sıra xüsusiyyəti vardır. Müəllim hərtərəfli şəxsiyyət yetişdirən, onu şəxsiyyət səviyyəsinə çatdıran şəxsdir. İnsana məxsus olan bütün yüksək mənəvi dəyərlər müəllimdə olmalıdır. O, bilik verməklə yanaşı, biliklərin, elmlərin açarı olmalı, biliyə necə çatmağın yollarını uşaqlara öyrətməlidir. Məqalədə müəllimin peşəkarlıq xüsusiyyətlərindən və bu xüsusiyyətlərin vacibliyindən bəhs edilir.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО УРОВНЯ ПЕДАГОГА

Резюме

Профессиональные качества учителя имеют ряд уникальных особенностей. Учитель – это человек, который развивает всестороннюю личность и выводит ее на уровень личности. Все высокие нравственные ценности, принадлежащие человеку, должны быть в учителе. Помимо передачи знаний, он должен быть ключом к знаниям и наукам и должен учить детей тому, как достигать знаний. В статье говорится о профессиональных характеристиках учителя и значении этих характеристик.

CHARACTERISTICS OF TEACHER'S PROFESSIONAL LEVEL

Summary

The teacher's professional qualities have a number of unique features. A teacher is a person who develops a comprehensive personality and brings it to the level of personality. All the high moral values that belong to a person should be in the teacher. In addition to imparting knowledge, he should be the key to knowledge and sciences, and should teach children how to achieve knowledge. The article talks about the teacher's professional characteristics and the importance of these characteristics.

Açar sözlər: müəllim, şagird, humanist hisslər, humanist dəyərlər, məktəb

Ключевые слова: учитель, ученик, гуманистические чувства, ученик, гуманистические ценности, школа

Key words: teacher, pupil, humanistic feelings, humanistic values, school

Hər bir ixtisasın özünəməxsus xüsusiyyəti vardır ki, onu dərindən bilmədən, həmin ixtisas üzrə savada malik olmadan peşəkar kadr səviyyəsinə

ucalmaq olmaz. Hər bir elm, təhsil müəsisəsinin inkişafı, perspektivi orada çalışan müəllimdən asılıdır. Hətta hər hansı təhsil ocağında savadlı, peşəkar müəllim çalışırsa, bütün valideynlər öz uşaqlarının təhsilini, tərbiyəsini həmin müəllimə ürəklə həvalə edirlər.

Görkəmli Çin mütəfəkkiri Konfutsi yazırdı ki, müəllim və şagird birlikdə boy atırlar. Müəllim öz şagirdlərinə nümunə olmalı, öz biliyini təkmilləşdirməli, ciddiliyi, təmkinliyi ilə seçilməli, şagirdlərin fəallığını inkişaf etdirməli, onlara məntiqli və müstəqil düşünməkdə kömək olmalı, öyrətdiklərini daim təkrar etdirməli, biliklərin möhkəmlənməsinə çalışmalıdır (M.İlyasov, Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri, Bakı; Elm və Təhsil, 2013 səh.41).

Görkəmli Azərbaycan maarifçi pedaqoqu F.Köçərli yazırdı: *“Müəllim məktəbin canı, camaatın çırağıdır. O, öz peşəsini sevməli, şagirdlərini övladı kimi istəməli, xeyir verən biliklər aşılamaqla əhalinin rəğbət və məhəbbətini qazanmalıdır”*. Müəllim nəinki bilik verən, həmçinin təhsil sistemini idarə edən, uşağı şəxsiyyət səviyyəsinə qaldıra bilən tərbiyəçidir. Təhsilin idarə olunmasında və bir çox təhsil layihələrində müəllim rolu mütləq şəkildə vardır. Təhsil üzrə əmrlərdə, sərəncamlarda, qanunlarda müəllimin adı, onun işinin xüsusiyyətləri, mahiyyəti, hüquq və vəzifələri xüsusilə qeyd olunmuşdur. Müəllim işinin əsasını onun yaradıcılığı təşkil etməlidir. Təhsildə innovasiyanı öyrənən, onu qəbul edən, yeniliklərə yenilik qatan müəllim bu gün cəmiyyətdə nüfuzlu olandır.

Təhsilin inkişafı təhsilverənin özündə humanist dəyərləri, humanist yanaşmanı, humanist hissləri formalaşdırmaqla sıx bağlıdır. Əgər biz müəllimin peşə keyfiyyətinin xüsusiyyətindən danışırıqsa, burada təkcə bilik, savad yox, eyni zamanda müəllimə və insana xas humanist dəyərlərdən də danışmalıyıq. Müəllim ilkin olaraq uşaqda dostluq, yoldaşlıq, mərhəmətlilik, vicdanlılıq hissi formalaşdırmalıdır. Əlbəttə sadaladığımız xüsusiyyətlər müəllimin özündə olmalıdır ki, o, uşaqda, şagirddə bunları formalaşdırıb inkişaf etdirə bilsin.

Müəllimin peşə keyfiyyətində humanist hisslər olmalıdır. Onun humanizm dəyərlərin olması yetişdirdiyi şəxsiyyət də humanist dəyərlərə malik olması ilə səciyyələnəcəkdir. Uşaqda milli-mənəvi hisslərin formalaşdırılması, milli şüur, milli özünüdərk kimi keyfiyyətlərin əmələ gəlməsi və inkişafı vacib amillərdəndir. O, uşaqda özgüvən hissi, özünüaktuallaşdırma, özünə arxayınlıq hissi yaratmağı bacarmalıdır.

Müəllim peşəsinin digər xüsusiyyətlərindən biri onun uşağın qəlbinə yol tapmasındadır. Yəni müəllim özünü uşağa sevdirməyi, onun fikirlərinə hörmətlə yanaşmağı, uşaqda öz fikirlərini sərbəst şəkildə söyləməsinə imkan, şərait yaratmalıdır. Uşağın müstəqil fəaliyyətinə imkan verməlidir. O uşaqda cəsarət hissi formalaşdırılmalı, bu işdə insanların fikir və düşüncələrinə hörmətlə

yanaşmaq prinsipini əsas götürməlidir. Müasir dövrdə insan şəxsiyyətinə humanist yanaşma, uşaqyönümlü, şəxsiyyətyönümlülük təhsil təhsilin əsas məqsədlərindən birinə çevrilmişdir. Müəllimin məqsədi işini demokratik prinsiplərə söykənərək qurmaqdır. Müəllim-şagird, müəllim-valideyn prinsipi üzərində qurulan təhsilin səmərəliliyi sonrakı nəsillərin yetişməsində humanist, demokratik ənənələri daha da inkişaf etdirməyə imkan verəcəkdir.

Müasir təhsil sistemində humanistləşdirmə müəllimə yeni tərz, məktəbə yeni ruh vermişdir.

Müəllimin yaradıcı, inkişafetdirici bacarıqlara sahib olması onun yeni bilik əldə etməsinə, çağdaş təhsil sisteminə inteqrasiya edərək yeni fənn proqramlarını mənimsəməsinə geniş imkanlar yaradır. Yenilikçi müəllim olmaq, hərtərəfli dünyagörüşə malik olmaq müəllim əməyinin bəhrəsidir. O öz metodlarını seçərək dərslərini planlaşdırır, dərslərdə uşaqlara, şagirdlərinə necə yanaşacağını əvvəlcədən müəyyən edir. Bu kontekstdə qarşısına çıxan bütün əngəlləri aşmağı, çətinliyə sinə gərməyi müəllim xüsusiyyətlərində əsas və vacib məsələlərdəndir. Müəllimin öz şagirdlərində, yetişdirdiyi nəsillərdə insanlıq xüsusiyyətlərinin nədən ibarət olduğu aşılmalıdır. Yaxşı xarakterə, yüksək mənəvi insani keyfiyyət və xüsusiyyətlərə malik müəllimin yetişdirdiyi nəsil də özü kimi olacaqdır.

Gənc nəslin düzgün yetişməsində müəllimlər uşaqlar da psixoloji-pedaqoji yanaşmanın bütün formalarından istifadə etməlidirlər. Bəzən qarşılaşdığımız çətinliklərin kökündə insanın psixoloji vəziyyətinin yetərli səviyyədə olmamasından irəli gəlir. Bu işdə düzgün psixoloji yanaşma, insan psixologiyasını dərin bilmək, kimə necə yanaşmaq lazımdırsa, elə yanaşılmalıdır. Əgər müəllim uşaqda hər hansı psixoloji gərginlik və yaxud çatışmazlıq hiss edərsə, onu aradan qaldırmağa çalışmalıdır. Bu işdə müəllimin çevik və cəld hərəkət etməsi vacibdir. Müəllim eyni zamanda təşkilatçı olmalı, qərarları düzgün qəbul edib, onu tətbiq etməyi bacarmalıdır. Təşkilatçılıq xüsusiyyətinin olması müəllimin sinfin idarə etməsində də ona və şagirdlərinə kömək edəcəkdir. Müəllimin verdiyi məqsədyönlü qərarlar şagirdin gələcək inkişafına təkan verəcəkdir. Məktəbdə şagirdlərin müxtəlif yaşa və müxtəlif cinsə malik olmasını nəzərə alaraq müəllimdə müşahidəçilik qabiliyyətinin olması vacibdir. Müəllim dərs müddətində şagirdini müşahidə edərək onda olan müsbət və mənfi keyfiyyətləri aşkar etməlidir. O, həm də bərabər tələbkar da olmalıdır. Onun tələbkar olması şagirdi dərslərinə hazır olmasına sövq edir.

Müəllimin digər peşə keyfiyyət və xüsusiyyətləri onun düzlük, doğruluq, uşaqyönümlü, mehriban və səmimi olmasıdır. Nitq, ünsiyyət mədəniyyəti də müəllim xüsusiyyətlərini şərtləndirən amillərdəndir. Müəllim səlis və rəbitəli nitqə malik olmalı, söylədiyi fikri geniş izah edərək şagirdə başa salmalıdır. Öz üzərində düşən işi başqalarına tapşırırmamalıdır.

Pedaqoji prosesdə müəllim-şagird münasibətlərində sosial-emosional münasibətlər də gözlənilməlidir. Müəllim şagirdləri ilə mehriban, səmimi olmalı, onlara qarşı diqqət və qayğı göstərməlidir. Onların dərdinə şərik çıxmağı bacarmalıdır. Müəllimin etik mədəniyyəti uşaqların bir-biri ilə mədəni davranış qaydalarına əməl etməsinə səbəb olan amillərdəndir. O, hərəkətlərində müəyyən qaydalara əməl etməyi bacarmalıdır. Hörmət və tələbkarlıq prinsipinə əməl etməlidir.

Müəllimin nüfuzu böyük tərbiyəvi gücə malikdir. Hələ XIX əsrdə böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski yazırdı ki, “Tərbiyəçinin şəxsiyyətinin cavan ruha olan təsiri elə bir tərbiyə qüvvəsidir ki, onu nə dərs kitabları ilə, nə əxlaqi nəsihətlərlə, nə də cəza, mükafat sistemi ilə əvəz etmək olar. Əlbəttə, müəssisənin ruhunun da böyük əhəmiyyəti vardır, lakin bu ruh kağızlar üzərində yaşamır, əksinə müəllimlərin əksəriyyətinin səciyyəsinə yaşayır və oradan da tərbiyə edənlərin səciyyəsinə keçir” [4, s.39].

Ədəbiyyat

1. *Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, Bakı çap evi, 2009.*
2. *M.İlyasov, Müəllimin pedaqoji ustalığı, Bakı, Elm və Təhsil, 2013.*
3. *M.İlyasov, Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri, Bakı, Elm və Təhsil, 2018.*
4. *K.D.Uşinski, Seçilmiş pedaqoji əsərləri, Bakı - 1961.*

Ə.Ə.Qurbanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
esmer_qurbanova01@mail.ru

MÜASİR DÖVRDƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İŞİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycanda məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin işinin təkmilləşdirilməsi məsələsi ətraflı şəkildə müzakirə edilir. Təhsil sahəsindəki inkişaf və mədəniyyət prioritetləri daxilində vacib olan bu məsələ təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, müəssisələrin effektivliyinin artırılması və təhsilalanların daha yaxşı təlim-təhsil almasını təmin etmək məqsədilə strukturlu dəyişikliklərin edilməsini əhatə edir. Məqalə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsindən, təhsil proqramlarının yenilənməsinə, təlim metodologiyasının inkişafından, idarəetmə strukturlarının təkmilləşdirilməsinə, tədris işçilərinin inkişafına, təhsilalanların müşahidəsinə və təhsil-təcrübə əməkdaşlığına qədər bir çox vacib addımları əhatə edir. Bu addımların həyata keçirilməsi Azərbaycan məktəbəqədər təhsil sisteminin müasir tələblərə cavab verən, daim inkişaf edən və yeniliklərə açıq bir şəkildə davam etməsini təmin edir.

РАБОТА ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД УЛУЧШЕНИЕ

Резюме

В данной статье подробно рассматривается вопрос совершенствования работы дошкольных образовательных учреждений в Азербайджане. Этот вопрос, важный в рамках приоритетов развития и культуры в сфере образования, предполагает проведение структурных изменений с целью повышения качества образования, повышения эффективности учреждений, обеспечения более качественной подготовки студентов. В статье рассмотрено множество важных шагов: от расширения сферы деятельности дошкольных образовательных учреждений, обновления образовательных программ, разработки методики преподавания, совершенствования структур управления, развития педагогических кадров, наблюдения за учащимися и учебно-практического сотрудничества. Реализация этих шагов гарантирует, что система дошкольного образования Азербайджана отвечает современным требованиям, постоянно развивается и продолжает быть открытой для инноваций.

THE WORK OF PRE-SCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE MODERN PERIOD IMPROVEMENT

Summary

This article discusses in detail the issue of improving the work of preschool educational institutions in Azerbaijan. This issue, which is important within the priorities of development and culture in the field of education, involves making structural changes in order to improve the quality of education, increase the efficiency of institutions, and ensure that students receive better training. The article covers many important steps, from expanding the scope of preschool educational institutions, updating educational programs, developing teaching methodology, improving management structures, developing teaching staff, observing learners, and educational-practice cooperation. The implementation of these steps ensures that the Azerbaijani preschool education system meets modern requirements, is constantly developing and continues to be open to innovations.

Açar sözlər: məktəbəqədər təhsil, təhsilin inkişafı, təhsilin keyfiyyəti

Ключевые слова: дошкольное образование, развитие образования, качество образования

Key words: preschool education, development of education, quality of education

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin işinin təkmilləşdirilməsi məsələsi təhsil sahəsindəki inkişaf və mədəniyyət prioritetləri daxilində vacib bir mövzudur. Bu, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, müəssisələrin təhsil prosesində effektivliyinin artırılması, təhsilalanların daha keyfiyyətli şəkildə təlim-təhsil almasını təmin etmək üçün strukturlu dəyişikliklər daxilində inkişaf proseslərinin həyata keçirilməsi deməkdir. Məktəbəqədər təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, təhsil prosesində effektivliyinin artırılması və təhsilalanların daha keyfiyyətli təlim-təhsil almasının təmin edilməsi üçün strukturlu dəyişikliklərə ehtiyac olduğunu vurğulayır.

Mövcud ədəbiyyatlarda Azərbaycan məktəbəqədər təhsil sistemində aparılan yeniliklərdən, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün göstərilən nailiyyətlərdən və beynəlxalq əməkdaşlıq mövzusunda qeyri-formal peşə hazırlığı kontekstində gələcək nailiyyətlərdən danışılır. Bu məqsədlə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin işinin təkmilləşdirilməsi üçün bir neçə vacib addımlar aşağıda verilmişdir:

1. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi: Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, təhsilalanların daha geniş sahələrdə təhsil almaq imkanını artırmaq və təhsilin əlçatanlığını genişləndirmək məqsədlə aparılan bir prosesdir. Nəzərə alaq ki, məktəbəqədər təhsil sahəsində keçirilən islahatlar, layihələr, tədbirlər

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazandığı ildən sonrakı dövrə təsadüf edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi Proqramı (2007-2010-cu illər)” çərçivəsində məktəbəqədər təhsil sahəsində əsaslı şəkildə dəyişikliklər edilmişdir [2].

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında ölkə üzrə azyaşlı uşaqların məktəbəqədər qəbul səviyyəsinin Avropa standartlarına yüksəldilməsi əsas məqsəd kimi özündə əks etdirilir [2]. Bunun üçün isə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayının artırılması, onların şəraitinin və infrastrukturunun optimallaşdırılması, həmçinin məktəbəqədər təhsil sahəsi üzrə icma və ailə tipli müəssisələrin yaradılmasına və inkişafına xüsusi yer verilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” sənədində də məktəbəqədər təhsilin inkişafına yönəlmiş bir çox hədəflər qeyd edilir. UNICEF və Avropa Birliyinin maliyyə dəstəyi ilə 3-5 yaşlı uşaqların icma əsaslı məktəbəqədər təhsilə cəlb olunması layihəsinə başlanılmışdır. Hal-hazırda Azərbaycanda 1825 uşaq bağçası var. Onlardan 1692-i dövlətə məxsusdur və orada 126 mindən çox uşaq təhsil-tərbiyə alır. 133 uşaq bağçası isə özəl olaraq fəaliyyət göstərir. Orada isə 5124 uşaq tərbiyə alır [1]. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin əhatə dairəsini genişləndirmək, təhsilalanlara daha çox imkan vermək və onların peşəkar həyatlarına hazırlanmalarına kömək etmək üçün əhəmiyyətli bir addımdır.

2. Təhsil proqramının (kurikulumun) yenilənməsi və inkişafı: Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təhsil proqramının yenilənməsi və inkişafı təhsilin effektivliyini artırmaq, müasir təhsil tələblərə cavab verən təhsil proqramı (kurikulumla) təmin etmək və təhsilalanların yetərli hazırlığı üçün zəruri olan bir prosesdir. Proqram tərtibatı və inkişafında müasir təhsil tələblərinə uyğunluq vacibdir. İş sahələrinin dəyişməsi, texnologiyaların inkişafı və müxtəlif məsələlərə cavab verə bilmək üçün proqramların yenilənməsi vacibdir.

Azərbaycanda məktəbəqədər təhsil proqramlarının yenilənməsi son dövrlərdə böyük bir önəm verilən məsələdir. Bu yenilənmələr, müasir təhsil anlayışına uyğun olaraq təcrübəyə, araşdırmalara, müəllimlərin, və valideynlərin fikirlərinə əsaslanır. Təhsil proqramı (kurikulumda) yer alan təhsil standartları tədris məzmununu, təhsilin məqsəd və nailiyyətlərini göstərən əsas sənədlərdən biridir. Bu standartlar, əsasən, müasir dövrə uyğun və daim inkişaf edən bir cəmiyyət üçün tələb edilən bilik, bacarıq və keyfiyyətləri əhatə edir. Yenilənmiş proqramlar peşəkar təhsil, elmi araşdırmalar və müasir texnologiyalara uyğunlaşma kimi faktorları nəzərə alaraq hazırlanır. Bu proqramlar müxtəlif məzmun, yanaşmalar və tədris

metodları təqdim edir və öyrənənlərin fərdi inkişafını, tədqiqat bacarıqlarını və problemləri həll etmə bacarıqlarını dəstəkləyir. Təhsil proqramlarının inkişafı uşaqları müasir dünyanın tələblərinə uyğun şəkildə hazırlamağa kömək edir və onları inkişaf etdirən, tədqiq edən və problem həll etməyə yönəldən bir tədris məzmunu ilə təmin edir. Bu, Azərbaycanın təhsil sistemində daimi bir inkişaf və yeniliklərin əsasını təşkil edir.

3. Təlim metodologiyasının inkişafı: Təlim metodologiyasının inkişafı təhsil prosesinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, öyrənmə nəticələrini artırmaq və müasir təhsil tələblərinə cavab vermək məqsədilə aparılan bir prosesdir. Bu, təlimin təşkilatı, tədris və öyrənmə proseslərinin idarə edilməsi, tədris metodları və texnologiyaları ilə bağlı strateji və praktik tətbiqinin sistematik inkişafını ifadə edir.

Təlim metodologiyasının inkişafı müxtəlif sahələrdə tədqiqat, təlim, təcrübə və təlim materiallarının təhlilinə əsaslanır. Bu, müasir təhsil tələblərini nəzərə alaraq, tədris məzmununun formasını, tədris strategiyalarını, öyrənmə proseslərinin təşkilini və dərslərin effektivliyini təmin edir. Təlim metodologiyasının inkişafı tədris prosesinin effektivliyini və keyfiyyətini artırmaq, müasir tələblərə cavab vermək və öyrənənlərin təcrübəsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə atılan addımlardan biridir. Bu proses təhsil müəssisələrinin inkişafında əsas rol oynayır və müəllimlərin, pedaqoqların və idarəçilərin mütəmadi olaraq təlim və inkişafı ilə bağlıdır.

4. İdarəetmə strukturu: İdarəetmə və quruluş strukturlarının nəzərdən keçirilməsi və təkmilləşdirilməsi vacib addımlardan biridir. Effektiv idarəetmə strukturları təhsilin keyfiyyətini və təhsil prosesinə olan inamsızlığını yaxşılaşdırmağa kömək edir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin idarəetmə strukturunda əsas yeri müəssisənin ümumi rəhbərliyini aparan müdir tutur. Müdir müəllimlərlə qarşılıqlı münasibətlərini inkişaf etdirmək və müəssisənin bütün fəaliyyətinə rəhbərlik etmək üçün məsuliyyət daşıyır. Məktəbəqədər təhsil müəssisənin effektiv şəkildə idarə edilməsini təmin edir, təhsilənlərin və müəssisə əməkdaşlarının müvəffəqiyyəti, təhsilin keyfiyyətləri və təhsilənlərin rahatlığı üçün tədbirlərin görülməsini təmin edir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin idarəedilməsində aşağıdakı bəzi nüanslar nəzərə alınır:

✓ Strateji planlaşdırma: Müəssisənin uzunmüddətli və qısa müddətli məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi və bu məqsədlərin nailiyyəti üçün tədbirlərin planlanması;

✓ İnsan resurslarının idarəedilməsi: İşçilərin işə qəbulu, işçilərin təlimi və inkişafı, performans nəzarəti və əməkdaşlar arasında effektiv kommunikasiya;

✓ Maliyyə idarəetməsi: Bütçəyə nəzarət, maliyyə nəzarəti, maliyyə hesabatları və maliyyə strategiyasının tərtibi;

✓ Təhsilalanların təhlükəsizliyi: Təhsilalanların sosial və psixoloji dəstəyi, sağlamlığı, müəssisədə rahat və təhlükəsiz şəraitdə təhsil almaqları üçün şəraitin təşkili;

✓ Mətbuat və kommunikasiya: Müəssisənin ictimaiyyətə açıqlığının təmin edilməsi və mətbuatla əlaqə.

Bu məsələlər məktəbəqədər təhsil müəssisənin inkişafını, təhsilalanların və işçilərin müvəffəqiyyətini təmin edir və ətraf mühitlə əlaqələrini dəstəkləyir.

5. Təlim-tədris işçilərinin inkişafı: Tədris işçilərinin və idarəçilərin təlimi və inkişafı üçün layihələr, təlimlər və proqramlar təşkil edilir. Onların öz ixtisaslarında və tədris prosesindəki bacarıqlarda təkmilləşməsi tələb olunur. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin müəllimlərinin peşəkar inkişafı tək-cə fərdi proses deyil, həm də məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin mədəniyyətini dəyişdirən və təhsil prosesinin bütün iştirakçılarını əhatə edən bir prosesdir.

Azərbaycanda məktəbəqədər təhsil müəssisələrində müəllimlərin təlimlərə cəlb edilməsi ölkədə təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, müasir təhsil tələblərinə cavab vermək və peşəkar hazırlığı artırmaq məqsədilə vacibdir. Müəllimlərin peşəkar inkişafı üçün peşəkar təlim proqramları təşkil edilir. Bu proqramlar müəllimlərin pedaqoji bacarıqlarını və təlim metodologiyasını artırmaq, müasir təhsil texnologiyalarına uyğunlaşmaq və təhsil prosesində daha effektiv olmaq üçün nəzərdə tutulur.

Xarici təcrübəyə nəzər salsaq, görərik ki, Avropa ölkələrində məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin müəllimlərinin peşəkar hazırlığı onlara ilkin hazırlığın verilməsini, onların peşəkarlığının asanlaşdırılmasını və müəllim peşəsinin karyera inkişafı və sosial statusunun artırılması üçün nəzərdə tutulur. Həmçinin, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlərin təhsili mütəmadi olaraq müasir tələblərə uyğunlaşdırılır. Qeyd edilir ki, dörd əsas sahədə mühüm dəyişikliklər baş verir: peşə hazırlığının üç pilləli ali təhsil sistemində uyğunlaşdırılması (bakalavr pilləsi – magistratura – doktorantura); Avropa kvalifikasiya çərçivəsinə uyğun standartların tətbiqi ilə ali təhsildə keyfiyyətin təmin edilməsi; Avropa ölkələrində müxtəlif ali təhsil müəssisələri tərəfindən təklif olunan ixtisasların və təhsil müddətlərinin tanınması; həm formal, həm də qeyri-formal peşə hazırlığı kontekstində ali təhsildən sonrakı təhsil sistemində məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin müəllimlərinin peşəkar inkişafı və karyera yüksəlişi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasından ibarətdir [4].

6. Təhsilalanların müşahidəsi: Gələcəyimiz olan uşaqların məktəbəqədər təhsil müəssisələrində keyfiyyətli təhsil almalarını təmin etmək üçün müşahidə fəaliyyətləri həyata keçirilir. Bu, tələbələrin öyrənmə prosesini daha yaxşı anlamağa və təkmilləşdirməyə kömək edir. Təhsilalanların müşahidəsi onların təhsil və öyrənmə prosesindəki məhsuldarlığını və nailiyyətlərini qiymətləndirmək məqsədi ilə aparılan bir prosesdir. Bu proses öyrənənlərin

məlumat və bacarıqlarını ölçmək, onların müxtəlif mövzularda olan məharətlərini və inkişaf səviyyələrini qiymətləndirmək üçün bir neçə fərqli metod və alətlərdən istifadə edir. Müəllimlər öyrənənlərin təlim-tərbiyə prosesindəki iştirakını, iştirak səviyyəsini, səs-küyünü və işləri zamanında tamamlamaq kimi əlavə parametrləri də müşahidə zamanı qiymətləndirir. Uşaqların davranışları, əməkdaşlıq, məsuliyyət və digər sosial bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün özəl metodlar və alətlər istifadə olunur.

7. Təhsil-təcrübə əməkdaşlığı: Məktəbəqədər təhsil müəssisələri və iş sahələri arasında əməkdaşlığı dəstəkləyən proqramların və təcrübə mübadilələrinin təşkil edilməsi təhsilçilərin müasir tələblərə uyğun təhsil almasına və məktəb həyatına hazırlaşmasına kömək edir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlıq təhsil sahəsində məqsədəuyğun təşkilatlar arasında əlaqələrin və iş birliyinin inkişafı və gücləndirilməsi məqsədi ilə aparılan bir prosesdir. Bu əməkdaşlıq müxtəlif müəssisələrin və paytaxt, bölgə və beynəlxalq təşkilatların birgə fəaliyyəti və təcrübəsinin paylaşılması yolu ilə mümkündür. Təhsil-təcrübə əməkdaşlığının mühüm faydaları və sahələri aşağıdakı verilmişdir:

✓ Təcrübə paylaşımı: Bir məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin uğurlu tədqiqat nəticələrini və təlim praktikalarını digər müəssisələrlə paylaşmağı və müxtəlif fəaliyyətlərdən alınan təcrübənin paylaşılması ilə hər iki tərəfə də fayda verir.

✓ Təlim inkişafı: Əməkdaşlıq, müxtəlif müəssisələr arasında təlim proqramlarının və təlim materiallarının mübadiləsi ilə təlimin keyfiyyətini artırır.

✓ Rəqabət yaratmaq: Əməkdaşlıq müəssisələrin özündə tədqiqat, inkişaf və təlimin inkişafına daha çox fokuslanmağı və bu sahədəki rəqabət üstünlüyünü artırmağı təmin edir.

✓ Təlim materiallarının paylaşılması: Təlim materiallarının və resursların mübadiləsi və paylaşılması yolu ilə təhsil prosesinə daxil edilən texnologiyaların və materialların artmasına kömək edir.

✓ Beynəlxalq təcrübədən istifadə: Beynəlxalq təcrübə və təcrübələrə əlavə olaraq, digər ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların təhsil sahəsində göstərdikləri nailiyyətlərdən istifadə etmək.

✓ Məlumat mübadiləsi: Əməkdaşlıq müəssisələrin təhsil sahəsində yeni inkişaf, yeniliklər və müasir məqalələrin və fərqli informasiya mənbələrinin mübadiləsini təmin edir.

Bu əməkdaşlıq formaları məktəbəqədər təhsil müəssisələri arasında təcrübə və resursların optimal istifadəsini təmin edir və təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Bu addımların həyata keçirilməsi məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin işinin təkmilləşdirilməsi üçün əsaslı bir yolla təmin edilmişdir.

Nəticə olaraq, bu məqalə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin effektivliyini artırmaq və öyrənənlərin daha yaxşı təhsil almaq imkanlarını təmin etmək üçün vacib addımların atılmasının vacibliyini vurğulayır. Bu addımlar təhsil sahəsində inkişaf və mədəniyyət prioritetlərinin dəyərləndirilməsini və təkmilləşdirilməsini təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. <https://edu.gov.az/az/preschool-education>
2. Ələddinqızı Nəzakət (2014). *Məktəbəqədər təhsil Azərbaycan dövlətinin təhsil siyasətində prioritet sahədir.* <http://www.anl.az/down/meqale/ses/2014/avqust/388004.htm>
3. Manzura, A. (2023). Improving the methodology of teaching the subject of preschool education management. *Open Access Repository*, 4(3), 561-567.
4. Melnyk, N., Maksymchuk, B., Gurevych, R., Kalenskyi, A., Dovbnya, S., Groshovenko, O., & Filonenko, L. (2021). The establishment and development of professional training for preschool teachers in Western European countries. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 13(1), 208-233.
5. Vujičić, L., & Čamber Tambolaš, A. (2017). Professional development of preschool teachers and changing the culture of the institution of early education. *Early Child Development and Care*, 187(10), 1583-1595.

G.V.Cəbraylova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
cebrayilovagulnare1801b@gmail.com

STEAM YANAŞMASI İLƏ HAZIRLANMIŞ BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNİN ŞAĞİRDlərƏ TƏSİRİ

Xülasə

Dərs biologiya və STEAM fənlərini bir araya gətirərək şagirdlərin yaradıcı təfəkkür bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Bu dərsdə şagirdlər bioloji prinsipləri dərk edərək insan əlinin anatomiyasını öyrənirlər və bu bilikləri mühəndislik prinsipləri ilə birləşdirərək model robot əli dizayn edirlər. Şagirdlər hüceyrə biologiyası və insan anatomiyası kimi bioloji mövzuları araşdırarkən əlin mexaniki quruluşunu anlamaq üçün STEAM bacarıqlarından istifadə edirlər. Qruplarda işləyərək müxtəlif dizayn ideyaları hazırlayırlar və bu ideyaları həyata keçirirlər. Bu proses zamanı şagirdlər STEAM fənləri əsasında müxtəlif bacarıqlardan istifadə etməyə və inkişaf etdirməyə həvəsləndirilir.

Dərsin sonunda şagirdlər əldə etdikləri nəticələrlə biologiya və STEAM sahələrində əhəmiyyətli irəliləyişlər qət edirlər. Onlar həm biologiya, həm də mühəndislik fənlərində yeni bacarıqlar əldə etməklə yaradıcı təfəkkür və problem həll etmə qabiliyyətlərini gücləndirirlər. Bu dərs şagirdlərə biologiya və STEAM sahələri arasındakı əlaqəni daha dərinlən başa düşməyə və öz istedadlarını kəşf etməyə imkan verir.

ВЛИЯНИЕ УРОКОВ БИОЛОГИИ, ПРОВЕДЕННЫХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПОДХОДА STEAM НА УЧАЩИХСЯ

Резюме

Урок направлен на развитие навыков творческого мышления учащихся путем объединения предметов биологии и STEAM. На этом уроке учащиеся изучают анатомию человеческой руки, понимая биологические принципы, и объединяют эти знания с инженерными принципами для разработки модели роботизированной руки. Учащиеся используют навыки STEAM, чтобы понять механику работы рук, изучая биологические темы, такие как клеточная биология и анатомия человека. Работая в группах, они разрабатывают различные дизайнерские идеи и реализуют эти идеи. В ходе этого процесса учащимся предлагается использовать и развивать различные навыки, основанные на предметах STEAM.

По итогам урока учащиеся добиваются значительных успехов в области биологии и STEAM в своих результатах. Они укрепляют свое творческое мышление и способности к решению проблем, приобретая новые навыки как в биологии, так и в инженерии. Этот урок позволяет учащимся углубить

понимание связи между биологией и областями STEAM и раскрыть свои таланты.

THE EFFECT OF BIOLOGY LESSONS PREPARED USING STEAM APPROACH ON STUDENTS

Summary

The lesson aims to develop students' creative thinking skills by combining biology and STEAM subjects. In this lesson, students learn the anatomy of the human hand by understanding biological principles and combine this knowledge with engineering principles to design a model robotic hand. Students use STEAM skills to understand the mechanics of the hand while exploring biological topics such as cell biology and human anatomy. Working in groups, they develop different design ideas and implement these ideas. During this process, students are encouraged to use and develop various skills based on STEAM subjects.

At the end of the lesson, students make significant progress in the fields of biology and STEAM with their results. They strengthen their creative thinking and problem-solving abilities by acquiring new skills in both biology and engineering. This lesson allows students to deepen their understanding of the connection between biology and STEAM fields and to discover their talents.

Açar sözlər: *STEAM inteqrasiyası, fənlərarası öyrənmə, biologiya, insan anatomiyası, robot əl, mühəndislik prinsiplər*

Ключевые слова: *интеграция STEAM, междисциплинарное обучение, биология, анатомия человека, роботизированная рука, инженерные принципы*

Key words: *STEAM integration, interdisciplinary learning, biology, human anatomy, robotic hand, engineering principles*

Müasir təhsil sistemi şagirdlərin çoxölçülü təfəkkür bacarıqlarının və problem həll etmə bacarıqlarının inkişafına diqqət yetirir. Bu kontekstdə STEM (Elm, Texnologiya, Mühəndislik, Riyaziyyat) fənlərinə maraq və əhəmiyyət artır. Ancaq son illərdə bu sahələrə İncəsənətin də əlavə olunması ilə STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) anlayışı meydana çıxdı. STEAM yanaşması şagirdlərə təkcə elmi və texniki biliklər əldə etməyə deyil, həm də yaradıcılıq və bədii qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə imkan verir.

Biologiya təbiəti və insan bədəninin işini başa düşmək haqqında kritik məlumat versə də, STEAM yanaşması bu biliklərdən şagirdlərin yaradıcı düşünmə bacarıqlarını və texnoloji qabiliyyətlərini inkişaf etdirməsinə kömək etmək üçün istifadə edir. Bu birləşmə nəzəri bilikləri biologiya dərslərində praktik tətbiqlərlə dəstəkləməklə şagirdlərə daha effektiv öyrənmə təcrübəsi təqdim edə bilər.

STEAM şagirdləri müxtəlif fənlər üzrə əlaqələri müəyyən etməyə, hərtərəfli öyrənməyə təşviq edir, nəticədə fənləri daha dolğun qavrayırlar. Bu

multidissiplinar yanaşma şagirdlərə məlumatlarının real dünyada necə tətbiq oluna biləcəyini anlamağa kömək edir. İncəsənət və dizayn düşüncəsinin STEAM mövzularına inteqrasiyası həm də yaradıcılığı və yeniliyi təşviq edir. Şagirdlər yaradıcı düşünməyə, çoxsaylı ideyaları nəzərdən keçirməyə düşünməyə həvəsləndirir. STEAM təhsili təcrübələr, layihələr və dizayn problemləri kimi təcrübi fəaliyyətlər vasitəsilə praktiki öyrənməni vurğulayır. Bu dərslər nəinki şagirdlərin fəallığını artırır, həm də sinifdən kənarında tətbiq oluna biləcək praktiki bacarıqların formalaşmasına kömək edir. STEAM fəaliyyətləri uşaqları məlumatları qiymətləndirməyə, sübutları qiymətləndirməyə və mürəkkəb məsələləri həll etməyə sövq etməklə, onları tənqidi düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Bu, akademik və peşəkar uğur üçün vacib olan tənqidi təfəkkür, məntiqi düşünmə və sistemli problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Əməkdaşlıq və ünsiyyət bir çox STEAM təşəbbüslərinin vacib komponentləridir, çünki onlar əməkdaşlığı və yaxşı ünsiyyəti təşviq edir. Əməkdaşlıq vasitəsilə şagirdlər digər nöqtəyi-nəzərləri qiymətləndirməyi və fikir mübadiləsi aparmağı öyrənir, onları iş yerinin əməkdaşlıq xarakteri üçün hazırlayırlar. STEAM obyektivi vasitəsilə biologiyanın bu bir çox sahələrini araşdırdıqdan sonra şagirdlər həyatın mürəkkəb şəbəkəsini və zamanın bioloji sistemlərə böyük təsirini daha yaxşı başa düşürlər. Onlar faktları araşdırdıqca tənqidi düşünmə bacarıqları, mürəkkəb anlayışları sənət vasitəsilə ifadə etdikcə yaradıcılıq və təbiət aləminin möcüzələrini kəşf etdikcə heyran qazanırlar. STEAM əsaslı biologiya təhsili şagirdlərə daim dəyişən dünyada naviqasiya etmək üçün lazım olan məlumat və bacarıqları təmin edir, eyni zamanda elmi tədqiqatların və innovasiyaların inkişafına töhfə verir. STEAM təhsili uşaqlara öz maraqlarına uyğun olan mənalı layihələr üzərində işləməyə imkan verməklə, onların öyrənmə yolunda həvəsləndirərək onlara səlahiyyət və sahiblik aşılayır. STEAM təhsili şagirdləri XXI əsrdə uğur qazanmaq üçün tələb olunan bilik və məlumatlarla təmin etməklə gələcəyə hazırlayır. O, bütün fonlardan olan uşaqların iştirakını təşviq etməklə elmə, texnologiyaya və incəsənətə müxtəlif töhfələri vurğulayaraq müxtəlifliyi və inklüzivliyi təşviq edir. Bundan əlavə, bir çox STEAM layihələri real dünya problemlərini həll edir, ekoloji və sosial məlumatlılığı artırır və uşaqları öz icmalarında dəyişiklik etməyə həvəsləndirir. Ümumilikdə, STEAM metodu uşaqları tənqidi düşüncə, yaradıcı problem həll edən və global miqyasda iştirak edən vətəndaş olmaq üçün gücləndirməklə onları dəyişdirir. Elm, texnologiya, mühəndislik, incəsənət və riyaziyyatı birləşdirən STEAM təhsili uşaqları ömür boyu təhsilə, yaradıcılığa və cəmiyyətə əhəmiyyətli töhfələrə hazırlayır. STEAM bizə həm də bədənimizin fiziologiya və qocalma baxımından zamanla necə inkişaf etdiyini anlamağa kömək edə bilər. Biz qocalmanın molekulyar mexanizmlərini araşdırmaq üçün texnologiyanın gücündən istifadə edərək tədqiqatlar aparırıq və bir az

yaradıcılıqla, qocalmağın nə demək olduğunu və zamanın keçməsi ilə necə mübarizə apara biləcəyimizi araşdırırıq. STEAM biotexnologiya və genetik mühəndisliyi inkişaf etdirməyə də kömək edir. Hüceyrələrin zamanla necə dəyişdiyini və təkamül etdiyini görərək, genetik dəyişiklikləri sınaqdan keçirmək olar. Mühəndislər bu prosesləri optimallaşdırmaqda, biologiyanın gücündən daha böyük fayda əldə etmək üçün yeni üsullar kəşf etməkdə bizə kömək edirlər. Davranış biologiyasını və etologiyasını da misal çəkmək olar. Burada heyvanların zamanla necə uyğunlaşdığına və qarşılıqlı əlaqəsinə baxaraq müşahidə və araşdırma vasitəsilə biz heyvanların davranışı və ona təsir edən təkamül amilləri haqqında öyrənə bilərik. Biologiya sinif otaqları elm, texnologiya, mühəndislik, incəsənət və riyaziyyatı birləşdirərək zəngin kəşf yerinə çevrilir. Biz STEAM-lə sadəcə həyatı öyrənmirik, biz zamanın və təkamülün sirlərini aqlımızı, duyğularımızı və təsəvvürlərimizi ovsunlayan üsullarla yaşayırıq, onları dərk edib öyrənirik.

Bu tədqiqatın biologiya dərslərinin STEAM metodologiyası ilə birləşməsinin şagirdlərin öyrənmə təcrübələrinə müsbət təsirlərini vurğulamaq məqsədi daşdığı ifadə edilməklə, biologiya dərslərində yeni yanaşmanın əhəmiyyəti vurğulanacaqdır.

Robot Əl hazırlanması üçün 5E dərslərində biologiya dərslərinin tətbiqinə baxaq:

Dərslərin məqsədi: Bu dərslər şagirdlərə biologiya dərslərində öyrəndikləri biliklərdən istifadə edərək robot əl dizayn etdirərək STEAM bacarıqlarını tətbiq etmək məqsədi daşıyır. Dərslər biologiya, texnologiya, mühəndislik, incəsənət və riyaziyyat fənlərini bir araya gətirərək şagirdlərin çoxyönlü təfəkkür və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır.

Dərslərin mərhələləri:

1. Cəlb etmə (Engage):

Şagirdlərə hüceyrə biologiyası və insan əlinin anatomiyası haqqında əsas məlumatlar verilir. Bura hüceyrə quruluşu, orqanoid funksiyaları və əlin komponentləri kimi mövzular daxildir. Şagirdlərə əlin anatomiyasını anlamağa kömək etmək üçün interaktiv əl modelləşdirmə və toxunma hissi məşqləri verilir.

2. Araşdırma (Explore):

Müəllim bu mərhələdə şagirdlərə kömək edir və təlimat verir. Müəllim, şagirdlərə əlin anatomiyasını və bioloji prinsiplərini anlamaqda kömək edir və onları robot əl dizaynlarını inkişaf etdirmək üçün yaradıcı yollar tapmaqda istiqamətləndirir. Müəllim həmçinin, lazımi texniki və material resurslarını təmin edərək şagirdlərin layihələrini həyata keçirmələrinə yardım edir. Bu, şagirdlərin yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirmələrinə kömək edir və onların daha effektiv bir şəkildə öyrənmələrini təmin edir.

3. İzahetmə (Explain):

Müəllim hüceyrə biologiyası və əl anatomiyası haqqında daha ətraflı izah edir. Şagirdlərə əl oynaqlarının və əzələlərinin fəaliyyəti ilə bağlı əsas anlayışlar izah edilir və onların necə işlədiyini barədə məlumat verilir.

4. Dərinləşdirmə (Elaborate):

Şagirdlər dizaynlarını həyata keçirmək üçün müxtəlif materiallarla və alətlərlə təmin olunurlar. Şagirdlər əlin mexaniki strukturunu yaradır və funksional dizayn tətbiq edirlər. Bu prosesdə şagirdlərin mühəndislik bacarıqları ilə əlin anatomiyası arasında əlaqə yaratması gözlənilir.

5. Təqdimat və qiymətləndirmə (Evaluate):

Şagirdlər öz dizaynlarını sifə təqdim edir və digər şagirdlərin dizaynlarını qiymətləndirirlər. Bu prosesdə məqsəd şagirdlərin dərslər üçün uğurlu olub-olmadığını qiymətləndirmək və gələcək dərslər üçün rəy bildirməkdir. Müəllim dərslər prosesində şagirdlərin iştirakını və öyrənməsini qiymətləndirir. Bu qiymətləndirmə şagirdlərin STEAM bacarıqlarını və bioloji anlayışlarını necə inkişaf etdirdiyini müşahidə edir.

Şagirdlərin iştirakı və əməkdaşlığı dərslər üçün təsir etdi. Qruplarda işləyərək, onlar müxtəlif dizayn ideyaları yaratdılar və bu ideyaları həyata keçirmək üçün birlikdə çalışdılar. Hər bir şagird əlin mexaniki quruluşunu anlamaq və funksional dizayn yaratmaq üçün fəal şəkildə çalışdı. Bu dərslər şagirdlərə öz istedadlarını kəşf etmək və yaradıcı təfəkkür bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı verdi. Bu, həm də onlara elmi və texnoloji məsələləri anlamağa və tətbiq etməyə kömək etdi. Gələcəkdə oxşar dərslərin təkrarlanması şagirdlərə STEAM sahələrində daha da irəliləməyə və özlərini daha da təkmilləşdirməyə kömək edəcək.

Robot Əl Dizayn dərsləri şagirdlərin biologiya və mühəndislik fənlərini bir araya gətirərək yaradıcı düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verdi. Dərslər boyu şagirdlər insan əlinin anatomiyasını başa düşdülər və bu bilikləri robot əlinin dizaynı prosesində tətbiq etdilər. STEAM yanaşması şagirdlərə biologiya dərslərində daha effektiv öyrənmək imkanı verir və onları elmin real dünya tətbiqləri ilə əlaqələndirir. İncəsənət, texnologiya, mühəndislik, riyaziyyat və biologiya fənlərinin inteqrasiyası şagirdlərin çox yönlü düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və onları gələcək problem həllediciləri kimi hazırlayır. Buna görə də, biologiya dərslərində STEAM yanaşmasının müsbət təsirləri getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Nadelson, L. S., & Jordan, S. A. (2012). STEAM: Using the Arts to Train Well-Rounded and Creative Scientists. *Leonardo*, 45(2), 192-193.
2. Vartuli, S., & Fisch, S. M. (2018). STEAM Education: An Overview of Creating a Model of Integrative Education. *The STEAM Journal*, 4(3), 1-9.

3. Zembylas, M. (2019). *Science Education and STEAM: Finding the Right Balance. European Journal of STEM Education, 4(1), 1-6.*
4. Yaman, S. (2017). *Fen Bilimleri ve STEM Alanında Yaratıcı Düşünme Becerilerinin Geliştirilmesi. Pegem Akademi.*
5. Arslan, M. M. (2018). *STEM Eğitimi ve Fen Bilgisi Öğretmenlerinin STEM Eğitimi Hakkındaki Görüşleri. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 33(1), 133-149.*

D.İ.Dəmirli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
damirlidunya12@gmail.com

TEST TAPŞIRIĞININ MODELLEŞDİRİLMƏSİNƏ MÜASİR YANAŞMALAR

Xülasə

Məqalədə pedaqoji testlərə olan tələblərin tərkibi, onların etibarlılıq və effektivlik göstəriciləri ilə ifadə olunan əsas xüsusiyyətləri təqdim olunur, həmçinin onların mahiyyəti açılır. Bundan əlavə, şagirdlərin bilik səviyyəsinin testlər vasitəsilə qiymətləndirilməsinin əsas üstünlükləri və çatışmazlıqları formalaşdırılır. Pedaqoji testlərin işlənməsinin əsas mərhələləri verilmişdir. Əldə edilən nəticələrə əsasən belə bir qənaətə gəlinib ki, müasir pedaqoji texnologiyalardan və elektron təhsil resurslarından istifadə şəraitində test imtahanı şagirdlərin bilik səviyyəsinin monitorinqinin səmərəli formalarından biri, testin özü isə obyektiv metoddur.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К МОДЕЛИРОВАНИЮ ТЕСТОВЫХ ЗАДАЧ

Резюме

В статье представлен состав требований к педагогическим тестам, их основные характеристики, выраженные показателями достоверности и эффективности, а также раскрыта их сущность. Кроме того, сформированы основные преимущества и недостатки оценки уровня знаний студентов посредством тестов. Приведены основные этапы разработки педагогических тестов. На основании полученных результатов сделан вывод, что в условиях использования современных педагогических технологий и электронных образовательных ресурсов тестовый экзамен является одной из эффективных форм контроля уровня знаний обучающихся, а сам тест является объективным методом.

MODERN APPROACHES TO TEST TASK MODELING

Summary

The article presents the composition of the requirements for pedagogical tests, their main characteristics expressed by indicators of reliability and effectiveness, and also reveals their essence. In addition, the main advantages and disadvantages of evaluating students' knowledge level through tests are formed. The main stages of development of pedagogical tests are given. Based on the obtained results, it was concluded that in the conditions of using modern pedagogical technologies and electronic educational resources, the test exam is one of the effective forms of monitoring the students' knowledge level, and the test itself is an objective method.

Açar sözlər: *informasiyalaşdırma, təhsil, müasir pedaqoji texnologiyalar, elektron təhsil resursları, pedaqoji testlər, modelləşdirmə*

Ключевые слова: *информатизация, образование, современные педагогические технологии, электронные образовательные ресурсы, педагогические тесты, моделирование*

Key words: *informatization, education, modern pedagogical technologies, electronic educational resources, pedagogical tests, modeling*

Müasir dövrdə təhsil sektorunun genişmiqyaslı informasiyalaşdırılması cəmiyyətin mütərəqqi inkişafının ən mühüm amillərindən birinə çevrilir və təhsil prosesinə innovativ texnologiyaların tətbiqi təcrübəsinin genişləndirilməsinə xidmət edir. Bu tendensiyanın yaranması müəyyən edilmiş pedaqoji funksiyaları kökündən dəyişir və təkcə tədris prosesinin deyil, həm də şagirdlərin bilik səviyyəsinin monitorinqi proseslərinin elektron formalara keçirilməsinə səbəb olur.

Bu vəziyyət pedaqoji testlərin modelləşdirilməsi nəzəriyyəsinin inkişafının aktuallığını müəyyənləşdirdi. Hal-hazırda pedaqoji testlərin modelləşdirilməsi nəzəriyyəsi təhsil prosesinin ən vacib komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Təhsil sektorunun geniş miqyaslı informasiyalaşdırılması və müasir pedaqoji texnologiyalardan istifadə təcrübəsinin genişləndirilməsi kontekstində pedaqoji testlərdən istifadə etməklə şagirdlərin tədris fənlərinin didaktik məzmununun mənimsənilməsinin qiymətləndirilməsi proseduru proses kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Ölkəmizdə təhsil sahəsində pedaqoji testlərə münasibət birmənalı deyil. Tədris prosesinin informasiya zənginliyinə görə biliyə nəzarətin test forması vaxta əhəmiyyətli dərəcədə qənaət edir və bir çox hallarda şagirdlərin bilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin subyektivliyini aradan qaldırmağa imkan verir. Həmçinin, onların yeni biliklər əldə etmək motivasiyasını artırır. Test nəzarətinin istifadəsi müəyyən fənni öyrənmək prosesində şagirdlərin biliklərin mənimsənilməsi səviyyəsini müəyyən etməyə kömək edir. A.Süleymanova qeyd edir ki, əksər təhsil müəssisələrində bir çox pedaqoji mütəxəssislər testlərdən istifadə edərək şagirdlərin bilik səviyyəsinin monitorinqi prosedurunu düzgün şərh edirlər [2, s.58].

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, terminoloji cəhətdən “test” anlayışı ingiliscə “*test*” sözündəndir. Bundan əlavə, bu problemlə bağlı müasir ədəbiyyatda “test” termininin müxtəlif konseptual təriflərini təqdim edən çoxsaylı nəşrlər var. Bir qayda olaraq, onlar bir-birindən semantik məzmununda fərqlənirlər, lakin demək olar ki, həmişə bu terminə xas olan bir sıra vacib xüsusiyyətləri ehtiva edirlər, yəni:

1) pedaqoji test bir çox mütəxəssis tərəfindən artan mürəkkəbliyin xüsusi tapşırıqlar toplusu kimi qəbul edilir;

2) pedaqoji testlər sistemi müəyyən tapşırıqların yerinə yetirilməsi yolu ilə şagirdlərin bilik səviyyəsinin yüksək keyfiyyətli qiymətləndirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur;

3) pedaqoji testlər sistemi tədris prosesi zamanı şagirdlərin bilikləri mənimsəmə səviyyəsini səmərəli ölçməyə imkan verir [5, s.113].

Xüsusilə, bu terminin mahiyyətini bir-biri ilə əlaqəli və getdikcə daha mürəkkəb olan tapşırıqlar sistemi kimi ortaya qoyur, onların məcmusu şagirdlərin təhsil prosesində əldə etdikləri bilik və bacarıqları yüksək dərəcədə etibarlılıq ilə qiymətləndirməyə imkan verir. Sistem yanaşması nöqtəy-nəzərindən pedaqoji test, funksional xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq test tapşırıqlarının müəyyən bir şəkildə sifariş edilmiş diaqnostik ekspert sistemidir. Müxtəlif növ tapşırıq-testlər tərkib elementləridir ki, onların əsasında təhsil müəssisələrində öyrənilən bütün tədris fənləri üçün pedaqoji testlər sistemi formalaşır.

Təbii ki, yüksək keyfiyyətli testlərin formalaşdırılması üçün təhsil müəssisələrində müasir pedaqoji texnologiyalardan istifadə təcrübəsinin genişlənməsi kontekstində tərkibi və məzmunu kompüter probleminə həsr olunmuş xüsusi ədəbiyyatda öz əksini tapmış müəyyən tələblərə riayət etmək lazımdır. Bu əsərlərdə pedaqoji testlərə qoyulan tələblərə çox diqqət yetirilir. Didaktik baxımdan onlardan ən əhəmiyyətliyi aşağıdakı tələblərdir:

- 1) testin məzmunu testin məqsədlərinə uyğun olmalıdır;
- 2) testin məzmunu hərtərəfli və sistemli xarakter daşmalıdır;
- 3) test tapşırıqlarının məzmunu və təqdim etmə formaları bir-biri ilə əlaqəli olmalıdır;
- 4) test imtahanının məzmunu şagirdlərin bilik səviyyəsini dəqiq müəyyən etməlidir;
- 5) testin məzmunu konkret elm sahəsinin hazırkı inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalıdır [3, s.18].

Bir qayda olaraq, pedaqoji testlərdən istifadə edərkən nəticə əldə etmək məqsədilə bir sıra ölçmələr aparmaq lazımdır. Standart riyazi metodların istifadəsi pedaqoji testlərin nəticələrinin ölçmə prosedurlarının düzgünlüyünün standart xüsusiyyətlərinə uyğun olması ehtiyacını əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Pedaqoji testlərin modelləşdirilməsi nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, hazırlanmış pedaqoji testin keyfiyyət səviyyəsi etibarlılıq və səmərəlilik kimi ölçmə prosedurlarının düzgünlüyünün xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır.

Testin etibarlılığı eyni testdən və ya onun analoqundan istifadə edərək təkrar ölçmələrə ehtiyac olduqda əldə edilən sabit göstəricilərlə müəyyən edilir. Qeyd edək ki, test tapşırıqlarının məzmun müxtəlifliyinin artırılması testin etibarlılığının aşağı düşməsinə səbəb olur. Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin konkret mövzu üzrə biliyə yiyələnməsini yoxlamaq üçün testdən istifadə həmişə tədrisin müəyyən bölməsini yoxlamaq üçün testdən istifadə etməkdən

daha etibarlı nəticə verəcəkdir. Bu hal ona görə baş verir ki, hətta bir bölmənin didaktik məzmunu eyni bölmənin konkret mövzusu ilə müqayisədə xeyli böyük həcmdə materialı (konseptual müddəalar, müxtəlif xarakterli nümunələr, habelə birbaşa faktlar) əhatə edir.

Pedaqoji testlərin etibarlılığına onların həyata keçirilməsinin mürəkkəbliyi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Onun dəyərini şagirdlərdən alınan düzgün və yanlış cavabların testə daxil edilmiş tapşırıqlara nisbəti ilə ifadə etmək olar. Ən böyük etibarlılıq və praktiki dəyər şagirdlərin 50-85%-nin düzgün cavab verdiyi tapşırıqları ehtiva edən testlərdir [1, s.69].

Beləliklə, testin etibarlılıq xarakteristikası mahiyyət etibarlı ilə ölçmənin düzgünlüyünü və kənar amillərin təsadüfi təsirlərinə qarşı əldə edilən nəticələrin sabitliyini əks etdirir. Bu o deməkdir ki, imtahan şəraitində və imtahan zamanı şagirdlərin vəziyyətində cüzi dəyişikliklər olarsa, yekun imtahan nəticələri cüzi dərəcədə dəyişəcəkdir.

Testin məzmununda etibarlılığının xüsusiyyətləri testin tamlığı və əhatəliliyi tələbinə, müəyyən fənnin sahəsinin öyrənilən didaktik məzmununun bütün elementlərinin mütənəsb təmsil olunmasına yaxındır. “Validlik” termini ingiliscə “*valid*” sözündən gəlir, tərcümədə etibarlı, uyğun, effektiv deməkdir. Bu xarakteristikanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, imtahanın formalaşdırılması prosesində kurikulumun bütün bölmələrini hərtərəfli bilən, tədris prosesində müasir pedaqoji texnologiyalardan istifadə vərdişlərini mükəmməl bilən, məqsəd və vəzifələr qoymağı yaxşı bilən ixtisaslı müəllim iştirak etməlidir. Yalnız bu şərtlər yerinə yetirildikdə, hazırlanmış testlər müəyyən kateqoriyalı şagirdlərin bilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün effektiv vasitəyə çevrilə bilər. Testin etibarlılıq xüsusiyyətlərini göstərmədən onu şagirdlərin bilik səviyyəsinin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi üçün etibarlı vasitə hesab etmək olmaz.

Testin etibarlılığının ayrılmaz şərti müəyyən təhsil intizamının fənn sahəsində şagirdlərin əldə etdikləri biliklər çərçivəsində sualların və tapşırıqların aydın və dəqiq tərtib edilməsidir. Əgər ona daxil edilən sual və tapşırıqlar şagirdlərin əldə etdikləri biliklər çərçivəsindən kənara çıxsa, həmçinin bu hədlərə çatmasa və ya proqnozlaşdırılan bilik səviyyəsini aşmasa, imtahan ünvanlandığı şagirdlər üçün effektiv olmayacaqdır. Pedaqoji təcrübədə test etibarlılığının bir neçə növü ayrılır: konseptual, meyar, məzmun, proqnozlaşdırıcı və s. Düzgün cavabların korrelyasiya əmsalı ilə tapşırıqların ümumi sayına uyğun olduqda testin etibarlılığı 0,3-0,8 aralığında kifayət qədər yüksək hesab olunur.

Testin etibarlılığı onun effektivliyinin bir növ göstəricisidir. Bununla belə, onun dəyəri demək olar ki, heç vaxt sabit qalmır. Bu, şagirdlərin sayından, sınaq imtahanının şərtlərindən, əldə edilmiş biliklərin onların gələcək fəaliyyətlərində tətbiqi xarakterindən asılıdır. Buna görə də təsadüfi deyil ki,

bir vəziyyət üçün müəyyən test yüksək etibarlı ola bilər, digəri üçün isə faydasız və ya hətta zərərli ola bilər. Testin etibarlılığının xarakteristikası onun nəticələrini sınaq məqsədi ilə əlaqədar şərh etməyə imkan verir. Başqa sözlə, testin etibarlılığı testin özündən əvvəl (xüsusi bir testdən istifadə etməklə) göstərilən məqsədlərə uyğunluğunun müəyyən bir ölçüsüdür.

Etibarlılıq xüsusiyyətləri ilə yanaşı, pedaqoji testlərin ən mühüm xarakteristikası onların effektivliyidir. “Effektivlik” anlayışı latınca “*effectus*” sözündən gəlir, tərcümədə performans və ya fəaliyyət kimi şərh edilə bilər. Buna görə də, “effektivlik” anlayışı adətən müəyyən bir hərəkəti yerinə yetirdikdən sonra əldə edilən nəticəni (təsiri) xarakterizə edir. Əksər hallarda təsir ölçülə bildiyi üçün onun xarakterik xüsusiyyəti - səmərəlilik də ölçülə bilən anlayışlardan biridir.

Təcrübədə testin effektivliyini qiymətləndirmək üçün tez-tez onun fərqləndirici qabiliyyətlərindən istifadə olunur. Müəyyən bir testdən istifadə zamanı şagirdlərin topladıqları balların cəmi arasında əhəmiyyətli fərqlər olarsa, bu göstərici daha yüksək hesab olunur. Testin fərqləndirmə qabiliyyətinin mümkün göstəricisi variasiya ola bilər. Bu halda, eyni tədris fənni üzrə iki testdən və eyni şagird kontingentindən, dispersiya göstəricisi daha böyük dəyərə malik olanı daha effektiv hesab ediləcəkdir. Hər iki testdə eyni sayda tapşırıqla, dispersiyanın daha böyük dəyərinin faizlə ifadə edilən daha kiçik dəyərinə nisbəti, qabiliyyətlərin fərqləndirilməsi baxımından onların müqayisəli effektivliyinin göstəricisi hesab edilə bilər.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, diferensiallaşdırılmış test effektivliyi kimi bir konsepsiyayı açmaq lazımdır. Hər bir xüsusi testin effektivliyi ona daxil edilmiş tapşırıqlar toplusu müəyyən edilmiş mürəkkəblik səviyyəsinə tam uyğun gələn didaktik bilik məzmunu ilə müəyyən edilir. Nəticə etibarilə, hər bir xüsusi test bir bilik səviyyəsi üçün təsirli ola bilər, digər bilik səviyyəsi üçün təsirli olmaya bilər. Beləliklə, şagirdlərin bilik səviyyəsinin obyektiv qiymətləndirilməsini əldə etmək üçün hər biri onların hazırlığının müəyyən mərhələlərində onların bilik səviyyəsinin ölçülməsi üçün optimal vasitə olacaq effektiv testlər sistemini yaratmaq lazımdır.

Şagirdlərin bilik səviyyəsinin testlər vasitəsilə qiymətləndirilməsinin əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

- fərdi xarakter və hər bir şagirdin şəxsi təhsil fəaliyyətinə nəzarət etmək bacarığı;
- tədris prosesinin bütün mərhələlərində sistemli şəkildə test nəzarətinin aparılmasının mümkünlüyü;
- test nəzarətinin ənənəvi pedaqoji nəzarət formaları ilə birləşdirilməsinin mümkünlüyü;
- pedaqoji testin kurikulumun bütün bölmələrini əhatə etmək və nəzəri biliklərin tam yoxlanmasını təmin etmək bacarığı;

- test nəzarətindən istifadə etməklə şagirdlərin bilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin obyektivliyi;
 - müasir inkişaf metodlarından və test tapşırıqlarının müxtəlif formalarından istifadə etməklə hər bir tədris fənni və onun ayrı-ayrı bölmələrinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq bacarığı;
 - müasir sınaq nəzarət texnologiyasından istifadə etmək imkanı;
 - müxtəlif test formalarından istifadə etməklə kütləvi çoxvariantlı sınaqların aparılması imkanı;
 - müxtəlif test tapşırıqlarından istifadəni tələb edən şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq bacarığı;
 - bilik səviyyəsinin yoxlanılması zamanı bütün şagirdlərə vahid tələblərin təqdim edilməsi;
 - test nəzarətinin standartlaşdırılması imkanı;
 - şagirdlərin bilik səviyyəsini qiymətləndirmək üçün differensiallaşdırılmış şkalalardan istifadə etmək imkanı;
 - testlərin yüksək etibarlılığı hesabına şagirdlərin bilik səviyyəsinin tam ölçülməsinin təmin edilməsi;
 - tədris fənni üzrə biliklərin bütün didaktik məzmununun tapşırıqlarına daxil edilməsi ilə əlaqədar testlərin yüksək məzmun etibarlılığı;
 - minimal pul və vaxt sərf etməklə, demək olar ki, hər bir şagird kontingentinin bilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsini əldə etməyə imkan verən pedaqoji testlərin yüksək effektivliyi;
 - test imtahanının düzgün təşkili bəzi şagirdlərin bilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə qarşı qeyri-dürüst münasibətini istisna etməyə imkan verir;
 - şagirdlərin müstəqil işini daim stimullaşdırmağa diqqət yetirmək;
 - test zamanı regional xüsusiyyətləri nəzərə almaq bacarığı [6, s.246].
- Eyni zamanda, şagirdlərin bilik səviyyəsinin test monitorinqinin də bir sıra çatışmazlıqları var:
- əksər testlərdə tapşırıqların əsas hissəsi standartlaşdırılır ki, bu da sınaq prosesinin özünü müəyyən yaradıcılıqdan məhrum edir;
 - demək olar ki, istənilən test tapşırığının cavabı istər-istəməz müəyyən təsadüfi elementi ehtiva edir;
 - şagirdlərin bilik səviyyəsinin test monitorinqinin aparılması onların öyrənilən tədris fənlərinin fənn sahəsində mövzular kontekstində biliklərinin müəyyən fraqmentasiyasını yaradır;
 - testlər işlənib hazırlanarkən və birbaşa test aparılarkən biliklərin təqdimatının standartlaşdırılması tələbələrin yaradıcı təfəkkür bacarıqlarının inkişafına mane olur;
 - test şagirdlərin bilik səviyyəsini üzə çıxarır, lakin onların bilik və bacarıqları haqqında təsəvvür yaratmır [6, s.248].

Hazırkı mərhələdə ölkəmizdə biliyə nəzarətin yoxlanılmasının ən əhəmiyyətli çatışmazlığı praktiki olaraq sistemləşdirilməmiş və onlarda təqdim olunan didaktik məzmununda müxtəlif keyfiyyətlərə malik testlərin əhəmiyyətli həcmi hesab edilə bilər.

Pedaqoji testlərin hazırlanması prosesində bir sıra əsas mərhələləri ayırmaq olar:

- 1) testin formalaşdırılması məqsədlərini müəyyən etmək;
- 2) tədris fənninin fənn sahəsinə dair yeni biliklərin didaktik məzmununun strukturlaşdırılması və rəsmiləşdirilməsi;
- 3) tədris intizamının fənn sahəsinin didaktik məzmununun təhlili, tapşırıqların hazırlanması və testə daxil edilməsi;
- 4) test tapşırıqlarının təhsil müəssisəsinin metodik şurası tərəfindən təsdiq edilməsi;
- 5) testin keyfiyyət xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi (etibarlılıq, effektivlik) [4, s.29].

Beləliklə, testlərdən istifadə edərək şagirdlərin bilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi fənn sahəsinin didaktik məzmununun hərtərəfli öyrənilməsinə kömək etdiyi üçün mühüm tərbiyəvi və inkişaf etdirici əhəmiyyətə malikdir. Testləşdirmə şagirdlərin bilik səviyyəsinin pedaqoji ölçülməsi üçün universal vasitələrdən biri kimi effektiv təhsilin keyfiyyət idarəetmə sisteminin formalaşdırılması üçün ilkin şərtlər yaradır. Təlimin inkişaf etmiş texnoloji bazası testi təkcə şagirdlərin bilik səviyyəsinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi vasitəsinə çevirmir, həm də onları müstəqil təhsil fəaliyyəti ilə məşğul olmağa həvəsləndirir. Tədqiq olunan təhsil fənlərinin müxtəlif fənn sahələri üzrə effektiv test sistemləri bu gün istənilən təhsil müəssisəsində tədris prosesinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. *Məmmədzadə R. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı, "Müəllim", 2010, 169 s.*
2. *Süleymanova A.Y. Təhsilin əsasları. Bakı, "Təhsil", 2014, 399 s.*
3. *Аванесов В.С. Тесты в системе полного усвоения знаний // Педагогическая диагностика, №4, 2014, с.17-21.*
4. *Иванов Б.С. Основы педагогической диагностики и мониторинг образовательной деятельности. СПб.: Издательство СПбГПУ, 2003, 120 с.*
5. *Кабанова Т.А., Новиков В.А. Тестирование в современном образовании. Учебное пособие. М.: Высшая школа, 2010, 384 с.*
6. *Чельщикова М.Б. Теория и практика конструирования педагогических тестов: Учебное пособие. М.: Логос, 2018, 432 с.*

G.E.Rəcəbova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gulyarecebli26@gmail.com

TƏLİM TƏŞKİLİ FORMALARININ OPTİMALLAŞDIRILMASININ UŞAQLARIN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Xülasə

Müasir dövrdə öz üzərində işləyən, cəmiyyətə yararlı şəxsiyyət yetişdirmək təlim prosesinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Bu zaman müxtəlif təlim formaları istifadə olunur. Təlim formalarının təşkilinin növləri müxtəlifdir. Bunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik: Dərs, məşğələ, sinifdən xaric, məktəbdənkənar iş formaları müasir təhsil müəssisələrində aparıcı rolu daşıyırlar. Bu təlimin təşkil formalarının uşaqların inkişafına müsbət təsirinə təmin olunması üzrə düzgün seçilməsi müəllimin əsas vəzifəsi kimi öz əksini tapır.

ВЛИЯНИЕ ОПТИМИЗАЦИИ ФОРМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ НА РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ

Резюме

В наше время воспитание человека, работающего над собой и полезного обществу, является одной из главных задач, стоящих перед тренировочным процессом. В это время используются разные формы обучения. Существуют различные типы организации форм обучения. Суммировать их можно следующим образом: Уроки, обучение, внеклассные, внеклассные формы работы играют ведущую роль в современных образовательных учреждениях. Правильный выбор форм организации этого обучения для обеспечения положительного воздействия на развитие детей отражен в качестве основной задачи педагога.

IMPACT OF OPTIMIZATION OF EDUCATIONAL ORGANIZATION FORMS ON CHILDREN'S DEVELOPMENT

Summary

In modern times, one of the main tasks facing the educational process is to educate a personality that works on itself and is useful to society. In this case, various forms of learning are used. The forms of organizing forms of learning are different. We can summarize them as follows: classes, lessons, extracurricular, extracurricular forms of work play a leading role in modern educational institutions. The correct choice of forms of organization of this learning to ensure a positive impact on the development of children is reflected as the main task of the teacher.

Açar sözlər: *optimallaşdırma, təlimin təşkili formaları, müasir təlim, inkişaf, uşaq şəxsiyyəti*

Ключевые слова: *оптимизация, формы организации обучения, современное обучение, развитие, личность ребёнка*

Key words: *optimization, forms of learning organization, modern learning, development, child's personality*

Respublikamızın təhsil sistemində aparılan islahatlar, tətbiq olunan yeniliklər gənc nəslə vacib olan bir çox zəruri keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına geniş imkan yaradır. Bir sıra sosial keyfiyyətlər, biliyə yiyələnmə bacarığı, müasir elmi-texniki yeniliklərdən baş çıxara bilmək və onlardan istifadə bacarıqları, rəqabət dözümlülük, yaradıcı keyfiyyətləri və öz qabiliyyətlərini həyata keçirə bilmək və s. bacarıqlar bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bunu da təlimin optimallaşdırılması prosesində həyata keçirmək mümkündür.

Bildiyimiz kimi təlim prosesi formalaşdığı gündən (XVII əsrdən sinif-dərs sistemi) dərs təlimin əsas təşkili formasıdır. Yeni təlim texnologiyalarının məqsədinə (şagirdlərin müstəqil fəaliyyət göstərmək, fəallığı və intellektual inkişafı və s.) uyğun olaraq dərsin qeyri-ənənəvi formaları vardır. Bunları belə ümumiləşdirə bilərik: 1) İşgüzar oyunlar; 2) Binar dərslər; 3) Dərsdə şən və hazırcavablar; 4) Səhnələşdirilmiş dərs; 5) Dərs-yarış; 6) Dərs-axtarış; 7) Dərs-praktikum; 8) Dərs-səyahət; 9) Dərs-məsləhət; 10) Dərs-disput; 11) Yaradıcı layihələr; 12) Dərs- seminar.

Təlimin təşkili formalarının bu cür qruplaşdırılması təkcə dərsin məqsədindən asılı deyil, həm də bir başa şagirdlərin inkişafına istiqamətlənmişdir. Bu inkişaf psixoloji və fiziki olmaqla aparılmalıdır. Şagirdlərin fəallıq göstərməsi üçün isə onların maraq və ehtiyacları nəzərə alınmalıdır.

Belə ki, təlim prosesində şagirdin fəaliyyəti seçilmiş üsullardan asılıdır. Müəllim işini elə planlaşdırmalıdır ki, şagird fəaliyyəti sistemli olsun. İbtidai sinifdə şagird fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsi daha çətindir. Çünki bu yaş dövründə uşaq fəaliyyəti hələ tam olaraq oyundan təlimə keçmiş olmur. Buna görə də müəllim təlimin təşkili formalarını seçərkən ən optimal variantı seçib tətbiq etməlidir.

Məktəb təcrübəsində işgüzar oyunlar uşaqların inkişafına şərait yaradan əsas təşkil formasıdır. Təlim prosesinin təşkilində oyunların didaktik imkanları özünəməxsusluğu ilə seçilir. Məsələn, şagirdlərin fəaliyyət motivlərinin stimullaşdırılması, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin inkişafı, materialın mürəkkəbliyini sadələşdirir və yaradıcı təfəkkürün inkişafına şərait yaradır.

Qeyri-ənənəvi təşkili forması olan binar dərslər iki müəllim (yəni ixtisas və qeyri-ixtisas müəllimi) bir-biri ilə və şagirdlərlə birlikdə qarşılıqlı təsirdə fəaliyyət göstərirlər. Bu zaman müəllimlər hər hansı bir yekun mövzunu

birlikdə keçirlər. Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq binar dərstdə şagirdlər aldıkları yeni bilikləri hər iki fənn üzrə əlaqəli mənimsəyirlər. Lakin ənənəvi təlimdə şagirdlər mənimsədikləri bilikləri digər fənlərdə tətbiq edə bilmirlər.

Təlimin digər təşkil forması dərş-yarışdır. Burada əsasən komandaların cavab yarışması, sual-cavab və tapşırıqların yerinə yetirilməsi təşkil edir. Bu cür dərslər şən və hazırcavab formasında keçirilir. Şagirdlər belə dərslərdə fəal iştirak etməyi çox sevirler. Dərş-yarışlar müəllim tərəfindən üç mərhələdə aparılır. Birinci mərhələ hazırlıqdır. Burada müəllim şagirdləri keçirəcəyi yarışa, sual-cavaba hazırlayır. İkinci mərhələ oyunun təşkilidir. Burada artıq şagirdlər fəaliyyət göstərir. Sonuncu yəni üçüncü mərhələ yekundur. Bu mərhələdə müəllim oyunu yekunlaşdırır və udan uduzanları elan edir.

Təlim-tərbiyə prosesinin əsas vəzifəsi şagirdlərin inkişafını təmin etməkdir. Belə ki, təlim prosesində bunu təkcə seçilən metodlarla həyata keçirmirik, həm də təşkili formalarının optimallaşdırılması ilə tətbiq edirik. İnkişaf insana aid olduğu üçün mütəmadi olaraq yeniləşməyi tələb edir. Zaman keçdikcə, cəmiyyət inkişaf etdikcə müasir didaktikada yanaşma yolları da dəyişir.

Şagirdlərin maraq və ehtiyaclarından asılı olaraq dərstdə söhbətləri, görüşləri və diskusiyaları daha çox tətbiq etmək lazımdır. Dərş-söhbətdə müəllim hər hansı bir mövzuda iş aparır. Burada seçilən mövzu uşaqların maraq dairəsinə aid olmalıdır ki, özləri də sərbəst söhbətə qarışa bilsinlər. Bu zaman müəllim müasir texnologiyalardan istifadə edərək, videoçarx izlədə bilər və s. Çox vaxt söhbət dərslər əvvəl öyrənilmiş mövzuların ümumiləşdirilməsinə və həyatla əlaqələndirilməsinə həsr edilir.

Təlim sistemi qarşısında əsas məqsəd şagirdlərin həyata hazırlanmasıdır. Təlim prosesində müasir təşkili formalardan istifadə edərək bu məqsədi daha yaxşı həyata keçirmək olar. Dərş-söhbət formasında şagirdlərdə təkcə hansısa bir bilik formalaşmır, həm də sosiallaşma, çətinliklərdən çıxış yolu tapmaq, münasibətlərin inkişafı kimi keyfiyyətlər formalaşır. Şagirdlərdə bu keyfiyyətləri daha yaxşı formalaşdırmaq üçün seminar məşğələlər, ekskursiyalar, praktikumlar, məsləhətlər, fakültativ məşğələlər, əlavə məşğələlər, ev tapşırıqları kimi təşkili formalar daha səmərəli nəticələr verir. Əlbəttə bu təşkili formalar əsas təşkili forma olan dərşə köməkçi funksiyası daşıyır. Həm də dərslə qarşılıqlı şəkildə aparılır.

Müasir təlimin təşkili formalarından biri də layihələr metodudur. Bu təşkili forma fənnin daxilində istifadə olunur və şagirdlərin yaradıcılığına əsaslanır. Şagirdlərin layihə fəaliyyətinin nəticələrinə əsasən bəzi növləri vardır. Məsələn, praktik layihələr (konstruktiv) – yəni müşahidə gündəliyi, oyun və onun təsviri və s., yaradıcı işlər, senari layihələr, nəşriyyat layihələri (divar qəzeti materialları hazırlamaq və s.), rollu oyunlar layihəsi, tədqiqatçılıq layihələri və s.

Layihə dərslər bir neçə çərhlə üzrə keçirilir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Layihə mövzusunun müəyyənləşdirilməsi;
2. Planın işlənməsi;
3. Tapşırıqların yerinə yetirilməsinin müddətinin müəyyənləşdirilməsi;
4. Layihənin hazırlanması;
5. Layihənin müdafiəsi;
6. Qiymətləndirilməsi.

Yuxarı siniflərdə humanitar fənlərin (ədəbiyyat, tarix və s.) tədrisi zaman uğurlu təşkili formalardan biri də seminar məşğələləridir. Burada şagirdlər verilmiş mövzuya uyğun məruzə hazırlayıb, sinif qarşısında çıxış edirlər. Bəzən müəllim hər məruzəyə öncədən rəyçi təyin edə bilər. Bu məşğələlər disput formasında da keçirilə bilər. Dərsin bu cür təşkili forması şagirdlərdə kollektivdə işləmək, köməkləşmək, ədəbiyyatla işləmək, nitq inkişafı və s. kimi bacarıqlar formalaşdırır. Seminar məşğələsi hazırlıq, müzakirələr və qiymətləndirmə olmaqla 3 mərhələdə keçirilir.

Praktik məşğələlərdən biri də laborator işdir. Təlimin bu təşkili forması fərdi və qrupla aparıla bilər. Laborator iş vasitəsilə təcrübə tədqiqatların metod və vasitələr sisteminin inkişafı, nəzəri biliklərin tətbiqi və yaradıcı tədqiqatçılıq bacarıqları formalaşdırılır. Bildiyimiz kimi, bütün fənlər üzrə laborator və praktik məşğələlər bir sistem olaraq təşkil olunur.

1. Ümumiyyətlə, laborator təşkili forma aşağıdakı struktura əsasən keçirilir:

2. Yerinə yetirilmiş tapşırığın müzakirəsi;
3. İştirakçılar arasında tapşırıqların bölünməsi və müstəqil işlənməsi;
4. Müəllim məsləhətləri;
5. Nəticələrin müzakirəsi və qiymətləndirilməsi;
6. Şagirdlərin yazılı və şifahi hesabatı və s.

Təlimin qeyri təşkili formalarından biri də praktikumlardır. Bu təşkili forma şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinə əsaslanır. Praktikumlar əsasən kimya, fizika, biologiya, əmək təlimi, riyaziyyat və s. dərslərdə tətbiq olunur. Daha çox fənn kabinetlərində, laboratoriyalarda tədris-təcrübə sahələrində keçirilir. Bu zaman müəllim keçdiyi hər hansı nəzəri biliyi praktik olaraq fərdi və ya kiçik qruplarla tətbiq edirlər. Təlim prosesində təşkil olunan praktikumlar şagirdlərin peşəyönümü üçün kömək edir.

Sinifdənxaric iş formaları dərslərdə öyrənilən bilikləri dərinləşdirmək, şagirdlərin maraq, ehtiyac və qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Sinifdənxaric işlər dərslə əlaqələndirilməlidir ki, təsir gücü daha yaxşı nəticə versin. Sinifdənxaric işlər kollektiv (söhbətlər, ekskursiya, məsləhət və s.), fərdi (mütaliə, məruzə, referat yazmaq və s.), qrupla (bədii, idman dərnləri) aparılır.

Müəllim dərsi planlaşdırarkən təlimin təşkili formalarını dəqiq müəyyənləşdirməlidir ki, şagirdlərin fəallığını və inkişafını artırmaq üçün

yetərinə şərait yaratmaq olsun. Pedaqoji ustalığı güclü olan müəllim təlimin təşkili formalarının optimallaşdırılması əsasında şagirdlərin fəallığını və inkişafını artırmış olur.

Məktəbin orta və yuxarı siniflərində müxtəlif fənlər üzrə könüllülük əsasında aparılan məşğələlərdən biri də fakültativ məşğələdir. Bu təşkili formada digərləri kimi şagirdlərin tədqiqatçılıq, praktik bacarıqları, maraq və ehtiyaclarının inkişafına şərait yaradır.

Təbii şəraitdə keçirilən təlimin təşkili forması ekskursiyadır. Ekskursiyalar tədris proqramında öz əksini tapır. Müəllim ekskursiya təşkil edəcəyi mövzuları proqrama əsasən müəyyənləşdirir. Ekskursiya keçirilmə yerinə görə - təbiət, tarix, incəsənət və istehsalat olmaqla dörd növə ayrılır. Bildiyimiz kimi ekskursiyalar məqsədə görə üç tipə ayrılır. Birinci tip mövzudan əvvəl keçirilən girişdir. İkinci tip öyrənmə prosesi olaraq müşayət edici və ya cari ekskursiyadır. Üçüncü tip isə öyrənmə prosesindən sonrakı yoxlama, sistemə salma, yəni yekundur.

Bildiyimiz kimi sinifdə şagirdlərin öyrənməsi eyni səviyyədə deyildir, yəni geri qalan və yaxşı oxuyan şagirdlər var. Bu cür şagirdlərlə dərsləndikənənər olaraq əlavə məşğələlər keçirilir. Bu məşğələlərdə şagirdlərin (zəif və yaxşı oxuyan) qabiliyyət, maraq və ehtiyaclarına uyğun olaraq, bir sözlə inkişafına təsir edən tapşırıqlar verilir. Əlavə məşğələlər 15-20 dəqiqə olmaqla, yuxarı sinif şagirdləri, tələbələr və ya əlaçılar tərəfindən də təşkil oluna bilər.

İl boyu olmaqla, müəyyən cədvəl əsasında aparılan məsləhətlər fərdi və qrup şəklində olur. Şagirdlərin çətinlik çəkdiyi mövzularda təşkil olunur. Məsləhətlər müəllimin rəhbərliyi əsasında aparılır.

Dərsdə keçirilən materialı möhkəmləndirmək, nəzəri biliyi tətbiq etməyə şərait yaradan ev tapşırıqları fərdi formada təşkil olunur. Ev tapşırıqları mövzudan asılı olaraq yazılı, şifahi və əməli olaraq xarakterizə olunur. Ev tapşırıqları yaradıcı, rəngarəng olmalıdır, müntəzəm şəkildə yoxlanılmalıdır.

Şagirdlərin inkişafına şərait yaradan məktəbdənkənar təşkili formalar konfranslar, olimpiadalar, yarışlar və s. özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bir sözlə məktəbdənkənar müəssisələrdə təşkil olunan təlimin təşkili formaları da şagirdlərin inkişafına xidmət etməlidir.

Ümumtəhsil məktəblərindən fərqli olaraq ali təhsil məktəblərində təlimin təşkili formaları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir: mühazirə, seminar, laborator iş, məsləhət, müstəqil iş, treninq, praktik məşğələ. Əlavə təhsil sistemində (yenidən hazırlanma, ixtisasartırma və s.) modul təlim forması öz xüsusiyyətləri ilə seçilir. Modul təliminə əsasən materiallar bitmiş təlim modulları kimi tərtib olunur.

Şagirdlərin inkişafına təsir edən formalardan biri də müstəqil işdir. Müstəqil işlər ya müəllimin nəzarətində, ya da onsuz keçirilir. Burada

mənimsənilmiş elmi və nəzəri biliklərin tətbiqi nəzərdə tutulur. Müstəqil işlər məqsədyönlü olaraq şagirdlərdə özünütəhsil və özünənəzarəti formalaşdırır.

Pedaqoji ədəbiyyatlarda təlimin təşkili əsasən üç hissədə aparılır. Birinci hissəni - məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi, dərstdə şagirdlərinin fəaliyyətlərinin izah edilməsi təşkil edir. İkinci hissədə - müəllimin tapşırığı necə verəcəyi və şagirdlərin maraqlarının nəzərə alınaraq fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulur. Üçüncü hissə isə görülən işlərin təhlili və qiymətləndirilməsidir.

Müasir təlim təcrübəsinin təhlili göstərir ki, təşkili formalarının prinsiplərini belə ümumiləşdirə bilərik:

1. Öyrədici mühitin hazırlanması (sınıf otağı);
2. Müəllimlərin faslitator rolunu daşıyaraq şagirdlərin iştirakını təmin edən fəal təlim metodlarının seçilməsi;
3. Sağlam mühitin yaradılması;
4. Məqsəd və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi;
5. İKT-dən səmərəli istifadə;
6. Uşaqların bacarığına uyğun bütün təlim prosesinə cəlb olunması;
7. Müasir təlimin təşkili formalardan istifadə edərək inkişafetdirici mühitin yaradılması;
8. Təlimin tərbiyələndirici, təlimləndirici və inkişaf etdirici funksiyalarının sıx əlaqədə tətbiq olması;
9. Şagird-müəllim, şagird-şagird və müəllim-valideyn əməkdaşlığının təmin olunması;
10. Təlimdə differensiasianın reallaşdırılması;
11. Biliklərin gündəlik həyatla əlaqələndirilməsi;
12. Məzmunun inteqrasiyası.

Bildiyimiz kimi, hər bir prosesin təşkili üçün özünəməxsus qayda və tələblər verilir. Bunlar həmin prosesin daha səmərəli və məqsədəuyğun təşkilinə xidmət edir. Təlim prosesinin təşkilinə verilən tələblər müxtəlifliyi ilə seçilir. Apardığımız tədqiqata əsasən qeyd edə bilərik ki, pedaqoji ədəbiyyatlarda təlimin təşkilinə verilən tələblər müxtəlif cür verilmişdir. Bunları ümumiləşdirsək, təlimin təşkilinə verilən tələbləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik. Birinci tələb gigiyenikdir. Gigiyenik tələb təlimin təşkil olunduğu sınıf otağının havasının təmiz və işıqlandırılması düzgün olmalıdır. Müəllimin şagirdlərin partada düzgün oturmasına (çünki uşaqların onurğası əyilə bilər), qələmi düzgün tutmasına (barmaq fəranqaları əyilə bilər və s.) və yorulmamalarına nəzarət etməlidir. Hər bir dərstdə şagirdlərin fəaliyyətinin növləri (psixi və fiziki) növbələşməlidir.

Ədəbiyyat

1. *Əlizadə Ə., Əlizadə Ə.H. Pedaqoji psixologiya. Bakı – 2010.*

2. *Hüseynzadə R.L., İsmayılova M.C. Tərbiyə işi və onun metodikası. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2012.*
3. *İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L. Pedaqogika, Bakı, Mütərcim, 2013.*
4. *Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika, Bakı, Nurlan, 2002.*
5. *Jeanne Ellis Ormord. Öyrənmə psixolojisi. Atalay Maatbacılık, 2016.*

A.N.Edilxanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ayseldikhan@gmail.com

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ TARİXİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ PROBLEMLİ YANAŞMANIN REALLAŞDIRILMASININ YOLLARI

Xülasə

Müşahidələr göstərir ki, tələbələrin tədris prosesində problemlə yanaşmadan istifadə edilməsi onların təhsil və tədqiqat fəaliyyətini inkişaf etdirir. Məqalədə problemlə yanaşmanın düzgün təşkili və həyata keçirilməsinin yolları araşdırılır və təhlil edilir.

ПУТИ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОБЛЕМНОГО ПОДХОДА ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Резюме

Наблюдения показывают, что использование студентами проблемного подхода в процессе обучения улучшает их учебную и исследовательскую деятельность. В статье рассматриваются и анализируются способы правильной организации и реализации проблемного подхода.

WAYS OF REALIZING THE PROBLEMATIC APPROACH IN THE STUDY OF HISTORY IN HIGHER SCHOOLS

Summary

Observations show that students' use of a problem-based approach in the learning process improves their educational and research activities. The article examines and analyzes the ways of proper organization and implementation of the problematic approach.

Açar sözlər: *strategiya, metod, fərziyyə, yaradıcı təfəkkür*

Ключевые слова: *стратегия, метод, гипотеза, творческое мышление*

Key words: *strategy, method, hypothesis, creative thinking*

Materialın təqdim edilməsi və tədris prosesinin təşkili metodunun seçimindən asılı olmayaraq, problemlə öyrənmə, problemlə situasiyanı düzgün müəyyən etmək, tələbələrdə maraq yaradır və həvəsləndirir. Tələbələrdə problemlə situasiyalar haqqında konkret təsəvvürlər olsa da, onlar fənlər üzrə onların həlli yolları ilə bağlı hazır strategiyalar olmur. Strategiyaların qurulması müddəti və səmərəliliyi tələbənin koqnitiv üslubundan və koqnitiv bacarıqlarından asılıdır. Bu ona görə vacibdir ki, problemlə situasiyaları həll

etmək üçün tələbələr yalnız hazırkı situasiya üçün deyil, bir sıra problemlə situasiyalar üçün də əlverişli olan fikri konstruksiyalardan yararlanmalı olurlar. Bu isə onlardan operativ hafizənin, məntiqi və abstrakt təfəkkürün və s. koqnitiv proseslərin birgə (assosiativ) əlaqəsini zəruri edir. Ona görə də tələbələrə problemin həllinə motivləşmək, düşünmək, həll yolları axtarmaq üçün vaxt və istiqamətlənmə lazımdır. Tələbələr problemlə situasiyaları həll edərkən yalnız konkret bu situasiya üçün qoyulmuş məqsədə mərkəzləşmir, həmçinin situasiyanın həyatı məqsədlər üçün vacibliyini də dəyərləndirirlər. Ona görə də koqnitiv fəaliyyətdə yaranan (və ya yaradılan) problemlə situasiyalar onların inkişafına xidmət etməlidir. C.Dyui problemlə yanaşmanın reallaşdırılmasının müəyyən mərhələlərə daxil olduğunu qeyd edir. O hesab edir ki, praktiki baxımdan tələbənin maraqlandığı davamlı fəaliyyət var. Belə şəraitdə təfəkkür daim inkişaf edir. Tələbə lazımi məlumatları əldə etmək və müşahidələr aparmaq qabiliyyətinə malikdir. O, fərziyyələri qəbul edir, qərarlar verir və onların ardıcıl inkişafına cavabdehdir. Onun ideyalarını tətbiq etməklə sınaq imkanı var. Praktikada isə onların mənasını və etibarlılığını aydınlaşdırmaq üçün şərait yaranır [1, s.9].

Düşüncə prosesində tapşırıqın, problemin yeri və rolu müəyyən edilərkən reflektiv təfəkkürün mərhələlərini nəzəri cəhətdən formalaşdırmaq lazımdır:

- bütün mümkün həllər və ya fərziyyələr nəzərə alınır;
- müşahidələri müəyyən edən fərziyyələrdən istifadə edilir və faktların toplanılır;
- arqumentasiya aparılır və yeni faktlar qaydaya salınır;
- düzgünlüyün praktiki və ya xəyali yoxlanışı aparılır [2, s.30].

Problem əsaslı öyrənmə, problemlə problemlər sistemini nəzərdə tutur və bu göstəricilərə cavab verən problemlə vəziyyətlər vardır:

- sistemə tələbələr üçün əlçatan olan əsas problem növləri daxil edilməlidir;
- ümumi təhsil mədəniyyəti üçün əlçatan və əhəmiyyətli olmalıdır;
- sistem təzahürü və bununla da formalaşmanı təmin etməlidir;
- sistem prinsip əsasında qurulur, artan mürəkkəblilik və buna görə də mürəkkəblilik meyarlarına cavab verməlidir [2, s. 34].

Bu göstəricilərə əsasən problemlərin həlli üçün elmi üsullara ehtiyac var. Tarix elmində problemlə yanaşmanın reallaşdırılmasında M.İ.Maxmutovun müəyyən etdiyi aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:

Dialoji təqdimat metodu: Bu metodda tədris prosesinin məhdud müddətinə görə ötürülən məzmun, məlumat bir az aşağı ola bilər. Bu üsulda sual vermək əvəzinə müəllim müstəqil olaraq cavab verir, məlumat xarakterli suallar verir və tələbələr fəal iştirak edirlər.

Müzakirə: Bu üsuldə tələbələr problemin müəyyənləşdirilməsində fəal iştirak edir, öz təkliflərini irəli sürürlər.

Fərziyyələr: Bu üsuldə tələbələr öz fərziyyələrini təkbaşına sübut etməyə çalışırlar. Bütün təlim prosesi müəllimin nəzarəti altında baş verir.

Planlı metod: Bütün hərəkətlər və ya təlim proqramlaşdırılmışdır. Bu metodda müəllim bütöv bir planlı sistem hazırlayır. Hər bir tapşırığın fərdi elementlərdən (və ya “çərçivələrdən”) ibarət olduğu tapşırıqlar qeyd olunur.

Vurğulanan problemlə təlim metodu: Bu metod tədrisən formalaşma nəzəriyyəsinin inkişafını əhatə edən proqramlaşdırılmış öyrənmədir. Bu üsul müvafiq ziddiyyəti azaltmaq üçün tələbə səylərini gücləndirməyi nəzərdə tutur [3, s.9].

Ali məktəbdə müasir tarix fənninin tədrisində “İtaliyada faşizm” mövzusunun öyrədilməsində problemlə situasiyadan istifadənin yolları aşağıdakı kimi ola bilər.

Müəllimin təklifi əsasında tələbələr İtaliya üçün Birinci dünya müharibəsinin nəticələri, müharibədən sonra ölkənin iqtisadi və sosial həyatı, həmçinin partiyaların fəaliyyəti haqqında diskussiya aparırlar. 3-5 dəqiqəlik müzakirədən sonra tələbələrin diqqəti müəllimin sualına yönəldilir.

- İtaliyada faşizmin yaranmasının səbəbləri nədən ibarətdir?

Tələbələr sualı müzakirə edirlər. Hər bir tələbə öz fikrini əsaslandırmağa çalışır. Birinci fərziyyə ona görə yaranır ki, tələbələr mövzunun mahiyyətini başa düşürlər. Tələbələrə əsas suallar verilir. Benito Mussolini kimdir? Nə üçün İtaliyada anti-faşist birlik yaratmaq mümkün olmadı? Faşistlər hakimiyyətə necə və nə vaxt gəldilər? və s. Cavablar dinlənilir. Əgər anlamaqla bağlı hər hansı fərziyyələr yaradılmayıbsa, onunla bağlı müəllim tərəfindən yeni xüsusiyyətlər təqdim olunur. Tələbələr məlumatları kateqoriyalara ayırır və xəritələrdən istifadə edərək mövzunu daha dərinə dərk edirlər. Tələbələrdə tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirilir. Onlar İtaliyada faşizm haqqında müxtəlif ədəbiyyatlarda olan məlumatları, bu məlumatların fakt və dəlillərin bir-biri ilə vəhdət, yaxud ziddiyyət təşkil etdiyini aydınlaşdırırlar. Artıq olan və çatışmayan faktları üzə çıxarırlar, hər bir nəticə əsaslandırılır.

Problem əsaslı öyrənmə yaradıcılıq fəaliyyətinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini formalaşdırır:

- Sübut etmək bacarığı;
- Bir neçə nəticəyə gəlmək bacarığı, paralel və bir-biri ilə birbaşa əlaqəli olmayan (təcrid olunmuş) və ya bir vəziyyətdə bir neçə məlumat əsasında nəticələr;
- Tətbiq etmək bacarığı;
- Eyniləşdirmə əsasında dolaylı nəticə çıxarmaq bacarığı [1, s. 40].

Ali məktəblərdə tarixin tədrisi zamanı problemlı yanaşmanın reallaşdırılmasında istifadə olunan üsullar tələbələrdə tədqiqatçılıq, yaradıcılıq qabiliyyətlərini yüksəldir, onun hərtərəfli inkişafını təmin edir.

Problemin aktualığı: Məqalədə irəli sürülən metodlar vasitəsilə istər tələbələr, istərsə də müəllimlər problemlı təlimi müvəffəqiyyətlə həyata keçirə bilər.

Problemin elmi yeniliyi: Ali məktəblərdə təhsili sistemində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə tədrisdə problemlı yanaşmanın yolları göstərilir, tələblərdə problemlı yanaşmanın yerinə yetirilməsinin əsas istiqamətləri araşdırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Bu məqalədə qeyd olunan məlumatlardan istifadə etməklə müəllimlər tədris prosesinin səmərəli və faydalı keçirilməsinə nail ola bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Зимняя И.А., Сахарова Т.Е. Проектная методика обучения английскому языку // *Иностр. языки в школе*. 1991. № 3. с. 15.
2. А.М.Матюшкин. *Проблемное Обучение Прошлом, Настоящее, Будущее* Изд-во Нижне-варт. гуманит. ун-та, 2010. 298 с.
3. М.И.Махмутов. *Проблемное Обучение*. 2016. 424 с.

S.B.Xosrovova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sebinekxosrov95@gmail.com

TARİX DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN TƏDQIQATÇILIQ FƏALİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASININ ÜSULLARI (X SİNİF NÜMUNƏSİ ƏSASINDA)

Xülasə

Məqalədə ümumi tarix dərslərində şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətinin formalaşdırılması üsulları araşdırılmışdır. Bu tip dərslərdə şagirdlər açıq sual vermək, problemləri araşdırmaq, tədqiqat aparmaq, müzakirə etmək imkanı qazanırlar. Şagirdlər həm tədris, həm də sosial xarakterli problemlərin müstəqil həllinə cəlb olunur, müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə edir, sistemətik olaraq müstəqil şəkildə bilik ehtiyatını artırırırlar.

МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ (НА ПРИМЕРЕ X КЛАССА)

Резюме

В статье исследованы методы формирования исследовательской активности учащихся на уроках общей истории. На уроках этого типа учащиеся имеют возможность задавать открытые вопросы, исследовать проблемы, проводить исследования и обсуждать. Студенты привлекаются к самостоятельному решению как учебных, так и социальных задач, используют различные источники информации, систематически и самостоятельно увеличивают свой запас знаний.

METHODS OF FORMING STUDENTS' RESEARCH ACTIVITIES IN HISTORY LESSONS (BASED ON THE EXAMPLE OF CLASS X)

Summary

In the article, the methods of formation of students' research activity in general history classes were investigated. In this type of lessons, students have the opportunity to ask open questions, investigate problems, conduct research, and discuss. Students are involved in the independent solution of both educational and social problems, use various sources of information, systematically and independently increase their stock of knowledge.

Açar sözlər: şagird, müəllim, tədqiqat, üsul, bacarıq, bilik, tarix, layihənin hazırlanması

Ключевые слова: студент, преподаватель, исследование, метод, умение, знания, история, подготовка проекта

Key words: student, teacher, research, method, skill, knowledge, history, project preparation

Tədqiqata başlamazdan əvvəl problemi müəyyənləşdirmək vacibdir. Əsl problem həmişə çoxsaylı fərziyyələr, ehtimallar doğurur və yoxlamaq üçün tədqiqat sualı formalaşdırılmalıdır. Tədqiqat sualı yeni biliklərin kəşfinə şərait yaradır [1, s.374].

Fəal dərslər ən mühüm tərəflərindən biri də onun planlaşdırılmasıdır. Planlaşdırma dərslər məqsədlərini müəyyən etməklə başlanır. M.Əmirov öz kitabında qeyd edir ki, müəllimlər çox zaman təlimin məqsədlərinin müəyyən edilməsinə əhəmiyyət vermirlər və ya onu etməyi bacarmırlar [1, s.390].

Dünya ölkələri kimi Azərbaycan da 3-cü minilliyə qədər qoymuşdur. Məktəblərdə təlim alan şagirdlərimiz bir vaxt gələcək ki, cəmiyyətimizin tam hüquqlu üzvləri olacaqlar. Bu gün biz hər gün bir pillə inkişaf edən dünyada yaşayırıq. Elm, texnika və texnologiya hal-hazırda çox inkişaf edib. Daim dəyişən həyat şəraitinə uyurmaq üçün çevik olmaq, öz qabiliyyətini ortaya çıxartmaq bacarığı, özünü inkişaf və özünütəkmilləşdirmək bacarığının olması zəruridir. Müasir dövrdə insan daim artan məlumat axını ilə üz-üzədir. Bir insanın bir gündə aldığı məlumatı 200 il bundan əvvəl yaşayan insanlar 1 ilə əldə etmişlər [2, s.6-7].

Yeni təlim metodları şagirdlərə tək-cə bilik verməklə kifayətlənmir, həm də təfəkkürün müntəzəm olaraq inkişafını ön planda tutur. Müasir dövr insanı hər şeydən əvvəl, kreativ-yaradıcı bacarıqları ilə fərqlənməlidir. Yaradıcı insan cəmiyyət üçün əvəzolunmaz rola malikdir. Bunun üçün də şagirdlərdə yaradıcılıq bacarıqları formalaşdırılmalı, onların intellektual səviyyələri yüksəldilməlidir.

Yaradıcılığın yaranması və formalaşması üçün əsas motiv ümumtəhsilin məzmunundan irəli gəlir. Tarixin 5-11-ci siniflərdə tədrisi zamanı da kreativ bacarıqların inkişafına xüsusilə diqqətli yanaşmaq bu baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir. Yaradıcı təfəkkür anlayışı xarici ədəbiyyatda çox zaman "kreativlik" termini ilə izah olunur. Müəyyən edilmişdi ki, kreativlik insan beynində olan informasiyalardan yüksək tempdə istifadənin mümkün olmasından asılıdır. Məhz bu təfəkkür tipi kreativlik adlandırılmışdır [4, s.271-272].

Tədqiqatın aparılması üçün - problemin həllinə yönəldilmiş iş üsulları müxtəlifdir.

Problemin həlli – tədqiqatın aparılması üçün ən faydalı metodlardan biridir. Bu ziddiyyətli, münaqişəli təhlil üçün qoyulan problemin həllini tapmağa yönəlir. Problemin həlli metodu şüurlu strukturları birləşdirir, şagirdləri fərdi fikirlərini ifadə etməyə ruhlandırır.

Kublaşdırma – Kublaşdırma mövzunun hərtərəfli öyrənilməsinə imkan verir. Şagirdləri təsvir və müqayisəyə, əlaqələndirməyə, təhlilə, tətbiqə və mübahisəyə istiqamətləndirir. Bu üsul şagirdlərə mürəkkəb və integrativ yanaşmalar üçün tələb olunan bacarıqları inkişaf etdirmək imkanı yaradır. Kublaşdırma tədqiqata əsaslanmış səhvlərin müəyyənləşdirilməsi və həlli, hadisənin təhlili, qavranılması vasitəsilə tənqidi təfəkkürü stimullaşdıran bir üsuldur.

Venn diaqramı – Venn diaqramı cisim və hadisələrin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən etməyə, onları müqayisə etməyə imkan verən bir üsuldur.

Layihələrin hazırlanması – Bu üsul şagirdlərə imkan verir ki, müxtəlif mövzuları müstəqil şəkildə tədqiq etsinlər. Şagirdlər layihələri təqdim etməzdən əvvəl uzun müddət tədqiqat aparırlar. Layihələr şagirdlərin elmi-tədqiqat vərdişlərinin, biliklərə müstəqil yiyələnmə bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Layihə hazırlayarkən şagirdlər müstəqil şəkildə öz fəaliyyət proqramlarını qurur, habelə öz vaxtını və işini qrafik üzrə planlaşdırmaq bacarığına yiyələnirlər.

Sorğu vərəqləri və müsahibə - sosioloji tədqiqat üsullarının ən maraqlı növlərindən biridir. Müsahibə vasitəsilə hər hansı fakt, hadisə, münasibət və fikirlər haqqında məlumat almaq mümkündür. Araşdırılan məsələ ilə bağlı faktlar və hadisələr haqqında insan qrupunun ictimai rəyini öyrənmək məqsədilə aparılır. Şagirdlərlə tez bir zamanda əks əlaqə yaratmağa, şagirdlərdə məntiqi, tənqidi təfəkkürü formalaşdırmağa imkan verir.

Qərarlar ağacı – Bu texnika Con Patrik və Riçard Remi tərəfindən təklif olunmuşdur. Çətin vəziyyətlərdə qərar qəbul etmək üçün problemin bir neçə həll yolunu tapmağa imkan verir. Bu üsuldən istifadə etməklə şagirdlər mümkün qərarların bütün variantlarını ətraflı təhlil edirlər. Bununla şagirdlərdə qərar qəbul etmək bacarığı formalaşır.

İdeyalar xalısı – Bu üsul diskusiya vərdişlərini inkişaf etdirməyə imkan verir.

Refleksiya – yalnız interaktiv məşğələlərin deyil, həm də hər bir məşğələnin mühüm hissəsi hesab olunur. Düzgün qurulmuş yekunlaşdırma mövzu üzrə bir çox məsələləri əhatə etməyə, ümumiləşdirməyə, təkrarlamağa, sonrakı mövzu ilə əlaqə yaratmağa imkan verir. Refleksiya həmçinin bütün iştirakçıların məşğələni qiymətləndirməsi üçün imkanlar yaradır [1, s.443-455].

Ümumtarix dərslərində şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətinin formalaşdırılmasının üsulları mövzusunu daha yaxşı tədqiq etmək üçün dərs nümunəsi qurmaq məqsədəuyğundur. X sinif Ümumi tarix fənnindən “Böyük coğrafi kəşflər. ABŞ-ın yaranması” mövzusunda dərs nümunəsini qurmaqla tədqiqatçılıq üsullarının formalaşdırılması yollarını araşdırmaq.

Standartlar: 1.1.1. Asılı və müstəmləkə xalqlarının milli-azadlıq hərəkətini tarixi zamanla əlaqədə dəyərləndirir.

3.1.2. Geosiyasi dəyişikliklərin cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatına təsirini şərh edir.

4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinə dair məruzə və referatlar hazırlayır.

Təlim üsulları: Beyin həmləsi, venn diaqramı, ideyalar xalısı.

Təlim forması: Kiçik qruplar.

1. Motivasiya. Bu gün bir ölkə haqqında danışacağıq. XVI əsrədək bu ölkə haqda köhnə dünyada demək olar ki, məlumat yox səviyyəsində idi. XVIII əsrdə bu ərazidə müstəqil dövlət yaradıldı. Qısa müddət ərzində böyük əraziləri özünə birləşdirən sözü gedən dövlət hazırda dünyanın super güc dövlətlərindən birinə çevrildi. Sizcə söhbət hansı dövlətdən gedir? Bəs bu dövlətin necə yaranması, inkişafı sizə maraqlıdır? Alınan cavablar ümumiləşdirilib dərslər motivasiyası qurulur.

2. Tədqiqatın aparılması. Bu zaman şagirdləri kiçik qruplara bölürük.

I - Böyük coğrafi kəşflərin dünyanın sosial-iqtisadi inkişafına təsirini şərh edir.

II - İngiltərənin Amerikadakı müstəmləkə siyasətini dəyərləndirir.

III - Amerika inqilabının əhəmiyyətini dəyərləndirir.

IV - Yeni dünyanın kəşfini dəyərləndirir.

3. Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi. Qrup işi bitdikdən sonra dərslər mübadiləsi və müzakirəsi mərhələsinə həyata keçiririk. Bu mərhələdə müəyyən edilmiş zaman ərzində şagirdlər cavabları hazırlayaraq təqdim edirlər. Cavablar diqqətlə dinlənir, şagirdlərlə müzakirə edilir və əlavələr edilir. Əvvəlcədən müəyyən edilmiş meyarlar əsasında qruplar qiymətləndirilir.

4. Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması. Bunun üçün şagirdlərə bu suallarla müraciət olunur:

1) Böyük coğrafi kəşflərin həyata keçirilməsində müsəlman dünyasının rolunu və onun sonrakı tarixi inkişafına təsirini necə dəyərləndirərdiniz?

2) Avropalılar tərəfindən işğalların yerli əhalinin siyasi, sosial və iqtisadi həyatına təsirini necə dəyərləndirərdiniz?

3) Sizcə İspaniya və Hollandiyanın ABŞ-a kömək etməsinin səbəbi nə idi?

5. Yaradıcı tətbiqetmə yaxud yaradıcı-tətbiqetmə. Şagirdlərə xəritə əsasında Amerikadakı İspaniya mülkətinin yerində hal-hazırda hansı dövlətlərin yerləşdiyini müəyyən etmək tapşırılır.

6. Ev tapşırığı. Şagirdlərə Vasko de Qama, Xristofor Kolumb, Ameriqo Vespuççi və ya Fernando Magellan kimi tarixi şəxsiyyətlərdən birinin fəaliyyətinə dair referat hazırlamaq tapşırılır. Sadalanan tarixi şəxsiyyətləri seçməkdə şagirdlərə sərbəstlik verilir.

7. Qiymətləndirmə. Meyarlar əsasında qiymətləndirmə həyata keçirilir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Dəyərləndirmə.

2. Şərh etmə.
3. Referatlar hazırlama.

Bu mərhələ zamanı biz müxtəlif suallar verməklə də təlim prosesində izləmiş olduğumuz şagirdin hansı meyarla cavab verdiyini dəqiqləşdirə bilərik. Sonuncu meyarı dərstdə reallaşdırmaq mümkün olmadığı üçün şagirdlərə bu meyarla uyğun ev tapşırığı verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bunun üçün də biz şagirdlərin bu meyarla qiymətləndirilməsini şagirdlər ev tapşırığını bizə təhvil verən zaman apara bilərik [3, s.107-109].

Cəmiyyətin hərtərəfli formalaşmış kadrlarla və mütəxəssislərlə təmin olunmasında məktəblərin müstəsna rolu vardır. Belə ki, müasir dövrdə texnologiyanın inkişafı, elmi texniki nailiyyətlər müasir dövr insanın intellektual inkişafını, yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsini tələb edir. Buna görə də məktəblərin qarşısında yaradıcı düşüncəyə malik şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması bir vəzifə kimi durur. Məktəb müasir dünyanın tələblərinə cavab verən yaradıcı təfəkkürə malik şəxsiyyət formalaşdırılmasını təmin etməlidir. Buna görə də şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafı müasir məktəblərin başlıca vəzifələrindəndir.

Problemin aktuallığı: Təlim müasir şagirdi dövrünün həyatına hazırlayır. Təlimin daim dəyişən dünyanın reallıqlarından kənarında mövcud olması mümkün deyil. İnsanın səmərəli fəaliyyət göstərməsi, dövrə uyğunlaşması üçün mütləq bilikləri müstəqil əldə etməyi bacarmalıdır. Vaxt məhdudiyyətinin artması səbəbilə qarşıya fəal və yaradıcı olmaq, şəraitdən tez baş çıxarmaq, müstəqil olaraq yeni məsələləri qarşıya qoymaq və qərar qəbul etmək kimi bacarıqlar qoyulur.

Problemin elmi yeniliyi: XXI əsrdə həm cəmiyyətin, həm də onun hər bir üzvünün yaşaması və inkişafında başlıca amil yaradıcı, özünü inkişaf etdirən şəxsiyyətdir. Təhsil prosesi uşaqda özünü inkişaf qabiliyyəti formalaşdırılmalıdır. Bu öz növbəsində göstərilən fəallığa, dərk etmə tələbatına və qabiliyyətinə əsaslanır: 1. Məntiqi düşünmə; 2. Ətraf aləmin cisim və hadisələrinə tənqidi yanaşma; 3. Müstəqil olaraq qərar çıxarma; 4. Ətrafda olanları yaradıcı surətdə dəyişmə; 5. Bilikləri müstəqil əldə etmək; 6. Praktiki problemləri həll etmək; 7. Şəxsiyyətin inkişafına dair yeni məqsədlər qarşıya qoymaq.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Bu gün təhsil sisteminin qarşısında duran əsas məsələ şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir. Buna görə də təlim prosesində şagirdlər tədqiqatçılığa, axtarışa yönəldilir. Bunun üçün də mütləq tədqiqatçılıq üsullarından istifadə olunmalıdır. Bunun nəticəsində uşaqlar tədqiqat aparır, hansısa problemin həllinə yaradıcı yanaşır və onun yaradıcı təfəkkürü inkişaf edir. Təlimin şagirdlərin yaradıcılığının ortaya çıxmasına yönəlməsinin səbəbi isə dəyişən sosial həyatdır.

Ədəbiyyat

1. Əmirov M.M. - Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası. Bakı - 2014. 678 s.
2. Veysova Z. - Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Birləşmiş millətlər təşkilatının uşşaq fondu (UNICEF), 2007. 156 s.
3. X sinif ümumi tarix fənnindən metodik vəsait. <https://www.trims.edu.az/noduploads/book/quot-umumi-tarix-quot-fanni-uzra-10-cu-sinif-ucun-metodik-vasait-1662708509-690.pdf>. 129 s.
4. Əmirov M., Seyidova S. – Tarix təlimində şagirdlərin dərstdə və dərstdənkənar müstəqil işlərinin təşkili. Bakı - 2024. 349 s.

T.Ə.Xanatov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
xanatovtaleh@gmail.com

QIYMƏTLƏNDİRMƏDƏ RƏQƏMSAL TEKNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ

Xülasə

Məqalədə müəllif formativ və summativ qiymətləndirmələrdə rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin üstünlüyü, müəllim və şagirdlər üçün faydalılığı, qiymətləndirmə nəticələrinin təhlilin və obyektivliyinin təmin olunmasını şərh edərək fikrini əsaslandırır.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ИНСТРУМЕНТОВ ПРИ ОЦЕНИВАНИИ

Резюме

В статье автор объясняет преимущества использования цифровых технологий при формативном и суммативном оценивании, их полезность для преподавателей и учащихся, обеспечение анализа и объективности результатов оценивания.

USING DIGITAL TOOLS IN ASSESSMENT

Summary

In the article, the author explains the advantages of using digital technologies in formative and summative evaluations, their usefulness for teachers and students, and the provision of analysis and objectivity of evaluation results.

Açar sözlər: *formativ və summativ qiymətləndirmə, təhsildə qiymətləndirmə, təhsilin keyfiyyəti, keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi texnologiyaları, rəqəmsallıq, onlayn qiymətləndirmə, rəqəmsal alətlər*

Ключевые слова: *формативное и суммативное оценивание, оценивание в образовании, качество образования, технологии оценки качества, цифровизация, онлайн-оценка, цифровые инструменты*

Key words: *formative and summative assessment, assessment in education, quality of education, quality assessment technologies, digitalization, online assessment, digital tools*

Texnologiya mənim tədrisə yanaşma tərzimi və baxışlarımı dəyişdi. Bu, məktəbdələrdə demək olar ki, bütün proseslərə təsir edir: necə planlaşdırırıq, nəyi öyrədirik və bunu necə edirik.

Rəqəmsal texnologiyanın inteqrasiyası sadəcə onun sinifdə olması səbəbindən dərhal uğurlu və ya effektiv olmur, çünki şagird öyrənmə qabiliyyətinin artırılması düşünülmüş yanaşma tələb edir. Bu fikir mənim tədqiqatımın əsasını təşkil edir: Formativ və summativ qiymətləndirmələrdə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə şagird nailiyyətlərinə və motivasiyasına necə təsir edir?

İKT texnologiyaları bizə müasir təhsilin məqsədlərinə çatmağa imkan verir; şagird ilə interaktiv formatda dialoq aparmaq və şagirdlərin fəaliyyətini tez qiymətləndirmək imkanı verir. Bu tip texnologiyalar təlimin effektivliyini artırır və uşaqların intellektual, emosional və şəxsi inkişafına töhfə verəcək təhsil prosesinin əsas hissələrindən birinə çevrilir.

Müəllimlərin çoxu, demək olar ki, son illər rəqəmsal qiymətləndirmə vasitələri ilə işləyirlər. Bu müddət ərzində həm təsirli, həm də təsirsiz olan müxtəlif qiymətləndirmə vasitələri ilə qarşılaşmışıq. Biz təkcə xidmətlərdən və platformalardan deyil, internetdən də istifadə etməyi öyrənməliyik. Məktəblər pandemiya dövründə müvəqqəti olaraq distant təhsilə keçəndə onlayn tədris özünü doğrultdu.

Hər şey dəyişdi. Birdən və bir hərəkətlə hamımız onlayn olduq. Zoom, Google Meet, Teams, söhbətlər və ani messengerlər, xidmətlər və platformalar. Bir çox müəllimlər üçün bu sistem, əvvəllər daha çox düşünmək və araşdırmaq üçün istifadə olunan platforma və təbiiqlər idi. Amma indi bu, gündəlik praktikaya çevrilib. Hansı öyrətmək daha yaxşıdır: onlayn yoxsa üz-üzə? Tapşırıq və dərsi onlayn necə yaratmaq olar? Necə qiymətləndirmək olar?

Formativ qiymətləndirmə

Formativ qiymətləndirmə şagird biliklərindəki boşluqları müəyyən etmək, onların öyrənmələrini təkmilləşdirmək, xüsusi və faydalı rəylər təqdim etmək və fəaliyyətini nəzərə alaraq təlimatları dəyişdirmək, əks-əlaqə yaratmaq və istiqamət verməkdir. Formativ qiymətləndirmə şagirdin qiymətində nəzərə alınmır, çünki onun məqsədi şagirdin başa düşdüyü boşluqları aşkar etmək və bu boşluqları aradan qaldırmaq üçün bir yol təqdim etməkdir. İdeal olaraq, formativ qiymətləndirmə kifayət qədər tez-tez istifadə olunur ki, şagird müəyyən bir anlayışı başa düşməkdə hər hansı boşluq və ya geriləmələrdən xəbərdar olsun. Əsas diqqət qiymətlərdən daha çox materialın öyrənilməsinə yönəldilir; formativ qiymətləndirmə həm şagirdə, həm də müəllimə şagirdin məzmunu nə dərəcədə yaxşı başa düşməsi ilə bağlı rəy verir. Bu məlumatlardan istifadə edərək müəllim öz tədrisini şagirdlərin ehtiyaclarını ən yaxşı şəkildə qarşılamaq üçün düzəldir. Bununla belə, effektiv formativ qiymətləndirmə müəllimin öyrətmə tərzini dəyişmək üçün sadəcə olaraq şagird öyrənmə məlumatlarından istifadə etmir; onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, şagirdlərə öyrənmələri ilə bağlı konkret və ətraflı rəy bildirməli və onlara materialı necə mənimsəməli olduqlarını göstərməlidir.

Summativ qiymətləndirmə

Bunun əksinə olaraq, summativ qiymətləndirmə şagird öyrənməsinin son məhsuludur və məzmun standartlarından istifadə etməklə həyata keçirilir. Formativ qiymətləndirmə buna görə də dəyərlidir, çünki o, şagirdin yekun qiymətləndirmədə nə qədər yaxşı nəticə göstərəcəyini göstərir. Lakin formativ qiymətləndirmənin effektivliyi o deyil ki, o, sadəcə olaraq, şagirdin summativ qiymətləndirmədə əldə etdiyi balları yaxşılaşdırır. Bu onun nəticəsidir, amma əsas məqsədi deyil. Onun əsas məqsədi tələbələrin öyrənmələri zamanı motivasiya və özünü dərk etmələrini gücləndirmək və onlara öz bacarıqlarından istifadəyə imkan yaratmaqdır. Bu baş verdikdə, daha yüksək nailiyyətlər əldə olunur.

Tənqidi düşüncə

Təhsildə texnologiya düşünülmüş şəkildə idarə olunmasa, tənqidi düşüncəni boğa bilər. Müəllimin niyyəti əsasən texnologiyanın tənqidi tərəkürün inkişaf etdirilməsi və ya onun qarşısının alınması üçün istifadə olunmasını müəyyən etmir. Üstəlik, kompüter texnologiyasının sadəcə mövcudluğu və ya istifadəsi öyrənmə faydalarına zəmanət vermir. Texnologiya ilk növbədə düzgün və yanlış cavabları əldə etmək və məlumatı yaymaq üçün istifadə edildikdə, öyrənmələr aktiv, düşüncəli iştirakçılar deyil, yalnız passiv alıcı olurlar. Bu vəziyyətdə texnologiya yaradıcı tərəkürün inkişafı üçün deyil, sadəcə olaraq bilikləri gücləndirmək üçün istifadə olunur.

İdeal olaraq, sinifdə texnologiyadan istifadə fərdi potensialın inkişafına kömək edir. Bu paradıqmada təhsilin əsas məqsədi şəxsiyyəti düşüncəli, tənqidi düşüncə, cəmiyyətdəki yerini dərk edən şəxsiyyət kimi yetişdirməkdir və texnologiyaya buna nail olmaq üçün əlavə vasitə kimi baxılır. Həqiqətən, texnologiya bu modeldə zəruri bir vasitə kimi görünür, çünki biz şagirdlərimizi yaşadıkları rəqəmsal dövrə hazırlamalıyıq. Bununla belə, texnologiyanın mövcudluğu şagirdlərin tədqiqat, təhlil, tənqid və problemləri həll etmə bacarıqlarının inkişafına mane olmamalıdır; əksinə, bu bacarıqları artırmalıdır. Texnologiyanın mövcudluğunun tənqidi tərəkürə xələl gətirməsi və ya təşviq etməsi müəllimin pedaqoji niyyətindən çox asılıdır. Beləliklə, bu baxımdan effektiv müəllim hazırlığı texnologiyanın tənqidi tərəkürün qarşısını almaq əvəzinə onu gücləndirməsinə kömək edəcək.

Rəqəmsal qiymətləndirmə

Getdikcə müxtəlif xidmətlər və platformalar rəqəmsal qiymətləndirmə və tərəqqinin monitorinqini təklif edir. Bu cür qiymətləndirmənin bir sıra üstünlükləri var. Əvvəllər məlumatları rəqəmsal şəkildə tərtib etməzdən əvvəl pedaqoqlar qələm və kağızdan istifadə edirdilər, bu üsul səmərəsiz və subyektiv idi. Rəqəmsal qiymətləndirmə testlər, sorğular və ya oyunlar vasitəsilə dərhal və dəqiq nəticələr və ya real vaxt məlumatları təqdim edir. Rəqəmsal tərəqqinin monitorinqi ilə müəllimlər şagirdlərin tərəqqisini tez və

asanlıqla izləyə, onların standartları mənimsəyib-mənimsəmədiyini müəyyən edə bilərlər. Rəqəmsal formativ qiymətləndirmə, həmçinin müəllimlər və şagirdlər arasında məqsəd təyin etmək və əməkdaşlıq üçün müxtəlif imkanlar təqdim edir.

Təhlil və qiymətləndirmə müəllimin gündəlik işini çox vaxt dözülməz iş rejiminə çevirir. Müasir onlayn alətlər və mobil texnologiyanın yüksəlişi sayəsində müəllimlər indi şagirdlərin işini tez və asanlıqla qiymətləndirə, faktiki tədris üçün daha çox vaxta qənaət edə bilərlər. Rəqəmsal formativ qiymətləndirməni öz tədrislərinə daxil edən müəllimlər bunun bir çox cəhətdən faydalı olduğunu görəcəklər. Rəqəmsal formativ qiymətləndirmə ilə müəllim şagirdlərin anlamasını və idrak səviyyəsini daha düzgün qiymətləndirərək, irəliləmə və geriləmələrə vaxtında diqqət yetirə, aradan qaldıra bilər.

Nə üçün rəqəmsal qiymətləndirmə kağız testindən daha yaxşıdır? Qiymətləndirmə üçün rəqəmsal təhsil texnologiyalarından istifadə etməyin bir çox üstünlükləri var. Məsələn, vaxta qənaət etmək, öyrənmə prosesini daha əhatəli və səmimi etmək, sürətli rəy təklif etmək və s. Rəqəmsal qiymətləndirmə təsadüfi və ya qəsdən köçürmənin qarşısını almağa kömək edir və saxtakarlığı aradan qaldırır, obyektivliyi təmin edir. Müəllim üçün bu, stolun üstündə daha çox kağız yığını, itirilmiş testlər, bütün tapşırıqları evə aparmağa ehtiyac yoxdur. Rəqəmsal qiymətləndirmə vasitələri həm müəllimlərin, həm də şagirdlərin həyatını asanlaşdırır: müasir texnologiya sayəsində şagirdlər bir-birinin sözünü kəsmədən suallarına cavab ala bilərlər. Onların bütün fəaliyyətlərinə saytda müəllim nəzarət edə bilər. Nəhayət, rəqəmsal qiymətləndirmələr şagirdlər üçün əyləncəlidir, daha yaxşı öyrənmə mühiti yaradır, aktiv auditoriya ilə işləmək öyrənməni asanlaşdırır və şagirdlər üçün daha faydalı olur.

Summativ qiymətləndirmədə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etmək mümkündürmü? Əlbəttə! Sadəcə olaraq belə bir qiymətləndirmə yaratmaq üçün müəllimə bir az daha vaxt lazım olacaq. Ancaq bir dəfə yarımillik və ya illik test üçün yekun test yaratdıqdan sonra, lazımı düzəlişlər etmək istisna olmaqla, bunu bir daha etməli olmayacaqsınız. Hazırladığınız rəqəmsal qiymətləndirmələr şagirdlərin işini yoxlayacaq və hazır nəticəni verəcək.

Şifahi yekun qiymətləndirmə aparmaq mümkündürmü? Söhbət simulyatoru yaradın: Söhbəti simulyasiya edən və müxtəlif ssenarilər yaratmağınıza kömək edən interaktiv məşqlər də yarada bilərsiniz. Onlara “simulyatorlar” da deyilir. Bu cür tapşırıqlar nitqi və təfəkkürü inkişaf etdirir, rəy verir, idraki bacarıqlarını inkişaf etdirir. Getdikcə bu tip tapşırıqların “süni intellektlə söhbətə” çevrildiyini görürük. Bundan rəqəmsal summativ qiymətləndirmələrdə istifadə etmək olar.

Beləliklə, rəqəmsal qiymətləndirmə vasitələrinin faydası ondadır ki, onlar sizin öyrənmənin dərin təhlilini təmin etməklə yanaşı, sizin üçün rutin

işləri görərək müəllimin işini xeyli asanlaşdırır. Belə alətlər hər bir müəllimin işində olmalıdır. Onların mürəkkəb və ya vaxt aparan olması lazım deyil. Onlar hər bir şagirdi özünüqiymətləndirməyə cəlb etməli və onlara güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməyə kömək etməlidir. Müəllim öz işində rəqəmsal qiymətləndirmə vasitələrindən istifadə edərək, qeyri-adi, canlı və yadda qalan dərslər yaradaraq, şagirdlərinin müsbət və motivasiyalı inamlarını təbliğ edir. Bir rəqəmsal qiymətləndirmə vasitəsi seçin və onu özünüz edin. Siz əmin olacaqsınız ki, dərslər həqiqətən də daha effektiv olub.

Ədəbiyyat

1. *Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*, Bakı - 2009. 108 s.
2. Ağamalıyev R.A. *Azərbaycan təhsili XXI əsrə doğru: idarəetmə, prioritetlər, islahatlar*. Bakı: Təhsil, 1998, 376 s.
3. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Kurikulum, 2013, № 4, s. 107-113.
4. "Azərbaycan Respublikasında Ümumitəhsil Sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası". *Azərbaycan Respublikasının NK-nin 13 yanvar 2009-cu ildə təsdiq edilmiş qərarı*. Bakı - 2009, 20 s.
5. *Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)*. Kurikulum, №1, s. 131-150.
6. Bəylərov E. *Məktəbdaxili qiymətləndirmə: Problemlər və vəzifələr*. Kurikulum, 2014, №2, s. 47-58.
7. Əlizadə Ə.Ə. *Pedaqoji qiymətin psixoloji məsələləri haqqında // Azərbaycan məktəbi*. Bakı - 1997, №4, s. 65-70.
8. Həsənzadə M.M. *100 bal sistemi ilə tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsi təcrübəsindən*. *Beynəlxalq konfransın materialları*. ABU-nun nəşri, Bakı - 2003, 150 s.
9. *Kredit sistemi ilə təhsil alan tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsi haqqında əsasnamə*.
10. Mahmudov M.C. *Dünya təhsil sistemləri*. Bakı: Mütərcim, 2014, 480 s.
11. Mehrabov A.O., Bəylərov E.B. *Qiymətləndirmədə test texnologiyasından səmərəli istifadənin inkişafı*. *ARTPI-nin Elmi əsərləri*, 2007, №4, s 40-47.
12. Mərdanov M., Mehrabov A., Qardaşov T., *Təlim-tərbiyə prosesinin və nəticələrinin qiymətləndirilməsi islahatın mühüm amili kimi*. *Azərbaycan məktəbi*. Bakı, №1, 2002, 7-31 s.
13. *Tələbələrin biliklərinin çoxballı sistemlə qiymətləndirilməsinə dair*. Akademik İ. Hacıyevin redaktorluğu ilə metodik vəsait. Naxçıvan: Qeyrət, 2002. 38 səh.
14. *Təlim-tərbiyə prosesinin və nəticələrinin qiymətləndirilməsi islahatının mühüm amili kimi*. *Azərbaycan məktəbi*. Bakı, 2002, №1, 7-13 s.

N.O.Muxtarlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nargizmukhtarli@gmail.com

DAVAMLI PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİN STİMULLAŞDIRILMASINDA SƏRİŞTƏLİ MÜƏLLİM HAZIRLIĞININ ROLU

Xülasə

Təhsil və təlim məsələləri zaman keçdikcə daha da mürəkkəbləşir. Bir tərəfdən, məktəb yaşlı uşaqlar və gənclər arasında məktəblər və universitetlərdə təhsil almaq istəyi artır, digər tərəfdən isə ixtisaslaşmış mütəxəssislərin yetişdirilməsinə ciddi ehtiyac yaranır. Yetişkinlərin təhsilinin, müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasının təmin edilməsi də ayrıca məsələdir. Təbii ki, bu problemin planlaşdırma, iqtisadi, maliyyə və siyasi ölçüləri var. Lakin biz burada yalnız ixtisaslaşmış, səriştəli müəllim məsələsinə diqqət yetirəcəyik, çünki bizim fikrimizcə, təhsildə əsl problem keyfiyyət problemidir. Bilirik ki, keyfiyyətsiz insanlara dəyər verilməyən bir dövrdə yaşayırıq. Öz sənəkarlığı və bacarıqları ilə məhsulun formalaşmasını təmin edən işçilərin axtarıldığı bir dünyada fərdlərin formalaşmasına cavabdeh olan müəllimlərin keyfiyyətdən kənara çıxması vacibdir. Əgər inkişaf etdirməyi hədəflədiyimiz fərdlərdə konkret səviyyə və standartları hədəfləmədən davamlı olaraq “daha çox”un arxasınca qaçsaq, sosial və milli inkişaf yolunda çox vaxt itirmiş olarıq.

РОЛЬ КОМПЕТЕНТНОЙ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ В СОДЕЙСТВИИ НЕПРЕРЫВНОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Резюме

Вопросы образования и обучения со временем усложняются. С одной стороны, среди детей школьного возраста и молодежи возрастает желание учиться в школах и вузах, а с другой стороны, возникает серьезная потребность в подготовке профильных специалистов. Отдельный вопрос – обеспечение адаптации образования взрослых к современным требованиям. Конечно, эта проблема имеет плановое, экономическое, финансовое и политическое измерения. Но здесь мы остановимся только на вопросе профильных, компетентных преподавателей, поскольку, по нашему мнению, настоящей проблемой образования является проблема качества. Мы знаем, что живем в эпоху, когда низшие люди не ценятся. В мире, где востребованы работники, обеспечивающие формирование продукта своим мастерством и навыками, важно, чтобы преподаватели, отвечающие за формирование личности, не отклонялись от качества. Если мы будем постоянно гоняться за «большим», не стремясь к определенному уровню и стандартам личности, которую мы стремимся развивать, мы потеряем много времени на пути социального и национального развития.

THE ROLE OF COMPETENT TEACHER TRAINING IN PROMOTING CONTINUOUS PEDAGOGICAL ACTIVITY

Summary

The issues of education and training are becoming more complicated over time. On the one hand, the desire to study in schools and universities among school-aged children and young people is increasing, and on the other hand, there is a serious need to train specialized specialists. Ensuring that adult education is adapted to modern requirements is also a separate issue. Of course, this problem has planning, economic, financial and political dimensions. But here we will focus only on the issue of specialized, competent teachers, because in our opinion, the real problem in education is the problem of quality. We know that we live in an age where inferior people are not valued. In a world where workers who provide the formation of the product with their craft and skills are sought after, it is important that the teachers who are responsible for the formation of individuals do not deviate from the quality. If we constantly chase after "more" without aiming for specific levels and standards in the individuals we aim to develop, we will lose a lot of time in the path of social and national development.

Açar sözlər: *səriştəlilik, səriştəli müəllim hazırlığı, davamlı pedaqoji fəaliyyət, stimullaşdırma*

Ключевые слова: *компетентность, грамотная подготовка педагогов, непрерывная педагогическая деятельность, стимулирование*

Key words: *competence, competent teacher training, continuous pedagogical activity, stimulation*

Təhsil sahəsində davamlı inkişaf və yeniliklər müəllimlərin pedaqoji bacarıqlarını artırmağa, şagirdlərə daha səmərəli dərslər keçməyə imkan verir. Bu kontekstdə səriştəli müəllim hazırlığı pedaqoji fəaliyyətdə daim təşviq edilməli olan element kimi önə çıxır. Müasir təhsil sistemlərində, səriştəli müəllim hazırlığı əhəmiyyətli bir məsələdir. Bu hazırlığın əsas məqsədi, təcrübəli müəllimlərin bilik və bacarıqlarını artırmaq və yeni təlim metodları və texnologiyalarına uyğun şəkildə adaptasiya etməkdir. Səriştəli müəllim hazırlığı, təlim prosesində fəal və yenilikçi olmağı, müəllimlərin keyfiyyətli təhsil verə bilmələrini təmin etməyi hədəfləyir. Bir müəllimin səriştəli hazırlığı, təlim və tədris proseslərində daimi inkişafı təmin etmək, yenilikləri müəllim təcrübəsinə əlavə etmək və şagirdlərinə motivasiya verməyə kömək edir. Bu, təhsil sistemlərinin inkişaf etməsi və təcrübəli müəllimlərin gücləndirilməsi üçün kritikdir.

İlkin olaraq "Səriştəlilik nədir və müasir dövrdə tələb olunan səriştələr hansılardır" kimi məsələlərə diqqət yetirək.

"Səriştəlilik – əldə olunmuş bilik və bacarıqları praktik fəaliyyətdə səmərəli tətbiq etmək qabiliyyətidir. O, şəxsin qazandığı bilik və bacarıqların konkret fəaliyyətin nəticəsinə çevrilməsini təmin edir" [1].

Müasir, biri-biri ilə əlaqəli dünyada inkişaf etmək və onun problemlərini effektiv şəkildə həll etmək, müasir dövrün çağırışları ilə üzləşmək üçün fərdlərdən fundamental qabiliyyətlər, cari təcrübə və inkişaf edən sosial tələblər, texnoloji irəliləyişlər və mədəni perspektivlər haqqında yenilənmiş anlayışlar tələb olunur. Təhsil sistemi və onun çatdırılma üsulları qlobal cəmiyyətin ortaya çıxan çağırışları işığında yenilənməlidir. Bugünkü təhsil və öyrənmə anlayışında isə “səriştə” mövzusunda müzakirələr üstünlük təşkil edir. Azərbaycan dilində qarşılığı səriştə olan “competence” (kompetensiya) sözü “to compete” felindən yaranmış və tərcümədə “yarışmaq”, “yarışmaq bacarığı” deməkdir [5].

A.Mehrabovun fikrincə, “...*təhsildə səriştəli yanaşma təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi vasitəsi olub, dünya təhsil sferasında təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin əsas strateji istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir*” [5, s.110].

Peşəkar pedaqoji fəaliyyət üçün səriştəni başlıca meyar hesab edən təhsil eksperti Asif Cahangirov Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində ilk dəfə keçirilən Pedaqoji Forumda “*Təhsil strategiyasının əsas dayağı: səriştə əsaslı təhsil*” mövzusunda təqdimatı zamanı aşağıdakı fikri xüsusi olaraq vurğulamışdı: “*Səriştə əsaslı təhsil “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda həyata keçiriləcək əsas vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyulub*”[3].

Bəs səriştəli müəllim kimdir? Səriştəli pedaqoq müasir tədris metodologiyalarını bilən, fəal öyrənmə yanaşmalarından istifadə etməyi bacaran, şagirdin öz-özünə öyrənməsini təşviq edən və kurikulumun məzmununa uyğun müstəqil təhsili asanlaşdırma bilən şəxsdir. Belə pedaqoqların azlığını nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, əksər müəllimlər mövcud standartlara cavab vermir.

Ölkəmizdə davam edən kurikulum islahatı, nəzərəcarpacaq nəticələr əldə etməyə yönəlmiş müxtəlif innovativ fəaliyyətlər sahəsinə çevrilən və inkişaf edən bir prosesdir. Rəqəmsal, biri-birinə bağlı olan bugünkü qlobal mənzərədə hər bir Azərbaycan müəlliminin vəzifəsi şagirdlərin əldə etdikləri məlumatların biliyə çevrilməsinə köməklik göstərmək bacarığını inkişaf etdirməklə yanaşı, bilik, bacarıq və dəyərləri müasir tələblərə uyğun formalaşdırmaqdır. Beləliklə, müəllimlərdən öz rollarında yaradıcılıq və təşəbbüskarlıq nümayiş etdirmələri gözlənilir. Bütün bunlara isə yalnız səriştəli müəllimlərlə çatmaq mümkündür [6].

Səriştəli müəllim hazırlığının əhəmiyyəti:

Səriştəli müəllim hazırlığı müəllimlərin bilik və bacarıq səviyyələrini artırmaqla yanaşı, onların pedaqoji yanaşmalarını da gücləndirir. Həmçinin müəllimləri tələbə mərkəzli tədris metodlarını mənimsəməyə təşviq edir və onları davamlı öyrənməyə həvəsləndirir. Pedaqoji fəaliyyət isə şagirdlərin fəal

iştirakını təşviq edən və təlim prosesini dəstəkləyən təsirli vasitədir. Müəllimlərin bu fəaliyyətlərdən istifadəsi şagirdlərə dərindən öyrənməyə və anlayışları daha yaxşı başa düşməyə kömək edir.

Səriştəli müəllim hazırlığı öyrənmənin ömürlük bir cəhd olduğunu qəbul edir. Buna görə də o, müəllimin karyerası boyu davamlı peşəkar inkişafın (DPI) vacibliyini vurğulayır. DPI proqramları müəllimlərə təhsil tendensiyaları ilə ayaqlaşmaq, yeni texnologiyaları öz tədris təcrübələrinə inteqrasiya etmək və təhsil sahəsində ən son tədqiqatlara əsaslanaraq öz tədris strategiyalarını təkmilləşdirmək üçün imkanlar yaradır.

Təhsil mənzərələri texnologiyadakı irəliləyişlər, ictimai ehtiyaclardakı dəyişikliklər və təhsil siyasətlərindəki yeniliklər hesabına daim inkişaf edir. Səriştəli müəllim hazırlığı pedaqoqları bu dəyişikliklərə səmərəli şəkildə uyğunlaşmağa istiqamətləndirir. Müəllimlər dəyişən təhsil paradimalarına cavab vermək və tələbələrinin müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarını ödəmək üçün lazım olan çeviklik və çevikliyi inkişaf etdirmək üçün davamlı peşəkar öyrənmə ilə məşğul olmağa təşviq olunurlar.

Səriştəli müəllim hazırlığı pedaqoqlar arasında reflektiv təcrübə mədəniyyətini inkişaf etdirir. Reflektiv təcrübə öz tədris metodlarını tənqidi şəkildə yoxlamağı, onların effektivliyini qiymətləndirməyi və şagird nəticələrini yaxşılaşdırmaq üçün əsaslandırılmış düzəlişləri əhatə edir. Davamlı düşünmə yolu ilə müəllimlər öz pedaqoji yanaşmalarını təkmilləşdirir, inkişaf sahələrini müəyyənləşdirir və davamlı təkmilləşməyə səy göstərirlər.

Səriştəli müəllim hazırlığının son məqsədi şagirdin təlim nəticələrini artırmaqdır. Müəllimləri effektiv təlim üçün lazım olan bilik, bacarıq və vərdislərlə təchiz etməklə, səriştəli müəllim hazırlığı şagirdin fəallığına, akademik nailiyyətlərə və ümumi rifaha müsbət təsir göstərir. Ciddi təlimdən keçən müəllimlər stimullaşdırıcı öyrənmə mühitləri yaratmaq, tələbələrlə müsbət münasibətləri gücləndirmək və fərdi öyrənmə ehtiyaclarını ödəmək üçün daha yaxşı təchiz olunurlar.

Səriştəli müəllim hazırlığı pedaqoqların işdən məmnunluğuna kömək edir. Müəllimlər yüksək keyfiyyətli təlim və davamlı dəstək aldıqda, özlərini daha inamlı hiss edirlər, daha çox iş məmnuniyyəti yaşayırlar və uzun müddət müəllimlik peşəsində qalma ehtimalı daha yüksək olur. Səriştəli müəllim hazırlığına sərmayə qoymaq tək-cə ayrı-ayrı müəllimlərə fayda vermir, həm də bütövlükdə müəllim peşəsinin nüfuzunu gücləndirir.

Səriştəli müəllim hazırlığının daimi pedaqoji fəaliyyətin stimulu kimi roluna nəzər yetirək.

Bu məsələ ilə bağlı bir sıra mühüm məqamlar vardır:

Müəllimlərin yenilikləri qəbul etməsi: Səriştəli müəllim hazırlığı, müəllimləri yeni təlim metodları və texnologiyalarını qəbul etməyə, şagirdləri üçün motivasiya artırıcı təlim yollarını axtarmağa kömək edir. Bu,

müəllimlərin daimi öyrənmə prosesində olmalarına və təlimin keyfiyyətini artırmağa yardım edir.

Əlaqələr və məsləhətləşmə: Səriştəli müəllim hazırlığı, müəllimlər arasında əlaqələri gücləndirməyə və məsləhətləşmə tədbirləri təşkil etməyə imkan verir. Bu tədbirlər müəllimlərin biri-biri ilə fikirlərini mübadilə etməsinə, təlim təcrübələrini paylaşmasına və biri-birinin təcrübəsindən istifadə etməsinə imkan verir.

Müəllimlərin peşəkar inkişafı: Səriştəli müəllim hazırlığı, müəllimlərin peşəkar inkişafını təmin etmək üçün fəaliyyətləri dəstəkləyir. Bu, onlara yeni metodları və texnologiyaları öyrənmək, şagirdlərə daha effektiv təlim verə bilmək üçün lazım olan vasitələri təmin etmək və müəllimlərin özünü təkmilləşdirməsi üçün fürsət yaradır.

Motivasiya və özəl təşviqat: Səriştəli müəllim hazırlığı, müəllimlərə motivasiya verərək onlara təlimin keyfiyyətini artırmaq, özəl təşviqatlarla öz təcrübələrinə daha səmimi şəkildə baxmaq üçün imkan yaradır.

Nəticə olaraq, qeyd edə bilərik ki, səriştəli müəllim hazırlığı davamlı pedaqoji fəaliyyət üçün güclü stimül rolunu oynayır. Müəllimlərə daim dəyişən təhsil mühitlərində inkişaf etmək üçün lazım olan bilik, bacarıq və dəstəyi təmin etməklə, səriştəli müəllim hazırlığı davamlı peşəkar inkişafı, qabaqcıl təcrübəni və nəhayət, şagirdlərin təkmilləşdirilmiş təlim nəticələrini təşviq edir. Təhsil sistemlərinin təkmilləşdirilməsi davam etdikcə, səriştəli müəllim hazırlığına sərmayə qoymaq həm müəllimlərin, həm də şagirdlərin uğurunu və rifahını təmin etmək üçün vacib olaraq qalır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. (2013), <https://edu.gov.az/az/dovlet-strategiyasi-ve-konsepsiyalar/12574>
2. Darji, B. B., & Lang-Wojtasik, G. (2014). Preparing globally competent teachers: Indo-German perspectives on teacher training. *International Journal of Development Education and Global Learning*, 6(3).
3. <https://muallim.edu.az/news.php?id=109> Səriştə əsaslı təhsil islahatlarının uğuru üçün olduqca vacibdir.
4. İlyasov M. Səriştəəsaslı pedaqoji təhsil: bilik və bacarıqların praktik fəaliyyətə səmərəli tətbiqi, ARTİ, Elmi Əsərlər, cild 89, № 5, 2022.
5. Mehrabov A. Səriştəli müəllim hazırlığının problemləri, Bakı: Elm və təhsil, 2015. -288 s.
6. Özyürek, M. (2008). Nitelikli öğretmen yetiştirmede sorunlar ve çözümler: Özel eğitim örneği. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 6(2), 189-226.

Ü.E.Süleymanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sulviyye24@gmail.com

ÖYRƏNMƏ NƏZƏRİYYƏLƏRİ: HƏYAT BOYU DƏYİŞƏRƏK VƏ İNKİŞAF EDƏRƏK ÖYRƏNMƏ

Xülasə

Fərdin bilik, anlayış, təcrübə və potensialını inkişaf etdirməsinə kömək edən öyrənmə prosesi əhəmiyyətli bir rola malikdir. İnsanlar həyat boyu müxtəlif sahələrdə bilik və bacarıqlar öyrənərək, öz potensialını artırmaq üçün öyrənməyə davam edirlər. Bu proses təcrübə, refleksiya, sosial münasibətlər və müxtəlif intellektual bacarıqların inkişafı ilə bağlıdır. Həyat boyu davam edən öyrənmə insanların daim dəyişən tələblərə uyğunlaşmaqlarını təmin edir. Məqalədə müasir təhsil sisteminin dəyişən dinamiklərini, öyrənmə və öyrənmə proseslərinin əhəmiyyətini və həyat boyu öyrənmənin rolundan bəhs edilir. Əsas mövzular arasında öyrənmə prosesinin dinamizmi, “Təcrübəli öyrənmə nəzəriyyəsi”, “Sosial öyrənmə nəzəriyyəsi”, “Çoxnövlü intellekt nəzəriyyəsi” və həyat boyu öyrənmə prosesi üçün texnoloji inkişafın əhəmiyyəti var.

ТЕОРИИ ОБУЧЕНИЯ: ОБУЧЕНИЕ ЧЕРЕЗ ИЗМЕНЕНИЯ И РАЗВИТИЯ НА ПРОТЯЖЕНИИ ВСЕЙ ЖИЗНИ

Резюме

Процесс обучения играет важную роль, помогая человеку развивать знания, понимание, опыт и потенциал. На протяжении всей жизни люди приобретают знания и навыки в различных областях и продолжают учиться, чтобы повысить свой потенциал. Этот процесс связан с опытом, размышлением, социальными отношениями и развитием различных интеллектуальных навыков. Обучение на протяжении всей жизни позволяет людям адаптироваться к постоянно меняющимся требованиям. В статье обсуждается меняющаяся динамика современной системы образования, важность процессов преподавания и обучения, а также роль обучения на протяжении всей жизни. Ключевые темы включают динамизм процесса обучения, теорию экспериментального обучения, теорию социального обучения, теорию множественного интеллекта и важность технологического развития для обучения на протяжении всей жизни.

THEORIES OF LEARNING: LEARNING CHANGE AND DEVELOPMENT THROUGHOUT LIFE

Summary

The learning process plays an important role in helping an individual to develop knowledge, understanding, experience and potential. Throughout life, people learn knowledge and skills in various fields and continue to learn to increase their

potential. This process is related to experience, reflection, social relations and the development of various intellectual skills. Lifelong learning enables people to adapt to ever-changing demands. The article discusses the changing dynamics of the modern education system, the importance of teaching and learning processes, and the role of lifelong learning. Key topics include the dynamism of the learning process, Experiential Learning Theory, Social Learning Theory, Multiple Intelligence Theory, and the importance of technological development for lifelong learning.

Açar sözlər: *öyrənmə, bilik, təcrübə, nəzəriyyə*

Ключевые слова: *обучение, знания, опыт, теория*

Key words: *learning, knowledge, experience, theory*

Müasir təhsilin ən aktual məsələlərindən biri olan öyrənmə prosesi yenilikçi yanaşmaları ilə əhəmiyyətli mövzulardan biridir. Həm cəmiyyət, həm də təhsil sistemi daim inkişaf edir. Müasir texnologiya dünyasında öyrənmə metodologiyalarının tənzimlənməsi, yeniliklərin qəbul edilməsi və təlim texnologiyalarının tətbiq edilməsi tələbələr və müəllimlər üçün olduqca vacibdir. Həyat boyu davam edən və dəyişən bir proses olan öyrənmə insanın biliklərinin, bacarıqlarının, inkişafının və anlayışının artmasını təmin edir. Yeni məlumat və bacarıqların qazanılması, mövcud bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsi, mənəvi və zehni inkişaf üçün təcrübə və təfəkkürün birləşdirilməsini təmin edir.

Öyrənmə və öyrətmə prosesinin üç əsas komponenti vardır: [1, s.1]

1. Müəllim;
2. Tələbə;
3. Təhsil proqramı.

Müəllim öyrətmə prosesini həyata keçirən, tələbə öyrənən şəxs, təhsil proqramı isə məqsəd və məzmunundan asılı olaraq öyrənmə prosesinin təlimatıdır.

Tarixə nəzər yetirdiyimizdə, öyrənmə və öyrətmə prosesində, əvvəlcə, tələbənin müəllim tərəfindən öyrədilən şəxs olduğu bir yanaşma mövcud idi. Lakin müasir dövrümüzdə bu yanaşma öz aktuallığını bir qədər itirmişdir. Artıq müəllimlər tələbələrə yalnız bilik və bacarıqları ötürməklə kifayətlənməməlidir. Müəllimlər və tələbələr auditoriyalar daxilində qalmayaraq daha ətraflı bir öyrənmə mərhələsində yer almalıdırlar. Müəllimlər tələbələrin özlərini inkişaf etdirməsi üçün öyrənməni öyrətməlidir. Yeni yanaşmaya əsasən, müəllimlər tələbələrə yalnız məzmun ötürməklə yanaşmamalı, onların öz potensiallarını inkar etmədən, inkişaf etdirmək üçün öyrənməni öyrətməlidirlər. Bu, tələbələrin aktiv iştirakını və məhsuldarlığını artırmağa kömək edən əhəmiyyətli fəaliyyətlərdən biridir.

Təcrübəli öyrənmə nəzəriyyəsi

Təcrübə ilə öyrənmə şəxsi bir fəaliyyətin və ya təcrübənin nəticələrini müşahidə edərək yeni bilik, anlayış və bacarıqlar qazanma prosesidir. Kolbun

təcrübəli öyrənmə nəzəriyyəsi, öyrənmə prosesini təcrübə və refleksiyanın birləşməsi kimi qiymətləndirir və öyrənmənin ətraf mühitin təsiri ilə qarşılıqlı əlaqə və şüurlu təcrübələr vasitəsilə dövrü olaraq həyata keçirildiyini qeyd edir [2]. Bu nəzəriyyəyə görə, öyrənmə dövründə insanlar yeni təcrübələrə əldə edirlər, onları yaşayırlar, onlardan dərs çıxarırlar və bu təcrübələri real situasiyalarda istifadə edirlər.

Nəzəriyyə öyrənməni dörd mərhələdən keçən və təkrarlanan bir proses kimi dəyərləndirir. Bu mərhələlər təcrübə, refleksiya, konseptləşdirmə və aktiv təcrübə mərhələlərini əhatə edir [3].

Təcrübə - öyrənən şəxsin yeni bir anlayışla tanış olduğu və ya var olan anlayışı təkrar mənimsədiyi konkret təcrübələr mərhələsidir.

Refleksiya - bu mərhələdə öyrənən şəxs fərdi təcrübələrini təhlil edir, baş verənləri düşünür və anlamağa çalışır.

Konseptləşdirmə - öyrənən şəxs refleksiya nəticəsində yeni fikirlər, konsepsiyalar və anlayışlar formalaşdırır.

Aktiv təcrübə - öyrənən şəxsin öyrəndiyi yeni fikirlərin və anlayışların təcrübələrdə tətbiqi və bu tətbiqlərin nəticələrinin qiymətləndirilməsi prosesidir.

Təcrübəli öyrənmə nəzəriyyəsinin prinsipləri öyrənmənin proses yönümlü tərəfini, hər bir öyrənmənin təkrar öyrənmə olaraq qiymətləndirilməsini, öyrənmənin vahid bir proses olaraq anlaşılmasını və öyrənmənin müəllimin deyil, öyrənmənin vəzifəsi altında qurulmasını vurğulayır [2, s.814].

Sosial öyrənmə nəzəriyyəsi

Sosial öyrənmə nəzəriyyəsi insanların sosial mühitdə digərləri ilə birgə olaraq öyrəndiyi bir öyrənmə prosesini təsvir edir. Albert Banduranın sosial öyrənmə nəzəriyyəsində öyrənmənin müşahidələr nəticəsində baş verən proses olduğunu vurğulayır. Burada fərdlər öyrənmə prosesi zamanı başqalarını müşahidə edərək, yeni bilik və bacarıqlar əldə edir və onları təqlid edərək öyrənməni həyata keçirirlər.

A. Banduranın fikrincə, sosial öyrənmə stimula-cavab arasında baş verir və davranış ətraf mühiti müşahidə yolu ilə öyrənilir. Müşahidə yolu ilə öyrənmənin baş verməsi üçün idrak prosesləri aktiv olmalıdır. Zehni amillər yeni cavabın əldə edilib-edilmədiyini müəyyən etmək üçün təlim prosesində vasitəçilik edir. Fərd digərinin davranışını təqlid etməzdən əvvəl bəzi düşüncələrə sahib olur ki, bu da vasitəçilik prosesi adlanır. Vasitəçilik prosesi davranışı müşahidə etmək (stimul) və onu təqlid etmək və ya etməmək (cavab) arasındakı əlaqəni göstərir [4].

Vasitəçilik prosesi 4 komponentə sahibdir: [4]

1. Diqqət: Müşahidənin və təqlidin baş verməsi üçün öyrənənin diqqəti cəlb olunmalıdır. Fərd gündəlik olaraq bir çox davranışı müşahidə edə bilər, lakin bu davranışlar diqqətəlayiq olmadığı halda, təqlid edilmə baş vermir.

2. Yadda saxlama: Öyrənən müşahidə etdiyi davranışı şüurda saxlayır. Sosial öyrənmə prosesi zamanı qazanılan bilik dərhal tətbiq olunmaya bilər. Bu səbəbdən fərd müşahidə etdiyi davranışı simvolik olaraq yadında saxlamalıdır ki, uyğun situasiya baş verdikdə, tətbiq edə bilsin.

3. Tətbiq etmə: Fərd hər gün təqlid etmək istədiyi davranışı müşahidə edə bilər. Lakin, təqlid etmə prosesi fiziki və ya başqa səbəblərdən ötrü baş verməyə bilər. *“Təqlid etmə hərəkətləri istiqamətləndirmək üçün müşahidə edilən davranışların daxili simvolik təsvirlərindən istifadə edir. Müşahidəçi xaricdə göstərilməyə belə, bu simvolların istinad kimi istifadə edərək davranışı daxildə təkrarlayır.”*

4. Motivasiya: Cəza, möhkəmləndirmə və motivasiya üsulları öyrənənin müşahidə və təqlid etmə bacarıqlarının tətbiqi üçün vacibdir. Əgər fərd təkrar etdiyi davranışa görə mükafatlandırılırsa, təqlid etmə istəyi də bir o qədər artacaqdır.

Birgə öyrənmə mühitində öyrənən və öyrədən arasında qarşılıqlı əlaqə müşahidə vasitəsilə öyrənənin zehni funksiyalarının inkişafına kömək edir [5, s.368].

Çoxnövlü intellekt nəzəriyyəsi

Hovard Gardner'in “Çoxnövlü intellekt” nəzəriyyəsi, insanların zəka və potensialını müxtəlif sahələrə bölərək qiymətləndirir. Bu nəzəriyyəyə görə, insanlar fərqli sahələrdə fərqli səviyyələrdə zəkaya sahib ola bilərlər. Gardner intellektin 8 əsas növünü qeyd etmişdir: [6, s.475]

1. Verbal-lingvistik intellekt - sözlərlə düşünmək və ifadə etmək, sözlərdəki məna və nizamı anlamaq, şeir, hekayə, obrazlı ifadə kimi konsepsiyaların formalaşması və yazı kimi mürəkkəb proseslərin güclü inkişaf etməsinə əsaslanır [6].

2. Məntiqi-riyazi intellekt - sayıları və rəqəmləri effektiv şəkildə istifadə etmək və eləcə də səbəb-nəticə əlaqələrini effektiv istifadə etmə bacarığıdır [7, s.5].

3. Məkan-vizual intellekt - memar, rəssam, dizayner kimi peşə çalışanlarının sahib olduğu intellekt növüdür. Verilmiş məkanı vizual olaraq dərk etmə bacarığıdır [8, s.136].

4. Bədən-kinestetik intellekt - aktyor, rəssam, cərrah, mexanik kimi bədən üzvlərindən istifadə etməklə, əl içləri hazırlamaq, dəyişdirmək bacarığıdır [7, 8].

5. Musiqi-ritimli intellekt - səslər, notlar, ritmlər vasitəsilə düşünmək, müxtəlif səsləri tanımaq və yeni səslər və ritmlər yaratmaq bacarığıdır [6].

6. Şəxslərarası intellekt - qrup daxilində birgə çalışma, ünsiyyət qurma, insanların duyğu və düşüncələrini anlama bacarığıdır [7].

7. Fərddaxili intellekt - fərdin özü haqqında məlumatlı olma bacarığıdır [8]. İnsanın özünü mənimsəmə, özünü inkişaf etdirərək problemləri həll etmə və öz həyatında inkişaf etmək üçün özünə nəzarəti ilə bağlıdır.

8. Naturalist intellekt - *“Təbiətdəki bütün canlıları tanımaq, araşdırmaq və onların yaradılması haqqında düşünmək bacarığıdır.”* [6]. İnsan fauna və floraya qarşı diqqətli və həssasdır. İntuitiv olaraq təbiətdən gələn məlumatları və ətrafdakı canlıların davranışlarını anlamaq, qiymətləndirmək bacarığı vardır.

Gardnerin *“Çoxnövlü intellekt nəzəriyyəsi”* təhsilin çoxsahəli təbii üçün əhəmiyyətli bir rola malikdir. Bu nəzəriyyə, hər bir öyrənənin fərqli güclü və zəif tərəfləri olduğunu qəbul edir və təhsil sistemlərini buna uyğun tənzimləmək imkanı yaradır. Bu, öyrənənlərin müxtəlif bacarıqlarını və təcrübələrini dəyərləndirmək, mövzu əlaqələrini inkişaf etdirmək, öyrənmə proseslərinə daha çox cəlb etmək və motivasiya vermək üçün önəmli bir vasitədir. Həmçinin öyrənənlərin mətn, riyaziyyat, incəsənət, musiqi, idman və digər sahələrdə fərqli intellektual bacarıqlarının inkişaf etməsinə, müəllimlərin dərslərini hazırlayarkən və qiymətləndirmə apararkən müxtəlif bacarıqlara və təcrübələrə daha çox diqqət göstərməsinə, təhsil sistemlərinin daha inklüziv və ədalətli olmasına kömək edir.

Həyat boyu dəyişərək və inkişaf edərək öyrənmə

Öyrənmə statik proses deyil və həyat boyu daim dəyişir. İnsanların təcrübələrindən, texnologiyanın inkişafından, əmək bazarının və cəmiyyətin tələblərinin dəyişməsindən və digər səbəblərdən asılı olaraq öyrənmə prosesi daim dəyişməyə məruz qalmışdır.

Texnologiyanın inkişafı - internet, sosial media platformaları, mobil texnologiyalar və digər innovativ alətlər həyat boyu öyrənməni dəyişdirir. İnsanlar bu texnologiyalardan istifadə edərək yeni məlumatlar qazanmaq, yeni bacarıqlar öyrənmək və təcrübələrini artırmaq imkanına malik olurlar.

Əmək bazarı - insanlar həyatlarında fərqli peşə istiqamətləri seçərək yeni sahələrə keçid edə bilirlər. Bu dəyişikliklər onları yeni biliklər öyrənməyə, fərqli məsələləri həll etməyə və digər təcrübələri qazanmağa sövq edir.

Həyat təcrübələri - insanlar həyatları boyunca müxtəlif təcrübələr yaşayır və bunlar onların düşüncə və davranışlarını dəyişdirir.

Nəticə olaraq, müasir təhsil dünyasında təlim prosesi innovativ yanaşmalarla daim dəyişir. Həyat boyu davam edən öyrənmə prosesi insanların potensialını artırır, intellektual qabiliyyətlərini təkmilləşdirir, onların təcrübələrini artırmağa kömək edir və müxtəlif sahələrdə bilik və bacarıqla təmin edir. Öyrənmə təcrübələrə, texnologiyaya və iş dünyasındakı dəyişikliklərə uyğun olaraq davamlı dəyişir və həyat boyu davam edir.

Ədəbiyyat

1. Güven, M. (2004). *Öğrenme stilleri ile öğrenme stratejileri arasındaki ilişki (dissertation)*.
2. Gencel, İlke E., & Erdoğan, M. (2022). Kolb'un Yenilenen Öğrenme Stili Sınıflamasına İlişkin Bir İnceleme. *Yaşadıkça Eğitim*, 36(3), 813-833.
3. Wikimedia Foundation. Kolbun Təcrübəli öyrənmə nəzəriyyəsi. Wikipedia. https://az.wikipedia.org/wiki/Kolbun_t%C9%99cr%C3%BCb%C9%99li_%C3%B6yr%C9%99nm%C9%99_n%C9%99z%C9%99riyv%C9%99si#cite_note-5
4. S. Mcleod (2024). Albert Bandura's social learning theory in psychology. *Simply Psychology*. <https://www.simplypsychology.org/bandura.html>
5. Demirbaş, M., & Yağbasan, R. *Sosyal Öğrenme Teorisine Dayalı Öğretim Etkinliklerinin, Öğrencilerin Bilimsel Tutumlarının Kalıcılığına Olan Etkisinin İncelenmesi*. *Eğitim Fakültesi Dergisi*.
6. Köksal, M. S. (2006). *Kavram öğretimi ve çoklu zekâ teorisi*. *Kastamonu Eğitim Dergisi*.
7. ÜNAL KARAGÜVEN, M. H. (2018). *Çoklu Zekâ Teorisi ve Eğitimde Uygulamaları*. *Academia Eğitim Araştırmaları Dergisi*.
8. *Kurikulum. Metodika. Pedaqogika*. (2023). *TAİM*.

M.Y.Həsənova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
hasanovamasma@gmail.com

TƏHSİLDƏ KORPORATİV MƏDƏNİYYƏTİN FORMALAŞDIRILMASI VƏ İDARƏ OLUNMASI ÜÇÜN STRATEGİYALAR

Xülasə

Məqalədə təhsil müəssisələrində korporativ mədəniyyətin yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün effektiv strategiyaları araşdırılır. Məktəblərin və universitetlərin şəxsiyyətinin və effektivliyinin formalaşmasında mədəniyyətin əhəmiyyətini vurğulayaraq, həm formalaşma, həm də idarəetmə üçün əsas yanaşmaları qeyd edir. Strategiyalara cəlbedici vizyonun ifadə edilməsi, liderliyin inkişafının təşviq edilməsi, kommunikasiya və şəffaflığın təşviqi, inklüzivlik və müxtəlifliyi əhatə etməsi, əks əlaqə və qiymətləndirmə sistemlərinin tətbiqi daxildir. Bu strategiyaları prioritetləşdirməklə təhsil liderləri öz institutlarının missiyasını və vizyonunu dəstəkləyən canlı və birləşmiş mədəniyyətlər yetişdirə, nəticədə tələbələrin uğurunu, işçilərin məmnunluğunu və uzunmüddətli təşkilati inkişafı təşviq edə bilərlər.

СТРАТЕГИИ ФОРМИРОВАНИЯ И УПРАВЛЕНИЯ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ В ОБРАЗОВАНИИ

Резюме

В статье исследуются эффективные стратегии создания и развития корпоративной культуры в образовательных учреждениях. Подчеркивая важность культуры в формировании идентичности и эффективности школ и университетов, в ней излагаются ключевые подходы как к формированию, так и к управлению. Стратегии включают формулирование убедительного видения, поощрение развития лидерства, содействие коммуникации и прозрачности, учет инклюзивности и разнообразия, а также внедрение систем обратной связи и оценки. Расставив приоритеты в этих стратегиях, лидеры образования могут развивать яркую и заинтересованную культуру, которая поддерживает миссию и видение своего учреждения, в конечном итоге способствуя успехам студентов, удовлетворенности сотрудников и долгосрочному организационному росту.

STRATEGIES FOR FORMATION AND MANAGEMENT OF CORPORATE CULTURE IN EDUCATION

Summary

The article explores effective strategies for creating and developing corporate culture in educational institutions. Emphasizing the importance of culture in shaping the identity and effectiveness of schools and universities, it outlines key approaches to

both formation and management. Strategies include articulating a compelling vision, encouraging leadership development, promoting communication and transparency, embracing inclusion and diversity, and implementing feedback and evaluation systems. By prioritizing these strategies, educational leaders can cultivate vibrant and engaged cultures that support their institution's mission and vision, ultimately promoting student success, employee satisfaction, and long-term organizational growth.

Açar sözlər: korporativ mədəniyyət, təhsil, formalaşma, idarəetmə, strategiyalar, liderlik

Ключевые слова: корпоративная культура, образование, формирование, менеджмент, стратегии, лидерство.

Key words: corporate culture, education, formation, management, strategies, leadership

Təhsilin dinamik mənzərəsində korporativ mədəniyyət anlayışı təhsil müəssisələrinin etikasını və fəaliyyətini formalaşdıran əsas aspekt kimi meydana çıxmışdır. Təhsildə korporativ mədəniyyət təhsil təşkilatının şəxsiyyətini və fəaliyyətini müəyyən edən ümumi dəyərlərə, inanclara, normalara və təcrübələrə aiddir. O, tələbələr, müəllimlər, idarəçilər və köməkçi heyət daxil olmaqla, müəssisə daxilində bütün maraqlı tərəflərin kollektiv davranışlarını, münasibətlərini və qarşılıqlı əlaqələrini əhatə edir. Təhsil müəssisələrində korporativ mədəniyyətin əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz. O, təşkilatın strateji qərarlarını, siyasətlərini və praktikalarını istiqamətləndirən missiya və vizyonunun qurulduğu təməl kimi xidmət edir. Güclü və pozitiv korporativ mədəniyyət məktəb icmasının bütün üzvləri arasında aidiyyət, əməkdaşlıq və ortaq məqsəd hissini gücləndirir. Bu, tələbələrin dəstəyini hiss etdiyi, müəllimlərin səlahiyyətləndirildiyi və idarəçilərin effektiv lider olduqları əlverişli öyrənmə mühitini təşviq edir.

Bundan əlavə, korporativ mədəniyyət təhsil təcrübəsinin müxtəlif aspektlərinə, o cümlədən tədris metodologiyalarına, sinif idarəçiliyinə, tələbə cəlbinə və təşkilati iqlimə təsir göstərir. O, tələbələrin, müəllim heyətinin və işçilərin münasibət və davranışlarını formalaşdırır, nəticədə akademik nailiyyətlərə, saxlama dərəcələrinə və ümumi institusional effektivliyə təsir göstərir. Əslində, təhsildə korporativ mədəniyyət sadəcə bir konsepsiya deyil, həm də daim inkişaf edən dünyada təhsil müəssisələrinin uğurunu və davamlılığını əsaslandıran hərəkətverici qüvvədir. Onun tərifi başa düşmək və əhəmiyyətini dərk etmək məktəblər və universitetlər daxilində canlı mədəniyyətin yetişdirilməsi və idarə olunması üçün effektiv strategiyaların həyata keçirilməsi üçün zəmin yaradır.

Təhsildə korporativ mədəniyyət təhsil müəssisələrinin şəxsiyyətini və fəaliyyətini formalaşdıran ortaq dəyərləri, inancları, normaları və təcrübələri

əhatə edir. Hər hansı digər təşkilat kimi, məktəblər və universitetlər də öz fəaliyyətlərini və qarşılıqlı əlaqələrini istiqamətləndirən fərqli mədəniyyətlər inkişaf etdirirlər. Bu komponentlər, o cümlədən dəyərlər, inanclar, normalar və təcrübələr təhsil müəssisəsinin etikasını müəyyən edir. Dəyərlər qərar qəbul etmə və davranışa rəhbərlik edən əsas prinsiplər kimi xidmət edir, inanclar isə tədris, öyrənmə və təhsilin məqsədi ilə bağlı ortaq fərziyyələri təmsil edir [2, s.8].

Təhsil müəssisələrinin digər sektorlarla müqayisədə korporativ mədəniyyətində özünəməxsus cəhətləri var. Onlar öyrənmə, şəxsi inkişaf və sosial inkişafa diqqət yetirərək, mahiyyət etibarını ilə missiyaya əsaslanırlar. Bundan əlavə, onlar müxtəlif maraqlı tərəflərə, o cümlədən tələbələrə, müəllimlərə, idarəçilərə, valideynlərə və mədəniyyətlərinin mürəkkəbliyinə təsir edən daha geniş ictimaiyyətə xidmət göstərirlər. Hər bir qurum onun tədris metodologiyasına, kurikulumun dizaynına və məktəbdənkənar fəaliyyətlərə təsir edən fərqli təhsil fəlsəfəsini əhatə edir. Bundan əlavə, akademik təqvim qəbul dövrləri, müddətləri və fasilələri ilə institutun mədəniyyətinə mövsümlilik aspekti əlavə edir. Təhsil müəssisələri həmçinin onların mədəniyyətini və təcrübələrini formalaşdıran təhsil siyasətləri, standartlar və akkreditasiya tələbləri ilə tənzimlənən tənzimləyici mühit çərçivəsində fəaliyyət göstərirlər [6, s.183].

Korporativ mədəniyyətin təhsil müəssisələrində maraqlı tərəflərə təsiri dərindir. Tələbələr üçün müsbət və inklüziv mədəniyyət onların aidiyyət hissini, əlaqəni və akademik nailiyyətlərini artırır. Bu, onların öyrənməyə münasibətini, həmyaşıdları və müəllimləri ilə münasibətlərini və ümumi məktəb təcrübəsini formalaşdırır. Müəllimlərin məmnuniyyəti, əxlaqı və peşəkar fəaliyyəti korporativ mədəniyyətdən əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənir. Dəstəkləyici mədəniyyət əməkdaşlığı, peşəkar inkişaf imkanlarını və tələbə uğuru üçün ortaq öhdəliyi inkişaf etdirir.

İnzibati liderlik üslubları, qərar qəbuletmə prosesləri və təşkilati prioritetlər korporativ mədəniyyətdən təsirlənir. Güclü mədəniyyət inzibatçıları uyğunlaşdırır, şəffaflığı təşviq edir və effektiv liderliyi gücləndirir. Valideynlərin təsəvvürləri, etibarını və övladlarının təhsilinə cəlb olunması da təhsil müəssisəsinin mədəniyyəti ilə formalaşır. Müsbət mədəniyyət açıq ünsiyyəti, ev və məktəb arasında tərəfdaşlığı və valideynlərin cəlb edilməsi təşəbbüslərini təşviq edir. Xülasə, təhsildə korporativ mədəniyyətin başa düşülməsi onun müəyyənədiçi komponentlərinin tanınmasını, onun unikal aspektlərinin etiraf edilməsini və onun maraqlı tərəflərə dərin təsirinə qiymətləndirilməsini tələb edir. Canlı və inklüziv mədəniyyəti tərbiyə etməklə, təhsil müəssisələri məktəb icmasının bütün üzvləri üçün öyrənmə, inkişaf və uğur üçün əlverişli mühit yarada bilər.

Korporativ mədəniyyətin formalaşdırılması strategiyaları

Təhsildə möhkəm korporativ mədəniyyətin yaradılması baxış, liderliyin inkişafı, ünsiyyət, inklüzivlik və müxtəliflik kimi əsas sahələrə müraciət edən çoxşaxəli yanaşma tələb edir. Bu strategiyanın əsasını qurum üçün cəlbedici baxışın ifadəsi təşkil edir. Vizyon təşkilatı uzunmüddətli məqsəd və istəklərinə doğru istiqamətləndirən mayak rolunu oynayır. Təhsil liderləri bütün məktəb ictimaiyyəti ilə rezonans doğuran, kollektiv öhdəliyi və uyğunluğu ruhlandıran vizyonu inkişaf etdirmək üçün maraqlı tərəfləri əməkdaşlıq prosesinə cəlb etməlidir [3, s.77].

Şəkil 1. Korporativ mədəniyyətin formalaşması üçün strategiyalar

Mənbə: İnternet resursları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Təşkilatın məqsəd və prinsiplərini müəyyən edən missiya və dəyərləri vizyona uyğundur. Təşkilatın əsas məqsədlərini və əməliyyatlarını dəstəkləyən dəyərləri özündə cəmləşdirən aydın missiya bəyanatını ifadə etmək vacibdir. Bu dəyərlər təşkilatın əziz tutduğu inancları və idealları əks etdirməli, bütün səviyyələrdə qərar qəbul etmə və davranışa rəhbərlik etməlidir. Missiya və dəyərlər ümumi baxışla ahəngdar şəkildə uyğunlaşdıqda, onlar məktəb ictimaiyyətini ümumi məqsədlərə doğru birləşdirən və gücləndirən rəhbər prinsiplər rolunu oynayır [7, s.12].

Effektiv liderlik təhsil müəssisələrində mədəni formalaşmanın idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Liderliyin inkişafı proqramları idarəçilər, müəllimlər və işçilər arasında liderlik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Peşəkar inkişaf, mentorluq və liderlik təlimi üçün imkanlar təmin etməklə, qurumlar fərdlərə nümunə göstərmək və təşkilatın mədəni quruluşuna müsbət töhfə vermək imkanı verə bilər. Liderlərə arzu olunan mədəniyyəti təcəssüm etdirmək və təbliğ etmək səlahiyyətinin verilməsi mədəni uyğunluğu gücləndirir və bütün maraqlı tərəflər arasında hesabatlılıq və sahiblik hissini gücləndirir.

Açıq və şəffaf ünsiyyət təhsil müəssisələrində vahid və inklüziv mədəniyyətin qurulmasının əsasını təşkil edir. Açıq kommunikasiya kanallarının yaradılması maraqlı tərəflər arasında dialoqu, əks əlaqəni və əməkdaşlığı təşviq edir, etimadı və əlaqəni gücləndirir. Təhsil liderləri mənalı qarşılıqlı əlaqə və mübadilə üçün platformalar yaratmalı, bütün səs-lərin eşidilməsini və qiymətləndirilməsini təmin etməlidir. Qərarların qəbulu proseslərində şəffaflyq eyni dərəcədə vacibdir, çünki o, maraqlı tərəflərin qərarların əsasını başa düşmələrini və qərar qəbul etmə prosesinə daxil olduqlarını hiss etmələrini təmin edir. Qərarları açıq şəkildə çatdırmaqla, müvafiq maraqlı tərəflərdən rəy almaqla, əks əlaqə və dialoq imkanlarını təmin etməklə qurumlar şəffaflyq və hesabatlılyq mədəniyyətini inkişaf etdirə bilər [5, s.217].

Inklüzivlik və müxtəliflik canlı və inkişaf edən təhsil mədəniyyətinin əsas sütunlarıdır. Təhsil müəssisələri bütün fərdlərin dəyərli olduğunu, hörmət edildiyini və dəstəkləndiyini hiss etdiyi inklüziv mühit yaratmalıdır. Bu, irqi, etnik mənsubiyyəti, mədəniyyəti, cinsi, dini, sosial-iqtisadi vəziyyəti və qabiliyyətləri daxil olmaqla, müxtəlifliyin bütün formalarında təşviq edilməsini nəzərdə tutur. Müxtəlifliyi əhatə etməklə, hörmət və aidliyyət mədəniyyətini inkişaf etdirməklə, institutlar məktəb icmasının hər bir üzvünün unikal töhfələrini və perspektivlərini qeyd edən mühit yarada bilər [10, s.34].

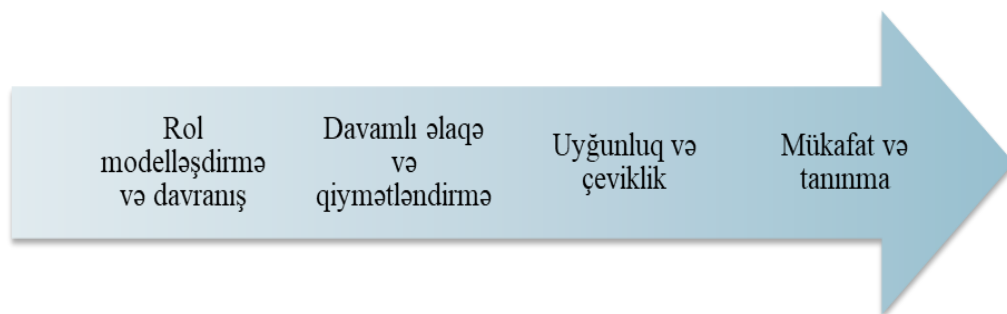
Hörmət və mənsubiyyət mədəniyyətinin təşviqi inklüziv siyasət və təcrübələrin həyata keçirilməsini, qərəzliyə qarşı təhsilin və mədəni sərişlələrin öyrədilməsini və müxtəlifliyi qeyd edən və bərabərliyi təşviq edən təşəbbüslərin həyata keçirilməsini əhatə edir. Hörmət, empatiya və inklüzivlik mədəniyyətini fəal şəkildə təşviq etməklə, təhsil müəssisələri hər bir fərdin inkişaf edə və uğur qazana biləcəyi tərbiyəvi və dəstəkləyici mühit yarada bilər.

Ümumilikdə, təhsildə möhkəm korporativ mədəniyyətin formalaşdırılması baxış, liderliyin inkişafı, kommunikasiya, inklüzivlik və müxtəlifliyə müraciət edən vahid yanaşma tələb edir. Məcburi baxış ifadə etməklə, effektiv liderliyi inkişaf etdirməklə, açıq ünsiyyəti və şəffaflyğı təşviq etməklə və inklüziv mühiti inkişaf etdirməklə təhsil müəssisələri tələbələrin uğurunu, işçilərin məmnunluğunu və ictimaiyyətlə əlaqəni gücləndirən canlı və vahid mədəniyyət yarada bilər. Bu strategiyalar öz institutlarında müsbət və təsirli mədəniyyət qurmaq və saxlamaq istəyən təhsil liderləri üçün rəhbər prinsiplər kimi xidmət edir [7, s.7].

Korporativ mədəniyyətin idarə edilməsi strategiyaları

Təhsildə korporativ mədəniyyətin idarə edilməsi təhsil müəssisələrində müsbət və təsirli mühitin formalaşdırılmasına və davam etdirilməsinə yönəlmiş müxtəlif strategiyalara diqqət yetirməyi tələb edən çoxşaxəli bir işdir. Bu

strategiyalara rol modelləşdirmə və davranış, davamlı rəy və qiymətləndirmə, uyğunlaşma və çeviklik, mükafat və tanınma daxildir [9, s.11].

Şəkil 2. Korporativ mədəniyyətin idarə edilməsi strategiyaları

Mənbə: İnternet resursları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Liderlik təhsil müəssisəsinin mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Liderlər məktəb icması daxilində arzu olunan davranış və rəftarlar üçün nümunə kimi xidmət edirlər. Təşkilatın dəyərlərini və vizyonunu təcəssüm etdirərək, liderlər tələbələr, müəllimlər, idarəçilər və işçilər arasında gözlənilən davranış və münasibətlərin tonunu təyin edirlər. Fəaliyyətlərdə və qərarlarda ardıcılıq mədəni dəyərləri möhkəmləndirmək üçün vacibdir. Liderlər davamlı olaraq təşkilatın dəyərlərinə uyğun davranışlar nümayiş etdirdikdə, bu dəyərlərin bütün məktəb icması üçün əhəmiyyətini gücləndirir, etimadı, etibarlılığı və uyğunluğu artırır [4, s.217].

Davamlı rəy və qiymətləndirmə effektiv mədəniyyət idarəçiliyinin mühüm komponentləridir. Təhsil rəhbərləri tələbələr, müəllimlər, valideynlər və idarəçilər də daxil olmaqla, maraqlı tərəflərdən rəy toplamaq üçün sistemlər tətbiq etməlidir. Bu rəy qurumun mədəniyyətinin güclü və zəif tərəfləri haqqında dəyərli fikirlər təqdim edir, liderlərə təkmilləşdirmə və inkişaf sahələrini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Mədəni uyğunluğun və effektivliyin müntəzəm qiymətləndirilməsi qurumun mədəniyyətinin onun dəyərlərinə və məqsədlərinə uyğun olaraq qalmasını təmin edir. Təhsil rəhbərləri mədəni uyğunluğu və effektivliyi qiymətləndirmək, zamanla irəliləyişi izləmək və zəruri hallarda düzəlişlər etmək üçün ölçülər və meyarlar yaratmalıdırlar.

Uyğunlaşma və çeviklik təhsildə korporativ mədəniyyətin effektiv idarə olunması üçün vacib keyfiyyətlərdir. Təhsil müəssisələri inkişaf edən ehtiyaclar, meyllər və problemlər ilə xarakterizə olunan dinamik mühitlərdə fəaliyyət göstərir. Liderlər bu dəyişikliklərə cavab verməli, mövcud reallıqlara uyğunluğu təmin etmək üçün mədəni normaları və təcrübələri zəruri hallarda uyğunlaşdırmalıdırlar. Mədəni normalarda çeviklik təhsil müəssisələrində artım və innovasiyaların uyğunlaşdırılması üçün çox vacibdir. Əsas dəyərləri

və prinsipləri qoruyaraq, liderlər qurumun böyüməsinə və inkişafına töhfə verən yeni ideyaların, yanaşmaların və perspektivlərin araşdırılmasına açıq olmalıdırlar [1, s.218].

Mükafat və tanınma təhsil müəssisələrində arzu olunan davranış və münasibətləri gücləndirmək üçün güclü vasitədir. İstənilən mədəniyyəti nümunə göstərən davranışların tanınması və mükafatlandırılması mədəni dəyərləri gücləndirir və fərdləri gündəlik qarşılıqlı əlaqə və səylərində onları təcəssüm etdirməyə həvəsləndirir. Liderlər təşkilatın dəyərlərinə uyğun davranış nümayiş etdirən fərdləri və komandaları tanımaq üçün formal və qeyri-rəsmi mexanizmlər yaratmalıdırlar. Mükafatları mədəni dəyərlərlə əlaqələndirməklə, liderlər tanınmanın həmin dəyərləri əks etdirən davranışlarla əlaqələndirilməsini təmin edir, onların əhəmiyyətini və təsirini daha da gücləndirirlər.

Ümumilikdə, təhsildə korporativ mədəniyyətin idarə edilməsi liderlik, rəy və qiymətləndirmə, uyğunlaşma və çeviklik, mükafat və tanınmağı əhatə edən hərtərəfli yanaşma tələb edir. Bu strategiyaları prioritetləşdirməklə, təhsil liderləri öz institutlarında müsbət və təsirli mədəniyyəti inkişaf etdirə, məktəb icmasının bütün üzvlərinin inkişaf edə və uğur qazana biləcəyi mühiti inkişaf etdirə bilirlər. Bu strategiyalar öz təhsil müəssisələrinin missiyasını və vizyonunu dəstəkləyən canlı və təsirli mədəniyyəti formalaşdırmaq və saxlamaq istəyən liderlər üçün rəhbər prinsiplər kimi xidmət edir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, təhsildə korporativ mədəniyyət təhsil müəssisələrinin şəxsiyyətinə, effektivliyinə və uğuruna əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən fundamental aspektdir. Onun əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz, çünki o, məktəb icması daxilində bütün maraqlı tərəflərin münasibətlərini, davranışlarını və qarşılıqlı əlaqələrini formalaşdırır. Müsbət və inklüziv korporativ mədəniyyət tələbələr, müəllimlər, idarəçilər və valideynlər arasında aidiyyət, əməkdaşlıq və ortaq məqsəd hissi yaradır. O, öyrənmə, inkişaf və innovasiya üçün əlverişli mühit yaradır, nəticədə tələbə uğuruna, işçilərin məmnunluğuna və ümumi institusional effektivliyə töhfə verir. Təhsildə korporativ mədəniyyəti effektiv idarə etmək üçün təhsil rəhbərləri onun formalaşmasına və saxlanmasına kömək edən strategiyalara üstünlük verməlidirlər. Buraya təşkilatın məqsədlərinə uyğun gələn cəlbəedici baxış, missiya və dəyərlərin ifadə edilməsi, bütün səviyyələrdə effektiv liderliyin yetişdirilməsi, açıq kommunikasiya kanallarının yaradılması, inklüzivliyi və müxtəlifliyi təşviq etmək, dəyişən ehtiyac və şəraitə uyğunlaşmaq və çevik olmaq daxildir.

Təhsil rəhbərləri korporativ mədəniyyətin məktəb icmasının bütün üzvləri üçün təhsil təcrübəsinin və nəticələrinin formalaşmasında oynadığı mühüm rolunu dərk etməlidir. Buna görə də, təhsil liderləri üçün uzunmüddətli

uğur üçün strateji imperativ kimi mədəniyyət quruculuğu səylərini prioritetləşdirmək üçün təcili fəaliyyət çağırışı var. Müsbət və təsirli korporativ mədəniyyətin formalaşmasına və idarə olunmasına sərmayə qoymaqla təhsil müəssisələri mükəmməlliyi, yeniliyi və ədaləti təşviq edən mühitlər yarada bilərlər. Bu, təkcə məktəb ictimaiyyətinə fayda vermir, həm də tələbələrə daim dəyişən dünyada uğura hazırlamaqda təhsilin daha geniş missiyasına töhfə verir. Mahiyyət etibarlı ilə təhsildə korporativ mədəniyyət sadəcə bir anlayış deyil, təhsil müəssisələrinin uğurunu və davamlılığını əsaslandıran hərəkətverici qüvvədir. Təhsil rəhbərləri onun əhəmiyyətini dərk etməli və öz institutlarının missiyasını və vizyonunu dəstəkləyən canlı və birləşmiş mədəniyyətləri inkişaf etdirmək üçün fəal addımlar atmalı və nəticədə bütün maraqlı tərəflər üçün müsbət nəticələr əldə etməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov C.M., İsgəndərov İ.İ., Əliyev S.İ. və b. *Korporativ sosial məsuliyyət: dərs vəsaiti* / Bakı: Elm və təhsil, 2015, 306 s.
2. Cəfərov Ş., İsgəndərov İ. *Bu gün təhsildə nə dəyişməlidir?: Tələbələrimizi yaxşı tanıyırdıq mı? //Azərbaycan müəllimi.-2023.- 19 may.- s.8.*
3. Engin E., Akgöz B.E. *Corporate Culture in Educational Institutions and Perceptions of Student Subculture. International Journal of Business and Management Invention, Volume 5 Issue 3, 2016, pp. 69-78.*
4. Fallon L.M., O’Keeffe B.V., Sugai G. *Consideration of Culture and Context in School-Wide Positive Behavior Support: A Review of Current Literature, Journal of Positive Behavior Interventions, 14(4), 2012, 209-219.*
5. Guiso L., Sapienza P., Zingales L. *Corporate Culture, Societal Culture, and Institutions, American Economic Review, 105(5), 2015, 336-339.*
6. İsgəndərov İ. *Təşkilati davranış və menecment psixologiyası: dərs vəsaiti. Bakı: "İN-2017" MMC, 2017, 381 s.*
7. Jukić, D. *The role of teacher and organizational culture in school management. Strategic Management. 2022, №27, p. 7-7.*
8. Kirsty B. *School Culture and School Reform Efforts (Research Starters: Education (Online Edition), 2015).*
9. Lunenburg C.F. *Understanding Organizational Culture: A key leadership Asset, National Forum of Educational Administration and Supervision Journal, 29(4), 2011, 1-12.*
10. McMaster C. *“Where is _____?”: Culture and the Process of Change in the Development of Inclusive Schools, International Journal Of WholeSchooling, 11(1), 2015, 16-35.*

N.R.Məhəmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nigarmehmed01@gmail.com

SİNİFDƏ VAXTIN İDARƏ OLUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə vaxtın idarə olunması məsələləri əks olunmuşdur. Müəllimin sinifdə vaxtı səmərəli idarə etməsi üçün yollar qeyd olunmuşdur. Burada müxtəlif ədəbiyyatlarda vaxtın idarə edilməsi ilə bağlı təsnifatlar vurğulanmışdır. Düzgün idarə olunan vaxt şagirdlərin təlim keyfiyyətinə də öz təsirini göstərir. Həmçinin vaxtın idarə olunmasında qarşıya çıxan çətinliklər, vaxt itkiləri və ya "zaman tələləri" kimi problemlər və onların aradan qaldırılması yolları izah olunmuşdur. Vaxt itkilərini yaradan səbəblər, texnologiyanın təsiri də məqalədə öz əksini tapmışdır. Sinifdə vaxtın effektiv idarə edilməsi üçün təkliflər də burada verilmişdir.

ПРОБЛЕМЫ МЕНЕДЖМЕНТА ВРЕМЕНИ В КЛАССЕ

Резюме

В статье отражены вопросы тайм-менеджмента. У учителя есть способы эффективно управлять временем в классе. Здесь выделены классификации, связанные с тайм-менеджментом в различной литературе. Правильно организованное время также влияет на качество обучения студентов. Также были объяснены трудности, возникающие в управлении временем, такие проблемы, как потери времени или «ловушки времени», а также способы их преодоления. В статье также отражены причины потери времени и влияние технологий. Вот несколько советов по эффективному управлению временем в классе.

TIME MANAGEMENT ISSUES IN THE CLASSROOM

Summary

Time management issues are reflected in the article. There are ways for the teacher to manage time effectively in the classroom. Here, classifications related to time management in various literatures are highlighted. Properly managed time also affects the quality of students' learning. Difficulties encountered in time management, problems such as time losses or "time traps" and ways to overcome them were also explained. The causes of time loss and the impact of technology are also reflected in the article. Here are some suggestions for effective time management in the classroom.

Açar sözlər: idarəetmə, vaxtın idarə olunması, vaxt itkiləri, zaman tələsi

Ключевые слова: управление, управление временем, потери времени, ловушка времени

Key words: management, time management, waste of time, time trap

Vaxtın idarə olunması insana məqsədlərinə çatmaq üçün fəaliyyətlərini səmərəli təşkil etməyə imkan verən texnikalar sistemidir. Əslində “vaxtın idarə olunması” ifadəsi bir baxımdan doğru deyil, biz vaxtı idarə edə bilmərik, onu ancaq təşkil edə bilərik. Lakin ədəbiyyatlarda bu pedaqoji ədəbiyyatda termin olaraq işlədilir və “vaxtın idarə olunması” kimi istifadə olunmuşdur.

Sınıfdə keçirilən vaxt, öyrənmə mühiti, öyrənənlərin davranışı və öyrənməsinə təsir edən əsas cəhətlərdən biridir. Vaxtın səmərəli idarə olunması üçün müəllim təlimin mərhələlərini vaxta uyğun planlaşdırmalı, fəaliyyətlərin təbii müddətini müəyyən etməli, daha çox vaxtı öyrənənlərin iştirakına yönəlməli və vaxt tapıb onların diqqət və qayğısına böyük təsir göstərməlidir. Dərsin ayrı-ayrı sinif otaqlarında keçirilməsi vaxtın səmərəli idarə olunmasına müsbət təsir edir. Məsələn, səhərdən günün sonuna qədər eyni sınıfdə təlim aparılan vaxt çox az məhsuldar olur [8, s.121].

Vaxtın idarə edilməsi sınıfdə həyata keçirilən tədris fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Müəllimlərin dərs planlarından tutmuş fəaliyyətlərə ayrılan vaxta, dərs saatlarından tutmuş davamiyyətə qədər bir çox məqamlarda vaxtın idarə edilməsi və dərsdə vaxtdan səmərəli istifadədən danışmaq lazımdır. Vaxtın idarə edilməsinin bu geniş və mühüm sahəsi son vaxtlar onu təhsil sahəsində vurğulanan mühüm məsələlərdən və müəllimlərin malik olmalı olduğu səriştələrdən birinə çevirmişdir. Demək olar ki, müəllimin vaxtın idarə olunması baxımından məsuliyyəti iki aspektdən ibarətdir. Bunlardan birincisi, şagirdlərə vaxtlarını yaxşı idarə etmək və bu vərdişi aşılamaqda onlara nümunə olmaq məsuliyyətidir. İkincisi, sınıfdə şagirdlərə ayrılan vaxtdan ən məhsuldar şəkildə istifadə etmək məsuliyyətidir. Müəllimlər hər iki cəhətdən yaxşı vaxt idarəçiləri olmalıdırlar. Başar sinif idarəçiliyini təhsilin idarə edilməsi iyerarxiyasının ilk və əsas addımı kimi görür. Sinif idarəçiliyinin əsas elementlərindən biri sınıfdə nəzarətin təmin edilməsi, ikincisi isə sınıfdə tədris zamanı istifadə olunan fəaliyyətləri və materialları effektiv şəkildə təşkil etmək və idarə etməkdir.

Bir təhsil vasitəsi kimi vaxtın idarə edilməsi Danimarkada meydana çıxdı və məşğul menecerlərin öz vaxtlarını daha yaxşı təşkil etmək istədikləri zaman bütün dünyaya yayıldı. Dərs vaxtından səmərəli istifadənin müəllimin ən mühüm peşə məsuliyyəti və səriştə göstəricisidir. Sınıfdə vaxtın idarə edilməsinin məqsədi təhsilin məqsədlərinə çatmaq üçün dərs vaxtından səmərəli istifadə etmək kimi də izah edilir. Effektiv vaxt idarəçiliyi ilə müəllimlər şagirdləri üçün vaxtdan daha səmərəli istifadə etmək və planlı dərs vərdişlərini inkişaf etdirməkdə onlara nümunə ola bilərlər.

Ədəbiyyatlarda sınıfdə vaxtın idarə edilməsi ilə bağlı bir sıra təsnifatlar mövcuddur. Hüseyn Başar sinif idarəçiliyini beş ölçüdə araşdırmışdır. Bunlardan birincisi sinif idarəçiliyi fəaliyyətlərinin fiziki aspektidir. İkincisi, plan-proqram fəaliyyətlərinin idarə edilməsidir. Üçüncü ölçü sınıfdəki

münasibətlərin tənzimlənməsi ilə, dördüncü ölçü isə davranış tənzimləmələri ilə əlaqədardır. Nəhayət, beşinci ölçü vaxtın idarə edilməsi ilə əlaqədardır ki, bura sinifdə vaxtın dərşdənkənar və pozucu işlərə sərf edilməməsi, cansıxıcılığın qarşısının alınması, şagirdin vaxtının çox hissəsini məktəbdə və ya sinifdə keçirməsini təmin etmək, davamsızlığın və məktəbi tərk etməyin qarşısının alınması kimi amilləri əhatə edir. M.D.Karslı sinifdə vaxtın idarə edilməsini üç ölçüdə müzakirə etmişdir:

- a) sinifdə dərşə hazırlıq;
- b) tədris-təlim prosesi;
- c) tələbələrin təlim prosesində iştirak etdiyi vaxt.

C.Gülşən və G.Ekici kimi tədqiqatçılar da sinifdə vaxtın idarə edilməsini aşağıdakı kimi bölmüşlər:

- a) dərşdən əvvəl;
- b) dərşin əvvəlində;
- c) dərş zamanı;
- d) sonra dərş [5, s.101].

Dərşdən əvvəl vaxtın idarə edilməsi: Bu, müəllimin dərşə başlamazdan əvvəl həmin gün edəcəyi fəaliyyətləri zehni olaraq qurması və təşkil etməsi kimi ifadə edilə bilər. Prioritetləri müəyyən edən, işi şaxələndirməyən, eyni vaxtda birdən çox tapşırığı yerinə yetirməyən müəllimin vaxtın idarə edilməsində uğur qazanacağı hesab oluna bilər. Müəllim dərşdən əvvəl sinif otağının təmizlənməsini və havalandırılmasını təmin etməlidir. Sinifdə ona lazım olacaq alətlər hazır olmalıdır. Sinif otağının oturma planı və partaların düzülüşü ilə bağlı lazımı ehtiyat tədbirlərinin görülməsi vacibdir.

Dərşə başlayarkən vaxtın idarə edilməsi: Dərşin başlamasında səmərəliliyin səviyyəsi dərşdən əvvəl görülmən hazırlıqlarla düz mütənasibdir. Müəllimlərin öz şagirdlərini adları ilə tanıması təkə sinifdə təsirli atmosfer yaratmayacaq, həm də davamiyyət, tapşırıqların paylaşılması, rollar və s. prosesləri qısaldacağı üçün çox vacibdir. Müəllimlərin cari hadisələrə əsaslanaraq dərşə yaxşı və səmərəli başlaması faydalı ola bilər, çünki bu, şagirdlərin diqqətini birbaşa dərşə və mövzuya yönəldəcək.

Dərşdə vaxtın idarə edilməsi: Nəyi və nə vaxt edəcəyini bilən şagirdlər sinifdə xaosun qarşısını alacaq və sinifdə məhsuldar mühit yaradacaq. Bütün dərş vaxtı təlim məqsədləri üçün istifadə edilməlidir. Bu müddət ərzində kursun sonunda əldə olunacaq məqsədlər üçün hər cür fəaliyyət, təqdimatlar, təcrübələr, oyunlar və s. ilə edilə bilər [3, s.416].

Dərşdə istifadə olunacaq materialların və ya resursların dərşdən əvvəl hazırlanması sinifdə vaxtın idarə olunması baxımından çox təsirli bir tədbirdir. Şagirdlərin öyrənmə sürətinə nəzarət edilməli və fənlərə çatmaq üçün şagirdləri sıxışdırmaq olmaz. Müəllimin şəxsi problemlərini sinifə gətirməməsi gözlənilir. Əks halda müəllimin problemləli və gərgin vəziyyəti şagirdlərə mənfi

təsir göstərə bilər. Bu, dərstdə vaxt itkisinə səbəb ola bilər. Müəllimin sadə və aydın, eyni zamanda təmtəraqlı izahı şagirdləri bezdirməyəcək. Müəllim şagirdlərin sıxıldığını və diqqətlərinin yayıldığını tez başa düşməlidir. Şagirdlərin diqqətini yenidən cəlb etmək üçün mövzudan kənara çıxmadan onların şəxsi həyatları haqqında söhbət etmək və s. müxtəlif üsullar müəyyən edilməlidir. Çox uzağa getməyən bu üsullar şagirdlərin diqqətinin yenidən dərse qayıtmasını təmin edəcəyi üçün vaxt itkisinin qarşısını ala bilər. Sınıfdə nizam-intizamı təmin etmək üçün “sınıf münasibətləri müqaviləsi” və ya “sınıf qaydaları” kimi proseslər həyata keçirilə bilər.

Müəllim bütün proseslərdə bərabər və ədalətli davranmalıdır. Şagirdlərə güvən verən, onlara bərabər davrandığını hiss etdirən, dözümlülük və nizam-intizam tarazlığı qura bilən, şəfqətli, idealist, işini sevən, şagirdlərinə vaxt ayıra bilən, onları başa düşən, istedadlarını üzə çıxaran, həvəsləndirən və mükafatlandıran şagirdlərini qeyd-şərtsiz dinləyən müəllimlər sevilir, sevimli müəllimin dərsi darıxdırıcı olmur və bu dərslərdə vaxt itkisi minimuma endirilir.

Dərstdən sonra vaxtın idarə edilməsi: Dərstdən sonrakı vaxt növbəti dərslə çox sıx bağlıdır. Bu müddət əsasən yeni dərslə bağlı ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini və dərsin təkrarlanmasını tələb edir. Verilən tapşırıqlar yoxlanılmalıdır. Yoxlanılmayan ev tapşırığının həqiqətən məqsədinə çatdığını söyləmək olmaz.

Vaxt itkisi və ya “zaman tələləri”. Müəllimlər sınıfdə baş verə biləcək bir sıra vaxt itkiləri ilə üzləşə bilər. “Zaman tələləri” sınıfdə tədrisə ayrılan vaxtın boşa getməsinə səbəb olan amillər kimi izah edilə bilər. Mənbələrdə zaman tələlərini “zaman oğruları” kimi də adlandırırlar. Sınıfdə vaxt tələləri məktəbdən, məktəb rəhbərliyindən, müəllimdən və ya şagirddən yarana bilər.

Vaxt itkiləri ilə bağlı müxtəlif sıralamalar var. Buna uyğun olaraq, vaxt itkilərini sınıfdə və ya ətrafdakı səs-küy, dərse gec qoşulmaq, dərstdən tez çıxmaq, şagirdin gözlənilməz davranışı, davamiyyəti yoxlamaq, ev tapşırıqlarını yoxlamaq, sınıf daxilində yersiz dolaşan şagirdlər, sınıfdə mobil telefondan istifadə etmək, şagirdlərin öz aralarındakı dərstdənkənar söhbətlər, plansızlıq, darıxdırıcı mühazirələr, şagirdlərə yox deyə bilməmək və məktəb rəhbərliyinin sınıfdə verdiyi elanlar kimi sıralamaq olar. Eynilə sınıfdən kənardan gələn səs-küylər, şagirdlərin dərse gec gəlməsi, dərse başlayandan sonra şagirdin sınıfdən çıxmaq istəməsi, dərse başlayandan sonra şagirdin sınıfdən çağırılması, dərslərin vaxtında keçirilməməsi, dərse vaxtında başlaya və bitirə bilməmək, müəllimlərin yaratdığı bəzi hallar və s. kimi hallar da bura daxildir. Onları sınıfdə zaman oğruları kimi görmək olar.

Texnologiyanın inkişafı, urbanizasiya, ailələrin övladlarından ani xəbər almaq istəyi və s. kimi səbəblərdən sınıf otağına yeni “zaman tələlərinin” əlavə edildiyini söyləmək olar. Bu gün bir çox sınıflərdə şagirdlərin mobil

telefonları, planşetləri, smart saatları və s. istifadə etdikləri məlumdur. Bu da bir həqiqətdir ki, şagirdlər tez-tez bu cihazları idarə etmək, onlara baxmaq istəyirlər və buna görə də bu qurğular şagirdlərin diqqətini yayındırır. Bundan əlavə, müəllim və valideynlərdən ibarət sinif ünsiyyət qruplarının olduğu da məlumdur. Bu qruplardan davamlı olaraq mesajlar yazılır, valideynlər müəllimlər vasitəsilə övladlarını eşitmək və ya sinif haqqında məlumat öyrənmək istəyirlər. Bütün bu cihazlar və əlaqə üçün yaradılan qrupları yeni “zaman tələləri” hesab edilə bilər.

Sinifdə vaxtın effektiv idarə edilməsi üçün təkliflər. Müəllimlərin sinifdə vaxtın səmərəli idarə edilməsi üçün həyata keçirə biləcəyi bir çox təkliflər var. Bu təkliflər ilk növbədə planlaşdırma ilə bağlıdır. Müəllimlər dərstdə vaxt itkisinə yol verməmək üçün mümkün qədər planlı və hazırlıqlı şəkildə dərsi təşkil etməlidirlər. Bundan əlavə, dərsin vaxtında başlanıb bitirilməsi sinifdə tədrisə ayrılan vaxtı artıracaq. Digər bir təklif isə ilk dərstdə şagirdlərlə birlikdə sinif qaydalarını müəyyənləşdirmək və bu qaydaların tətbiqinə nail olmaqdır. Müəllimin sinifdə həyata keçirəcəyi fəaliyyətlərin müxtəlifliyi və sinifdaxili üsullar sinifdə vaxtın idarə edilməsi üçün başqa bir təklif ola bilər. Sinifdə tədris prosesi ilə bağlı başqa bir təklif motivasiyadır. Z.Eren müəllimlərin sinifdə şagirdləri həvəsləndirmək üçün istifadə edə biləcəyi strategiyaları belə təsvir edir: şagirdlərin özünə hörmətini və effektivliyini dəstəkləmək, hədəflər qoymaq, mükafatlandırmaq, ətraf mühit şəraitini və müxtəlif kontekstləri nəzərə almaq, müsbət tələbələr haqqında gözləntilər yaratmaq, onları düşündürmək və müxtəlif metodlar, müxtəlif resurslar, alətlər, avadanlıq və materiallarla tədrisi dəstəkləmək. H.Başar sinifdə bütün vaxtın təhsil məqsədləri üçün fəaliyyətlərlə keçirilməli olduğunu və buna nail olmağın bir yolunun sinif proseslərinin diqqətlə planlaşdırılması olduğunu bildirir. Başqa tədqiqatçılar effektiv məktəblərin vaxtın idarə edilməsi baxımından uğurlu olduğunu bildirir. Müvafiq olaraq, effektiv müəllimlər sinifdə keçirdiyi vaxt ərzində şagird davranışının qarşısının alınması və nizam-intizamın təmin edilməsi kimi məsələlərə daha az diqqət yetirməli, öyrənmə və tədris fəaliyyətlərinə daha çox vaxt ayırmalıdırlar.

Sinifdə vaxtı düzgün idarə etmək üçün müəllim ilk növbədə yuxarıda qeyd olunan zaman tələlərindən uzaq durmalı, xatırlatmağa və ünsiyyətə kömək edən texnoloji alət və avadanlıqlardan istifadə etməli, şagirdlərinin təsirli və sürətli oxuma-düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməli, özünün və şagirdlərin ən güclü enerji dövrlərini müəyyənləşdirməli, zamanın nə qədər az və vacib olduğunu başa düşməlidir.

Bundan əlavə, müəllimlərin sinif daxilində və xaricində nə etməli olduqlarını aşağıdakı kimi sıralamaq olar.

1. Müəllim sinifdə nə etməlidir:

- Məqsədlər aydınlaşdırılmalı və şagirdlərə məlumat verilməlidir;

- Dərs zamanı prioritetlər müəyyən edilməli, yerinə yetiriləcək tapşırıq və prosedurlar qaydaya salınmalıdır;

- Şagirdlərə zamanın əhəmiyyəti və onun uğura təsiri haqqında məlumat verilməli, onlara öz intizam bacarıqları aşılaraq bu sahədəki bacarıqları artırılmalıdır;

- Şagirdlərə məsuliyyət hissi aşılanmalıdır ki, onlar dərscənkənar vaxtlarını səmərəli və faydalı keçirə bilsinlər.

- Şagirdlərə plan və proqramlar hazırlamaq, plan və proqrama əməl etmək vərdişi öyrədilməlidir;

- Müəllim şagirdlərin təxirə salmaq davranışından çəkinməsini təmin etməlidir;

- Vaxtı idarə etmək bir işi dərhal yerinə yetirmək deyil, onu vaxtında və ixtisaslı şəkildə yerinə yetirmək deməkdir.

2. Müəllim sinifdən kənarında nə etməlidir:

- Müəllim ilk növbədə dərs zamanı nə edəcəyini, nə vaxt, nə ilə, necə edəcəyini, hətta hansı fəndən hansı ev tapşırığını verəcəyini əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir. Bunun üçün effektiv planlaşdırma aparılmalıdır. İnternetdəki müxtəlif saytlardan hazır planları yükləmək əvəzinə, şagirdlərinə öz məktəblərinə, siniflərinə və öz bacarıqlarına əsaslanaraq mümkün plan tərtib etməlidirlər. Beləliklə, təhsil-təlim prosesi zamanı yarana biləcək qeyri-müəyyənlik minimuma endirilə bilər;

- Bundan əlavə, plana uyğun olaraq iş vaxtı cədvəli yaradılmalıdır. Bu cədvəldə veriləcək tapşırıqların vaxtı və çatdırılma tarixi konkret olmalıdır;

- Məktəbin ictimai və insani mühitini təşkil edən qeyri-hökumət təşkilatları və xüsusilə ailələrlə səmərəli əlaqələr inkişaf etdirərək, onlara tədris ilinin əvvəlində əldə ediləcək məqsədlər və həyata keçiriləcək tədbirlər barədə məlumat verməklə, praktiki dürüstlük haqqında məlumatlılıq və ümumi anlaşma əldə edilməlidir;

- Müəllim şagirdi üçün ən vacib və çox vaxt ilk nümunədir. Bu səbəbdən müəllim danışıqdan tutmuş geyinməyə qədər hər sahədə şagirdlərinin davranış nailiyyətlərində düzgün nümunə olması lazım olduğunun şüurunu heç vaxt unutmamalıdır.[3,s380]

Bir sözlə, müəllimin fəaliyyət sahəsi insanın tərbiyəsi ilə bilavasitə bağlı olduğu üçün əvvəlcə özünü, sonra şagirdlərini zamana həssaslaşdırmalıdır. Müəllim təhsil və təlim məqsədlərinə nə qədər tez çatarsa və vaxtdan səmərəli istifadə edərsə, şagirdlərin həyatı təcrübələri və qavrayışları bir o qədər tez inkişaf edir. Bu səbəbdən təhsil prosesində itirilən istənilən vaxt əslində gələcəyimizdən itirilmiş vaxt deməkdir. Tədris prosesinin ən mühüm struktur elementləri olan müəllimlər bu şüurla nə qədər çox hərəkət etsələr, bir o qədər səmərəli və faydalı sinif idarəetmə mühiti yarada bilərlər. “Bizim düşmənimiz zamanın özü deyil, ondan istifadə etdiyimiz üsuldur.”

Buradan da başa düşüldüyü kimi, zamanın uğur üçün vasitə, yoxsa uğursuzluq səbəbi olması özümüzdən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Bayrakçı M. Sınıfta zaman yönetimi / M. Bayrakçı. -Anı Yayıncılık, -151 s.
2. Cemaloğlu N. Sınıf yönetimi / N. Cemaloğlu, K. Yenel.-Ankara: Pegem Akademi. -2021, -668 s.
3. Demirbolat A. Sınıf yönetimi / A.Demirbolat. -Ankara: Pegem Akademi, -2019. -386 s.
4. Ekici G. Sınıfta zamanın etkili yönetimi / G. Ekici-Pegem Akademi Yayıncılık.-2017. –s. 155.
5. Gülşen C. Sınıfta zaman yönetimi / C. Gülşen. – Anı Yayıncılık. – 2015.
6. Güneş H. Sınıf yönetimi / H. Güneş. -Ankara: EYUDER yayınları, -2016. -636 s.
7. Hüseyin B. Sınıf Yönetimi / B. Hüseyin. - İstanbul, - 2016.
8. Hüseyinova F. Təlim prosesi və daxili nizam-intizam qaydalarının təşkili / F.Hüseyinova. – Bakı, - 2020. – 235 s.
9. Məhərrəmov Q. Müəllimin əl kitabı: sinfin idarə olunması / Q.Məhərrəmov, F.Fəttayev, K.Pirverdiyeva, R.Məmmədov, C.Mənsimi. – Bakı. -2022, -200 s.
10. [Sinifdə vaxtı düzgün idarə etmək üçün bunları edin - AzEdu.az](http://AzEdu.az)
[AZƏRBAYCAN TƏHSİL PORTALI](http://AzEdu.az)
11. Меркулова Т.В., Тайм-менеджмент для детей, или Как научить школьников организовывать свое время / Т.В Меркулова, Т.В. Беглова-Москва: Педагогический университет «Первое сентября», - 2011. – 40 s.

R.S.Heydərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rehimehyderova@gmail.com

ƏLƏKBƏR RZAQULİYEVİN YARADICILIĞINDA TARİXİ JANRLI ƏSƏRLƏRİN BƏDİİ CƏHƏTLƏRİ

Xülasə

Ümumi olaraq baxdığımız zaman bir dövrün mədəniyyətini açmağa çalışan Ələkbər Rzaquliyev bunu ustalıqla izləyicilərinə çatdırma bilməmişdir. Rəssamın bütün işlərinə baxdığımız zaman onun yaratdığı bir-birindən qiymətli qrafik əsərləri gözə keçirdik. Əsərlərində tarixi məqamları, milli mədəniyyətimizi və dəyərlərimizi insanlara aşılamağa çalışan rəssamın bədii irsi çox böyük rəğbət və qiymət görmüşdür. Sərf bunun üçün də onu hətta tarixi qrafikanın ustadlarından adlandırmışlar.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖАНРОВЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЛЕКПЕРА РЗАГУЛИЕВА

Резюме

Алекпер Рзагулиев, попытавшийся раскрыть культуру эпохи, если мы посмотрим на нее в целом, сумел умело передать ее своему зрителю. Когда мы просмотрели все работы художника, мы рассмотрели некоторые из созданных им драгоценных графических работ. Художественное наследие художника, пытавшегося привить в своих произведениях исторические моменты, нашу национальную культуру и ценности, получило большую симпатию и высокую оценку. Именно по этой причине его даже называли одним из мастеров исторической графики.

ARTISTIC ASPECTS OF HISTORICAL GENRE WORKS CREATED BY ALAKBAR RZAGULIYEV

Summary

Alakbar Rzaguliyev, who tried to reveal the culture of an era when we look at it in general, was able to skillfully convey it to his audience. When we looked at all the works of the artist, we looked at some of the precious graphic works he created. The artistic legacy of the artist, who tried to instill historical moments, our national culture and values in his works, has received great sympathy and appreciation. Just for this reason, they even called him one of the masters of historical graphics.

Açar söz: qrafika, linoqravüra, xətlər

Ключевые слова: графика, линогравюра, линии

Key word: graphics, linocut, lines

Azərbaycan incəsənəti tarixində adı hörmətlə anılan, qrafik rəssamlar içərisində ustad olaraq adlandırılan Ələkbər Rzaquliyevin əsərləri bədii-estetik cəhətdən və məzmunca bir-birindən maraqlı və dəyərlidir. Peşəkar sənətkarlardan rəssamlıq təhsili alan Rzaquliyev ömrünün çox hissəsini sürgündə keçirməsinə baxmayaraq ağ-qara rəngli rəsmləri ilə təsviri incəsənətimizə öz töhvəsini vermişdir.

Qrafik rəssam çox sürətlə məşhurlaşır və linoqravürləri bir çox sərğilərdə nümayiş etdirilir. Ələkbər Rzaquliyev doğma Bakımızı sevgi dolu hisslərlə təsvir edərək, Bakı haqqında linoqravürlər silsiləsini yaratmışdır. Bu silsilədə rəssamın peşakarlığı, yaradıcı istedadı açıq şəkildə görülmüşdür. Köhnə Bakının həyat səhnələrini qələmə alan rəssam ağ-qara linoqravürə seriyası “Köhnə Bakı”nı məharətlə nümayiş etdirir. Gördüyü bu işdə çox gözəl nəticə alan rəssam ağ-qara rəngin vəhdətini peşəkarcasına vermişdir. Burada müxtəlif qrafik texnikalardan, nöqtələrdən, müxtəlif formalı xətlərdən istifadə etmişdir. Rəssamın qrafik əsərlərindən “Qız qalası”, “Köhnə hamam”, “Bakı. Suraxanı. Atəşgah”, “Güləşçi”, “Xırdavatçı”, “Mollaxana” və s. misal çəkmək olar. Bu sadalanan əsərlərin bir neçəsində işlənən ornamentləri, tarixi xalça motivlərini görmək mümkündür. Diqqətlə fikir verdiyimiz zaman əsərlərdə həmçinin tarixi dövrə aid olan Azərbaycan geyimləri, onların milliliyi, üzərlərində olan incə və tarixi motivləri gözdən qaçıрмаq mümkün deyildir. Verilən təsvirlərdə olan interyerdə diqqət etdiyimiz zaman 20-ci əsrin əvvəllərinə dair məkanların hündəsi naxışlı xalı-xalçalarla bəzədilmə səhnələrinin şahidi oluruq.

Rəssamın doğma Bakıya aid olan əsərlərindən ən məşhuru “Qız qalası” linoqravürünə baxdığımız zaman qızmar günəş şüaları altında gözəl şəhər panoramı canlanır. Hündürlüyü, tarixi memarlığı və öz tarixi hekayəsi ilə insanı valeh edən Qız qalası əsas element kimi göstərilmişdir. Onun arxa fonunda isə bir-birinin ardınca sıralanmış 2 və ya 3 mərtəbəli tarixi, eyvanlı yaşayış binaları, möhtəşəm Şirvanşahlar sarayı təsvir olunub. Mənzillərə daha da bir tarixilik qatan bu eyvanlar binalara xüsusi bir gözəllik bəxş edir. Aşağı hissədə qala boyunca uzanan tağlarla bəzənmiş qala qapıları təsvir olunmuşdur. Köhnə içərişəhər məhəllələri və onların qarşısında oturmuş başı papaqlı kişilər verilmişdir. Mərkəzdən kənarda təsvir olunan üzəri günbəzli tikililər isə ənənəvi memarlıq üslublu hamam və məsciddir.

“Köhnə hamam” linoqravürüdə qədim interyerə malik olan hamam təsviri maraqlıdır. Tarixən ümumi hamamlardan istifadə bu səpkidə memarlıq abidələrinin inşaatını zəruri edib. Evlərində ayrıca hamam olmadığından ümumi hamamlardan istifadə olunurdu. Bu hamamın forması həm işçilər, həm də müştərilər real təsvir olunaraq tamaşaçıda xoş təəssürat yaradır. Burada kimsə kisə çəkdirir, kimisi başını yuduzdurur, bəziləri isə kənarda qrup

şəklində əyləşərək söhbətləşirlər. Rəssam bu əsərində də mədəniyyətimizin bir sahəsini maraqlı qrafik əsərlə təsvir etmişdir.

“Bakı.Suraxanı.Atəşgah” linoqravüründə də rəssam Bakımızın qədim kəndlərindən biri olan Suraxınada yerləşən Atəşgahı rəsm etmişdir. Qədim daş divarlardan tikilən bu məbəd tarixi keçmişə malikdir. Dörd bir yandan tikili divarlarla əhatələnmiş və tam mərkəzdə atəşgah yerləşdirilmişdir. Bura qədim zamanlardan insanların dualarının, arzularının məkanı olmuşdur. Bir çox insanlar bura gəlib əllərini açaraq dualar edir, nicat ummuşdurlar. Tam mərkəzdə yerləşən atəşgah kvadrat şəkilli, dörd bir yanı tağlarla açılmış pilləkanlar vasitəsi ilə çıxılmalı olan, çoxda böyük olmayan bir tikilidir. Tam mərkəzdə od yanır. Tikilinin üst hissəsində çox da böyük olmayan bir günbəz və o günbəzin dörd bir yandan içərisindən od çıxan sütunlar təsvir edilmişdir. Atəşgahın giriş hissəsi daha heybətli təsvir olunmuşdur.

Ələkbər Rzaquliyevin “Köhnə Bakı” silsiləsindən olan “Güləş” və “Xırdavatçı” əsərlərinə diqqət edək. Hər iki əsər həm yağlı boya ilə, həm də linoqravür texnikasında işlənmişdir. Rəssamın hər iki işinə baxıb qrafik və boyalı formalarını gördükdə bizdə fikirlər formalaşır. Əbəs yerə deyildir ki, Rasim Babayev öz dostuna qrafik üslubda işləməyi məsləhət görmüş, onda ən yaxşı qrafik əsərləri alındığını vurğulamışdır. İlk növbədə “Güləş” əsərinə baxaq. Burada ümumi məzmun olaraq açıq bir ərazidə yerə sərilmiş xalça üzərində iki güləşçi fiquru təsvir edilib. Mərkəzdə verilmiş bu iki fiqur bir-biri ilə tutuşmuş formada verilmişdir. Xalçanın bitdiyi yerdə, kənarında əyləşmiş bir topa insan fiquru verilmişdir. Burada əyləşənlərin arasında bir qrup musiqiçi də vardır. Musiqiçilər əllərində çalğı alətləri ilə musiqi ifadə edir, digərləri isə güləşçilərə azərkeşlik edərək oyunu izləyirlər. Əsərin yağlı boya ilə işlənən hissəsi qrafik formada işlənən hissədən daha aşağı səviyyədə alınmışdır. Qrafika ilə işlənən hissə ağ-qara xətlərlə göz oxşarcasına təsvir edilmişdir. Burada olan yerə salınan xalçanın gözəlliyi və tarixiliyi qrafik əsərdə daha gözəgəlimli işlənmişdir. Verilən insanlar daha aydın formada idi. Musiqiçilərin milli geyimləri, əllərində olan alətləri hansı ki, bura zurnalar və qaval daxil idi, daha aydın, lokonik formada verilmişdir. Verilən insan fiqurlarının hər birinin əynində olan geyimlər, başlarındakı papaqlar Azərbaycanın milli geyim mədəniyyətindən xəbər verir. Bütün bu sadaladıqlarım yağlı boya ilə işlənən əsərdə isə bu qədər dolğun şəkildə təsvir oluna bilməmişdir. Gəlin rəssamın bu formatda işlədiyi ikinci işi olan “Xırdavatçılar” əsərinə baxaq. Burada da rəssam əsəri bir qrafik formada, daha sonra isə sulu boya ilə işləmişdir. Burada ümumi məzmunu baxdığımız zaman bir xırdavat əşyalar satan tacirin insanları başına toplayaraq bir xalça üzərində təsviridir. Bütün satdığı əşyaları bir sandıq içərisində başına toplaşan xanımlara göstərən kişi fiquru təsvir olunmuşdur. Uzaqdan körpə ilə bu maraqlı çəkiçi ortama yaxınlaşan yaşlı qadın fiquru da təsvirdə yer almışdır. Yerə sərilmiş

rəngarəng kilim, üzərində oturan başları örpəkli, bəzəkli-düzəkli, qızılları ilə göz oxşayan qadın fiqurları verilmişdir. Burada olan kilimin ornamentləri, qadınların geyimləri və baş örpəkləri onların üzərində olan işləmə naxışlar, üzərlərinə taxdıqları ziynət əşyaları hər biri Azərbaycanımızın milli geyimlərindən, bədii metal sənəti, milli ornament zənginliyindən xəbər verir. Xırdavatçının sandığına fikir verdiyimiz zaman görürük ki, o, xanımların diqqətini cəlb edən əşyalara üstünlük vermişdir ki, bunlar yenə də zinət və bəzək-düzək əşyalarıdır. Əsərin sulu boya ilə işlənmiş versiyası, qrafika ilə işlənmiş versiyasından xeyli dərəcədə zəif alınmışdır. Qara-ağ cizgilərin ahəngdarlığı ilə işlənən qrafik versiyası isə sanki insanı özünə çəkir. Qrafik formatda cizgilər daha aydın və göz oxşayan alınır.

Ədəbiyyat

1. Axundzadə L. *XX əsr Dünya Təsviri İncəsənəti*. Bakı – 2011.
2. Fərzəliyev Ç. *Azərbaycan Rəngkarlığının Antologiyası*. Bakı – 2008.
3. Emin Akif Oğlu Ələkbərov “*Heykəltəraş Fuad Salayevin yaradıcılığı*”, 2016.
4. Axundova Nigar: *Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında sənaye mənzərəsi: Qobustan sənət toplusu №2, 2011 səh. 17-20.*
5. Məlikova. Ş.: *Böyükəğa Mirzəzadə: Bakı - 2010.*
6. Əliyev. Z.: *Zakir Hüseyinov: Tənha döyüşçü, Bakı - 2011 səh. 208.*

N.Q.Quliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
narmin.guliyeva01@gmail.com

ŞAĞIRDLƏRİN PSIXOLOJİ İNKİŞAFINDA MƏKTƏB PSIXOLOQUNUN ROLU

Xülasə

Regionun, təlim-tərbiyə müəsisələrinin və s. konkret şəraitini nəzərə almaqla, işin əsas istiqamətini təyin etmək və uşaqlar eləcə də böyüklərlə işin konkret vəzifələrini sərbəst təyin etmək, bu işin forma və üsullarını seçmək, müxtəlif iş növlərinin aparılması ardıcılığı haqqında məsələni həll etmək məktəb psixoloqunun psixoloji xidmətin idarə olunmasındakı hüquqları çərçivəsindədir.

Yuxarı təşkilatlardan peşə vəzifələrinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün vacib olan şəraitin yaradılmasını tələb etmək, professional, etik prinsiplərə zidd olan göstərişlərin yerinə yetirilməsindən imtina etmək və belə hallarda təhsil orqanı rəhbərliyi region inzibati idarələri, təlim-tərbiyə müəsisə rəhbərliyinin sərəncamlarını yerinə yetirilməsindən imtina edir ki, bu sərəncamlar professional bacarıq və vasitələrin olmaması səbəbindən yerinə yetirilməsi mümkün olmur.

РОЛЬ ШКОЛЬНОГО ПСИХОЛОГА В ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ УЧАЩИХСЯ

Резюме

Регион, учебные заведения и т.д. с учетом конкретных условий, определяя основное направление работы и свободно определяя конкретные задачи работы как с детьми, так и со взрослыми, выбирая формы и методы этой работы, решая вопрос о последовательности проведения разных видов Работа находится в компетенции школьного психолога при управлении психологической службой.

Требовать от вышестоящих организаций создания необходимых условий для успешного выполнения профессиональных обязанностей, отказываться от выполнения указаний, противоречащих профессиональным и этическим принципам, а также в таких случаях руководство образовательного учреждения отказывается выполнять приказы региональные административные управления, управление образовательными учреждениями, которое не может осуществляться из-за отсутствия профессиональных навыков и инструментов.

THE ROLE OF THE SCHOOL PSYCHOLOGIST IN THE PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT OF STUDENTS

Summary

Region, educational institutions, etc. taking into account the specific conditions, determining the main direction of the work and freely defining the specific

tasks of working with children as well as adults, choosing the forms and methods of this work, solving the issue of the sequence of carrying out different types of work are within the rights of the school psychologist in the management of psychological services.

To demand from higher organizations the creation of the necessary conditions for the successful implementation of professional duties, to refuse to comply with instructions that contradict professional and ethical principles, and in such cases, the management of the educational institution refuses to comply with the orders of the regional administrative offices, the management of educational institutions, which are it cannot be performed due to lack of professional skills and tools.

Açar sözlər: məktəb, psixoloj xidmət, qiymətləndirmək

Ключевые слова: школа, психологическая служба, оценка

Key words: school, psychological service, evaluate

Psixodiyagnostika, psixokorreksiya və digər növ işlərin işlənməsi və onların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində iştirak etmək, tədqiqat məqsədilə fərdi və qrup şəklində psixoloji müayinələr və eksperimentlər aparmaq, eləcə də öz iş təcrübəsini elmi və elmi-populyar jurnallarda ümumiləşdirib çıxış etmək psixoloqun idarəetmədəki rolunun bir qoludur. Digər tərəfdən mühazirələr, çıxışlar və s. yolu ilə psixoloji-pedaqoji biliklərin təbliği işini aparmaq və psixoloji təkmilləşmə və əsas təhsilə müvafiq tədris və fakültativ yükə malik olmaq, vacib hallarda xidmətin rəhbərliyi vasitəsilə, müvafiq təşkilatlara ərizə verib xahiş etməklə, şagirdlərin yardımıla (valideynlərin iş rejiminin dəyişdirilməsi, sanator təminatı və s.) əlaqədar məsələlərlə müraciət etmək, şagirdlərin maraq və hüquqlarının müdafiə məsələləri üzrə müvafiq müəssisə və təşkilatlara müraciət etmək, mühazirə, söhbət və çıxış etmək vasitəsilə psixoloji, pedaqoji bilikləri təbliğ etmək, müntəzəm olaraq ixtisasartırma kurslarından keçmək kimi müddəalar psixoloqun idarəetmədəki rolu çərçivəsindədir.

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, Uşaqların hüquq və inkişafının müdafiəsinin təminatı haqqında Azərbaycan və beynəlxalq aktları, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin Normativ hüquqi sənədlərini və təhsili regional departamentlərini, Psixoloji təhsil xidməti haqqında Nizamnaməsini əsas tutmaq, eləcə də Peşə kompetensiyası daxilində olan məsələlərlə məşğul olmaq, qərar qəbul etmək, öhdəsindən gələ bilmədiyi məsələlərin həllini üzərinə götürməmək məktəb psixoloqunun idarəetmə vəzifələrindəndir. Onun idarəetmə vəzifələri çərçivəsinə Psixologiya elminin nailiyyətlərini: uşaq, yaş, pedaqoji və praktik psixologiyaları bütünlükdə bilmək, öz peşə ixtisasını daimi artırmaq, yeri gələrsə, müvafiq peşə hazırlığına malik olmayan, səlahiyyətsiz şəxs tərəfindən psixoprofilaktik, psixokorreksiya və digər növ işlərin

aparılmasına mane olmaq, şagirdlərdə psixi inkişafın tam dəyərli olması və şagirdlərə fərdi yanaşmanın təminatı ilə əlaqədar olan əsas məsələlərin həllində, region təhsil işçilərinə, təlim-tərbiyə müəssisələrinin rəhbərliyi və pedaqoji kollektivə vacib və mümkün olan köməklik göstərmək, valideynlərə və ya onları əvəz edən şəxslərə bir tərbiyəçi kimi problemlərinin həllində köməklik göstərmək kimi müddəalar da psixoloqun idarəetmədəki roluna daxildir [3].

Peşə hazırlığı olmayan şəxslər tərəfindən diaqnostika və psixokorreksiya işlərini aparmağa yol verməmək, bütün məsələlərin həllində konkret vəziyyəti nəzərə almaq və “Ziyan vurma!” prinsipi ilə işləmək, diaqnostik, konsultativ və digər növ işlər nəticəsində alınan məlumatları, əgər onunla tanışlıq pedaqoji, tibbi, sosial və digər aspektli inkişaf edən psixokorreksiya işinin yerinə yetirilməsi üçün vacib deyilsə, onu yaymamaq, peşə sirrini qoruyub saxlamaq, təhsil şöbəsi işçilərini, təhsil-tərbiyə müəssisələrinin rəhbərliyi və pedaqoji kollektivinin çərçivə daxilində aparılan sənədləşdirmə işlərinin göstərişinə zəmanət verən məsələlər, onların məzmunu və nəticələrilə məlumatlandırmaq da məktəb psixoloqunun idarəetmədəki rolu konteksti çərçivəsindədir.

Öz işində Elm və Təhsil Nazirliyinin təsdiq etdiyi “Psixoloji xidmət haqqında Əsasnamə”dən istifadə etməklə, qəbul edilmiş qaydada bütün işlərin yazılı surətdə qeydiyyatını aparmaq, yaşadığı cəmiyyətin inkişafı və rifahı naminə fəaliyyət göstərmək, ona müraciət edən şəxslərin və bütövlükdə yaşadığı cəmiyyətin marağını qorumaq, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq insan hüquqlarına və ləyaqətinə hörmət etmək isə məktəb psixoloqunun idarəetmədəki rolu və vəzifələrinin içində ən əsas müddəalardan hesab olunur [3].

XX əsrin 90-cı illərindən etibarən təhsildə psixoloji xidmət sahəsində keyli işlər görülmüşdür. Bunlardan biri də praktik psixoloqların hazırlığı məqsədilə kursların açılması məsələsidir. Bu kurslarda hazırlıq işi müxtəlif istiqamətdə aparılır, aşağıdakı məsələlər xüsusi mənə kəsb edirdi:

- a) kursun tədris planının işlənməsi;
- b) Bakı şəhərinin qabaqcıl müəllimləri arasından dinləyicilərin seçilməsi;
- c) mühazirə və seminarların aparılması üçün təcrübəli psixoloqların seçilməsi.

Praktik psixoloqların hazırlığına aid proqramın məzmunu 1984-cü ildə çap olunmuş “Əsasnamə” layihəsində açıqlanmışdı. “Əsasnamə”nin layihəsində bu kadrların iki il ərzində hazırlığı nəzərdə tutulmuşdu, lakin Bakı məktəblərinin ixtisaslı praktik psixoloqlarla təmin edilmə tələbatı isə qısa müddət tələb edirdi. Kadr qıtlığı şəraitində ən optimal çıxış yolu altı aylıq təkmilləşmə kursları yaratmaq idi. Bu kursların tədris planına “Əsasnamə”də nəzərdə tutulmuş fənlər - ümumi psixologiya, yaş psixologiyası, pedaqoji

psixologiya, sosial psixologiya, psixodiyagnostika və psixokorreksiyanın əsasları və s. daxil edilmişdi. Dinləyiciləri kursa seçmək üçün Bakı məktəblərində hərtərəfli iş aparılmış, müsahibə yolu ilə ilk dəfə 27 pedaqoq seçilmişdi. Bu kurslarda mühazirə və seminarları L.N.İsmayılova aparırdı. Dərslərin aparılmasına dosentlər Seyidov, İbrahimbəyova, Z.A.Veysova və digərləri, təcrübəçi - müəllimlər A.Vəliyeva, Z.Mustafayeva və başqaları cəlb edilmişdi [5].

Qısa müddət ərzində sınaq məktəblərinin bazasında məktəb psixoloqlarının praktik hazırlığa kursları açıldı. Kurslar dinləyicilərin psixoloji təcrübəsinin artırılmasında mühüm rol oynadı. Həmin dövrdə respublikada 4200 orta təhsil müəssisəsi vardı. 1989-1990-ci tədris ilində bu kursların dinləyiciləri praktik psixoloq kimi məktəblərdə fəaliyyətə başladılar. Bu, Azərbaycan psixologiya elminin və ölkənin təhsil sisteminin səlnaməsində ən əlamətdar hadisələrdən biri idi.

“İlk psixoloqlar” - milli məktəb təhsili tarixində praktik psixologiyanın müjdəçiləri idi. Praktik psixoloqların hazırlanması zərurəti artıq bütün aşkarlığı ilə hiss olunurdu. Respublikanın Elm və Təhsil Nazirliyi bunu nəzərə alaraq, Bakı Dövlət Universitetində, Bakı şəhər Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma İnstitutunda (PKI) doqquz aylıq kurslar təşkil etdi. 1994-1995-ci və 1995-1996-ci illərdə bu kursların təşkili Azərbaycan mərkəzi PKI-da mərkəzləşdirildi. Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma İnstitutunda bu sahədə əsaslı və məhsuldar elmi-metodik iş aparıldı. Ümumənəzəriyyə və xüsusi fənlərdən, həmçinin praktika, xüsusi kurs və xüsusi seminar üzrə tədris məşğələlərinin ümumi sayı 1200 saatdan ibarət olan geniş tədris olanı işləndi və müvəffəqiyyətlə həyata keçirildi.

Azərbaycanda təhsil sistemində psixoloji xidmətin təşkili haqqında ilk elmi məlumat M.O.Həmzəyevin 1991-ci ildə “Maarif” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş “Pedaqoji psixologiya” adlı əsərində rast gəlinir. M.Həmzəyev bu əsərdə “psixoloji xidmət” anlayışının mahiyyətinə aydınlıq gətirmiş, məktəbdə psixoloji xidmətin zəruriliyini əsaslandıraraq yazmışdır ki, “müasir məktəbin qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirə bilməsi üçün psixoloji köməyə ehtiyacı böyükdür. Biz tez-tez şagirdlərin təlimə münasibətinin zəifləməsi, tərbiyəlilik səviyyəsinin aşağı düşməsi, müəllim-şagird münasibətlərində, eləcə də müəllim-müəllim, müəllim-valideyin münasibətlərində çətinliklərin olması barədə mülahizələrin şahidi oluruq. Şagirdlərin intellektual səviyyələrinin müxtəlifliyi, çətin tərbiyə olunan şagirdlərin xüsusiyyətləri müəllimdən onları hərtərəfli öyrənməyi və düzgün yanaşmağı tələb edir. Şagird psixologiyası və pedaqoji psixologiyasının nailiyyətlərinin məktəb təcrübəsinə tətbiqinin on perspektiv yollarından biri xalq təhsili sisteminin bütün sahələrində psixoloji xidmətin təşkilindən ibarətdir [2].

Tanınmış psixoloq Ə.Əlizadənin “Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri” adlı monoqrafiyasının VII hissənin III bəndi “Psixoloji xidmətin üföqləri” adlanır. Onun bu fundamental əsəri də dünyada psixoloji xidmətin meydana gəlməsi tarixinə, respublikada bu sahədə görölən işlərə aydınlıq gətirilmiş, 1990-1991-ci illərdən başlayaraq respublikada bu sahədə görölən işlərdən psixoloji xidmətin aktual elmi, tətbiqi və praktik məsələlərindən bəhs olunmuş milli testlərin və xüsusi proqramların hazırlanmasının zəruriliyi fikri ön plana çəkmişdir.

Son dövrlərdə psixoloji xidmət işinin təşkilinə aid çap olunmuş vəsaitlər sırasında “Azərbaycan məktəblərində psixoloji xidmətin təşkili təcrübəsi və problemləri” (1996), “Məktəb psixoloqunun məlumat kitabı” (2003), R.Əliyevin “Məktəbə psixoloji xidmətin aktual məsələləri” (2004), X.Zeynalabdinovanın “Məktəbdə psixoloji xidmətin praktik məsələləri” (2003), L.Ş.Əmrahlının “Məktəbə hazırlığın psixodiagnostikası” (2003), “Psixoloji xidmətin əsasları” (2007), “Psixiprofilaktika” (2010), “Psixodiagnostika” (2014), “Məktəb psixoloqu” (2014), R.Allahverdiyevin “Məktəb psixoloqu” (2003), N.Çələbiyevin “Təhsil sistemində psixoloji xidmət” (2008, 2009) adlı 2 hissəli kitabı, R.H.Məmmədzadənin “Təhsil müəssisələrində psixoloji xidmət” kitabı və s. xüsusi yer tutur. Respublikamızın təhsil sistemində psixoloji xidmətin təşkilində zəruri elmi və metodik vasitələrin hazırlanması sahəsində təşəbbüslər təhsil sistemində çalışan psixoloqların işinin təşkilində faydalı rol oynamışdır və oynamaqdadır [4].

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. *Psixologiya*. Bakı - 2009.
2. Bayramov F.İ., Hüseynova D.R., Namazova A.S. *114 psixoloji test*. Bakı - 2011.
3. Cavadov R.A., Tağıyeva G.B. *Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət*. Bakı - 2006.
4. Əmrahlı L.Ş. *Psixoloji xidmətin əsasları. I kitab*. Bakı - 2006.
5. Əliyeva H., Mədədov P., Əlixanova G. *Təhsildə psixoloji xidmət*, Bakı - 2006.
6. İbrahimova D., Nuriyev S. *Təhsildə sosial-psixoloji xidmət*. Bakı - 2016.
7. İbrahimov A., Cəfərova Y. *Uşaqlarımızın istedadına diqqətli olaq*. Bakı - 2000.
8. Qədirov Ə. *Yaş psixologiyası*. Bakı - 2008.

L.Ş.Mehdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
lamiyemehdiyeva613@gmail.com

AZƏRBAYCANDA QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Xülasə

Qiymətləndirmənin təlim prosesində xüsusi yeri vardır. Təhsilənlərin dərslər boyu fəaliyyətini qiymətləndirmək olduqca çox çətin prosesdir. Bu səbəbdən qiymətləndirmə prosesi tarix boyu çox dəyişikliyə məruz qalmışdır. Dünyanın globallaşması təhsil sistemində də öz əksini göstərmişdir. Təlimdə qiymətləndirmənin daim dəyişməsi əvvəlki qiymətləndirmə sisteminin yeni təlim və təhsildə keyfiyyətinin itməsi ilə bağlıdır. Azərbaycanda tətbiq olunan qiymətləndirmə sistemi əsasən Rusiya tarixindəki qiymətləndirmə sistemi ilə eyniyyət təşkil edir. Ölkəmizdə qiymətləndirmə sisteminin tarixi XIX-XX əsrlərə dayanır. Ölkəmizdə qiymətləndirmə sisteminin tarixi təkamülü uzun inkişaf yolu keçmişdir.

ЭТАПЫ РАЗРАБОТКИ ОЦЕНИВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Оценивание занимает особое место в процессе обучения. Оценка успеваемости учащихся на уроке – очень сложный процесс. По этой причине процесс оценки на протяжении всей истории претерпел множество изменений. Глобализация мира отразилась и на системе образования. Постоянное изменение оценок в обучении связано с потерей качества прежней системы оценивания в новом обучении и образовании. Система оценок, применяемая в Азербайджане, в основном такая же, как и система оценок в истории России. История системы оценивания в нашей стране берет свое начало в XIX-XX веках. Историческая эволюция системы оценивания в нашей стране прошла долгий путь.

DEVELOPMENT STAGES OF ASSESMENT IN AZERBAIJAN

Summary

Appreciation has a special place in the teaching process. It is a very difficult process to evaluate the work of educated people throughout the course. As a result, the evaluation process has undergone a lot of change throughout histor. The globalization of the world has also been reflected in the education system. The constant change in evaluation in teaching is due to the loss of quality in new teaching and education of the previous evaluation system. The evaluation system used in Azerbaijan is mostly the same as the evaluation system in Russia's history. The history of the evaluation system in our country dates back to the 19th and 19th centuries. The

historical evolution of the evaluation system in our country has undergone a long development.

Açar sözlər: *bilik, bacarıq, qiymətləndirmə sistemi, proses, təlim*

Ключевые слова: *знания, навыки, система оценки, процесс, обучение*

Key words: *knowledge, skills, evaluation system, process, teaching*

Rusiyanın təhsil sistemi ilə əlaqədar bunu qeyd etmək ləimzdir ki, XVIII əsrin ilk rübündən etibarən digər Avropa ölkələrində olduğu kimi, 3 pillə üzrə qiymətləndirmə sistemindən istifadə edilmişdir. İstifadə edilən bu qiymətləndirmə bundan xəbər verir ki, şagirdlərin nəticələri yüksək, orta və aşağı pillələrə uyğun olaraq müəyyən edilmişdi. Sonralar sözlə ifadə olunan qiymətləndirmə nəticələri qısa olaraq rəqəmlə ifadə olunmağa başlandı. Müxtəlif dövrlərdə Rusiyada 3, 5, 8, 10, 12 ballıq qiymətləndirmə şkalası qüvvədə olmuşdur. Maraqlıdır ki, 5 ballıq şkalada Rusiyada “5” ən yüksək qiymət kimi yazılırdısa, Almaniyada isə ən yüksək qiymət “1”-dən istifadə olunur. Həmin dövrlərdə I və II səviyyə məktəblərinin 1922-ci ildə təsdiq edilən “Əsasnamə”sində 1920-ci ildə qəbul edilmiş məktəb “Əsasnamə”sindən fərqli olaraq şagird biliyinin qiymətləndirilməsi qaydaları, sinifdən-sinfə keçirmə və buraxılış imtahanları, eləcə də dərs ili ərzində hər rübün sonunda şagird biliyinin ölçülməsi, qiymətləndirilməsi və nəticəsi ilə valideynlərin bu barədə xəbəri olmalıdır. 1920- ci ildə təsdiq olunan "Əsasnamə" ev tapşırıqlarını, bütün buraxılış imtahanlarını və sinifdən-sinfə keçirmə imtahanlarına qarşı idi.

XIX əsrin ilk dövrlərində Rusiyadakı imperiya siyasətinin təsiri təhsildən də yan keçməmişdir. Azərbaycanadakı təhsil ocaqlarında təhsilalanları qiymətləndirmə və qiymət yazma da eynilə. Rusiyada olduğu kimi idi Rusiyada 1837-ci ildən başlayaraq 5 ballıq qiymət şkalası məktəblərdə tətbiq edildi. Həmin illərdə oxuyanların bilik və bacarıqları rəqəmlə deyil, verbal şəkildə qiymətləndirilirdi: “əla”, “yaxşı”, “kafi”, “pis” və “çox pis”. Sonrakı illərdə bu qaydadan istifadə edilməsə də, 1935-ci ildə təkrarən bu sistemə geri qayıdıldı. 1944-cü ilin ilk aylarında SSRİ Nazirlər Sovetinin vermiş olduğu qərar ilə qəbul edilən “5” ballıq qiymət şkalası o dövrdən bütün Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı məkanında, həmçinin ölkəmizdə də məktəblilərin biliyinin, bacarıqlarının qiymətləndirilməsi, ölçülməsi üçün yeganə meyar idi. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının hökmü ilə təhsilalanların biliyinin qiymətləndirilməsinin 5 ballıq sistemi ilə bərabər, həmçinin ibtidai, yeddiillik və orta məktəbin buraxılış imtahanları müəyyən edildi, orta məktəbi əla qiymətlərlə və nümunəvi əxlaqla təhsilini başa vuranları qızıl və gümüş medallarla mükafatlandırılması qaydaları qüvvəyə mindi. Təsdiq edilən bu qanunlar Azərbaycan məktəblərinə də şamil idi.

Fərqli dövrlərdə “5” ballıq qiymətləndirmə sistemini yeni şkala ilə əvəz etməyə çalışmışlar. 1980-ci illərdə SSRİ zonasında həmçinin Azərbaycanda təhsil üzrə əsaslı dəyişikliklər edilən vaxtlarda bir qrup təhsil sahəsində çalışanlar və mütəxəssislər “5” ballıq qiymət şkalasının çatışmayan tərəflərini göstərərək “9” ballıq qiymət şkalasının daha dürüst və obyektiv olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Əfsus ki, həmin dövrlərdə edilən cəhdlərin nəticəsi faydasız idi. SSRİ-nin dağılmasından sonra bir sıra keçmiş sovet ölkələrində ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin bilik səviyyələrinin ölçülməsi üçün müxtəlif şkalalardan istifadə edilməyə başlanmışdır. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Belarus, Moldova, Gürcüstan 10 ballıq, Ukrayna 12 ballıq qiymətləndirmə sistemindən istifadə etməyə başladı. Ölkəmizdə bu istiqamətdə xeyli sınaqlar aparılmış, oxuyanların nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində “9” ballıq şkalanın tətbiqini məktəblərdə təcürübədən keçirmək lazım idi. Beləliklə, 2001-2002-ci tədris ilindən etibarən İsmayılı və Bakı şəhərinin Nərimanov rayonlarında başlanan təcürübələr sonradan Gəncə, Şəki, Quba və Lənkəran rayonlarının təhsil ocaqlarına da yayılmağa başlamışdı. İstifadə edilən “9” ballıq sistem ilə qiymətləndirmədə “1” və “2” mənfi, bu ballardan digər bütün ballar isə müsbət qiymət kimi izah edilirdi. Təhsil ocaqlarında tətbiq olunan “9” ballıq şkala və “5” ballıq şkala ilə müqayisədə bu cür izah olunurdu: 1 və 2 - 1; 3 - 2; 4 və 5 - 3; 6 və 7 - 4; 8 və 9 - 5. Təəssüflər olsun ki, yaxşı nəticə əldə olunmadığına görə uzun müddət aparılan bu təcürübə 2008-ci ildə başa çatdı.

Ötən illərə nəzər salsaq, 1992-ci ildən bəri ölkəmizdə ali məktəblərə tələbə qəbulunun mərkəzləşdirilmiş üsulda test metodu ilə həyata keçirilməsi ümumtəhsil məktəblərində də oxuyanların yekun attestasiyasının uyğun model əsasında reallaşdırılmasını tələb etdi. Buna görə də ictimai rəy öyrənildikdən sonra ümumtəhsil məktəblərində də buraxılış imtahanlarının test tapşırıqları vasitəsilə həyata keçirilməsi şərt oldu. Həmçinin 1999-2000-ci dərş ilindən etibarən XI sinifdə 4 fənn üzrə buraxılış imtahanlarının Təhsil Nazirliyinin yaratdığı test sualları ilə aparılmasına başlandı. Dövrün tələbinə görə imtahanların bu şəkildə həyata keçirilməsi ən ümdə yenilik idi. Baxmayaraq ki, növbəti bir neçə ilin nəticələrinə görə test tapşırıqları əsasında imtahanların müxtəlif ümumtəhsil məktəblərdə keçirilməsinin gözlədiyimiz nəticələrə uyğun gəlmədiyini gördük, ancaq bunu qəbullanmaq lazımdır ki, o zamanlar bu yenilik uğurlu olmasa idi, günümüzdə uğurla həyata keçirilən mərkəzləşdirilmiş buraxılış imtahan modelini tətbiq etmək olunmazdır. Təbii ki, imtahanlar təhsilənlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin bir növüdür, məktəbdaxili qiymətləndirmənin sonuncu mərhələsidir. Yekun qiymətləndirməyə kimi məktəbdə oxuyanlar başqa qiymətləndirmə mərhələlərindən, həmçinin diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmə səviyyələrindən keçirlər. Bütün bu məsələlər, eləcə də şagird nəticələrinin qiymətləndirilməsinə yeni yanaşma 2006-cı ildə hökumət tərəfindən

çıxardılmış qərar “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” sənədində öz əksini tapmışdı. Təsdiq edilmiş bu sənəddə şagird nailiyyətlərinin ölçülməsi təlim fəaliyyətinin mühim tərkib hissəsi kimi göstərilir, təhsilin və təlimin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsinə və nəticədə onun yüksəlməsinə kömək etməsi xüsusi olaraq göstərilir.

Məktəbdaxili qiymətləndirmənin bir növü olan diaqnostik qiymətləndirmə konkret bir mərhələdə məktəblilərin nailiyyətlərinin səviyyəsini ölçmək üçün həyata keçirilir. Diaqnostik qiymətləndirmə konkret bir mərhələdə məktəblilərin nailiyyətlərinin səviyyəsini ölçmək üçün həyata keçirilir. Diaqnostik qiymətləndirmə şəraitə əsasən təlim məqsədləri və strategiyalarında tez bir zamanda dəyişikliklər həyata keçirilməsini təmin edir, şagirdlərin maraq dairəsi, dünyagörüşü, yaşadığı ətraf mühit barəsində məlumatlar almağa fürsət verir. Həmin qiymətləndirmə növünü ilkin mərhələnin qiymətləndirilməsi kimi də göstərilir. Vacib bir məsələ kimi qeyd etmək lazımdır ki, diaqnostik qiymətləndirmə olduqca məsuliyyətli mərhələdir və böyük diqqət tələb edir. Çünki məktəblilər bu ilkin mərhələdə düzgün qiymətləndirilməzsə, onun sonrakı inkişaf istiqamətlərini ən əlverişli şəraitini müəyyənləşdirmək qeyri-mümkün olar.

Formativ qiymətləndirmə tədris prosesinin hər hansı bir mərhələsi üçün təyin olunmuş nailiyyətlər əsasında məktəbdə təhsilənlərin bilik və bacarıqlarının formalaşma səviyyəsinin qiymətləndirilməsidir. Hazırda istifadə edilən bu qiymətləndirmə tədris gedişatının düzgün istiqamətləndirilməsini və faydalılığını, şagirdlərin təlim sahəsində uğurlarının müşayiət edilməsini təmin edir, ümumtəhsil məktəblərində oxuyanların təlim tələblərinin öyrənilməsinə lazımi şərait yaradır.

Qiymətləndirmənin digər növü olan summativ qiymətləndirmə təhsilin hər hansı bir mərhələsində şagirdlərin qazandıqları nailiyyətlərin qiymətləndirilməsidir. Summativ qiymətləndirmə əsasən tədris ilinin sonunda keçirilir. Həmin qiymətləndirmə məzmun standartlarının nə dərəcədə nail olunması səviyyəsinin bir göstəricisidir. Şagird nəticələrinin qiymətləndirilməsi sahəsində vacib yanaşmalardan biri onların təlim fəaliyyətinin, nailiyyətlərinin dövlət standartlarına müvafiqliyinin müəyyənləşdirilməsidir.

Bundan əlavə deyə bilərik ki, bu fəaliyyət kurikulum üzrə qiymətləndirmə kimi qələmə verilir. Bəlli olduğu kimi, 2007-ci ildə qüvvəyə minmiş fənn kurikulumları 2008-2009-cu dərslər ilindən bəri ölkənin ümumtəhsil məktəblərində istifadə olunmağa başlanmışdır. Hazırkı dövrdə I və II siniflərdə tədris bu kurikulumlar əsasında yaradılmış dərslərlik komplektləri ilə reallaşdırılır. Təbii ki, kurikulumların, dərslərliklərin yaradılması üçün bir hissəsidir, mühim əhəmiyyətə malik olan məsələlərdən biri kurikulumlarda təsbit edilmiş dövlət standartlarının dövrün tələbinə görə hansı səviyyədə

yaradılmış olunması, həmçinin bu standartların məktəblilər tərəfindən mənimsənilməsi vəziyyətinin dəqiqləşdirilməsidir. Ona görə də deyə bilərik ki, ibtidai təhsil pilləsində hər sinfin yekununda kurikulumlarda vacib dəyişikliklər və yeniliklər edilsin. Onu da vurğulamaq istərdim ki, ibtidai təhsil kurikulumlarının böyük miqyasda monitorinqi ibtidai təhsilin yekununda keçiriləcəkdir. Həmin qiymətləndirmə gələcəkdə ümumi orta və tam orta təhsilə uyğun da həyata keçiriləcəkdir. Cari qiymətləndirmə siyasətində milli qiymətləndirmənin xüsusi yer tutması müstəqillik illərində Azərbaycan təhsilinin qabaqcıl ölkələrin təhsil sistemlərinə məqsədyönlü inteqrasiyasının yekunudur. Bildirmək istəyirik ki, keçmiş Sovetlər Birliyində əsas və orta təhsil pilləsinə uyğun olaraq şagird nailiyyətlərinin ölkə üzrə qiymətləndirilməsi keçirilsə də, bu, nəticələrə görə analitika aparıb təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı məqsədli və inkişafa uyğun tədbirlərin müəyyənləşdirilməsinə deyil, yalnız məktəblilərin bir pillədən növbəti pilləyə ötürülməsinə və təhsil sənədi almasına kömək edirdi. Hazırkı vəziyyətdə isə məktəbdaxili qiymətləndirmə ilə bərabər, ölkə üzrə qiymətləndirməyə də yanaşma fərqli şəkildə aparılmağa başlanmışdır. Yanaşmanın dəyişməsi həmin qiymətləndirmənin adından da görünür.

XX əsrdə təhsilin inkişafı ilə bağlı müxtəlif sərəncamlar imzalanmışdır. 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” təhsil üçün mühim dövlət sərəncamıdır. Təhsil prosesində nail olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik-əxlaqi norma və dəyərlər hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli vətəndaşı olması üçün uyğun şərait yaradır, onu biliyi və etik davranışı əsasında nümunə ola biləcək həmkara, nümunəvi ailə üzvünə və vətəndaşa çevirir.

Strategiyanın həyata keçirilməsi təhsilin məzmununun, kadr hazırlığının, təhsili idarəetmə sisteminin və təhsilin quruluşunun öncül beynəlxalq eksperimentə və Azərbaycanın inkişaf konsepsiyasına əsasən təzədən qurulmasına imkan verərək, respublikamızda biliklərə uyğunlaşan iqtisadiyyatın bərqərar olmasını, informasiya mühitinin təşəkkülünü və ölkənin müntəzəm inkişafını təmin edəcəkdir.

Son zamanlarda Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı istiqamətində mühüm nailiyyətlər qazanmışdır. Tətbiq edilən dövlət proqramları çərçivəsində Azərbaycanın bütün regionlarında ümumi təhsilin infrastrukturunu əhəmiyyətli dərəcədə yenilənmişdir. Ölkədə müasir təhsilin modern tələblərə cavab verən irəli gələn əsas prinsiplərin tətbiqi, təhsil müəssisələrinin müasir informasiya və elmi-metodiki təminatı, təhsil infrastrukturunun yenilənməsi, dərsləklə təminatın yüksəldilməsi, ucqar kənd məktəblərinin pedaqoji kadr təminatı, məktəbəqədər və peşə təhsili

xidmətlərinin müasir tələblərə uyğun qurulması üçün dövlət proqramları qüvvəyə minmiş, layihələr həyata keçirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. *“Təhsildə keyfiyyət konsepsiyası və Amerika təcrübəsi” məqalə Hamlet İsaخانlı (Xəzər universiteti, Bakı, Azərbaycan).*
2. *Mahmudov M.C. Boloniya prosesi: problemlər, perspektivlər, reallıqlar. Bakı, “Elm və Təhsil” 2010, 504 s.*
3. *Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” qanunu. “Bakı Çap evi” 2012, 64 s.*
4. *“Dövlət proqramları, layihələr və strategiyaların monitoring və qiymətləndirmə metodologiyası”, Kənan Aslanlı, Bakı - 2018, 18 səh.*
5. *Təhsildə keyfiyyətin təmin olunmasının pedaqoji əsasları” Nərmin Hüseynova, Azərbaycan məktəbi. №1 (694), 2021, səh. 95-100.*

A.C.Vəlixanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
velixanovaaide@gmail.com

İBTİDAİ SINIFDƏ UŞAĞIN MƏKTƏBƏ UYĞUNLAŞMASI

Xülasə

İbtidai sinifdə uşaqların məktəbə uyğunlaşması çoxsaylı amillərdən təsirlənir. Uşaqların psixoloji və fiziki cəhətdən hazırlığı bu prosesin uğurlu keçirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bundan başqa, məktəb tərəfindən tətbiq edilən təhsil metodları və mühiti, müəllimin təlim üsulları, sinif yoldaşları ilə qarşılıqlı münasibətləri də uşaqların adaptasiya prosesini tənzimləyir. Hər bir uşaq fərqli keyfiyyətlər və inkişaf sürətlərinə malik olduğundan, adaptasiya prosesi də hər bir uşağa uyğun şəkildə tənzim edilməlidir. Uşaqların adaptasiya prosesi onların məktəbdə özlərini rahat hiss etmələri və təhsil prosesinə maraqlı olmalarında da vacib rol oynayır.

АДАПТАЦИЯ РЕБЕНКА К ШКОЛЕ В НАЧАЛЬНОМ КЛАССЕ

Резюме

Адаптация детей к школе в начальной школе зависит от многих факторов. Психологическая и физическая подготовка детей играет важную роль в успешном осуществлении этого процесса. Кроме того, образовательные методы и среда, применяемые в школе, методы обучения учителя, взаимодействие с одноклассниками также регулируют процесс адаптации детей. Поскольку каждый ребенок имеет разные качества и темпы развития, процесс адаптации необходимо корректировать под каждого ребенка. Процесс адаптации детей играет важную роль в том, чтобы они чувствовали себя комфортно в школе и были заинтересованы в образовательном процессе.

THE CHILD'S ADAPTATION TO SCHOOL IN THE PRIMARY CLASS

Summary

Children's adjustment to school in primary school is influenced by many factors. Children's psychological and physical preparation plays an important role in the successful implementation of this process. In addition, the educational methods and environment applied by the school, the teaching methods of the teacher, and the interaction with classmates also regulate the adaptation process of children. Since each child has different qualities and development rates, the adaptation process must be adjusted according to each child. The adaptation process of children plays an important role in making them feel comfortable in school and interested in the educational process.

Açar sözlər: *ibtidai sinif, məktəbə uyğunlaşma, şagirdlərin adaptasiyası, uyğunlaşma qabiliyyəti*

Ключевые слова: *начальный класс, адаптация к школе, адаптация учащихся, адаптивность*

Key words: *primary class, adaptation to school, adaptation of students, adaptability*

Təhsil sistemində birinci mərhələ olan ibtidai siniflərin başlıca məqsədlərindən biri uşaqların məktəbə uyğunlaşmasını təşkil etməkdir. Bu proses həm uşaqların, həm də təhsil sisteminin son uğuru üçün vacib amildir. Bu mərhələnin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, şagirdlərdə erkən yaşlardan təlim-tərbiyə prosesinə məsuliyyət və maraq hissələrinin formalaşmasına kömək edir. Yeni mühitə uyğunlaşa bilən ibtidai sinif şagirdlərinin təhsil prosesinə marağı və həvəsi daha yüksək olur. Uşaqların həm təhsil, həm də sosiallaşma baxımından tam potensiallarına çata bilmələri üçün onların ibtidai siniflərdə məktəbə uyğunlaşması vacibdir. Bu dövr şagirdlərin özlərinə güvənməyi, məsuliyyət hissini inkişaf etdirmələrini, lazım gəldikdə birlikdə işləməyi öyrənmələrini təmin edir.

Uyğunlaşma məktəbə yeni başlayan uşaqların keçdiyi bir prosesdir və bu, hər bir valideyn və müəllimin diqqət yetirməsi olmasa lazım olan prosesdir. Bu müddət ərzində valideynlərin və müəllimlərin uşaqların yaşadıkları hiss və həyəcanlara diqqət yetirmələri vacibdir. Uşaqlarla daimi məktəb haqqında, orada özlərini necə hiss etdikləri, narahat olduqları və nə etməkdən zövq aldıkları məsələlər barədə söhbətlər aparılmalıdır. Valideynlər uşaqları dinləməyi bacarmalıdır. Bunun nəticəsində uşaqlar öz fikirlərini daha rahat ifadə edə və hissələrini çatdırma biləcəklər.

Uşaqların məktəbə uyğunlaşması həmyaşlıları ilə olan münasibətlərdən də əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənir. Valideynlərin övladlarına sinif yoldaşları ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olmaları və onlara köməklik göstərmələri barədə təlimat vermələri vacibdir.

Hər bir valideyn övladının uyğunlaşma qabiliyyətinə mane olan faktorlar barədə daimi maarifləndirməli və müdaxilə etmək üçün fəaliyyətlər göstərməlidir. Uyğunlaşma prosesinin uşaqdan uşağa dəyişə biləcəyinə görə, valideynlərin və müəllimlərin bu prosesi mütəmadi olaraq izləməsi və ona uyğun müdaxilə etməsi vacibdir [5].

Aşağıdakı səbəblər şagirdin uzun müddət məktəbi sevə bilməməsinə və uyğunlaşmasına gətirib çıxarır:

- Şagirdin ailədən ayrı qalmaq istəməməsi;
- Valideynləri arasında baş verən problemlər;
- Ailə üzvlərindən hər hansı birinin xəstəliyi və ya olmaması;
- Ailənin bir yaşayış yerindən digərinə köçməsi;

- Ailənin maddi rifahında ani baş verən dəyişikliyin olması və uşağın bu prosesə uyğunlaşa bilməməsi;
- Uşağın, tətillər və ya xəstəlik səbəbli uzun müddət məktəbdən uzaq qalması;
- Uyğunlaşmağa yeni başladığı zamanda məktəbin və ya müəllimin dəyişməsi;
- Şagirdin müəllimi və ya həmyaşdları olan sinif yoldaşı ilə müxtəlif problem yaşaması;
- Yoldaşları tərəfindən psixoloji təzyiq və ya fiziki şiddətlə qarşılaşması;
- Ailənin istəklərini doğrulda bilməmə qorxusu.

Şagirdin məktəbə uyğunlaşmasının təmali hələ məktəbə getməmişdən formalaşır. Belə ki, məktəbə getməmişdən məktəb haqqında uşaqda ailəsi və digər fərdlər tərəfindən formalaşdırılan fikirlər uşağın məktəb haqqında təsəvvürlərinə əhəmiyyətli təsir edir. Nəticədə uşaq ya məktəb başlamasını səbirsizliklə gözləyir, ya da məktəbə başlamaq stressi yaşayır. Bütün bunlar şagirdin emosional xüsusiyyətlərini nəzərə almamaqla formalaşır.

Ekspertlərin fikrincə, cəza tətbiq etməklə uyğunlaşma probleminin kökünü kəsmək olmaz. Buna nail olmaq üçün güvənli bir mühit yaratmaq vacibdir. Şagird bilməlidir ki, müəllimə nə qədər sual versə də, xoş rəftar görəcək. Əgər şagirdin məktəbə uyğunlaşması məsələsi müzakirə edilirsə, uşaq bunu qəti şəkildə eşitməməlidir. Məktəbə getmək istəməyən uşağı daimi hədə-qorxu yolu ilə məktəbə göndərmək yanlış addımdır. Effektiv yol odur ki, uşaq daimi dialoqda olunmalı və onun problemlərinə anlayışla yanaşıldığı hiss etdirilməlidir. Ümumiyyətlə uşağın məktəbi sevməsi üçün daimi olaraq məktəb haqqında müsbət fikirlər səsləndirilməlidir.

Məktəb qorxusu ilə məktəbə gedən şagird dərslər boyu gərgin olur. Məsələ həll olunmadığı müddət ərzində şagird eyni qorxu və həyəcanı yaşayır. Bu müddət zamanı valideynlər doğru qərarlar verməli, dərslərdən sonra uşağın gəzintiyə aparılması və ya digər aktiv fəaliyyətlər təşkil etməklə adaptasiya prosesinin rahat keçməsinə çalışmalıdır.

Bəzən məktəbə getmək istəməyən şagirdlər özlərini xəstə kimi göstərə bilərlər. Bu o deməkdir ki, şagirdin məktəb mühitində stress keçirir və oradan qaçmağa çalışır. Bu kimi hallarda valideyn məktəb rəhbərliyi və ya məktəb psixoloqu ilə vəziyyəti müzakirə etməlidir. Valideyn, uyğunlaşma çətinliyi çəkən övladının qarşısında olmalı deyil, əksinə, onun yanında olmalı və övladına məktəbi sevdirmək üçün müxtəlif yollardan istifadə etməlidir.

İbtidai sinif şagirdləri ilə müəllimlər daha sıx əlaqədə olmalıdırlar. Şagirdlərin ilk vaxtlarda özlərini məktəbə yad hiss etməmələri üçün müxtəlif strategiyalar həyata keçirilməlidir. Müəllim hər hansı şagirdin yoldaşlarından geri qaldığını görürsə, yoldaşları hiss etmədən həmin şagirdlə daha aktiv məşğul olmalı və onu daha çox fəaliyyətə cəlb etməlidir [4].

İbtidai sinif uşaqları yeni məktəb mühitinə uyğunlaşma prosesindən keçərək həyatlarının yeni mərhələsinə qədəm qoyurlar. Bu mərhələdə uşaqlar məktəbdə yeni şəraitə uyğunlaşmağa çalışarkən müxtəlif çətinliklərlə üzləşirlər. Birinci sinifdə oxuyan uşaqların əksəriyyəti əvvəllər uşaq bağçasına və ya digər oxşar mühitdə olmuş uşaqlardır. Onlar əsasən oyun oynamaqla məşğul olub, səkkiz saat və ya daha çox yatıb və hər zaman müəllimin müşayiəti altında olublar. Məktəbdə isə artıq hər şey dəyişir, o cümlədən gündəlik rejim, yeni tələblər sistemi və həyata keçirilən müxtəlif tapşırıqlar. Ev mühitindən məktəbə keçid həm vaxt, həm də aktiv fəaliyyət tələb edən bir prosesdir. Bu prosedurun davam etdiyi müddət uşaqların xüsusi xüsusiyyətləri, təhsil müəssisəsinin növü, kurikulumun mürəkkəbliyi və digər amillər kimi müxtəlif amillərdən asılı olaraq iki həftədən altı aya qədər dəyişə bilər.

İbtidai sinifə uyğunlaşma zamanı fiziki hərəkəti əhatə edən fəaliyyətlərə diqqət yetirmək vacibdir. Onların gündəlik həyatlarında fəal olmalarını təmin etmək üçün məktəbdə onların iştirak etmələri üçün bir sıra tədbirlər keçirilməlidir. Dərstdən əvvəl gimnastika, bədən tərbiyəsi dərsi, fasilələrdə açıq oyunlar və həftədə ən azı iki dəfə bədən tərbiyəsi məşqləri planlaşdırılmalı olan bəzi fəaliyyət nümunələridir. Əlavə olaraq, valideynlərin hər gün həm dərstdən sonra, həm də yatmadan əvvəl uşaqları ilə birlikdə gəzintiyə çıxması tövsiyə olunur.

Uşaqlar üçün məqbul bir günün təşkili də çox əhəmiyyətlidir, çünki bu, onların məktəbə getməyə alışmasını asanlaşdıracaq. Bundan əlavə, uşaqların gündəlik rejimləri əvvəldən planlaşdırılmalı və ona riayət olunmasına nəzarət edilməlidir. Məsələn, kompüterdə video oyunları oynamağa və ya televizora baxmağa sərf olunan vaxt gündə bir saatdan çox olmamalıdır, hər gecə yatmağa sərf olunan minimum vaxt isə ən azı 9,5 saat olmalıdır.

Ümumiyyətlə, qəbul edilir ki, birinci sinif şagirdlərin məktəbdə uyğunlaşması üçün ən çətin illərdən biridir. Bu dövrlə uşaqların həyatlarında yeni dəyişikliklərə uyğunlaşarkən qarşılaşdığı çətinliklər arasında əlaqə var. Məktəbə uyğunlaşma prosesində uşaqların bütün orqanizmi səfərbər olur. Hər bir uşaq bu dövr ərzində səbirli olmaq və ətrafındakı böyüklərdən kömək istəmək üçün dəstəyə ehtiyac duyur. Çünki uyğunlaşma səviyyəsi və onun baş vermə sürəti hər bir uşağa fərddir [1].

Uşaqların idrak qabiliyyətləri ibtidai sinif illərində inkişaf etməyə başlayır ki, bu da onların ciddi yaradıcı inkişaf fəaliyyəti ilə məşğul olmağa başladığı dövrdür. Bu yaşda uşaqların idrak qabiliyyətləri təhsil fəaliyyətlərində iştirak nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf edir. Bundan əlavə, uşaqlarda öyrənməyə maraq formalaşmağa başlayır və xüsusi qabiliyyətlərin inkişafı sürətlənir.

Uşaqların məktəbə uyğunlaşa bilmə dərəcəsi hər bir uşağın malik olduğu intellektual və fiziki inkişaf səviyyəsi ilə düz mütənasibdir. Məktəbdə şagird anlamalıdır ki, onun davranışı uşaq olduğu vaxtdan fərqli olmalıdır.

Bundan əlavə, uşaqların psixoloji hazırlığı yeni məktəb mühitinə uyğunlaşma prosesində əhəmiyyətli rol oynayır. Psixoloji hazırlıq, kiçik şagirdlərin yeni sosial mühitə ahəngdar şəkildə inteqrasiya olması üçün çox vacibdir.

Kiçik yaşlı şagirdlər üçün uyğunlaşmanın fundamental mahiyyətinin araşdırılması müəyyən göstərir ki, bu məsələ çoxşaxəli xarakter daşıyır və məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin müəllimlərini, ibtidai sinif müəllimlərini, məktəbin sosial-psixoloji xidmət mütəxəssislərini və bütövlükdə valideyn icmasını əhatə edən sıx əməkdaşlıq şəraitində işləyir. Bu, öz növbəsində, ibtidai təhsil mərhələsində özünü göstərən həm xarici sosial amillərin, həm də fərdi psixoloji amillərin təsirinə məruz qalan şagirdin daha asan uyğunlaşmasına kömək edir. Nəhayət, bu şəkildə qurulmuş əməkdaşlıq yarana biləcək müxtəlif problemlərin vaxtında aşkarlanmasına kömək edir. Bunu nəzərə alaraq, birinci sinif şagirdlərinin təlimə uyğunlaşması üçün psixoloji və pedaqoji dəstək prosesində məktəblilərin valideynləri ilə xüsusi maarifləndirmə işinə üstünlük verilir. Bu iş formal xarakter daşımamalı, metodik və strukturlaşdırılmış şəkildə aparılmalıdır.

Hər bir uşaq təbiət tərəfindən fərqli qabiliyyətlərə, istedadlara və bacarıqlara sahib olur. İbtidai məktəbin məqsədi bu qabiliyyət və istedadın aşkar edilməsinə və inkişaf etdirilməsinə kömək etməkdir. Bu prosesin həyata keçirilməsi üçün uşağın təhsil mühitinə müvəffəqiyyətlə uyğunlaşması təmin edilməli, həmçinin məktəbə uyğunlaşmağa maneə olan amillər dərhal müəyyən edilməli və aradan qaldırılması təmin edilməlidir. Bu cür tədbirlər hər bir fərdin məqsəduyğun inkişafına imkan verəcəkdir [3].

Məktəb həyatına uyğunlaşma prosesi hazırda çox aktualdır. Kiçik uşaqların məktəbə uğurla uyğunlaşması üçün bir sıra amillər nəzərə alınmalıdır. Bunlara uşağın yaş və fərdi psixoloji xüsusiyyətləri, habelə fiziki və psixi sağlamlığı, məktəbə hazırlıq səviyyəsi, sistemli təhsilə başladığı yaş, məktəb şəraiti, müəllim və sinif yoldaşları ilə münasibətləri, ailədə olan mikroiklim, eləcə də onun şəxsi keyfiyyətləri və psixi inkişafı daxildir.

İbtidai sinif şagirdlərinin məktəbə uğurla uyğunlaşması müəllimin fəaliyyətinin səmərəliliyindən asılıdır. Buna görə də müəllimlər uşaqlarla münasibətlərin qurulmasında daha diqqətli olmalıdırlar. Uşağın məktəbə hazır olması intellektual səviyyəsi, motivasiyası, kommunikativ və fiziki olaraq fərdi inkişaf səviyyəsi ilə təyin edilir.

Beləliklə, uşağın məktəb həyatına psixoloji hazırlığı onun motivasiyasının, iradi və intellektual keyfiyyətlərinin bir-biri ilə əlaqəli strukturundan formalaşır. Yüksək inkişaf etmiş psixoloji hazırlıq göstəriciləri

şagirdin məktəbə daha uğurlu uyğunlaşmasına imkan verir. Ancaq bu o demək deyil ki, uşaq məktəbdə hər hansı bir problem yaşamayacaq. Uşaqların məktəbə uyğunlaşması həmçinin, təlimin məzmunu və tədris metodlarının effektivliyi ilə də əlaqələndirilir.

Uyğunlaşma dövründə müəllimlə uşaqlar arasında sağlam münasibət qurmaq çox vacibdir. Müəllim bu müddət ərzində hər hansı bir düzgün olmayan rəftara yol verərsə, bu bütövlükdə məktəbə qarşı mənfi münasibətin yaranması gətirin çıxara bilər [2].

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, ibtidai sinifdə uşağın məktəbə uyğunlaşması çox mühüm bir prosesdir. Bu dövr uşağın aktiv təhsil fəaliyyəti ilə məşğul olmağa başladığı dövr olduğu üçün yeni məlumatlara daha açıq və həssas olduğu yaş mərhələsidir. Uşaqların məktəbə uyğunlaşması intellektual və fiziki inkişafı əhatə edən fərdi xüsusiyyətlərdən asılı olmaqla yanaşı məktəbin ümumi vəziyyətindən, müəllimlər və sinif yoldaşları ilə münasibətlərindən və digər mühit amillərindən asılıdır. Müəllimin işinin səmərəliliyi də bu prosesdə çox önəmlidir. Bu dövrdə valideynlərin də fəaliyyəti əhəmiyyətli rol oynayır. Həmçinin, valideyn və məktəb arasında sıx əməkdaşlıq prosesdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uşağın məktəbə uyğunlaşmasının müvəffəqiyyətlə təmin edilməsi üçün bütün bu amillərin əhəmiyyəti nəzərə alınmalı və dəstək olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Dilnozaxan A., Dilfuza J. *Problems of adaptation of children of primary school age to school and methods of their elimination //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal.* – 2023. – T. 11. – №2. – c. 295-300.
2. Адилова Х.Л. *Пути адаптации учащихся начальной школы к школьному образованию //Достижения науки и образования.* – 2019. – №7 (48). – с. 71-73.
3. Зайко О.А., Коняхина А.Д., Блинова В.Г. *Основные аспекты адаптации учеников младших классов к обучению в школе //Категория «социального» в современной педагогике и психологии.* – 2020. – с. 135-140.
4. <https://tehsilforumu.az/umumi/6242-shagirdin-mektebe-uygunlashmamasinin-psixoloji-sebebleri-ve-helli-yollari.html>
5. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=26511>

A.K.Cəbiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aytajjabyeva14@gmail.com

VALDORF MƏKTƏBİ AÇIQ SOSIAL SİSTEM KİMİ

Xülasə

Məqalədə Valdorf məktəbinin tarixindən, təlim-tərbiyə sistemində istifadə etdiyi metodlardan bəhs olunur. Valdorf məktəbi Almaniyada yerli hökumət tərəfindən xüsusi azadlıqlara malik lisenziyalı müstəqil bir qurumdur. Bu məktəbi digər ənənəvi məktəblərdən fərqləndirən ən əsas məqamlardan biri onun fərqli təlim metodlarından istifadə etməsi və uşaqların sağlamlığına, təhlükəsizliyinə, müsbət rıfahına üstünlük verməsi və demək olar ki, bütün şagirdyönlü yanaşmalardan istifadə etməsidir. Valdorf məktəbləri uşaqların emosional həyatını və təxəyyülünü inkişaf etdirməyin mühüm olduğunu vurğulayır və bu istiqamətdə müxtəlif təlim üsullarından istifadə edir.

ВАЛЬДОРФСКАЯ ШКОЛА КАК ОТКРЫТАЯ СОЦИАЛЬНАЯ СИСТЕМА

Резюме

В статье говорится об истории вальдорфской школы, методах, используемых в системе образования. Вальдорфская школа – это независимое учреждение, имеющее лицензию местного правительства Германии и обладающее особыми свободами. Одна из главных вещей, которая отличает эту школу от других традиционных школ, заключается в том, что она использует различные методы обучения и уделяет первоочередное внимание здоровью, безопасности и положительному благополучию детей и использует почти все подходы, ориентированные на учащихся. Вальдорфские школы подчеркивают важность развития эмоциональной жизни и воображения детей и используют в этом направлении различные методы обучения.

WALDORF SCHOOL AS AN OPEN SOCIAL SYSTEM

Summary

The article talks about the history of the Waldorf school, the methods used in the education system. Waldorf school is an independent institution licensed by the local government in Germany with special freedoms. One of the main things that sets this school apart from other traditional schools is that it uses different teaching methods and prioritizes the health, safety, positive well-being of children and uses almost all student-centred approaches. Waldorf schools emphasize the importance of developing children's emotional life and imagination and use different teaching methods in this direction.

Açar sözlər: Valdorf məktəbi, məktəb icması, məktəb modelləri, həyati bacarıqlar

Ключевые слова: Вальдорфская школа, школьное сообщество, школьные модели, жизненные навыки

Key words: Waldorf school, school community, school models, life skills

Müasir dövrdə cəmiyyətin tələbatlarının artması məktəbin fəaliyyətini daha da genişləndirir. Şagirdlərin sosiallaşması prosesinə intellektual, emosional, əxlaqi-mənəvi, mədəni, fiziki və digər istiqamətlərdə bu və ya digər cəlb olunması onların hərtərəfli inkişafına böyük təsir göstərir.

Təhsil və tərbiyə prosesinin əsas məqsədləri şagirdlərə bilikləri ötürməklə yanaşı, onları gələcəkdə cəmiyyətdə müstəqil həyata hazırlamaqdır. Məktəb icması səviyyəsində olan münasibətlər şagirdlərə əməli şəkildə demokratik münasibətlər modelini formalaşdırır və şagirdlərin təlim nəticələrini yaxşılaşdırır. Məktəb icmasında şagirdlərin fəaliyyəti keyfiyyətin təmin olunmasına təsir göstərən mühüm amillərdəndir.

Hazırda dünyada açıq sistem kimi fəaliyyət göstərən bir sıra məktəb modelləri vardır. Onlardan biri də icma məktəbləridir. Əgər icma məktəblərinin yaranmasının tarixinə nəzər salsaq, qeyd etmək lazımdır ki, icma məktəbləri ilk dəfə XX əsrin 20-ci illərində Böyük Britaniya və Amerikada yaranmışdır. Hər bir ölkədə fəaliyyət göstərən icma məktəbləri mahiyyətcə eyni olsa da, bəzi müxtəlif xüsusiyyətləri onları bir-birindən fərqləndirirdi. Belə ki, açıq sistem şəklində fəaliyyət göstərən məktəblərdən biri Almaniyada əsası Rudolf Şteyner tərəfindən qoyulmuş Valdorf məktəbidir. Valdorf məktəbi 1919-cu il sentyabrın 7-də açılmışdı. Həmin zaman məktəbdə 8 sinif fəaliyyət göstərirdi ki, bu siniflərdə 256 şagird təhsil alırdı. Məktəb ilk əvvəllər Astoriya tütün fabrikinin uşaqları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Şagirdlərin 191-i fabrikdə işləyən ailələrdən, digər 65-i isə Ştutqartdan olan digər ailələrdən idi.

Valdorf məktəbi Almaniyada yerli hökumət tərəfindən xüsusi azadlıqlara malik lisenziyalı müstəqil bir qurum kimi qəbul edilmişdir. Məktəbin banisi sayılan Şteyner tədrisin idarə olunması üçün dörd əsas şərt göstərmişdir:

1. Məktəb bütün təbəqələrə məxsus uşaqlar üçün açıqdır;
2. Məktəbdə oğlanlar və qızlar birgə təhsil ala bilər;
3. Məktəb on iki illik vahid təhsil müəssisəsidir;
4. Müəllimlər o cümlədən, uşaqlarla təmasda olan digər şəxslər məktəbə nəzarət etməlidirlər.

Valdorf məktəbini digər ənənəvi məktəblərdən fərqləndirən ən əsas məqamlardan biri onun fərqli təlim metodlarından istifadə etməsi idi. Belə ki, Valdorf məktəbləri uşaqların sağlamlığına, təhlükəsizliyinə və müsbət rifahına üstünlük verir və demək olar ki, bütün şagirdyönümlü yanaşmalardan istifadə edirdi. Bu məktəblərdə cinsindən, irqindən, dilindən, dinindən, sosial statusundan asılı olmayaraq bütün uşaqlar birlikdə təhsil alır və yaşamağı öyrənir. Məktəbdə şagirdlərə tək-cə bilik əldə etməsi deyil, o cümlədən bu

biliklərdən necə istifadə edilməsi də aşılırdı. Eyni zamanda bu məktəblərdə şagirdlər təkcə akademik bacarıqlara deyil, o cümlədən, problem həlletmə, özünüdərk, özünü ifadə etmə kimi digər həyati bacarıqlara yiyələnirlər. Uşaqlara öyrədilən ən vacib bacarıqlardan biri kommunikasiya bacarığıdır. Bu məktəbdə şagirdin bir şəxsiyyət kimi özünü rahat şəkildə ifadə etməsinə, valideynləri, yoldaşları, müəllimləri, məktəbin və icmanın digər üzvləri ilə müstəqil ünsiyyət qurmasına müxtəlif imkanlar yaradılır. Valdorf məktəbinin başlıca pedaqoji prinsiplərindən biri də şagirdin fərdi inkişafına əsaslanaraq sosial təcrübəsi, maraq və tələbatlarına uyğun iş metodları vasitəsilə onlarda fərdi keyfiyyət və digər bacarıqları inkişaf etdirmək idi.

Rudolf Şteyner şagirdlərin akademik həyatını 3 inkişaf mərhələsinə və ya “dövrünə” (erkən uşaqlıq, ibtidai təhsil, orta təhsil) bölmüşdür. Bu dövrlərin hər biri üçün fərqli öyrənmə strategiyaları istifadə edilirdi. Şteyner hər mərhələnin təxminən 7 il davam etdiyinə inanırdı. Onun yeddiillik mərhələsi daha erkən dövrlərdə Komenski və Pestalossi tərəfindən irəli sürülmüş nəzəriyyələrə geniş şəkildə bənzəyirdi. Bu yanaşmanın məqsədi hər bir şagirdin “fiziki, emosional, koqnitiv, sosial və mənəvi” aspektlərini oyatmaq idi.

Valdorf məktəbəqədər təhsil müəssisələrində dərslər oyunlar, praktik tapşırıqlar halında tətbiq olunurdu. Şteyner hesab edirdi ki, kiçik uşaqları çox erkən yaşlarda intellektual fəaliyyətə cəlb etmək onların böyüməsinə və inkişafına mənfi təsir göstərir. Şteynerə görə uşağın təlim yaşı təqvimə görə deyil, onun əqli, fiziki, psixoloji yaşına və sağlamlığına görə müəyyən edilməlidir. Burada ən önəmli məqam isə şəxsiyyətin düzgün inkişafına diqqət edilməsidir. Valdorf ibtidai məktəbləri uşaqların emosional həyatını və təxəyyülünü inkişaf etdirməyin mühüm olduğunu vurğulayırdı. Şagirdlərin keçdikləri mövzu ilə daha dərindən əlaqə qura bilməsi üçün müəllimlər incəsənətə - musiqiyə, bədii ədəbiyyata və rəsmə müraciət edirdilər. İncəsənət, musiqi, bağçılıq, toxuculuq və digər fənlər və bacarıqlar Valdorf təhsilinin mərkəzində dururdu. Şagirdlər həmçinin, ibtidai sinifdə fleyta və digər orkestr alətlərində ifa etməyi öyrənirdilər. Yemək bişirmə, əkinçilik, ətraf mühitlə bağlı dərslər də Valdorf təhsil sistemində tədris olunurdu. Göründüyü kimi, Valdorf məktəbi şagirdləri hərtərəfli inkişaf etdirir və onları cəmiyyətə hazırlayırdı.

Valdorf təhsil sisteminə görə şagirdlər oxumaqdan öncə yazmağı öyrənməlidirlər. Eyni zamanda yeddi yaşından öncə oxumağı öyrənməyin şagirdlər üçün önəmli olmadığı vurğulanır. Bunun əvəzinə şagirdlərə xarici dillərin öyrənilməsinə, onların dünyagörüşlərinin artmasına üstünlük verilir.

Valdorf məktəblərində ən önəmli məsələlərdən biri də şagirdlərin toxunma duyğularına çox diqqət yetirilməsidir. Şagirdlər əşyalara toxunaraq onları qavrayır, özlərinin və ətrafında olan şəxs və əşyaların sərhədlərini

müəyyən edirlər. Məktəbdə uşaqların günboyu parta arxasında oturmaq kimi məcburiyyətləri yoxdur, onlar sinif və dərs prosesində istədikləri kimi hərəkət edirlər. Bu isə öz növbəsində hiperaktiv və kiçikyaşlı şagirdlərin təlim-təربiyəsində ən gözəl üsullardan biridir.

Əksər Valdorf məktəblərində şagirdlər 14 yaşında orta təhsilə başlayırlar. Orta təhsil hər bir fənn üzrə ixtisas müəllimləri tərəfindən tədris edilir. Tədrisdə əsas məqsəd gəncləri azad, əxlaqlı, məsuliyyətli və yaradıcı insan kimi yetişdirməkdir. Valdorf məktəblərində şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və şagirdlərin inkişafı portfolio işi və şagirdlərin müzakirəsi vasitəsilə müəllim konfranslarında həyata keçirilir. Bu məktəblərdə şagirdlərin qiymətləndirilməsi zamanı standartlaşdırılmış testlərdən istifadə olunmur. Bu testlər yalnız şagirdlər ali məktəbə qəbul olunmaq üçün müraciət etdiyi zaman istifadə olunurdu. Eyni zamanda şagirdlərdən təhsil ili ərzində uğursuz olduqları təqdirdə ibtidai və ya orta təhsili təkrarlamaq, yəni sinifdə qalmaq tələb olunmur.

Təlim resursları şagirdlərə məktəb tərəfindən verilir. Lakin, burada ən maraqlı məqam şagirdlərin özlərinin də dərsliklər hazırlamasıdır. Şagirdlər öyrəndikləri tədris materiallarına əsasən dərsliklər hazırlayır, bu üsul vasitəsilə şagirdlər öyrəndikləri bilikləri daha da möhkəmləndirir və tətbiq etmiş olurlar.

Valdorf pedaqogikasının təməl qaydaları vardır və bunlar aşağıdakılardır:

- Uşaqlar hər hansı bir yarışın parçası deyillər. Hər bir şagird öz ritmi ilə inkişaf edir. Buna görə də müəllimlər bütün uşaqlara fərdi yanaşmalı və onların fərdi ehtiyac və tələbatlarını nəzərə almalıdırlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər şəxsiyyətin fərdi xarakterik və psixoloji xüsusiyyətləri var və müəllimlər şagirdlərdən olmadıqları bir insan kimi davranmalarını tələb edə bilməzlər;

- Xüsusilə uşaqları təbiyə edib böyüdən şəxslər mütəmadi olaraq təbiətlə əlaqədə olmalı və təbiətə olan sevgi uşaqlara da aşılmalıdır. Bu onlara dünyanı, ətrafda olanları daha dərinədən dərk etməyə kömək edəcək və ruhən sakit biri kimi yetişdirəcəkdir;

- Valideynlər övladlarına tez-tez nağıllar və hekayələr danışmalıdırlar. Nağıllar və hekayələr sayəsində uşaqlar hadisələr arasında olan əlaqələri asanlıqla dərk edə və söz bazalarını artırma bilirlər. Bu eyni zamanda uşaqların təxəyyüllərini də inkişaf etdirəcəkdir;

- Uşaqlara oyun oynamaq öyrədilməlidir. Məhz oyunlar sayəsində onların xəyal gücləri formalaşacaq və yoldaşları ilə oyun prosesində sağlam ünsiyyət əlaqələri qura biləcəklər;

- Şagirdlərlə fəaliyyət zamanı müəyyən rutinlər qurulmalıdır. Belə ki, uşaqların təربiyəsi zamanı hər gün müəyyən bir saati idmana, musiqiyə, təbiətdə vaxt keçirməyə ayırmaq lazımdır.

- Uşaqları sənətə və yaradıcılığa təşviq etmək mühümdür. Uşaqların maraq və bacarıqlarını nəzərə alaraq onları bu istiqamətdə yönləndirmək, mövcud bacarığının inkişafına kömək etmək lazımdır [4].

Valdorf məktəbinin fəlsəfi təməli olan antroposofiya təlimi onun əsas pedaqoji məqsədlərini dəstəkləyir. Antroposofiya təlimi (yunanca anthropos-insan və sophia-müdrəklik) insanı xüsusi təyinatla malik bir varlıq kimi qəbul edirdi. Şteyner fəlsəfəsinin əsas məqsədi ruh və elm arasındakı sintezi müəyyən etmək idi. Şteynerin fikrincə insan ictimai münasibətlərin, konkret tarixi mərhələnin məhsulu deyil, o, tarixdən və zamandan kənar, bədən, ruh və qəlbin qarşılıqlı əlaqəsindən ibarət hadisədir. Bu təlim uşaqlara azad insan olmaq üçün təhsil almağı və şəxsiyyət kimi formalaşmağı vacib bilirdi.

Bununla yanaşı, Rudolf Şteyner insanın xəyal dünyasının sərhədsiz olduğunu qəbul etmir və qeyd edirdi ki, insanın bütün bilikləri onun təxəyyülü qədərdir.

Valdorf məktəblərinin əksəriyyəti direktor və ya baş müəllim tərəfindən deyil, bir sıra qruplar tərəfindən idarə olunur. Bu qruplara pedaqoji məsələlərlə bağlı qərar verən və əsas idarəetmə orqanı hesab edilən müəllimlər şurası və məktəbin maliyyəsi, hüquqi məsələləri, o cümlədən strateji planların və mərkəzi siyasətin formalaşdırılması ilə bağlı qərar verən qəyyumlar şurası aiddir. Bununla yanaşı məktəbdə inzibati sədr, maliyyə sədri, insan resursları departamenti də idarəçilik edir. Valdorf məktəbinin başlıca pedaqoji məqsədlərindən biri də şagirdlərin işin icrası zamanı valideynlərlə sıx əməkdaşlıq etməsidir. Ona görə də məktəbin idarəedilməsi zamanı valideynlərin fikirləri nəzərə alınır və ön planda saxlanılır.

Valdorf məktəbləri digər ənənəvi məktəblərdən öz heyratəmiz arxitekturası da fərqləndirir. Şteynerin fikrincə, zövqsüz dizayn insanda mənfi emosiyalar, təcavüzkarlıq və dağıdıcılığa meyli yaradır. Belə ki, bu məktəblərdə divarlar bir-biri ilə perpendikulyar deyil, müxtəlif bucaqlar altında birləşir və tez-tez açıq rənglərlə rənglənir, sinif otaqları evə bənzədilir. Dərs otaqlarında sadə və təbii materiallardan hazırlanmış oyuncaqlar və alətlər yer alır ki, bunun da sayəsində uşaqların estetik ehtiyacları ödənilir.

Bütün bu özəllikləri ilə fərqlənən Valdorf məktəbi sürətlə böyüyərək 1938-ci ilə qədər ABŞ, Böyük Britaniya, İsveçrə, Hollandiya, Norveç, Avstriya, Macarıstan və Almaniya kimi ölkələrə öz prinsip və məqsədlərini yaya bilmiş və bu ölkələrdə yeni Valdorf məktəbləri fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Bu gün də Valdorf məktəblərinin dördü Avropada yerləşir. İngilis dilli dünyada – ABŞ-da 200, Avstraliya və Yeni Zelandiyada 70, Böyük Britaniyada 40, o cümlədən Kanadada 30-a yaxın Valdorf məktəbi fəaliyyət göstərir.

Valdorf məktəbi haqqında bir sıra görkəmli şəxslər öz düşüncələrini bölüşmüşlər: Pedaqogika və psixologiya üzrə professor Clifford Mayes Valdorf təhsili haqqında qeyd etmişdir: “*Valdorf tələbələri inkişaf baxımından uyğun, estetik cəhətdən stimullaşdırıcı, emosional və ekoloji cəhətdən dəstəkləyici mühitdə təhsil alırlar*”.

PİSA tədqiqatlarının beynəlxalq koordinatoru Andreas Şleyxer biliklərin yaradıcı və məhsuldar şəkildə tətbiqinə yüksək dəyər verərək dünyanın insanlardan tələb etdiyi bilik və bacarıqlar ilə Valdorf məktəbinin şagirdlərində inkişaf etdirdiyi bacarıqlar arasında uyğunluq olduğunu qeyd edir.

Kanberra Universitetinin təhsil departamentinin dosenti Tomas Nielson isə Valdorf təhsilində istifadə olunan nağıl danışma, incəsənət, müzakirə və empatiya kimi fəaliyyətlərin insanın mənəvi-estetik, intellektual və fiziki inkişafında stimulator rolunu oynadığını qeyd edir və bütün ümumi təhsil işçilərinə bu metodlardan istifadə etməyi tövsiyə edir.

Ədəbiyyat

1. *Barbara J. Patterson, Pamela Bradley. Waldorf yöntemiyle çocuğumu büyütüyorum, İstanbul – 2011.*
2. *Christopher Clouder and Martyn Rawson. (1998) Waldorf Education.*
3. *Discovering Waldorf: Discipline in a Waldorf School - The article in the Magic onions, April 5, 2012.*
4. *Qəhrəmanova K. Waldorf Pedaqogikasında Şəxsiyyətin inkişafı / K.Qəhrəmanova, H.Kərəmova // Elm və İnnovativ Texnologiyalar Jurnalı, - 2021. №17.*

S.Ş.Qəzənfərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
salimagazanfarli@gmail.com

ŞAGİRD LƏRİN RİYAZİ HAZIRLIĞINDA SİNİFDƏNXARİC MƏŞĞƏLƏLƏRİN ROLU

Xülasə

Bu məqalənin əsas məqsədi ibtidai siniflərdə riyaziyyat hazırlığında sinifdən xaric işlərin məqsədi, əhəmiyyəti və lazımlılığını araşdırıb üzə çıxarmaqdır. Məqalədə sinifdən xaric məsələlərin təşkili və aparılması üsullarından, onları araşdıran ədəbiyyatlardan bəhs olunmuşdur. Sinifdən xaric məşğələlərdə valideynlərin yeri və rolundan da bəhs edilmişdir.

РОЛЬ ВНЕКЛАССНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКЕ ОБУЧАЮЩИХСЯ

Резюме

Основная цель данной статьи – исследовать и раскрыть цель, значение и необходимость внеклассной работы по подготовке по математике в начальных классах. В статье рассмотрены методы организации и проведения внеклассных занятий и исследующая их литература. Обсуждались место и роль родителей во внеклассной деятельности.

THE ROLE OF OUT-OF-CLASS ACTIVITIES IN THE MATHEMATICAL PREPARATION OF STUDENTS

Summary

The main purpose of this article is to investigate and reveal the purpose, importance and necessity of extracurricular activities in mathematics preparation in elementary grades. In the article, the methods of organizing and conducting issues outside the classroom and the literature investigating them were discussed. The place and role of parents were discussed in extracurricular activities.

Açar sözlər: *sinifdən xaric məşğələlər, valideynlərin rolu, riyazi oyunlar, didaktik materiallar*

Ключевые слова: *внеклассная деятельность, роль родителей, математические игры, дидактические материалы*

Key words: *extracurricular activities, the role of parents, mathematical games, didactic materials*

Müasir məktəbin mühüm məqsədlərindən biri “...əsas elmlər üzrə biliklər sisteminin formalaşması prosesində şagirdlərin idraki gücünün inkişaf etdirilməsidir” [39, səh.18]. Buna görə ibtidai məktəbin təhsil prosesində şagirdlərin idrak fəallığının formalaşması üzrə effektiv vasitələr istifadə olunmalıdır. Fikrimizcə, belə vasitə məsələ baxımından yanaşmadır.

Pedaqoqun söylərinin yekun nəticəsi şagirdi idrak fəallığının daha yüksək səviyyəsinə keçirməkdən, yəni şagirdlərdə yaradıcı idraki müstəqilliyinin formalaşmasından, “biliklərə yiyələnmənin onlar üçün səmərə baxımından yeni yollarını müstəqil müəyyən etmək bacarığından” ibarətdir [35, səh.80].

Şagirdlərin idrak fəallığının stimullaşdırılması təkcə axtarış vasitə və üsullarını deyil, həmçinin onun formalaşmasının etibarlı ölçmə sisteminin olmasını tələb edir, belə ki, bu, şagirdlərin təlim prosesini planlaşdırmağa və onu daha effektiv idarə etməyə imkan verir.

İ.T.Oqorodnikov idrak fəallığının iki əsas səviyyəsini ayırd etmişdir: təsəvvürə gətirmə fəallığı və yaradıcı fəallıq [33, səh.65]. Birinci səviyyə biliklər dairəsi və proqram materialının öyrənilməsinin mövcud metodları ilə xarakterizə olunur. Yaradıcı səviyyə bilikləri genişləndirməyi və dərinləşdirməyi, proqram materialının öyrənilməsinin daha mükəmməl metodlarının tətbiqini nəzərdə tutur.

Didaktik tədqiqatlar və psixoloji-pedaqoji ədəbiyyat göstərdi ki, ibtidai sinif şagirdlərinin idrak fəallığının formalaşmasının diaqnostikası üçün iki səviyyə kifayət etmir. Bir qayda olaraq reproduktiv və ya məhsuldar fəallıq səviyyələrinin parlaq təzahür edən göstəricilərinə malik şagirdlərin faizi olduqca aşağıdır. Əksər hallarda şagirdlərdə idrak fəallığının hər iki səviyyənin göstəricilərini ehtiva etməklə xarakterizə olunan aralıq səviyyəsi mövcud olur. Yaradıcı fəallıq şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasının daha gec mərhələləri üçün səciyyəvi olan fəallığın ali formasıdır.

Bizim fikrimizcə, idrak fəallığının aşağıdakı meyarlarını və göstəricilərini aşağıdakı kimi ayırd etmək olar:

1. Ev tapşırıqlarını yerinə yetirməyin kəmiyyəti və keyfiyyəti (tapşırıqlar həmişə, hərdən yerinə yetirilir, heç vaxt yerinə yetirilmir, kəmiyyət xarakteristikası); 5, 4, 3, 2 (tapşırıqları yerinə yetirmə keyfiyyəti);

2. İdrak marağının formalaşması (şagirdlərin müəllimə sualları, onların xarakteri və istiqaməti, dərstdə müzakirə olunan problemlərdə şagirdlərin iştirak dərəcəsi, cavabların dolğunluğu, mülahizələrin gedişi, müxtəlif mənbələrə istinad etmə, fikirlərin müstəqilliyi, əlavə tapşırıqlara münasibət);

3. İdrak fəaliyyətinin priyomlarının formalaşması (priyomları tam bilir, qismən bilir, bilmir), onların formalaşması barədə şifahi və yazılı işlərə görə mühakimə yürütmək olar;

4. Təhsilə hazırlıq səviyyəsi üzrə yaradılmış qrupda şagirdin yeri (zəif, orta, güclü). İl ərzində təhsil müvəffəqiyyətlərindən (müvəffəqiyyətsizliyindən) asılı olaraq şagirdlər bir qrupdan digərinə keçirilir;

5. Ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində istifadə olunan mənbələrin sayı (şifahi danışiq zamanı bildirmə və ya yazılı işdə mənbəyə istinad etmə).

Müasir təhsilin inkişaf prosesi müxtəlif dərəcəli modellərinin və aktiv inkişaf etdirici təhsil metodlarının tətbiqini tələb edir. Sınıfda xaric məşğələlərdə qeyri-ənənəvi dərəcəli formaları (oyunlar, rollu oyunlar, ekskursiyalar və s.) təməl anlayışların formalaşmasına, materialı təhsil alanların yaş xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmağa, onların əldə etdiyi bilikləri həyatda tətbiq etməyə yardım edir, intellekti, erudisiyanı inkişaf etdirir, əhatə dairəsini genişləndirir. Bu gün məktəb yeni düşüncə tərzinə malik insanları, təşəbbüskar, yaradıcı, qərar qəbul etməkdə cəsarətli, səriştəli şəxsiyyətləri formalaşdırmalıdır. Buna görə də dəyişikliklərin edilməsi zəruridir. Həyat özü yeni tədris formalarını öyrədir, sadəcə onları görüb dərk etmək lazımdır. Hər bir müəllim bir çox hallarda öz fəaliyyətində oyunları tətbiq edir. Onlar həm bütöv dərəcəli fraqmentləri şəklində, həm də tamamilə metodlardan birinin reallaşdırılmasına həsr olunmuş dərəcəli şəklində təqdim olunur. Bu, cüzi dərəcəli saati çərçivəsində təlim-tərbiyə məsələlərinin effektiv həllinə, məktəblilərin müstəqil yaradıcı axtarış fəaliyyətinin gücləndirilməsinə istiqamətlənən müəllimin pedaqoji təfəkkürünün yeni üslubunun təşəkkülü ilə əlaqədardır.

Oyunlardan istifadə olunduqda valideynlərin təlim prosesində iştirakı da az əhəmiyyət kəsb etmir.

Təcrübə göstərir ki, sinifda xaric məşğələlərdə şagirdlərin fəaliyyətinin təşkil olunmasına valideynlər cəlb olunduqda uşaqların idrak fəallığı və marağı əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Uşaqlar üçün təhsilin əhəmiyyətini bir çox valideynlər dərk edir, buna görə də onların uşağın dərəcəli və problemlərinə cəlb olunması kifayət qədər təbii haldır. Uşaqların təhsil problemlərinin həllində valideynlərin iştirakı böyüklərə həmfikir, müttəfiq olmağa, uşağın təhsili və tərbiyəsinə vahid yanaşmalar işləyib hazırlamağa imkan verir.

Təhsil problemlərinin həlli zamanı pedaqoqlarla valideynlərin qarşılıqlı əlaqələrinin bir neçə üsullarını sadalayaq:

- Uşaqların xüsusiyyətlərinin və bacarıqlarının birgə öyrənilməsi;
- Uşağın təhsillə bağlı problemlərinin aşkar olunması və başqa pedaqoqları və şagirdin özünü cəlb etməklə onların həlli üsullarının axtarışı;
- Uşağın təhsildə, kollektivdə, sinifdəki nailiyyətlərinin valideynlərlə birlikdə müzakirə, təhlil olunması (yarımilin sonunda, ilin yekunlarına görə);
- Təhsil prosesinin təşkilində rejim məqamlarının birgə müzakirəsi.

Hər hansı mövzunun öyrənilməsinin nəticələrinə görə yaradıcı ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini, dərəcəli zamanı və ya dərəcəli sonra ailə

komandalarının ekspromt yarışmasını, ailə yaradıcılığı nəticələrinin sərgisinin təşkil olunmasını nəzərdə tutan ailəvi müsabiqələr təşkil etmək məqsədəuyğundur.

Müəllim bu cür tədbirlərin hazırlanmasında (uşaqlar üçün hədiyyələrin, sürprizlərin hazırlanması, verilmiş mövzu üzrə təhsil alanlar üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin seçilməsi, valideynlərin çıxışları) və keçirilməsində (uşaqların fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və müzakirə olunması, mükafatların verilməsi, münsiflər heyətinin işi) iştirak edə biləcək valideynlərin cəlb olunması ilə yaradıcılıq hesabatları, biliklərin ictimai nümayişini təşkil edə bilər.

Düşündürücü çalışmaların istifadə olunmasının əsas motivlərindən biri uşaqların yaradıcı-axtarış fəallığının artırılmasıdır. Bu işə həm inkişafı yaş normasına uyğun olan və ya onu qabaqlayan şagirdlər üçün (sonuncular üçün standart proqram çərçivəsi olduqca dardır), həm də xüsusi korreksiya işinin aparılmasını tələb edən məktəblilər üçün eyni dərəcədə vacibdir. Belə ki, onların inkişafının ləngiməsi və bunun nəticəsi olaraq, aşağı müvəffəqiyyət dərəcəsi, əksər hallarda məhz təməl psixi funksiyaların kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə əlaqədar olur.

Riyaziyyatdan sinifdən xaric məşğələləri şagirdlərdə müxtəlif fəaliyyət sahələrində xüsusi və şəxsi əhəmiyyət kəsb edən problemləri müstəqil həll etmək bacarığının xüsusi təşkil edilmiş inkişaf prosesi kimi müəyyən etmək olar. Riyaziyyat dərsinin mahiyyətinin bu cür anlaşılması pedaqoji praktikanın bir çox aktual problemlərinin həlli üçün zəmin yaradır. Son illər məktəbdə riyaziyyatın öyrənilməsinin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltməyə imkan verən metodikanın axtarışı və geniş istifadə olunması ilə yadda qaldı.

Riyazi oyunlar şagirdlərin təhsil prosesinin subyektini kimi qəbul olunmasına əsaslanır, məktəblilərin şəxsiyyətinin, onların yaradıcılıq potensialının və motivasiya-dəyər sahəsinin inkişaf etdirilməsinə yönəlir. Bununla əlaqədar olaraq tədris materialı problemlilik, alternativlik, tənqidilik, müxtəlif elm fənlərindən biliklərin inteqrasiyasının mümkünlüyü meyarlarına uyğun olaraq seçilir.

Riyazi oyunlar müxtəlifliyə malik olub, çətinliklə sistemləşdirilə bilər, lakin onları aşağıdakı mövqelər üzrə qruplaşdırmaq olar: oyun dərsi və ya təlim oyunu dərsi; diskussiya dərsi; tədqiqat dərsi.

Onların əsasını təhsil prosesinin subyektlərinin aparıcı fəaliyyəti meyarı təşkil edir. Riyazi oyunlar zamanı şagirdlər öz fəaliyyətlərinin xarakteri ilə (oyun, qiymətləndirmə-diskussiya): “birbaşa çıxış metodlarını” istifadə etməyi; təhsil alanların maraq və motivasiyasını stimullaşdırmağı nəzərdə tutur.

Buna təhsil fəaliyyətində məqsəd qoyma, planlaşdırma, analiz (refleksiya) və nəticələrin qiymətləndirilməsi sahələrində müəllimlə təhsil alanın birgə, yaradıcı işi sayəsində nail olunur. Müəllim bu sahənin

koordinatoru olur. Onun vəzifəsi təhsil alanların yaradıcı potensialını stimullaşdırmaqdan ibarətdir. Riyazi oyunlar nəticələrin qiymətləndirilməsinə keyfiyyətli yanaşmanı reallaşdırmaq imkanı verir. Bununla əlaqədar onların təşkil olunmasında məcburi mərhələ analizdir ki, onun sayəsində təhsilin xarici nəticələrinin şəxsiyyətin daxili planına keçidi, yəni interiorizasiya baş verir. Riyazi oyun kimi dərs formaları konsepsiyasının əsasını təşkil edən prinsiplər (“müəllim-şagird” sistemində subyekt-subyekt mövqeyi, interaktivlik, yaradıcı şəxsiyyətin inkişafı) təhsil alanların özlərinin şəxsiyyətinin inkişafı üçün zəmin yaradır.

Riyaziyyatdan sinifdən xaric işlərin məzmununa daxil olan didaktik material aşağıdakı sahələrə dair şagirdlərdə dünyagörüşün genişlənməsini, formalaşmasını təmin edir: ölkənin coğrafiyasına, əhalisinə, sənaye və kənd təsərrüfatına, təbii və faydalı qazıntılarına, sənaye müəssisələrinə.

Sinifdən xaric məşğələlərdə şagirdləri yeni hesablama üsulları ilə tanış etmək olar. Məsələn, şifahi hesablamanın ümumi və xüsusi üsulları vardır. Xüsusi üsullar rəngarəngdir və bunlar ibtidai siniflərdə nəzərdən keçirilmir. Məsələn, 5-ə, 25-ə, 50-yə, 100-ə vurma, 5-ə, 25-ə, 50-yə bölmə, 9-a, 11-ə, 99-a vurma halları və s. IV sinifdə müvəffəqiyyətlə verilə bilər. Bunların alqoritmlərini şagirdlərə öyrətmək kifayətdir.

Ədəbiyyat

1. Абасов З.А. *Познавательная активность школьников, // Советская педагогика, 1989, №7.*
2. Həmidov S.S. Məcidova A.Ə. *Məktəbin ibtidai siniflərində riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU nəşri, 2012.*

Ə.M.Səfərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Univeristeti
elieliseferli@gmail.com

ORTA İXTİSAS TƏHSİLİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-PEDAQOJİ ƏSASLARI

Xülasə

Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin idarə edilməsinin nəzəri-pedaqoji əsasları, təhsil müəssisələrinin uğurlu fəaliyyətinin mühüm komponentlərindən biridir. İdarəetmənin nəzəri-pedaqoji əsasları aşağıdakı elementləri əhatə edə bilər. Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin rəhbərləri, effektiv liderlik və idarəetmə tərzlərini seçməklə müəssisənin missiyasına və məqsədlərinə nail olmaqda mühüm rol oynayır. Demokratik, avtoritar və ləyaqətli liderlik modelləri bu sahədə geniş istifadə olunan üsullardandır. Təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün müəllimlər tərəfindən tətbiq edilən müxtəlif pedaqoji metodlar və yanaşmalar önəm kəsb edir. Bunlar arasında tədqiqat əsaslı öyrənmə, interaktiv öyrənmə və fərdiləşdirilmiş öyrənmə yanaşmaları yer alır. Müəssisənin təhsil strategiyalarının effektivliyini ölçmək üçün müxtəlif qiymətləndirmə və dəyərləndirmə tədbirləri həyata keçirilir. Müəllimlər tələbələrin özünəməxsus öyrənmə üslublarına uyğun dərslər hazırlayır və bu da tələbələrin məmnuniyyət dərəcəsini 90%-ə çatdırır. Tələbələr öz sürətlərində və maraqlarına uyğun öyrəndikdə, daha motivasiyalı və məqsədyönlü olurlar.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ СРЕДНИМИ СПЕЦИАЛЬНЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ

Резюме

Теоретико-педагогические основы управления средними образовательными учреждениями являются одной из важных составляющих успешной деятельности образовательных учреждений. Теоретико-педагогические основы менеджмента могут включать в себя следующие элементы. Руководители учреждений среднего профессионального образования играют важную роль в достижении миссии и целей учреждения, выбирая эффективные стили руководства и управления. Демократические, авторитарные и достойные модели лидерства широко используются в этой области. Различные педагогические методы и подходы, применяемые учителями, важны для повышения качества образования. К ним относятся обучение на основе запросов, интерактивное обучение и персонализированные подходы к обучению. Для измерения эффективности образовательных стратегий учреждения применяются различные меры оценки и оценки. Учителя адаптируют уроки к уникальному стилю обучения учащихся, что обеспечивает 90% удовлетворенности учащихся. Когда студенты учатся в своем

собственном темпе и в соответствии со своими интересами, они более мотивированы и целеустремленны.

THEORETICAL AND PEDAGOGICAL BASIS OF ADMINISTRATION OF SECONDARY SPECIALIZED EDUCATION INSTITUTIONS

Summary

The theoretical-pedagogical foundations of the management of secondary educational institutions are one of the important components of the successful operation of educational institutions. The theoretical and pedagogical foundations of management may include the following elements. Principals of secondary vocational education institutions play an important role in achieving the institution's mission and goals by choosing effective leadership and management styles. Democratic, authoritarian and dignified leadership models are widely used methods in this field. Various pedagogical methods and approaches applied by teachers are important to improve the quality of education. These include inquiry-based learning, interactive learning, and personalized learning approaches. Various assessment and evaluation measures are implemented to measure the effectiveness of the institution's educational strategies. In the world of education management, numbers sometimes tell stories, and sometimes they only create confusion. Teachers tailor lessons to students' unique learning styles, leading to a 90% student satisfaction rate. When students learn at their own pace and according to their interests, they are more motivated and goal-oriented.

Açar sözlər: *süni zəka, təhsil, müəllimlər, məktəb*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, образование, учителя, школа*

Key words: *artificial intelligence, education, teachers, school*

Hər bir rəqəm müəssisədə baş verən dinamik proseslərin bir parçasını təmsil edir. Bu proseslər, tələbələrin necə öyrəndiyini, müəllimlərin necə öyrətdiyini və hər iki qrupun bu təhsil mühitində necə funksionallaşdığını göstərir. Beləliklə, bu cədvəl həm müəssisənin üzərində işləməli olduğu sahələri, həm də qazandığı uğurları aydın şəkildə göstərir, hər hansı bir məktəbə işıq tutan bir pedaqoji GPS kimi fəaliyyət göstərir. Məktəbin iqlimi və mədəniyyəti, təhsil müəssisəsindəki ümumi əhval-ruhiyyəni və mühitin sağlamlığını təsir edir. Pozitiv bir təşkilati mədəniyyət, tələbələrin və müəllimlərin məktəbdə daha məhsuldar və motivasiyalı olmalarını təmin edir. Valideynlər, yerli icmalar və digər maraqlı tərəflərlə əlaqələr, orta ixtisas təhsili müəssisələrinin cəmiyyətlə daha yaxşı inteqrasiya olunmasını və onların dəstəyini qazanmasını təmin edir. Bu prinsiplər, təhsil müəssisələrinin idarə edilməsinə əsas yaradır və onların uğurunu təmin etmək üçün vacibdir. Müvəffəqiyyətli idarəetmə strategiyaları, müəssisələrin təhsil məqsədlərinə

çatmasına, tələbələrin potensiallarını tam işlətmələrinə, sosial və iqtisadi inkişafın geniş spektrində iştirak etmələrinə imkan verir. Orta ixtisas təhsili müəssisələrində texnologiyadan və yenilikçi yanaşmalardan istifadə, təhsil prosesini daha effektiv və əlçatan etməkdə mühüm rol oynayır. E-təhsil, virtual laboratoriyalar və interaktiv dərs materialları kimi texnoloji vasitələrin tətbiqi tələbələrə öyrənmə prosesində daha çox məsuliyyət daşımaq və daha yaxşı başa düşmək imkanı yaradır. Orta ixtisas təhsili müəssisələri, tələbələrin iş bazarına hazırlaşmalarında mühüm rol oynayır. Müəssisələr, tələbələrin müvafiq sahələrdə karyera qurmaq üçün lazımi bilik və bacarıqları əldə etmələrini təmin etməli, praktiki təcrübə və staj imkanları təklif etməlidir. Təhsil müəssisələrinin idarəetməsində etik norma və şəffaflıq, həm idarəetmə təbəqəsi, həm də tədris heyəti üçün əsas tələblərdən biridir. Etik davranış qaydaları və şəffaflıq, müəssisənin bütün maraqlı tərəflər arasında etibar və hörmət yaratmaqda əsas rol oynayır. Müəllimlərin davamlı təhsil və peşəkar inkişafı, onların öyrətmə metodlarını və biliklərini yeniləmək üçün vacibdir. Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin idarə edilməsi, təhsilin hər səviyyəsində olduğu kimi, müəssisənin missiyasını və məqsədlərini həyata keçirmək üçün mühümdür. Bu müəssisələr, gənclərə həm akademik, həm də peşəkar bacarıqların inkişafında kömək edərək onların cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdırır. Müəssisələrin idarəedilməsi prosesi, təhsil mühitinin effektivliyini və ədalətini təmin etmək üçün bir sıra strategiyaları və prinsipləri əhatə edir. İlk olaraq, liderlik və idarəetmə stili, təhsil müəssisələrinin uğurunda mərkəzi rol oynayır. Rəhbərlik, müəssisənin vizyonunu formalaşdırmaq və bu vizyonu tələbələr, müəllimlər və digər maraqlı tərəflərlə paylaşmaq üçün vacibdir. Rəhbərlər, təşkilati mədəniyyəti gücləndirməli və bütün işçiləri müəssisənin məqsədlərinə doğru motivasiya etməlidir.

Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin idarə edilməsində yeni texnologiyalardan istifadə

Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin idarə edilməsi, günümüzün sürətli texnoloji inkişafı fonunda, ənənəvi yanaşmaları yenidən nəzərdən keçirməyi və innovativ texnologiyalardan istifadə etməyi tələb edir. Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin idarə edilməsində rəqəmsallaşdırma əsaslı yanaşmaların qəbul edilməsi, məlumatların daha effektiv idarə edilməsinə və təhsil mühitinə əlçatanlığın artırılmasına imkan verir. Elektron idarəetmə sistemləri, təhsil müəssisələrinin administrativ və tədris proseslərini optimallaşdırır, eyni zamanda şəffaflığı və hesabatlılığı təmin edir. Məsələn, tələbə məlumatlarının idarə edilməsi, dərslərin planlaşdırılması, qiymətləndirilmə və məzunların izlənilməsi kimi proseslər bu sistemlər vasitəsilə avtomatlaşdırıla bilər. Süni zəka (SZ) və maşın öyrənməsi texnologiyaları, təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar, tədris materiallarının

şəxsiyyətləşdirilməsində, tələbə performansının analizində və proqnozlaşdırılmasında, eləcə də tədris proseslərinin effektivliyinin artırılmasında istifadə edilə bilər. Məsələn, süni zəka əsaslı sistemlər tələbələrin öyrənmə üslublarını tanıyaraq onlara ən uyğun tədris materiallarını təklif edə bilər. Bulud texnologiyaları, təhsil müəssisələrinə məlumat saxlama, tədris materiallarına əlçatanlıq və uzaqdan təhsil imkanları kimi xidmətləri təmin edir. Pandemiya dövründə uzaqdan təhsilin əhəmiyyəti daha da artmış və bulud əsaslı platformaların bu sahədəki rolunu gücləndirmişdir. Müəllim və tələbələr bulud xidmətləri vasitəsilə istənilən yerdən və istənilən cihazdan dərslərə qoşula və tədris materiallarını əldə edə bilər. Blokçeyn texnologiyası, təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində şəffaflığı və etibarlılığı təmin etmək üçün yeni imkanlar açır. Məzuniyyət sertifikatları, diplomlar və digər rəsmi sənədlərin rəqəmsal şəkildə qeydiyyatına alınması və saxlanması bu texnologiya vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bu yanaşma, sənədlərin saxtalaşdırılmasının qarşısını alır və onların doğruluğunu asanlıqla yoxlamağa imkan verir. Yeni texnologiyaların orta ixtisas təhsili müəssisələrinin idarə edilməsinə tətbiqi, təhsilin keyfiyyətini və əlçatanlığını artırır, eyni zamanda idarəetmə proseslərini daha effektiv və şəffaf hala gətirir. Rəqəmsallaşdırma, süni zəka, bulud texnologiyaları və blokçeyn kimi yeniliklər, təhsil sektorunda əks əlaqəni sürətləndirərək müasir tələblərə cavab verən bir mühit yaratmaqda mühüm rol oynayır. Bu texnologiyaların məqsədyönlü və məsuliyyətli istifadəsi, təhsilin gələcəyinə yön verəcək yeniliklərin təməlini qurur. Bu texnoloji dönüşüm, eyni zamanda, təhsil müəssisələrini yeni çağırışlarla üz-üzə qoyur. Təhsil sisteminin hər səviyyəsindəki şəxslərin - idarəçilərdən müəllimlərə, tələbələrdən texniki dəstək personalına qədər - texnologiyaların effektiv istifadəsi üçün lazımı bacarıq və biliklərə sahib olmaları zəruridir. Bu, təhsil müəssisələrinin həm öz işçilərinin peşəkar inkişafına sərmayə qoymasını, həm də tələbələri gələcəkdə işlərində texnologiyalardan istifadə etməyə hazırlamasını tələb edir. Süni zəka və maşın öyrənməsi kimi texnologiyaların tətbiqi, etik və məxfiliklə bağlı məsələləri də gündəmə gətirir. Məsələn, tələbə məlumatlarının toplanması və analizi prosesində, şəxsi məlumatların qorunması və məxfilik hüquqlarına hörmət göstərilməlidir. Təhsil müəssisələri, bu texnologiyaları tətbiq edərkən, məlumatların şəffaf və məsuliyyətli şəkildə idarə edilməsini təmin etməli və etik standartlara riayət etməlidir. Uzaqdan təhsil və bulud texnologiyalarının genişləndirilməsi, təhsilin əlçatanlığını artırırsa da, texnoloji bölüşdürülmə məsələlərini də üzə çıxarır. Təhsilə əlçatanlıqda sosial və iqtisadi bərabərsizlikləri aradan qaldırmaq üçün, müəssisələr texnoloji infrastrukturun gücləndirilməsi və bütün tələbələrə lazımı avadanlıq və internet əlaqəsinin təmin edilməsi kimi addımlar atmalıdır. Blokçeyn texnologiyasının təhsildə tətbiqi, təhsilin gələcəyinə dair maraqlı perspektivlər açır. Bu texnologiya, təhsil sertifikatlarının və diplomların doğrulanmasını asanlaşdıraraq, təhsil

müəssisələri və işəgötürənlər arasında etibarın artırılmasına kömək edir. Eyni zamanda, ömür boyu öyrənməyə və mikrokreditləşməyə dəstək olaraq, təhsilin daha fleksibl və şəxsiyətləşdirilmiş hala gəlməsinə imkan yaradır. Yeni texnologiyaların orta ixtisas təhsili müəssisələrinin idarə edilməsində tətbiqi, təhsilin effektivliyini, şəffaflığını və əlçatanlığını artırarkən, həm də yeni çağırışlar və imkanlar yaradır. Bu əks əlaqə, təhsil sistemini daha inklüziv, adaptiv və reaktiv hala gətirir. Texnologiyaların məsuliyyətli və etik şəkildə istifadəsi, təhsilin gələcəyini formalaşdıran əsas amillərdən biri olaraq qalır. Texnologiyaların təhsildəki bu əks əlaqəsi, təhsil müəssisələrinin yanında, tələbələr, müəllimlər və valideynlər üçün də yeni bacarıqların və yanaşmaların öyrənilməsinə tələb edir. Müəllimlər üçün bu, texnologiyaları tədris prosesinə inteqrasiya etmək və tələbələrin öyrənmə təcrübəsini zənginləşdirmək üçün yenilikçi metodlar axtarmaq deməkdir. Tələbələr üçün isə, öyrənmə prosesinin daha fəal iştirakçıları olmaq və öz öyrənmələrini idarə etmək üçün lazımı texnoloji və öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir [33, s.51]. Yeni texnologiyaların tətbiqi ilə, təhsil mühitləri də dəyişir və diversifikasiya olunur. Təhsil artıq yalnız fiziki sinif otaqları ilə məhdudlaşmır, virtual sinif otaqları, onlayn kurslar, simulyasiyalar və oyunlaşdırılmış öyrənmə platformaları kimi alternativ mühitlər də öyrənmə prosesinə daxil olur. Bu diversifikasiya, tələbələrə öz maraq və ehtiyaclarına uyğun öyrənmə imkanları təqdim edir, eyni zamanda müxtəlif öyrənmə üslublarına sahib şəxsləri də dəstəkləyir. Texnologiyalar, təhsilin qlobal miqyasda əlçatan olmasını asanlaşdırır. Uzaqdan təhsil imkanları sayəsində, dünyanın hər yerindən tələbələr nüfuzlu təhsil müəssisələrindən kurslar və dərəcələr ala bilər. Bu, təhsilin demokratikləşdirilməsinə və biliklərin daha geniş yayılmasına yardım edir. Həmçinin tələbələrə müxtəlif mədəniyyətlərdən olan həmkarlar ilə əməkdaşlıq etmək və qlobal problemlər üzərində işləmək üçün platformalar təqdim edir. Texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası, tələbələri gələcəyin iş gücü üçün hazırlamaqda mühüm rol oynayır. Texnoloji bacarıqlar artıq çoxsaylı peşələrdə əsas tələblərdən birinə çevrilib. Təhsil müəssisələri, tələbələri bu yeni iş mühitində uğurlu olmaq üçün lazımı texnoloji və analitik düşüncə bacarıqları ilə təmin etməlidir.

Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin idarə edilməsi, təhsilin effektivliyini və təhsil alanların bacarıqlarını artırmaq məqsədi daşıyan strateji bir məsələdir. Bu sahədə aparılan tədqiqat, idarəetmə metodlarının və pedaqoji şəraitin modernləşdirilməsini əhatə edir. İdarəetmə metodlarının yenilənməsi, yeni texnologiyaların təhsil prosesinə inteqrasiyası və müasir pedaqoji yanaşmaların tətbiqi, təhsil müəssisələrinin daha səmərəli və rəqabətqabiliyyətli olmasına kömək edə bilər. Elmi-tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti, təhsil sahəsindəki dəyişikliklərə adaptasiya olunması və yenilikçi yanaşmaların tətbiq edilməsi ilə ölçülür. Nəticələr, təhsil müəssisələrinin idarəçiləri və müəllimləri üçün

qiymətli məlumatlar təqdim edərək, onların peşəkar inkişafına töhfə verir. Son olaraq, orta ixtisas təhsili müəssisələrinin idarə edilməsi sahəsində aparılan bu tədqiqat, təhsil siyasətçiləri və tədqiqatçılar üçün yeni yollar açır və bu sahədə daha çox araşdırma və innovasiya üçün zəmin hazırlayır. Bu isə, ümumiyyətlə, təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və ölkənin iqtisadi və sosial inkişafına müsbət təsir etmək potensialını artırır. Bu tədqiqat işi, orta ixtisas təhsili müəssisələrinin daha məqsədyönlü və səmərəli idarə edilməsinə yönəlik strateji yanaşmaların qurulması üçün kritik əhəmiyyət daşıyır. İdarəetmə metodlarının və pedaqoji yanaşmaların modernləşdirilməsi, təhsil müəssisələrini müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırır. Bu da təhsil sisteminin daha elastik və innovativ olmasını təmin edir, tələbələrə isə dəyişən iş bazarında rəqabət qabiliyyətli olmaq üçün lazımı bilik və bacarıqları əldə etmək imkanı verir. Tədqiqatın nəticələri, həmçinin, idarəetmə praktikalarında şəffaflığın artırılmasına və hesabatlılığın gücləndirilməsinə yönəlik tövsiyələr verir. Bu tövsiyələr, təhsil müəssisələrinin daha effektiv idarə edilməsi və maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsi üçün mühümdür. Eyni zamanda, bu tövsiyələr təhsil müəssisələrinin ictimaiyyət qarşısında məsuliyyətini artırır və tələbələrin təhsil haqqında məmnuniyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Elmi-tədqiqat işinin yenilikçi aspektləri, təhsil sahəsində müzakirələri genişləndirir və idarəetmə metodlarının təkmilləşdirilməsi üzrə yeni yollar təklif edir. Bu işin nəticələri, təhsil müəssisələrini qlobal təhsil mühitində daha rəqabətqabiliyyətli və etibarlı etmək üçün zəruri olan tədqiqat və praktiki tətbiqlərin əsasını qoyur. Nəticədə, bu tədqiqat, orta ixtisas təhsili müəssisələrinin idarəetmə metodlarının modernləşdirilməsi və pedaqoji innovasiyaların tətbiq edilməsi sahəsində aparılmış işlərin dərinləşdirilməsi üçün bir platforma təklif edir. Bu platforma, təhsilin daha geniş kontekstdə, həm milli, həm də beynəlxalq miqyasda, davamlı inkişafını təşviq edəcək yeniliklərə yol açır.

Ədəbiyyat

1. Adams, Kate, "Behaviour for learning in the primary school".
2. Akgemci, T. (2003). *Zaman kavramı ve kapsamı. Simsek ve A. Celik (Ed.). Zaman yönetimi ve yönetsel zamanda etkinlik içinde (ss. 1-30). Ankara: Gazi Kitabevi.*
3. Aksüt, M. (2003). *Derslerle ilgili süre kulanımı. Z. Kaya (Ed.). Sınıf yönetimi içinde (ss. 267-286). Ankara: Pegem.*
4. Anderson, L. (1991) *Increasing Teacher Effectiveness. Paris: UNESCO.*
5. Annette Beaux/Todd Whitaker, "50 ways to improve student behavior".
6. Askew, C. and Field, A. P. (2007). *Vicarious learning and the development of fears in childhood. Behaviour Research and Therapy, 45, 2616-2627.*
7. Aydin, B. (1997). *Çocuk ve ergen psikolojisi. istanbul: Marmara Universitesi.*

8. Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
9. Bandura, A. (1982). *Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change*. *Psychological Review*, 84(2), 191-215. DOI: 10.1037/0033-295X.84.2.191.
10. Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

G.R.Rzayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mehammedova99@mail.ru

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA AİLƏ ƏSAS MÜHİT KİMİ

Xülasə

Uşaqlar ilk ailə mühitində formalaşır. Ailənin uşaqlara göstərdiyi sevgi və qayğı uşaqların davranışına, hərəkətlərinə, ünsiyyətinə, bilik və bacarıq vərdişlərində əks edir. Yetişən gənc nəslin ailədə düzgün tərbiyə olunması mühüm pedaqoji problem olmaqla bərabər, həm də cəmiyyətin, dövlətin prioritet məsələlərindən biridir. Çünki cəmiyyətin inkişafı, onun uğurlu gələcəyi bir çox cəhətdən yetişən nəslin tərbiyəsindən asılıdır. Ailədə həm ana, həm də ata uşaqlara qarşı birgə olaraq uşaqların sağlam inkişaf etməsinə imkan yaratmalıdırlar. Valideynlər uşaqlara nə qədər sevgi ilə yanaşsalar, uşaqlar da bir o qədər əqli, əxlaqi və fiziki cəhətdən yaxşı inkişaf edirlər. Sevgi uşaqları hərtərəfli inkişaf etdirir. Valideynlər bəzən öz sözlərini uşaqlara hökmə, qorxudaraq, hədə-qorxu ilə tətbiq etmək istəyirlər. Bu da gələcəkdə uşaqların psixologiyasında özünün mənfi fəsadlarını göstərəcəkdir. Uşağı təhdid etmək, ona yersiz halda qışqırmaq, günahlandırmaq kimi neqativ hallar yol verilməzdir.

СЕМЬЯ КАК ОСНОВНАЯ СРЕДА В ФОРМИРОВАНИИ КУЛЬТУРЫ ОБЩЕНИЯ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Резюме

Дети формируются в первой семейной среде. Любовь и забота, проявляемые семьей к детям, отражаются на поведении, действиях, общении, знаниях и навыках детей. Правильное воспитание подрастающего поколения в семье является важной педагогической проблемой, но и одним из приоритетных вопросов общества и государства. Потому что от воспитания подрастающего поколения во многом зависит развитие общества, его успешное будущее. В семье и мать, и отец должны совместно создавать возможность для здорового развития детей. Чем больше родители с любовью относятся к своим детям, тем лучше дети будут развиваться умственно, морально и физически. Любовь развивает детей целостно. Родители иногда хотят навязать детям свои слова посредством осуждения, страха и угроз. Это будет иметь негативные последствия в психологии детей в будущем. Недопустимы такие негативные ситуации, как угрозы ребенку, неадекватные крики на него, обвинения его.

FAMILY AS THE MAIN ENVIRONMENT IN THE FORMATION OF COMMUNICATION CULTURE IN PRESCHOOL CHILDREN

Summary

Children are formed in the first family environment. The love and care shown by the family to children is reflected in the children's behavior, actions, communication, knowledge and skill habits. Proper upbringing of the young generation in the family is an important pedagogical problem, but also one of the priority issues of the society and the state. Because the development of the society, its successful future depends on the education of the growing generation in many ways. In the family, both the mother and the father should jointly create an opportunity for the healthy development of the children. The more parents treat their children with love, the better the children will develop mentally, morally and physically. Love develops children holistically. Parents sometimes want to impose their words on children by judgment, fear, and threats. This will have negative consequences in the psychology of children in the future. Negative situations such as threatening the child, yelling at him inappropriately, blaming him are not allowed.

Açar sözlər: ailə, ünsiyyət, formalaşdırmaq, uşaq

Ключевые слова: семья, общение, форма, ребенок

Key words: family, communication, form, child

Ailə fərdlərin dünyaya göz açdığı, ilk bilik və həyat təcrübələrini əldə etdiyi, şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin əsasını qoyduğu, ilk təhsilini aldığı yerdir. Valideynlərin və digər ailə üzvlərinin uşaqla ünsiyyəti uşağın ailədəki yerini müəyyənləşdirir. Bu ilk təcrübələrin yaranmasında ailə üzvlərinin uşağa münasibəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün uşağın ilk və ən vacib mühitini təşkil edən ailə üzvlərinin də təsirli ünsiyyət bacarıqları olmalıdır.

Ünsiyyət, bir çox cəhətdən müşahidə oluna bilən məlumatlara əsaslanan davranış prosesi və orqanizmin bir stimula fərqli reaksiyasıdır, burada fərdin ətraf mühitə uyğunlaşmaq və dəyişən ehtiyaclarını ödəmək üçün siqnalları ayırır və təşkil edir. Bununla belə, bu proses duyğuları, məlumatı və ümumi anlayışı fərddən fərdə müxtəlif yollarla ötürən sadə xətti proses deyil, həm də mürəkkəb, çoxölçülü, çoxşaxəli, çoxməqsədli bir topludur və iki və ya daha çoxtərəfli əlaqələrdir. Ünsiyyət bir çox sosial bacarıqlardan ibarət olan sosial uğurun mühüm tərkib hissəsidir. Bütün fərdlərin həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən ünsiyyət gələcək həyatlarının təməlinin formalaşdığı və şəxsiyyətin formalaşdığı məktəbəqədər dövrdə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki koqnitiv, dil, motor, sosial-emosional inkişaf və özünə qulluq bacarıqlarında irəliləyişlə yanaşı, ünsiyyət bacarıqları da erkən yaşda mənimsənilir. Bu dövrdə əldə edilən ünsiyyət bacarıqları inkişafın bütün sahələrinə müsbət töhfələr verir. Məktəbəqədər dövrdə ən mühüm inkişaf vəzifələrindən biri olan ünsiyyət

qurmağın öyrənilməsi uşaqlara fərdlərlə qarşılıqlı əlaqə və inkişaf imkanı verir. Uşaqlar üçün ünsiyyətin inkişafı düşüncələri, hissləri və məlumatları anlamaq və ifadə etmək bacarıqlarının əldə edilməsini əhatə edir. Uşaq ətrafındakı insanlardan məlumatları eşitdikdə, gördükdə və şərh etdikdə inkişaf edir və bu dövr bütün həyatı boyu davam edir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılmasında ailənin rolu çox mühümdür. Məhz buna görə də ailə uşaqlarla mütəmadi ünsiyyətə girməli və uşaqların qayğısına qalmalıdır. Ailə həm maddi, həm də mənəvi şəkildə uşaqlara dəstək göstərərək uşaqların hər tərəfli inkişafına şərait yaratmış olur. Ailə üzvlərindəki şəxs və ya uşaq sayından asılı olmayaraq valideynlər həmişə uşaqlara zaman ayırmalıdır. Ailə başçıları olan ana və atanın sözü həmişə uşağa qarşı birlik təşkil etməli və varislik qorunmalıdır. Uşaqlar belə olduğu halda hər hansısa bir səhv etdiyi zaman nəyin doğru, nəyin yanlış olduğunu dərk edəcəkdir. Ailə uşaqların ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması üçün müxtəlif məkanlardan istifadə etməlidir. Ev şəraitindən valideynlər müxtəlif inkişaf etdirici guşələr təşkil edərək istifadə edə bilirlər. Bu guşələr uşaqların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təşkil olunmalıdır. Beləliklə, ailə uşaqlarla ünsiyyətə girmək üçün müxtəlif mövzuda söhbətlər apara bilirlər. Ailə sadəcə uşaqların ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması ilə yox, həmçinin tərbiyənin formalaşmasına da cavabdehdir. Uşaq yaşlarından əxlaq, ekoloji, estetik, əmək tərbiyəsi aşılır. Bloom izah edir ki, ünsiyyətin inkişafı maraqlı səviyyəsi (vacib olanı çatdırmaq), uyğunsuzluq (məlumatın ardıcılığını təmin etməyə çalışmaq) və işlənmə (daha mürəkkəb dil bacarıqlarını öyrənmək) tərəfindən idarə olunur. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinə başlamazdan əvvəl uşağın bu funksional ifadəli dil vasitələrindən birinə sahib olması çox vacibdir. Bu, onun ailəsindən miras aldığı xüsusiyyətlərdən və ailə mühitində ona təqdim olunan zəngin stimullardan asılıdır.

Uşaq sıra ilə danışaraq, seyr edərək, dinləyib və qalaraq ətrafındakı böyükləri və uşaqları müşahidə edərək ənənəvi hərəkətləri öyrənir. Başqa sözlə desək, uşaq ailəsini və ətrafındakı insanları seyr edərək, dinləyərək, sonra onların sözlərini və hərəkətlərini təqlid edərək ünsiyyət qurur. Bu təcrübələr nə qədər tez başlasa, uşaq ünsiyyət bacarıqlarını bir o qədər tez mənimsəyir. Ünsiyyət uşağa öz düşüncələrini, hisslərini, ideyalarını çatdırmağa və valideynlərlə, dostlarla, baxıcılarla, müəllimlərlə və digər şəxslərlə müsbət münasibətlər qurmağa imkan verir.

Uşaqlar özləri və dünya haqqında fikirlərini gündəlik təcrübələri əsasında qururlar. Ailənin uşaqlara verə biləcəyi ən vacib təcrübələrdən biri onlarla danışmaq və onları dinləməkdir. Bu gündəlik qarşılıqlı əlaqələr vasitəsilə uşaqlar və böyüklər uşaqlara özlərini və dünyanı öyrənməyə kömək edən əlaqələr inkişaf etdirə bilirlər. Uşaqlarla ünsiyyətdə olan böyüklər onlarla

müsbət və sağlam münasibətlər qurmaq və saxlamaq məsuliyyətinə malikdirlər.

Məktəbəqədər dövrdə uşaqların ünsiyyət bacarıqlarının zəngin stimullaşdırılması üçün ailələr və müəllimlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müvafiq stimullaşdırma uşaqların inkişafının bütün sahələrinə kömək edir. Əksinə, məhdud stimullaşdırma uşağın inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə mane ola bilər. Ünsiyyət uşağın yaşına uyğun dil və davranış tələb edir. Uşaqlarla qarşılıqlı təltif etmək müxtəlif yaşlarda olan uşaqların necə ünsiyyət qurduğunu və nə haqqında danışmağı xoşladığını başa düşməyi tələb edir. Bu səbəbdən böyüklər uşağın yaşına, inkişaf səviyyəsinə, maraq və ehtiyaclarına uyğun ünsiyyət üsullarını bilməlidirlər. Bu qarşılıqlı əlaqə, məktəbəqədər dövrdə uşaqlar və digər böyüklər arasında paylaşılan məna və anlayışla baş verir. Hər bir rabitə mübadiləsində iki ümumi element mənbə və qəbulədicidir. Bir şəraitdə (ev, oyun meydançası, məktəb və s.) mənbə ideya və ya konsepsiyayı başqalarına çatdırmaq ehtiyacı və ya arzusu olan şəxsdir. Uşaqlar sosial qarşılıqlı əlaqədə öz ehtiyaclarını, düşüncələrini və hisslərini ifadə etmək və başqalarına lazımi cavab vermək üçün lazım olan dil və ünsiyyət bacarıqlarından istifadə edirlər. Beləliklə, effektiv ünsiyyət vasitəsilə onlar həm də sosial cəhətdən bacarıqlı fərdlər olmağı və başqaları ilə hörmətli, müsbət qarşılıqlı əlaqə qurmağı öyrənirlər. Bu, uşaqların özləri, başqaları və dünya haqqında öyrənmələrini asanlaşdırır.

Böyüklər, xüsusən məktəbəqədər yaşlı uşaqlar ibtidai məktəb dövründə müvəffəqiyyətli olması üçün lazımi bilik və bacarıqları əldə etmələrinə kömək etməklə yanaşı, məktəbəqədər dövrdə ünsiyyət bacarıqlarını erkən və strateji şəkildə öyrətməyi prioritet təşkil etməlidirlər. Bu, uşaqların akademik və sosial səriştəsi üçün də lazımdır. Tədqiqatlar göstərir ki, effektiv ünsiyyət uşaqların məktəbə hazırlığına, sosial uyğunlaşmasına və məktəbəqədər dövrdə akademik uğurlarına töhfə verən mühüm sosial bacarıqdır. Məktəbəqədər və ibtidai məktəb illərində sosial cəhətdən səriştəli olan uşaqlar, sosial bacarıqları olmayan uşaqlardan daha yaxşı akademik performans göstərilər. Bu tapıntılar göstərir ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların akademik və sosial cəhətdən uğurlu olması üçün effektiv ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnmələri lazımdır. Bu tələbi yerinə yetirmək üçün ünsiyyət prosesində mövcud olmalı olan bəzi keyfiyyət komponentlərini bilmək lazımdır ki, effektiv şəkildə ünsiyyət qurulsun. Uşaqlarla ünsiyyət prosesini həyata keçirmək lazımdır. Bundan əlavə, ünsiyyət prosesi ünsiyyətdə olan uşağın inkişaf mərhələlərinə, fərdi xüsusiyyətlərinə və istəklərinə uyğun olaraq fəaliyyətləri dinləmək, soruşmaq, anlamaq və reaksiya verməkdən ibarət olduğundan, valideynlər və müəllimlər hər bir uşağı həvəsləndirməlidirlər. Uşaqlarla qarşılıqlı əlaqədə olub onları yaxından tanımalıdırlar. İnsan ünsiyyətə onun fərdi xüsusiyyətlərindən, inkişaf ehtiyaclarından, maraqlarından və qabiliyyətlərindən xəbərdar olmaqla

başlamalıdır. Uşaqların öz daxili güclərini gündəlik davranışa uğurla tətbiq etmələri üçün onların öz qabiliyyətləri, güclü tərəfləri və inkişaf etdirilməsi lazım olan aspektləri haqqında məlumatlı və biliyə malik olmaları lazımdır. Özünü tanımaq daxili proseslərin müsbət icrasından asılıdır. Cek və Millerin fikrincə, “sağlam ünsiyyət qurmaq və qarşı tərəfi başa düşmək üçün ilk şərt özünü tanımaqdır”. Bu izahat qarşılıqlı münasibətlərdə ünsiyyətin psixoloji tərəfini açır. Ailə uşaqlarda ünsiyyəti formalaşdırmaq üçün bir sıra şərait yaratmalıdır.

- Uşağın özünü tanıması üçün imkan yaratmalı;
- Hər hansısa bir vəziyyətdə səhv edildiyində cəzalandırılmamalı;
- Düzgün qərarlar qəbul etməsinə kömək etməli;
- Öz problemlərinin özü həll etməsinə şərait yaratmalı.

Sadalanılan amilər əsasında uşaqda sağlam şəkildə qavrayış formalaşır, seçimlər daha realist olur, sosial bacarıqlar möhkəmlənir və harmonik ünsiyyət tərzini formalaşır, akademik olaraq daha uğurlu olur və beləliklə, gələcəkdə tutmaq istədiyi peşə ilə bağlı düzgün qərarlar verə bilir. Beləliklə, uşaq doğulduğu və həyatı boyu formalaşdırdığı bütün gizli potensialından ən yüksək səviyyədə istifadə etmək və inkişaf etdirmək fürsətindən istifadə edir. Özünü dərk etmə, uşağın öz fəaliyyətini və davranışını düzgün mühakimə etmək və müxtəlif sosial vəziyyətlərə uyğun reaksiya vermək bacarığına diqqət yetirən düşünmə bacarığıdır. Özünü dərk etmək uşağa həm öz duyğularına, həm də başqalarının davranışlarına və hisslərinə uyğunlaşmağa kömək edir. Məsələn, uşaq digər uşaqların oynadığı kitab (oxu və dinləmə) mərkəzində çox yüksək səsle danışdığını hiss etdikdə, özünüdərk etmə bacarıqlarını aktivləşdirir, onlardan uğurla istifadə edir. Özünü tanımaq həm uşağın akademik uğuru, həm də sosial və emosional inkişafı üçün çox vacibdir. Bu düşünmə bacarığı uşağın öz fəaliyyətini və davranışını düzgün qiymətləndirmək bacarığını, eləcə də müxtəlif sosial vəziyyətlərə uyğun reaksiya vermək bacarığını asanlaşdırır.

Baldwin koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsində təqlidin erkən dövrdə özünü inkişafın mühərriki olduğunu və mənliliyin əsasən sosial təqlid nəticəsində inkişaf etdiyini iddia edir. Körpələr öz hərəkətləri ilə başqalarının hərəkətləri arasında oxşarlıq hiss etməyə başlayırlar. Qarşılıqlı təqlid vasitəsilə körpələr də diqqətlərini başqalarından öyrənməyə yönəldirlər. Uşaq ətrafındakı uyğun modellərin davranışlarını təqlid edərək özünü ortaya qoyur. Daha sonra uşağa öz təcrübəsində öz iradəsini ifadə etmək imkanı verildikdə inkişaf edir. Uşaqlar affektiv xüsusiyyətlərlə yanaşı, həm də öz emosiyalarını tanımağı və düzgün ifadə etməyi öyrənirlər ki, bu da özünü tanımaqda çox vacibdir.

Ədəbiyyat

1. *Həmzəyev, S.Əmiraslanova - Ünsiyyətin psixologiyası, Dərs vəsaiti, Bakı – 2007.*

2. N.T.Rzayeva, *Azərbaycan ailəsində ailədaxili münasibətlər: valideyin-uşaq ünsiyyəti/Mənbə://Elmi əsərlər / Bakı Qızlar Universiteti -2019.- №03. s.205-211.*
3. R.Mirzəzadə - *Uşaqlar dünyanın ən böyük səadətidir //Azad Azərbaycan.- 2015.- 1 aprel. -s. 7.*
4. *Общение детей в детском саду и семье /Т.А.Репина [и др.]. 1990.*
5. Crowley, K. (2014). *Child Development. London: Sage Publications.*
6. <https://az.wikipedia.org/>
7. <https://muallim.edu.az/>

Z.Z.İsazadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
isazade.zahide002@gmail.com

КОУЧИНГ ПЕДАГОЖІ КАДРЛАРИН ПЕŞƏКАР İNKİŞAFI VASİTƏSİ KİMİ

Xülasə

Pedaqoji kadrların peşəkar inkişafı, tədris prosesinin keyfiyyətinin artırılması və effektiv təlim mühitinin yaradılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə kouçinq, pedaqoq bacarıqlarının inkişafı üçün güclü vasitə kimi xüsusi əhəmiyyət qazanmışdır. Kouçinq, tənqidi düşünmə bacarıqlarının formalaşmasına, özünü tənzimləmə və motivasiya səviyyəsinin yüksəlməsinə kömək edir, eyni zamanda pedaqoqların peşəkar çətinlikləri aşmalarına dəstək olur. Fərdi yanaşma, fəal dinləmə və açıq suallar vermə kimi metodlar kouçinqin əsasını təşkil edir, bu da müəllimlərin peşəkar perspektivlərini genişləndirir. Bu proses, pedaqoqlara öz fəaliyyətlərini təhlil etməyə, zəif sahələri müəyyənləşdirməyə və onları inkişaf etdirmək üçün strategiyalar hazırlamağa imkan verir. Nəticə etibarilə, kouçinq, yalnız pedaqoji kadrların peşəkar artımına deyil, həm də tədris mühitinin daha əlverişli hala gəlməsinə töhfə verir ki, bu da, öz növbəsində, tədrisin səmərəliliyinə və şagirdlərin inkişafına müsbət təsir göstərir.

КОУЧИНГ КАК СРЕДСТВО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ

Резюме

Профессиональное развитие педагогов играет ключевую роль в повышении качества образовательного процесса и создании эффективной образовательной среды. В последние годы коучинг приобретает особую значимость как мощный инструмент для развития профессиональных навыков преподавателей. Коучинг способствует формированию критического мышления, развитию навыков саморегуляции и мотивации у педагогов, а также помогает в преодолении профессиональных трудностей. Индивидуальный подход, активное слушание и задавание открытых вопросов становятся основой коучинга, что расширяет горизонты профессионального восприятия педагогов. Этот процесс позволяет педагогам анализировать свою практическую деятельность, выявлять слабые места и выработать стратегии для их улучшения. В результате, коучинг способствует не только профессиональному росту педагогов, но и созданию благоприятной образовательной атмосферы, что, в свою очередь, влияет на эффективность обучения и развитие учеников.

COACHING AS A MEANS OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT FOR PEDAGOGICAL STAFF

Summary

The professional development of educators plays a critical role in enhancing the quality of the educational process and in creating an effective learning environment. In recent years, coaching has gained significant importance as a powerful tool for the development of teachers' professional skills. Coaching facilitates the cultivation of critical thinking, the enhancement of self-regulation skills, and the improvement of motivation among educators, while also aiding in overcoming professional challenges. An individualized approach, active listening, and the use of open-ended questions form the basis of coaching, which broadens educators' professional perspectives. This process allows teachers to reflect on their practices, identify weaknesses, and develop strategies for improvement. As a result, coaching not only fosters the professional growth of educators but also contributes to the creation of a conducive educational atmosphere, which in turn impacts the effectiveness of teaching and the development of students.

Açar sözlər: *pedaqoji kouçinq, peşəkar inkişaf, tənqidi düşünmə, fərdi yanaşma, tədris effektivliyi*

Ключевые слова: *педагогический коучинг, профессиональное развитие, критическое мышление, индивидуализированный подход, образовательная эффективность*

Key words: *educational coaching, professional development, critical thinking, individualized approach, educational effectiveness*

Müasir təhsil sistemində pedaqoji kadrların, xüsusilə müəllimlərin peşəkar inkişafı təhsilin keyfiyyətinə birbaşa təsir edən ən mühüm amillərdən biridir. Tədris prosesində yüksək keyfiyyətin təmin edilməsi, yalnız müəllimlərin nəzəri biliklərinin zənginliyi ilə məhdudlaşmır; bununla yanaşı, onların sinif idarəetmə bacarıqları, kommunikasiya qabiliyyətləri, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alma bacarıqları və öz işlərinə olan münasibətləri də təhsil keyfiyyətinin artırılmasında əsas rol oynayır. Bu baxımdan müəllimlərin yalnız pedaqoji təhsillə kifayətlənməyərək, daim peşəkar inkişaf yollarını araşdırması və tədris praktikasını təkmilləşdirməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Peşəkar inkişafın təmin edilməsi üçün müxtəlif təlim proqramları, treninqlər, seminarlar və kurslar təşkil edilir. Lakin bu günlərdə təhsildə kouçinq təlimləri, digər ənənəvi inkişaf metodlarından fərqli olaraq, müəllimlərin fərdi ehtiyaclarına yönələn bir vasitə kimi xüsusi diqqət çəkməkdədir. Kouçinq, müasir dövrdə şəxsi inkişaf, liderlik və təhsil sahələrində ən geniş yayılmış yanaşmalardan biridir. Bu yanaşma fərdlərin və qrupların daxili potensialını ortaya çıxararaq, onların məqsədlərinə çatmalarını təmin edir. İlk növbədə biznes və idman sahələrində inkişaf etməyə başlayan

kouçinq, təhsil sahəsində də geniş tətbiq sahəsi tapmışdır. Pedaqoji kadrların peşəkar inkişafında kouçinqin rolu, onların öz bacarıqlarını təkmilləşdirmə və daha yüksək nəticələr əldə etmə istiqamətində mühüm yer tutur. Məqalənin məqsədi kouçinqin mənşəyini, müasir tətbiqlərini, beynəlxalq təcrübələrini və təhsildə kouçinqin effektivliyini araşdırmaqdır.

Kouçinqin tarixi çox qədimlərə, xüsusilə idman sahəsinə gedib çıxır. İlk dəfə 20-ci əsrin əvvəllərində idman məşqçiləri fərdlərin potensialını artırmaq üçün bir növ təlim metodundan istifadə etmişlər. Lakin zamanla bu yanaşma, insanın şəxsi və peşəkar inkişafını dəstəkləyən geniş bir yanaşma olaraq psixologiya və liderlik sahələrinə də təsir etməyə başlamışdır. İdman kouçluğu gücü, yalnız fiziki və texniki bacarıqları artırmaqla məhdudlaşmır; o, həmçinin fərdlərin mental və emosional vəziyyətlərini təkmilləşdirməyə yönəlmişdir. Bu yanaşma, psixologiya və liderlik sahələrindəki fundamental nəzəriyyələr və praktik metodlarla zənginləşmişdir. Carl Rogers və Abraham Maslow'un nəzəriyyələri isə bu keçidin əsasını təşkil edən insanın daxili inkişafını və motivasiyasını dərk etməyə kömək edən güclü təməl prinsipləri təmin etmişdir.

İdman və psixologiya sahələrində başlayan kouçinqin tək cə performansını artırmağa yönələn deyil, eyni zamanda fərdin potensialını tam şəkildə reallaşdırmağa xidmət edən bir yanaşmaya çevrilməsi, Carl Rogers'ın "Şəxsi inkişaf" və "Empati" yanaşmasının və Abraham Maslow'un "Hiyerarxik ehtiyaclar" nəzəriyyəsinin təsiri ilə mümkün olmuşdur. Carl Rogers, insanların öz potensialını dərk etmələri və reallaşdırmaları üçün özünə inam və qəbul yaratmaq mövzusunda dərinlən işləyərək, kouçinqin əsas prinsiplərini müəyyən etmişdir. Onun "empatik dinləmə" və "özünü qəbul etmə" metodları, kouçinqin təməlində insanın daxili dünyasına hörmətlə yanaşılmasının vacibliyini vurğulamışdır. Abraham Maslow'un "özünü reallaşdırma" ehtiyacı və insanların daha yüksək məqsədlərə çatmaq üçün ardıcıl ehtiyacları qarşılamağı ilə bağlı nəzəriyyəsi, kouçinqin məqsədini yalnız fərdin güclü tərəflərini ortaya çıxarmaqla deyil, həm də onun tam potensialına çatmasını təmin etmək kimi yeni bir yanaşma ilə genişləndirmişdir. Maslow'un ehtiyaclar piramidası, kouçinqin addım-addım inkişafını və müştərinin müxtəlif ehtiyaclarını qarşılayaraq daha yüksək səviyyəli məqsədlərə yönəlməsini təmin etmişdir. Beləliklə, idman kouçluğu psixologiya və liderlik sahələrinə keçidi, yalnız performans və bacarıqları artırmaq deyil, həm də insanın daxili inkişafını və şəxsiyyətini formalaşdırmağa yönəlmiş bir yanaşmaya çevrilmişdir.

Kouçinqin müasir dövrdə geniş tətbiq sahələri mövcuddur. Biznes dünyasında kouçinq, menecerlərin və rəhbərlərin idarəetmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək, komanda dinamikasını təkmilləşdirmək və təşkilati məqsədlərə çatmaq üçün istifadə olunur. Biznes kouçinqi liderlik strategiyaları,

performansın artırılması və dəyişikliklərə uyğunlaşmaq üçün mühüm bir vasitədir. Təhsil sahəsində keyfiyyətin artırılması, müəllimlərin peşəkar inkişafını və tələbələrin uğurlarını artırmağa yönəlmiş sistemə yanaşmalar tələb edir. Bu məqsədlə, kouçinq yanaşmalarının tətbiqi, tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsi və təhsil mühitində müsbət dəyişikliklərin əldə edilməsi üçün güclü bir vasitə kimi nəzərdən keçirilir. Kouçinq, yalnız fərdi və kollektiv inkişafı dəstəkləmək deyil, həm də müəllimlərin tədris metodlarını və pedaqoji yanaşmalarını daha effektiv hala gətirmək məqsədi güdür.

Kouçinq, tədris keyfiyyətinin artırılması sahəsində müxtəlif aspektlərdə faydalı təsir göstərə bilər. Bir tərəfdən, müəllimlərin peşəkar inkişafını dəstəkləyərək onların öz bacarıqlarını təkmilləşdirməyə və sinifdə daha effektiv tədris metodlarını tətbiq etməyə imkan verir. Digər tərəfdən, kouçinqin tələbələr üzərindəki təsiri, onların motivasiyasını artırmaq və öyrənmə prosesində fəal iştirak etmələrini təmin etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimlərin peşəkar inkişafı, tədris keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsinin əsas tərkib hissələrindən biridir. Kouçinq metodları, müəllimlərin öz təcrübələrini dəyərləndirmələrinə və öz bilik və bacarıqlarını daha müasir metodlarla uyğunlaşdırmalarına kömək edir. Reflektiv yanaşmalar, gücün inkişafı və hədəf yönü düşüncə metodları ilə müəllimlər öz tədris fəaliyyətlərini təhlil edə və daha effektiv yanaşmalar tətbiq edə bilərlər. Kouçinq prosesində müəllimlər, təhsil prosesi ilə bağlı problemləri müzakirə edə, müxtəlif pedaqoji yanaşmalar tətbiq edə və daha yaxşı nəticələr əldə etmək üçün yeni strategiyalar üzərində düşünə bilərlər.

Kouçinqin tədris keyfiyyətinə olan təsirinin digər bir aspekti tələbə motivasiyasının artırılmasıdır. Tələbələrin öyrənməyə olan marağını artırmaq, onların öz potensiallarını kəşf etmələrini təmin etmək və öyrənmə prosesində fəal iştirak etmələrini stimullaşdırmaq kouçinq metodlarının əsas məqsədidir. Kouçinqin tətbiqi ilə tələbələrə öyrənmənin məqsəd və nəticələri haqqında aydınlıq gətirilir, onlar daha çox sorğu-sual yolu ilə problemləri həll etməyə təşviq olunur və bu prosesdə öz təcrübələrini inkişaf etdirirlər. İlham verici suallar, vizualizasiya texnikaları və təcrübə əsasında öyrənmə kimi kouçinq yanaşmaları, tələbələrin motivasiyasını və öyrənmə həvəsini artırmaq məqsədilə effektiv şəkildə istifadə edilə bilər. Tədrisin fərdiləşdirilməsi, öyrənmənin fərqli metodlarla dəstəklənməsi və “student-centered approach” kimi təlim yanaşmaları, kouçinqin təhsil sahəsində tətbiq olunduğu zaman daha effektiv şəkildə həyata keçirilə bilər. Müəllimlər, kouçinq vasitəsilə daha adaptiv və tələbəyə yönəlmiş yanaşmalar tətbiq edərək, hər bir tələbənin fərdi ehtiyaclarını nəzərə ala bilərlər. Bu yanaşma tələbələrin öz güclü tərəflərini inkişaf etdirməsinə, zəif tərəflərini isə müvafiq olaraq gücləndirmələrinə şərait yaradır. “Təhsil və kouçinqin kombinasiyası” mövzusunda aparılmış araşdırmalar, kouçinqin tətbiqinin tələbələrin dərslərə olan marağını və

öyrənmə motivasiyasını artırdığını göstərmişdir. Tələbələrə qoyulan məqsədlərin və qiymətləndirmə meyarlarının açıq şəkildə müəyyən edilməsi, onların öz öyrənmə proseslərinə daha çox cəlb edilmələrinə və dərsləri daha məqsədyönlü şəkildə izləmələrinə səbəb olmuşdur.

Təhsil sahəsində kouçinq yanaşmalarının effektivliyini dəyərləndirmək məqsədilə müxtəlif tədqiqat metodlarının inteqrasiyası və beynəlxalq təcrübələrin təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşma, kouçinq tətbiqlərinin nəzəri əsaslarını daha yaxşı anlamaqla yanaşı, onların fərqli təhsil sistemlərində necə tətbiq edildiyini öyrənmək və yerli təcrübələrlə uyğunlaşdırmaq üçün geniş imkanlar yaradır. Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət yanaşmalarının birgə istifadəsi daha dərin və dəqiq nəticələr əldə etməyə şərait yaradır. Keyfiyyət metodları, kouçinq prosesinin iştirakçılar üzərindəki təsirini anlamaq və onların şəxsi təcrübələrini öyrənmək üçün istifadə olunur. Bu yanaşma, xüsusilə müəllimlərin və tələbələrin kouçinqə dair fərdi baxışlarını və subyektiv təcrübələrini əhatə edir. Kəmiyyət metodları isə, kouçinqin təhsil keyfiyyətinə təsirini ölçmək və bu təsirin statistik göstəricilər əsasında qiymətləndirilməsini təmin edir. Bu iki metodunun birgə istifadəsinin təsiri özünü beynəlxalq təcrübələrdə daha aydın şəkildə göstərir.

ABŞ-da kouçinq, müəllimlərin peşəkar inkişafını və liderlik bacarıqlarını təkmilləşdirmək məqsədilə geniş şəkildə tətbiq olunur. Jim Knight'ın "Instructional Coaching" modeli, müəllimlərin sinifdaxili təcrübələrini təkmilləşdirmək üçün effektiv struktur təmin edir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu yanaşma, müəllimlərin özünəinamını artırır və tələbələrin akademik göstəricilərini yaxşılaşdırır. Avropa ölkələrində isə kouçinq daha çox fərdiləşdirilmiş tədris və tələbələrin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşma vasitəsi kimi tətbiq olunur. Skandinaviya ölkələrində kouçinq, müəllim-tələbə münasibətlərini gücləndirmək və tədris keyfiyyətini artırmaq məqsədilə istifadə edilir. Bu yanaşmalar tələbələrin motivasiya səviyyəsini artırmaqla yanaşı, onların tədris prosesində aktiv iştirakını təmin edir. Asiya ölkələrində kouçinq yanaşmaları, xüsusilə tələbələrin akademik müvəffəqiyyətlərini artırmaq məqsədilə tətbiq edilir. Sinqapurda müəllimlər üçün təşkil edilən kouçinq proqramları, tədris metodlarında yeniliklərin tətbiqini təşviq edir. Bu yanaşmalar tələbələrin öyrənmə prosesinə daha fəal inteqrasiyasını təmin edir.

Pedaqoji kadrların peşəkar inkişafında kouçinq yanaşmalarının tətbiqi, təhsil sisteminin ümumi keyfiyyət göstəricilərini artırmaq üçün təsirli bir vasitə kimi özünü göstərir. Aparılan tədqiqatların nəticələri göstərir ki, kouçinq metodlarının məqsədyönlü şəkildə tətbiqi, pedaqoji heyətin peşəkar bacarıqlarının inkişafına, onların sinif idarəetmə bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə və tədris prosesində daha innovativ və yaradıcı yanaşmaların tətbiqinə şərait yaradır. Kouçinq yanaşmalarının ənənəvi peşəkar

inkışaf metodlarından fərqli olaraq əsas xüsusiyyəti, müəllimlərin fərdi ehtiyaclarını nəzərə alaraq onların tədris bacarıqlarını artırmağa yönəlməsidir. Nəticə etibarilə, kouçinq yanaşmalarının tədris sisteminə inteqrasiyası həm pedaqoji kadrların, həm də tələbələrin inkışafına xidmət edir. Bu yanaşma, təhsil mühitində əməkdaşlıq, yenilikçilik və davamlı inkışafın təmin edilməsində mühüm bir vasitə olaraq çıxış edir. Gələcək tədqiqatlar, kouçinqin müxtəlif təhsil səviyyələrində tətbiqinə dair daha dərinlən araşdırmaların aparılmasını tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Whitmore, J. (2009). *Coaching for Performance: GROWing Human Potential and Purpose*.
2. Rogers, C.R. (1961). *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*.
3. Maslow, A.H. (1943). *A Theory of Human Motivation*. *Psychological Review*.
4. Knight, J. (2007). *Instructional Coaching: A Partnership Approach to Improving Instruction*.
5. *International Coaching Federation (ICF) Reports and Publications*.
6. Grant, A.M. (2006). *Coaching for learning: A new approach to coaching in organizations*.
7. Flaherty, J. (2010). *Coaching: Evoking Excellence in Others*.

N.R.Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aliyevanurdan944@gmail.com

AİLƏ-MƏKTƏB ƏMƏKDAŞLIĞININ STRATEJİ İDARƏ EDİLMƏSİ: EFFEKTİV ƏMƏKDAŞLIQ MODELLƏRİ

Xülasə

Məqalədə ailələr və məktəblər arasında səmərəli əməkdaşlığı asanlaşdırmaq üçün tətbiq edilən strateji idarəetmə yanaşmaları araşdırılır, tələbə uğurunu və hərtərəfli inkişafını dəstəkləmək üçün tərəfdaşlıqların gücləndirilməsinin vacibliyi izah edilir. Tədqiqat və praktiki fikirlərə əsaslanaraq, məqalə mədəni mülahizələr, kommunikasiya strategiyaları, potensialın yaradılması təşəbbüsləri, birgə qərar qəbul etmə prosesləri və davamlı qiymətləndirmə mexanizmləri daxil olmaqla, strateji idarəetmənin müxtəlif ölçülərini araşdırır. Nəhayət, ailə-məktəb əməkdaşlığının strateji idarə olunması qarşılıqlı hörmət, etimad və ortaq məsuliyyətin gücləndirilməsi, bununla da şagirdin öyrənilməsi və rifahında müsbət nəticələr üçün potensialın maksimum dərəcədə artırılması öhdəliyini ifadə edir.

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ СЕМЕЙНО- ШКОЛЬНЫМ ПАРТНЕРСТВОМ: ЭФФЕКТИВНЫЕ МОДЕЛИ ПАРТНЕРСТВА

Резюме

В статье исследуются подходы стратегического управления, используемые для содействия эффективному сотрудничеству между семьями и школами, а также важность укрепления партнерских отношений для поддержки успехов учащихся и целостного развития. Опираясь на исследования и практические идеи, в статье рассматриваются различные аспекты стратегического управления, включая культурные аспекты, коммуникационные стратегии, инициативы по наращиванию потенциала, совместные процессы принятия решений и механизмы непрерывной оценки. Наконец, стратегическое управление партнерством семьи и школы представляет собой обязательство способствовать взаимному уважению, доверию и общей ответственности, тем самым максимизируя потенциал для положительных результатов в обучении и благополучии учащихся.

STRATEGIC MANAGEMENT OF FAMILY-SCHOOL PARTNERSHIPS: EFFECTIVE PARTNERSHIP MODELS

Summary

The article explores strategic management approaches used to facilitate effective collaboration between families and schools, and the importance of strengthening partnerships to support student success and holistic development. Drawing upon research and practical insights, the paper delves into various

dimensions of strategic management, including cultural considerations, communication strategies, capacity-building initiatives, collaborative decision-making processes, and continuous evaluation mechanisms. Ultimately, strategic management of family-school partnerships signifies a commitment to fostering mutual respect, trust, and shared responsibility, thereby maximizing the potential for positive outcomes in student learning and well-being.

Açar sözlər: ailə-məktəb əməkdaşlığı, strateji idarəetmə, əməkdaşlıq, təhsil, tələbə uğuru

Ключевые слова: сотрудничество семьи и школы, стратегическое управление, сотрудничество, образование, успехи учащихся

Key words: family-school partnerships, strategic management, collaboration, education, student success

Ailə-məktəb əməkdaşlığı tələbələrin təhsil təcrübələrinin və nəticələrinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ailələr və məktəblər arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə pedaqoqlar akademik nailiyyətləri, sosial-emosional inkişafı və ümumi rifahı təşviq edən dəstəkləyici mühitlər yarada bilərlər. Bununla belə, səmərəli əməkdaşlığa nail olmaq üçün strateji idarəetmə və sübuta əsaslanan modellərin tətbiqi tələb olunur. Bu tədqiqat işinin məqsədi təhsil müəssisələrində, xüsusən də Azərbaycanda tətbiq oluna biləcək ən yaxşı təcrübələri müəyyən etmək üçün müxtəlif əməkdaşlıq modellərini və onların strateji idarə edilməsini araşdırmaqdır.

Ailə-məktəb əməkdaşlığının tanınmış əhəmiyyətinə baxmayaraq, əməkdaşlığın təşviqi üçün ən effektiv strategiyaların və modellərin başa düşülməsində boşluqlar mövcuddur. Əvvəlki tədqiqatlar ailələr və məktəblər arasında tərəfdaşlığın faydalarını araşdırsa da, optimal nəticələr verən xüsusi model və yanaşmaları daha dərindən araşdırmaq ehtiyacı qalmaqdadır. Bundan əlavə, ailə-məktəb əməkdaşlığının kontekstdən asılı olması mədəni, sosial və institusional amillərin əməkdaşlıq dinamikasına təsir göstərə biləcəyi Azərbaycanın təhsil mənzərəsinə uyğunlaşdırılmış tədqiqatları tələb edir.

Bu tədqiqat işinin əsas məqsədi strateji idarəetmə yanaşmalarına diqqət yetirməklə ailələr və məktəblər arasında effektiv əməkdaşlıq modellərini araşdırmaqdır. Xüsusilə, tədqiqatın məqsədi:

1. Ailə-məktəb əməkdaşlığının əsas nəzəri çərçivələrini və modellərini müəyyən edin;
2. Bu modellərin Azərbaycan kontekstində tətbiqi və effektivliyini araşdırın;
3. Effektiv əməkdaşlığın həyata keçirilməsi və davam etdirilməsi üçün strateji idarəetmə strategiyalarını araşdırın;
4. Azərbaycanda ailə-məktəb əməkdaşlığını gücləndirmək üçün təhsil sahəsində maraqlı tərəflər üçün praktiki tövsiyələr verin.

Tədqiqat işinin strukturu: Bu tədqiqat işi effektiv əməkdaşlıq modellərini və strateji idarəetmə yanaşmalarını tədqiq etməklə ailə-məktəb əməkdaşlığına dair mövcud biliklər toplusuna töhfə vermək məqsədi daşıyır. Ədəbiyyatda aşkar edilmiş boşluqları aradan qaldırmaq və Azərbaycan kontekstinə uyğunlaşdırılmış praktiki fikirlər təklif etməklə, bu tədqiqat şagirdin uğuru və hərtərəfli inkişafı naminə ailələr və məktəblər arasında əməkdaşlığı gücləndirmək üçün təhsil təcrübəsi və siyasətini məlumatlandırmaq məqsədi daşıyır.

Azərbaycanda ailə-məktəb əməkdaşlığı modeli

Ailə-məktəb əməkdaşlığının strateji idarə edilməsi təhsil müəssisələri və ailələr tərəfindən şagirdin uğurunu və hərtərəfli inkişafını dəstəkləyən səmərəli tərəfdaşlıqları inkişaf etdirmək üçün düşünülmüş və sistemli yanaşmaya aiddir. O, təhsil nəticələrini optimallaşdırmaq üçün ailələr və məktəblər arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsinə yönəlmiş hərtərəfli strategiyaların, siyasətlərin və təcrübələrin işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Özündə ailə-məktəb əməkdaşlığının strateji idarə olunması ailələrin uşaqların təhsili və rifahının dəstəklənməsində mühüm rol oynadığını qəbul edir. Ailələr və məktəblər arasında güclü tərəfdaşlıq qurmaqla, müəllimlər tələbələr üçün dəstəkləyici və zənginləşdirici təhsil təcrübəsi yaratmaq üçün hər iki mühitdə mövcud olan resurslar, təcrübə və dəstək sistemlərindən istifadə edə bilirlər. Ailə-məktəb əməkdaşlığında strateji idarəetmənin əsas komponentlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Baxış və məqsədlərin müəyyən edilməsi: Təhsildə maraqlı tərəflər ailə-məktəb əməkdaşlığı üçün ümumi baxışı inkişaf etdirir və şagirdlərin nəticələrinin yaxşılaşdırılması və ümumi təhsil təcrübəsinin artırılması ilə uyğunlaşdırılmış konkret məqsəd və vəzifələr müəyyən edirlər.

2. Ünsiyyət və iştirak: Ailələr və məktəblər arasında davamlı dialoqu və əməkdaşlığı asanlaşdırmaq üçün effektiv kommunikasiya kanalları yaradılır. Buraya şagirdin tərəqqisi, məktəb hadisələri və valideynlərin cəlb edilməsi imkanları haqqında müntəzəm ünsiyyət daxildir.

3. Potensialın gücləndirilməsi: Təhsil prosesində fəal iştirak etmək üçün həm ailələrin, həm də məktəblərin potensialının artırılması üçün strategiyalar həyata keçirilir. Bu, valideynlərə övladlarının evdə təhsilini necə dəstəkləmək barədə təlimlərin və resursların təmin edilməsini, eləcə də müəllimlərin ailələrlə necə səmərəli əlaqə qurmalarına dair peşəkar inkişaf imkanlarını əhatə edə bilər.

4. Tərəfdaşlığın qurulması: Ailələr, məktəblər və daha geniş icma arasında güclü və qarşılıqlı faydalı tərəfdaşlıqların inkişaf etdirilməsi üçün səylər göstərilir. Bu, tələbələr və ailələr üçün əlavə dəstək və resurslar təmin etmək üçün icma təşkilatları, bizneslər və yerli liderlərlə əməkdaşlığı əhatə edə bilər.

5. Qiymətləndirmə və davamlı təkmilləşdirmə: Ailə-məktəb əməkdaşlığı təşəbbüslərinin effektivliyini qiymətləndirmək və təkmilləşdirmə istiqamətlərini müəyyən etmək üçün müntəzəm qiymətləndirmə və əks əlaqə mexanizmləri tətbiq edilir.

Məlumata əsaslanan bu yanaşma təhsildə maraqlı tərəflərə tələbələrin və ailələrin ehtiyaclarını daha yaxşı ödəmək üçün zamanla strategiya və təcrübələri təkmilləşdirməyə imkan verir. Bütövlükdə, ailə-məktəb əməkdaşlığının strateji idarə olunması ailələr və məktəblər arasında səmərəli əməkdaşlığın şagirdlərin uğurunu və rifahını təşviq etmək üçün vacib olduğunu qəbul edir. Tərəfdaşlığın qurulmasına proaktiv və strateji yanaşmanı mənimsəməklə, təhsil müəssisələri tələbələrə akademik, sosial və emosional cəhətdən inkişaf etməyə imkan verən dəstəkləyici mühitlər yarada bilər.

Şagirdlər, valideynlər və məktəb mühiti ilk növbədə aşağı akademik performansdan məsuldurlar. Məsələn, müəllimin dərslə davamsızlığı və gecikməsi tədris proqramının natamamlığına səbəb olacaq və motivasiyaya da təsir edəcəkdir, tələbələrin həvəs, çalışqanlığı və öyrənməyə can atması ləngiyəcəkdir [5, s. 2262-2268].

Azərbaycanda ailə-məktəb əməkdaşlığına strateji idarəetmə yanaşmaları

Ailə-məktəb əməkdaşlığı şagirdlərin hərtərəfli inkişafının və akademik uğurlarının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycanda ailələr və məktəblər arasında səmərəli əməkdaşlığın təşviq edilməsi təhsil nəticələrinin artırılması və şagirdlərin ümumi rifahının yüksəldilməsi üçün çox vacibdir. Bu məqalə mədəni, sosial və təhsil kontekstlərini nəzərə alaraq Azərbaycanda ailə-məktəb əməkdaşlığını asanlaşdırmaq və gücləndirmək üçün strateji idarəetmə yanaşmalarını araşdırır. Azərbaycan güclü ailə bağları və uşaq tərbiyəsinə kollektiv yanaşma ilə xarakterizə olunan zəngin mədəni irsə malikdir. Mədəni nüansları tanımaq və onlara hörmət etmək ailə-məktəb əməkdaşlığı üçün strategiyaların hazırlanmasında vacibdir. Məktəblər inklüzivliyi və qarşılıqlı hörməti təmin edərək mədəni dəyərləri və ənənələri qəbul etməli və öz fəaliyyət təşəbbüslərinə inteqrasiya etməlidir. Effektiv ünsiyyət ailələr və məktəblər arasında uqurumu aradan qaldırmaq üçün əsasdır. Xəbər bülletenləri, mobil proqramlar və valideyn-müəllim görüşləri kimi çoxsaylı kommunikasiya kanallarından istifadə müntəzəm qarşılıqlı əlaqəni və məlumat mübadiləsini asanlaşdırır. Azərbaycanda ünsiyyət üçün texnologiyadan istifadə coğrafi maneələri aradan qaldıra və müxtəlif ailə cədvəllərinə uyğunlaşa bilər, əlaqəni və iştirakçılığı artırır. Bacarıqların artırılması təşəbbüsləri vasitəsilə həm ailələrin, həm də müəllimlərin səlahiyyətləndirilməsi onların tələbə öyrənməsinə dəstək rolunu gücləndirir. Seminarlar, təlim sessiyaları valideynləri övladlarının təhsilində fəal iştirak etmək üçün strategiyalarla təchiz edə bilər, peşəkar inkişaf imkanları isə pedaqoqlara müxtəlif ailə

dinamikalarını həssaslıqla başa düşməyə və onlara müraciət etməyə imkan verir.

Valideyn-müəllim əməkdaşlığı, təhsil alanlarının uğur qazanmasında ən güclü faktorlardan biridir. Bu əməkdaşlıq məktəbdə ən yaxşı nəticələrin alınmasına və tələbələrin potensiallarını maksimum səviyyədə istifadə etməsinə kömək edir. Bunlarla bərabər, şagirdlərin nailiyyətlərini, uğurlarını məktəb rəhbərliyinin və ya sinif rəhbərlərinin onların valideynlərinə məktub vasitəsilə çatdırması, məktəb mətbuatında, məktəbin veb saytında bu barədə xəbərlərin yayılması, habelə şagirdin ailəsinə və valideynlərinin iş yerinə rəğbətləndirici məktublarnın yazılması, onların uğur qazanmasında rolunu müəllimlərə də təşəkkür elan edilməsi stimullaşdırıcı tədbirlərdən hesab oluna bilər [1, s.103-108].

Anonim sorğular isə valideynlər və müəllimlər üçün məktəbdəki valideyn-müəllim əməkdaşlığının hazırkı vəziyyətini qiymətləndirmək üçün ən yaxşı yollarından biridir. Anonim sorğular, valideynlərin tələbənin davranışlarına dair müəllim qavrayışlarını, müəllimlərin məktəb və ailə ilə bağlı qavrayışlarını öyrənmək üçün effektivdir. Bu sorğular, tələbələrin tədris prosesindəki davranışlarını, təlim məqsədlərinə uyğun olaraq icra etmələrini və mövcud problemləri müəyyən etmək üçün valideynlərin müəllimlərlə rəftarından istifadə edir. Buna əsasən, valideynlər və müəllimlər, valideyn-müəllim əməkdaşlığının mövcud vəziyyətini qiymətləndirərək, tələbələrin daha yüksək səviyyədə uğur qazanmaq üçün dəstəkləyici bir mühit yarada bilərlər. Valideyn-müəllim əməkdaşlığının uğurlu olması üçün ən əsas məsələ, bir komanda kimi işləməkdir. Valideynlər və müəllimlər bir-birilərlə effektiv bir əməkdaşlıq qurmaq üçün birgə çalışmalıdır. Bu, tələbələrin məktəbdə uğur qazanmaq üçün daha böyük şanslarının olduğu ən güclü vasitədir. Valideynlər və müəllimlər əməkdaşlığın dəyərini daha da artırıdıqca, bütün tələbələrin uğur qazanma potensialını dəstəkləyən bir mühit yarada bilərlər. Bu əməkdaşlıq, tələbələrin məktəbdə daha yaxşı nəticələr əldə etmələrinə və potensiallarını maksimum səviyyədə reallaşdırmağa yardım edən bir mühit yaratmağa kömək edir [4, s. 47-51]. Professor Müseyib İlyasov bu barədə yazır: “Müşahidələr və həyatı faktlar göstərir ki, şagirdlərin, xüsusilə ehtiyacı olan şagirdlərin müəllimlər, valideynlər və sinif rəhbərləri tərəfindən dəstəklənməsi, onlara pedaqoji dəstək verilməsi pedaqoji prosesdə həmişə öz müsbət nəticəsini göstərir” [2, s. 208].

Cədvəl 1: Rabitə kanalları və tezliyi

Rabitə kanalı	İstifadə tezliyi	Məqsəd
Xəbər bülletenləri	Həftəlik	Məktəb yeniləmələrini, hadisələri və vacib məlumatları paylaşın

Mobil proqramlar	Gündəlik	Ani bildirişlər, ev tapşırığı xatırlatmaları və valideyn-müəllim ünsiyyəti
Valideyn-müəllim görüşləri	Müddətli	Tələbələrin tərəqqisini, akademik narahatlıqlarını müzakirə edin və məqsədlər qoyun
Sosial media platformaları	Aylıq	Nailiyyətləri, qarşıdan gələn hadisələri və təhsil resurslarını paylaşın

Cədvəl 2: Bacarıqların artırılması təşəbbüsləri

Təşəbbüs	Hədəf auditoriyası	Təsvir
Valideyn seminarları	Valideynlər	Mövzulara effektiv ünsiyyət, evdə öyrənməyə dəstək və kurikulumun başa düşülməsi daxildir
Müəllim hazırlığı proqramları	Tərbiyəçilər	Mədəni həssaslıq, ailənin cəlb edilməsi strategiyaları və effektiv ünsiyyət üzrə peşəkar inkişaf
Tələbə liderlik proqramları	Tələbələr	Tələbələrə repetitorluq və ya ailə tədbirləri kimi ailə-məktəb əməkdaşlığını təşviq edən təşəbbüslərə rəhbərlik etmək imkanı verin

Valideynlərin perspektivlərini və qərar qəbul etmə proseslərinə daxil edilməsini sahiblik və öhdəlik hissi artırır. Valideyn şuralarının və ya komitələrinin yaradılması ailələrə məktəb idarəçiliyində, siyasətin hazırlanmasında və kurikulumun planlaşdırılmasında iştirak etməyə imkan verir, şəffaflığı və hesabatlılığı təşviq edir. Azərbaycanda birgə qərarların qəbulu ailələr və məktəblər arasında etimadı və tərəfdaşlığı gücləndirir, şagirdlər üçün müsbət nəticələr verir. Ev və məktəb mühitləri arasında mənalı əlaqələrin yaradılması şagirdlərin öyrənmə təcrübələrini zənginləşdirir. Ailənin ev tapşırığı fəaliyyətlərində, könüllülük imkanlarında və məktəbdənkənar proqramlarda iştirakını təşviq etmək ailələr və məktəblər arasında əlaqəni gücləndirir. Bundan əlavə, mədəni tədbirlərin, bayram tədbirlərinin və valideyn-müəllim konfranslarının təşkili mənsubiyyət hissini və icma birliyini artırır. Ailə-məktəb əməkdaşlığı təşəbbüslərinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün müntəzəm qiymətləndirmə və əks əlaqə mexanizmləri vacibdir. Sorğular, fokus qrupları və rəy formaları maraqlı tərəflərə məlumat təqdim etməyə, təkmilləşdirilməli sahələri müəyyən etməyə və strategiyaları müvafiq olaraq uyğunlaşdırmağa imkan verir. Davamlı qiymətləndirmə inkişaf edən ehtiyaclara cavab verməyi təmin edir və Azərbaycanın təhsil mənzərəsində davamlı təkmilləşmə mədəniyyətini inkişaf etdirir [3, s.4].

Azərbaycanda ailə-məktəb əməkdaşlığına strateji idarəetmə yanaşmaları tələbələrin öyrənilməsi və inkişafına fayda verən əməkdaşlıq tərəfdaşlıqlarının inkişaf etdirilməsində əsas rol oynayır. Mədəni nüansları dərk etməklə, effektiv ünsiyyət strategiyalarından istifadə etməklə, maraqlı tərəflərə səlahiyyət verməklə, birgə qərarların qəbulunu təşviq etməklə, ev-məktəb tərəfdaşlığını inkişaf etdirməklə və davamlı qiymətləndirməni əhatə etməklə Azərbaycan ailələr və məktəblər arasında qarşılıqlı hörmət, etimad və paylaşılan məsuliyyət mədəniyyətini inkişaf etdirə bilər. Bu əlaqə akademik mükəmməlliyə və hərtərəfli böyüməyə kömək edən dəstəkləyici öyrənmə mühitlərinin yaradılmasının əsasını qoyur.

Ailələr və məktəblər arasında səmərəli əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün strateji idarəetmə əsas yanaşma kimi ortaya çıxır. Strateji planlaşdırma və ailə-məktəb tərəfdaşlığı arasındakı əlaqə şagird uğurunu və hərtərəfli inkişafı təmin edən vahid təhsil ekosistemi üçün zəmin yaradır.

Strateji idarəetmə vasitəsilə təhsil müəssisələri ailə-məktəb dinamikasının mürəkkəbliklərini idarə edə, mədəni anlayışlardan, kommunikasiya strategiyalarından, potensialın gücləndirilməsi təşəbbüslərindən, birgə qərar qəbul etmə proseslərindən və davamlı qiymətləndirmə mexanizmlərindən istifadə edə bilərlər. Bununla onlar əlverişli mühit yaradırlar ki, ailələr uşaqlarının təhsil səyahətinin fəal iştirakçıları kimi səlahiyyətləndirilir və məktəblər öz icmalarının müxtəlif ehtiyaclarına cavab verir.

Əslində, ailə-məktəb əməkdaşlığının strateji idarə olunması sadəcə məqsədə çatmaq üçün bir vasitə deyil, daha çox təhsil idarəçiliyinin və liderliyinin əsas aspektidir. Bu, ailələr və məktəblər arasında qarşılıqlı hörmət, etimad və paylaşılan məsuliyyəti inkişaf etdirmək və bununla da şagirdin öyrənməsində və rifahında müsbət nəticələr potensialını maksimum dərəcədə artırmaq öhdəliyini ifadə edir.

Gələcəyə baxarkən, təhsildə maraqlı tərəflərin ailələr və məktəblər arasında səmərəli əməkdaşlığı asanlaşdırmaq üçün strateji idarəetmə yanaşmalarını prioritetləşdirməyə davam etmələri vacibdir. Bununla, biz hər bir şagirdə inkişaf və uğur qazanmağa imkan verən inklüziv, ədalətli və zənginləşdirici təhsil mühitləri yaratmaq üçün tərəfdaşlığın təməli üzərində qura bilərik.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva S. (2022). *Pedaqoji prosesdə stimullaşdırmanın təhsilin keyfiyyətinə təsiri. Azərbaycan məktəbi. №3(700), səh. 103-108.*
2. İlyasov, M.İ. (2018). *Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji sərəştəliliyin müasir problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 208 s.*

3. Mehrabov, A. (2014). *Pedaqoji təhsilin keyfiyyəti və onun idarə olunmasında müasir yanaşmalardan istifadənin əsas istiqamətləri*. "Azərbaycan məktəbi", №4.
4. Pape, B. (1999). *Involving Parents Lets Students and Teachers Win*. *Education Digest*, 64(6), 47-51.
5. Samer M. Al-Zoubi, Jordan Mohammad A. Bani Younes,, Ajloun National University, *Jordan Theory and Practice in Language Studies*, Vol. 5, No. 11, pp. 2262-2268, November 2015.

M.F.Bağışova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mbagishova@gmail.com

FƏNLƏRARASI İNTEQRASIYANIN FƏNLƏRİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Sürətlə dəyişən dünyamızda təhsilalanlara bilik və bacarıqları əyləncəli və onları yormadan öyrətmək əsas təlim metodlarından birinə çevrilmişdir. Bu yanaşmalardan biri də təhsilalanlar arasında əməkdaşlığı təşviq edən və müxtəlif sahələr üzrə fikirləri və təcrübələri birləşdirərək, daha müasir və əhəmiyyətli nəticələr əldə etməyə yönəlmiş fənlərarası inteqrasiya yanaşmasıdır. Məqalədə inteqrasiya, fənlərarası inteqrasiya və onun fənlərin keyfiyyətinə təsiri araşdırılır.

ВЛИЯНИЕ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ НА КАЧЕСТВО ПРЕДМЕТОВ

Резюме

В нашем быстро меняющемся мире обучение студентов знаниям и навыкам в увлекательной и неусттомительной форме стало одним из основных методов обучения. Одним из таких подходов является междисциплинарный интеграционный подход, который поощряет сотрудничество между студентами и стремится достичь более современные и значимые результаты за счет объединения идей и опыта в различных областях. В статье рассматривается интеграция, междисциплинарная интеграция и ее влияние на качество предметов.

THE EFFECT OF INTERDISCIPLINARY INTEGRATION ON THE QUALITY OF SUBJECTS

Summary

In our fast-changing world, teaching students knowledge and skills in a fun and non-tiring way has become one of the main teaching methods. One of these approaches is the interdisciplinary integration approach, which encourages cooperation between students and tends to achieve more modern and significant results by combining ideas and experiences in various fields. The article discusses integration, interdisciplinary integration and its impact on the quality of subjects.

Açar sözlər: *inteqrasiya, fənlərarası inteqrasiya, keyfiyyət, keyfiyyət təminatı*

Ключевые слова: *интеграция, междисциплинарная интеграция, качество, обеспечение качества*

Key words: *integration, interdisciplinary integration, quality, quality assurance*

Yaşadığımız dünya artıq daha da sıx əlaqəli və qlobal bir yer halına gəlmişdir. Bu əlaqə, fərqli mədəniyyətləri, dilləri və təcrübələri bir araya gətirərək insanların dünyaya baxışlarını dəyişdirir. Bu dəyişmənin təhsil sahəsinə də təsirsiz ötüşmədiyini görürük. Fənlər arasında qurulan inteqrasiya, fərqli mənbələrdən gələn mədəni ifadələri birləşdirərək yeni və yaradıcı alətlər, həmçinin perspektivlər yaradır.

Müasir təhsil sistemlərinə nəzər saldıqda, təlimlərin yalnız şagirdlər üçün deyil, onların və ümumilikdə təhsilin inkişafını əsas məqsəd götürərək, təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən şəxslərin fərdi bacarıqlarının inkişafına istiqamətləndiyinin şahidi oluruq. Təlimin əhəmiyyətini və məzmununu anlamaq üçün, təlimin tədqiqatı, tərbiyə sistemi və təhsildə müstəqil dəyərləndirməni diqqətdə saxlamaq vacibdir. Təlimin insanların həyat boyu öyrənməsi və inkişafı üçün təşkil olunan bütün prosesləri əhatə etdiyini qeyd etmək olar. Bu proses, təhsil müəssisələrində, tədqiqat laboratoriyalarında, təhsilverən-təhsilalan münasibətlərində və həyatın müxtəlif sahələrində baş verir. Neil de Grase Taysonun fikrincə təlim, tək-cə sadəcə müəyyən məlumat kütləsinə sahib olmaq deyil, həm də bu məlumatı beyinə gətirmək, müstəqil düşünməni inkişaf etdirmək və dünyanı başqa bir şəkildə görmək üçün bir vasitədir [7, s.134]. Qısaca desək, təlim təhsilverənlərin hədəflədiyi davranışlara öyrənmələrin yiyələndiyi pedaqoji prosesdir. Təlimin müxtəlif tədqiqat sahələri və metodları vasitəsilə insanlar dünya ilə daha hərtərəfli əlaqə qura bilirlər [9, s.6]. Təlim vasitəsilə insan özünə və dünyaya fərqli müstəvidən baxmağı öyrənir. Təlim prosesi sərbəst düşünmə və tədqiqat bacarıqlarını təkmilləşdirməklə insanın həyatı boyu davam edir [6, s.201]. Başqa sözlə təlim, təhsil müəssisələrində fərqli sahələrin, bacarıqların və məlumatların təhsilalanlar üçün daha əhatəli və əlaqəli olaraq birləşdirilməsi məqsədilə təkmilləşdirilmiş bir strategiya rolunu oyanayır. Quliyev qeyd edir ki, bu proses idrak motivlərinin formalaşmasında xüsusi vəzifə kimi qarşıya qoyularaq həyata keçirilməlidir [8, s.197].

Təlim anlayışı geniş anlayışdır və bir çox komponentləri özündə birləşdirir. Bu komponentlər arasında təlim prosesi ərzində XXI əsr bacarıqları kimi bir çox bacarıqların, yeni bilik və təcrübələrin formalaşdırılması daxildir. Bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən ümumtəhsil və ali təhsil müəssisələrinin mühüm məqsədləri isə bu prosesin həyata keçirilməsi və yarana biləcək problemlərin həllinə istiqamətlənməkdir [2, s.385]. Təlim prosesi göründüyü kimi sadə proses deyil və müasir dövrümüzdə müxtəlif üsullar, modullar və proqramlardan istifadə etməklə tədrisin keyfiyyətinin artırılması istiqamətində işlər aparılır.

Təlim prosesindəki mühüm anlayışlardan biri də inteqrasiyadır. Bu anlayış keçən əsrdən daha da aktual olmağa başlasa da, bu terminin tarixi və ifadə etdiyi mahiyyət daha qədimlərə dayanır [4, s.210-211]. Yaşadığımız

dövrədə inteqrasiyanın qloballaşan dünyada xüsusi yeri var. Ona görə də məlumatın genişləndiyi bir dövrdə cəmiyyətin sürətlə və dəyişkən dinamikasını izləmək və ona müvafiq olaraq inkişaf etmək üçün birləşmələr, bloklar yaratmaqla ümumiləşdirmələr aparmaq ən səmərəli strategiyalardan biri kimi qəbul edilir [1, s.52]. Təhsildə inteqrasiya təhsil sistemlərində müxtəlif komponentlərin bir araya gətirilməsi və onların vahid yanaşma ilə işlənməsi deməkdir. Bu konsepsiya təhsildə müxtəlif elementlərin, metodların, fənlərin və ya öyrənmə sahələrinin birləşməsini və əlaqəsini vurğulayır. Məsələn, təhsildə inteqrasiya müxtəlif kurslar arasında əlaqə yaratmaqla tələbələrə fənləri daha bütöv şəkildə anlamağa kömək edə bilər. Nümunə olaraq, şagirdin “Riyaziyyat” fənni üzrə öyrəndiyi anlayışları “Təbiət elmləri” fənnində tətbiq edə bilməsi və ya “Sosial elmlər” fənnində öyrənilən tarixi hadisələri “Ədəbiyyat” fənnində araşdıraraq dərinlən başa düşməsini göstərmək olar.

Bundan əlavə, təhsildə inteqrasiya tələbələrə müxtəlif öyrənmə sahələrini və bacarıqlarını birləşdirərək çox yönlü şəkildə inkişaf etməyə imkan verir. Məsələn, layihə əsaslı öyrənmə yanaşması ilə tələbələr eyni vaxtda tədqiqat, yazı, təqdimat və problem həll etmə kimi bacarıqları inkişaf etdirə bilərlər. Təhsildə inteqrasiya tələbələrə real dünya problemlərini həll etmək və onlara müxtəlif perspektivlərdən baxmaq imkanı verməklə onların tənqidi təfəkkürünü və yaradıcı həll bacarıqlarını təkmilləşdirməyə də töhfə verə bilər. Bir sözlə, təhsildə inteqrasiya təhsilin ayrı-ayrı hissələrinin bir araya gələrək daha vahid öyrənmə təcrübəsini təmin etmək və tələbələrin hərtərəfli inkişafına töhfə vermək deməkdir.

İnteqrasiya, müəyyən təhsil sistemi çərçivəsində təhsilənlərin düşüncəsində dünyanın bütöv və bölünməz obrazını formalaşdırmaq, onları inkişafa və özünün inkişafa istiqamətləndirmək məqsədi ilə təlimin bütün məzmun komponentləri arasında struktur əlaqələri qurmaq və onları sistemləşdirməkdir. İnteqrasiya təlim prosesini təkmilləşdirir, fənlər arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılığı, əlaqəni başa düşür və onlardan şəxsi və ictimai problemlərin həllində istifadə edir. ABŞ filosofu və pedaqoqu Parker təhsilin inteqrasiyası ilə bağlı qarşıda duran məsələlərə belə aydınlıq gətirir: “Təhsilin inteqrasiyası məqsəd deyil, strategiyadır. Bu strategiyadan istifadə etməklə dərslər planlarını zənginləşdirmək, şagirdlərin anlama imkanlarını dərinləşdirmək və onların ideyaları ümumiləşdirmək bacarığını artırmaq mümkündür” [10, s.102].

Təhsildə inteqrasiyanın növlərinə diqqət etsək, hazırkı dövrdə ən çox istifadə edilən və aktuallığını qoruyub saxlayan inteqrasiya yanaşmalarından biri məhz fənlərarası inteqrasiya olduğunu anlarıq. Bu yanaşma müxtəlif fənləri birləşdirməyə yönəlməklə, təhsilənlərə fərqli sahələr arasında əlaqələr qurmağı öyrədir. Başqa sözlə desək, fənlərarası inteqrasiya adından da məlum olduğu kimi fənlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini əsas götürərək, bu qarşılıqlı əlaqənin təlim mühitində yaratdığı imkanları vurğulayaraq onun

xüsusiyyətlərindən bəhs edir. “Fənlərarası inteqrasiya, spiralvari bir quruluşa əsaslanan konsentrik prinsip ilə fənlər arasında ardıcıl münasibətlərin dərk edilməsini təmin edir” [5, s.223]. Bu, təhsilalanların fənlər və ya mövzular haqqında ilkin məlumatların əhatə etmələri, daha dərin və geniş məzmununda fikir mübadiləsi aparmaları, eləcə də fikirlərini təkmilləşdirmələri anlamına gəlir [5, s.152]. Əlavə olaraq, fənlərarası inteqrasiya, ictimai və iqtisadi sahələrdə də çeşidli bacarıq və biliklərin bir araya gətirilərək problemlərin ən effektiv şəkildə həll edilməsini hədəfləyir. Bu yolla, fənlərarası inteqrasiya, mütəxəssislər arasında əməkdaşlığı təşviq edir və müxtəlif sahələr üzrə fikirləri və təcrübələri birləşdirərək, daha müasir və əhəmiyyətli nəticələr əldə etmək imkanı yaradır.

Fənlərarası inteqrasiyanı sadəcə bir neçə fənnin ortaq sintezi adlandırmaq doğru deyil. Belə ki, bu anlayış geniş əhatə dairəsinə malikdir və “bir fənn daxilində olan anlayış və metodların digər bir fənnin tədrisi zamanı da istifadəsini özündə ifadə edir [9, s.92]. Fənlərarası inteqrasiya ancaq məlumatları əlaqələndirmir, həmçinin daha sıx əlaqələndirilmiş prosesləri də özündə təşkil edir. Bu, təlim prosesinin interaktiv mühitdə formalaşdırılmasına və bu prosesdə daha çox təcrübənin qazanılmasına istiqamətlənir. İnteqrativ biliklərin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi prosesi, tədrisin sisteməlik və səmərəli olması ilə nəticələnir, həmçinin təhsilalanların tədqiqat və onlara tənqidi düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir və müxtəlif fənlər üzrə bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirir [3, s.235]. Fənlərarası əlaqələrin olması tədris prosesinin və tədris edilən fənlərin təhsilalanlar tərəfindən daha effektiv şəkildə mənimsənilməsinə səbəb olur. Həmçinin bu, fənlərin ayrı-ayrı tədris vahidlərində qarşılıqlı əlaqələndirilmiş formada tədris edilməsini və müxtəlif tədris materiallarının daha dərin inkişafını nəzərdə tutur.

Fənlərarası inteqrasiyanın fənlərin keyfiyyətinə olan təsirinin çox geniş və müsbət olduğunu qeyd etmək olar. Bu inteqrasiya fərqli mədəniyyətlər, fərqli təcrübələr və mədəni dəyərləri birləşdirir, buna görə də fənlərə zənginlik və möhkəmlənmiş perspektivlər gətirir. İnteqrasiya prosesi, fənlərin bir-birindən bəhrələnmə biləcəyi, bir-biri ilə əməkdaşlıq edə biləcəyi və bir-birini ilham edə biləcəyi bir mühit yaradır. Fənlərarası inteqrasiya, fənlərin yaradıcı potensialını artırır. Fərqli mədəni fəlsəfələr, musiqi, rəssamlıq və s. sahələrdən gələn təsirlər fənlərin yaradıcı düşüncə prosesini zənginləşdirir. Bu, yeni və yenilikçi fikirlərin, texnologiyaların və məhsulların ortaya çıxmasına səbəb olur.

Nəhayət, fənlərarası inteqrasiya insanların global problemləri həll etməsinə kömək edir. Fərqli mədəniyyətlərdən gələn insanlar və fərqli sahələrdə çalışan mütəxəssislər bir araya gələrək dünya problemlərinə ən yaxşı həll yollarını tapa bilərlər. Bu, tədqiqat, təhsil, səhiyyə və s. sahələrdə təcrübə və məlumat mübadiləsi yolu ilə baş verir.

Fənlərarası inteqrasiya bir neçə fənnin əhatə etdiyi ortaq anlayış, bilik və bacarıqların sintezi olmaqla, bir fənnə aid anlayışların və metodların digər bir fənnin öyrənilməsində istifadəsini nəzərdə tutur. Bu zaman müxtəlif fənlərə aid, lakin bir-birini tamamlayan, o cümlədən oxşar olan standartların inteqrasiya imkanları müəyyən edilir. Odur ki, müxtəlif fənlərin standartları arasındakı inteqrasiyanın müəyyənəşdirilməsi, fənlərarası bacarıqların formaləşdırılmasında bundan yaradıcılıqla istifadə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fənlərarası əlaqə prosesində tədris fənni şagirdlər tərəfindən yaxşı mənimsənilir, bir neçə fənn üzrə bilik, bacarıq və vərdislər təkrarlanır. Biliyin şagirdlər tərəfindən sistemli mənimsənilməsi təmin edilir. Fənlərarası əlaqədən ardıcıl şəkildə istifadə tədrisin səviyyəsini yüksəldir, şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirir, dünyagörüşünü genişləndirir. Buna görə də təhsilə ayrı-ayrı fənlərin öyrədilməsi kimi deyil, XXI əsrin tələb etdiyi həyatı bacarıqların inkişaf etdirilməsi prosesi kimi baxılmalı, şagirdlər həyat boyu öyrənməyə hazırlanmalıdır.

Fənlərarası inteqrasiyanın fənlərin keyfiyyətinə aşağıdakı müsbət təsirləri ola bilər:

✓ Geniş perspektiv: Fənlərarası inteqrasiya təhsilənlərə bir mövzunu birdən çox nöqtəyi-nəzərdən müzakirə etmə imkanı verir. Bu, daha dərin anlayış təmin edə bilər və təhsilənlərin mövzunu daha ətraflı qiymətləndirməsinə kömək edə bilər.

✓ Bağlantı qurma: Fərqli sahələr arasında əlaqələr qurmaq, təhsilənlərə məlumatın real həyatda necə tətbiq edilə biləcəyini göstərir. Bu, mücərrəd konsepsiyaların konkret nümunələrlə əlaqələndirilməsinə kömək edə bilər və bu da, öyrənmə prosesini şagirdlər üçün daha əyləncəli edə bilər.

✓ Yaradıcılıq təşviq etmə: Fənlərarası inteqrasiya, təhsilənlərin yaradıcı düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmələrinə kömək edə bilər. Fərqli sahələrdən gələn məlumatların bir araya gətirilməsi, yeni həllərin ortaya çıxmasını təşviq edə bilər.

✓ Problemlərə yönəlmə: Fənlərarası inteqrasiya, əsasən, real dünya problemlərinə diqqət yetirir və təhsilənlərə bu problemləri həll etmək üçün fərqli perspektivlərdən yanaşma imkanı verir. Bu, təhsilənlərin analitik düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmələrinə kömək edə bilər.

✓ Əməkdaşlıq və kommunikasiya bacarıqlarını gücləndirmə: Fərqli sahələr üzrə öyrənilənlərin bir araya gəlməsi, əməkdaşlıq etmə və effektiv kommunikasiya qurma bacarıqlarını inkişaf etdirmələrinə kömək edə bilər. Bu, təhsilənlərin birgə işləmə və fərqli perspektivləri anlama bacarıqlarını artırır.

✓ Təhsilverənlərin inkişafı: Fənlərarası inteqrasiya müəllimlərə və tədqiqatçılara da fərqli sahələrdən gələn məlumatları bir araya gətirmə və

innovativ metodlar hazırlama imkanı verir. Bu da dərslərin keyfiyyətini artırma bilər və təhsilənlərə daha zəngin bir öyrənmə təcrübəsi təqdim edə bilər.

✓ Əlaqə: Fənlərarası inteqrasiya təhsilənlərə müxtəlif mövzular arasındakı əlaqələri anlamaq imkanı verir. Bu, onlara öyrəndikləri məlumatları daha yaxşı əlaqələndirməyə və başa düşməyə imkan verir ki, bu da öz növbəsində dərslərin keyfiyyətini artırır.

✓ Problem əsaslı öyrənmə: Müxtəlif fənlərdən biliklərin inteqrasiyası tələbələrə real həyatda qarşılaşacaqları mürəkkəb problemləri həll etmək üçün lazım olan bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək edə bilər. Bu, dərslərin daha çox praktiki və öyrənmə-mərkəzli olmasına imkan verir.

Bütün bunlar, fənlərarası inteqrasiyanın fənlərin keyfiyyətinin artmasındakı əhəmiyyətini vurğulayır. Bu, fənlərin inkişaf etmiş, mədəniyyətlə birləşmiş və dünyanın müxtəlif tələblərinə cavab verən bir mədəniyyət yaratmağa kömək edir.

Beləliklə, fənlərarası əlaqələrin təlim-tədris prosesində ardıcıl və sistemlik şəkildə istifadəsi qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq üçün tədris səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir və təhsilənlərin təfəkkürünün və dünyagörüşünün genişləndirilməsi kimi müsbət fərdi xüsusiyyətlərin inkişafına şərait yaradır. Bu növ tədris yanaşması təhsilənləri yalnız təhsil aldıkları dövrdə deyil, həm də həyat boyu öyrənməyə təşviq edir və beləliklə, XXI əsrin tələblərinə müvafiq keyfiyyətli təhsil sistemi yaratmağa xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. [AZƏRBAYCAN MÜƏLLİMİ \(muallim.edu.az\)](http://muallim.edu.az)
2. A.Mehrabov. *Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri*, Bakı - 2007, səh.385.
3. B.C.Лазарев «Системное развитие школы», Москва - 2002, с. 235.
4. *Fənlərarası əlaqənin psixoloji əsaslarına dair / "Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinin pedaqoji – psixoloji problemləri" mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları*, Bakı - 2011, s. 210-211.
5. <http://www.anl.az/el/t/tie.pdf> səh 223.
6. Ken Robinson, "The Element: How Finding Your Passion Changes Everything, page 201.
7. Neil de Grasse Tyson, "The Sky Is Not the Limit: Adventures of an Urban Astrophysicist, p. 134.
8. Quliyev E.M. *Kiçik məktəblinin psixologiyası*. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2003, səh. 97.
9. M.İ.İlyasov. *Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri*. Monoqrafiya. Bakı: "Elm və təhsil", 2018, 208 s.
10. *Texnologiya dərslərində inteqrasiya, inteqrasiyanın elmi-pedaqoji əsasları*, Səkinə Əliyeva, Ofelya Həmidova, Sevinc İbrahimova, ADPU.

A.X.Mirzəyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sarxanresul@gmail.com

TAM ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏNİN VACİBLİYİ

Xülasə

Özünüqiymətləndirmə şagirdin təhsil fəaliyyətinin formalaşmasında ən vacib psixoloji amildir, buna görə də onun fərdi xüsusiyyətlərinin və yaş xüsusiyyətlərinin inkişafında mühüm rol oynayır. Buna görə də ibtidai məktəbdə özünə hörmətin formalaşması məsələsi indiki dövrdə aktualdır.

Cəmiyyətimizin inkişafı fəal, yaradıcı şəxsiyyətin formalaşması üçün tələbləri artırır, buna görə də bir insanın öz davranışının əsl subyekt kimi çıxış etməyə imkan verən tənzimləmə proseslərinin formalaşması probleminin öyrənilməsini xüsusilə əhəmiyyətli edir. Fəaliyyəti, habelə onun inkişaf perspektivlərini, onların həyata keçirilməsi yollarını və vasitələrini müstəqil şəkildə müəyyən edir.

ЗНАЧЕНИЕ САМООЦЕНКИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Резюме

Самооценка является важнейшим психологическим фактором формирования учебной деятельности школьника, поэтому играет важную роль в развитии его индивидуальных особенностей и возрастных особенностей. Поэтому вопрос формирования самооценки в начальной школе актуален и в настоящее время.

Развитие нашего общества повышает требования к формированию активной, творческой личности, поэтому особенно важно изучение проблемы формирования регулятивных процессов, позволяющих человеку выступать как подлинный субъект своего поведения. Самостоятельно определяет деятельность, а также перспективы ее развития, пути и средства их реализации.

THE IMPORTANCE OF SELF-ASSESSMENT IN SECONDARY SCHOOLS

Summary

Self-evaluation is the most important psychological factor in the formation of the student's educational activity, therefore it plays an important role in the development of his individual characteristics and age characteristics. Therefore, the issue of self-esteem formation in elementary school is relevant nowadays.

The development of our society increases the requirements for the formation of an active, creative personality, therefore, it is particularly important to study the problem of the formation of regulatory processes that allow a person to act as a true

subject of his behavior. Independently determines the activity, as well as its development prospects, ways and means of their implementation.

Açar sözlər: *təhsilin keyfiyyəti, təlim nəticələri, səriştə əsaslı yanaşma, prosessual qiymətləndirmə, özünüqiymətləndirmə, əks əlaqə*

Ключевые слова: *качество образования, результаты обучения, компетентностный подход, процессуальное оценивание, самооценка, обратная связь*

Key words: *quality of education, learning outcomes, competency-based approach, procedural assessment, self-assessment, feedback*

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi problemi bu gün təkcə ölkə üçün deyil, bütün dünya üçün aktualdır. Bu problemin həlli, ilk növbədə, təhsilin məzmununun müasirləşdirilməsi, təhsil prosesinin təşkilinin ən optimal yollarının və texnologiyalarının axtarışı, təhsilin təklif olunan məqsədləri və gözlənilən nəticələrinin yenidən nəzərdən keçirilməsi ilə bağlıdır.

Təhsilin keyfiyyəti problemlərini müzakirə edən Avropa təhsil ictimaiyyəti müasir universitet məzunlarının təhsil nəticəsində mənimsəməli olduğu əsas səlahiyyətləri müəyyən etmək yolunu tutmuşdur. Bu əsas kompetensiyaların formalaşdırılması təhsilin əsas məqsədləri kimi qəbul olunmağa başladı. Hazırda ölkədə səriştə əsaslı yanaşma və kredit sistemi əsasında formalaşmış üçüncü nəsil dövlət təhsil standartlarının hazırlanması prosesi başa çatır.

Akademik mühitdə bu problemə münasibət birmənalı deyildi və qalır. Biz yaxşı bilirik ki, Boloniya Bəyannaməsinin iki əsas məqsədi var. Birincisi (açıq və geniş müzakirə olunur) vahid əmək bazarının təbii tələbi olan vahid Avropa təhsil məkanının yaradılmasıdır. İkincisi Avropa təhsilinin digər milli təhsil sistemləri, o cümlədən ana dili ilə müqayisədə rəqabət qabiliyyətini təmin etməkdir.

Bununla belə, etiraf etmək lazımdır ki, səriştə əsaslı yanaşma təhsil sistemində qəbul edilmiş ənənəvi yanaşmanı inkar etmir və ya ona qarşı çıxmır. Bu, fərqli bir semantik seriyanın konsepsiyasıdır. Bacarıqlara əsaslanan yanaşma diqqətin gözlənilən nəticələrə, habelə onlara nail olmaq mexanizmlərinə, metodlarına və yollarına yönəldilməsi deməkdir. Bacarıq təkcə bilik və təcrübənin mövcudluğu deyil, həm də hər hansı gələcək vəziyyətlərdə mövcud qabaqcıl təcrübələri nəzərə almaqla müəyyən bir vəzifənin tələb etdiyindən daha böyük miqyasda həyat və peşə problemlərini həll etmək üçün onu tətbiq etmək bacarığı və istəyidir.

Kompetensiyaya əsaslanan yanaşma əsasında tərtib edilmiş kurs proqramı aşağıdakı suallara cavab verməlidir:

- 1) kursun məqsəd və vəzifələri nədən ibarətdir;
- 2) hansı təhsil nəticələrinə nail olmaq lazımdır;

- 3) tədris prosesində kursun yeri nədən ibarətdir;
- 4) kursun əsas təhsil proqramı və onun nəticələri ilə əlaqəsi nədir;
- 5) təhsil nəticələrinə nəzarət və qiymətləndirmənin necə həyata keçiriləcəyi (nəzarət meyarları, formaları və vaxtı);
- 6) təhsil nəticələrinə nail olmaq üçün hansı ədəbiyyatdan istifadə edilməlidir.

Beləliklə, üçüncü nəsil dövlət təhsil standartlarının əsasını təşkil edən səriştə əsaslı yanaşmanın tətbiqi üçün əsas tələb təhsil nəticələrinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi sisteminin yaradılmasıdır. Son illər pedaqogikada ənənəvi qiymətləndirmə sisteminin kökündən yenidən nəzərdən keçirilməsi prosesi gedir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, bu sahədə əsas tendensiya prosesual qiymətləndirmə sisteminə keçiddir:

- 1) nəticənin qiymətləndirilməsindən prosesin qiymətləndirilməsinə;
- 2) gizli meyarlardan açıq meyarlara;
- 3) bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsindən tutmuş bu bilik və bacarıqların praktikada tətbiqi qabiliyyətinin və hazırlığının qiymətləndirilməsinə qədər;
- 4) kursun qiymətləndirilməsindən modulun qiymətləndirilməsinə;
- 5) yekun, yekun qiymətləndirmədən formativ, inkişaf etdirici qiymətləndirməyə;
- 6) müəllim tərəfindən qiymətləndirmədən şagirdlərin iştirakı ilə qiymətləndirməyə.

Müasir pedaqoji nəzəriyyə və praktikada “prosesual qiymətləndirmə” termini kifayət qədər geniş yayılmışdır. Anlayış və əldə edilmiş nəzəri bilikləri praktikada tətbiq etmək bacarığını qiymətləndirmək deməkdir. Nəticə kimi prosesin qiymətləndirilməsi yalnız öyrənmə effektivliyinin dərəcəsinin qiymətləndirilməsi kimi yekun qiymətləndirməni deyil, həm də tələbələrin güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməyə kömək etmək üçün hazırlanmış formativ qiymətləndirməni əhatə edir. Formativ qiymətləndirmə müasir təlim prosesinin əsas hissəsidir. Şagird üçün qiymətləndirmə şagirdlərə kömək etdikdə inkişafa çevrilir: səhvlərdən öyrənmək; nəyin vacib olduğunu və nə edə biləcəyini başa düşmək; bilmədiklərini və nəyi edə bilmədiklərini kəşf etmək.

Nəzarət sisteminin mühüm tələbi təhsil prosesində özünüqiymətləndirmənin və qarşılıqlı qiymətləndirmənin rolunun artmasıdır. Bu baxımdan ali məktəbdə nəzarət və qiymətləndirmənin təşkilinin əsas prinsipləri (elmi, sistemli, hərtərəfli, obyektiv və s.) ilə yanaşı, təlim və qiymətləndirmədə perspektiv prinsipi və əməkdaşlıq prinsipi kimi prinsiplər də xüsusi aktualıq kəsb edir.

Ona görə də bu gün orta təhsil müəllimi özünə hörmətin əsas xüsusiyyətləri və onun formalaşmasına təsir edən amillər haqqında təsəvvürə malik olmalıdır; həm tədris prosesində, həm də dərsləndənkənar işdə tələbələrin

özünə hörmət səviyyəsinin müəyyən edilməsi üsullarını və onun artırılması üsullarını mənimsəmək. Şagirdin özünə hörmətini bilmək onunla əlaqə yaratmaq və səmərəli pedaqoji ünsiyyət üçün çox vacibdir.

Özünə hörmət insana anadangəlmə xas olan xüsusiyyət deyil. Fəaliyyət və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə prosesində formalaşır. Özünüqiymətləndirmə resurslarınızın effektivliyini qiymətləndirməyə, onları yenidən bölüşdürməyə və güclü tərəflərinizdən istifadə etməyə imkan verir. Çoxsaylı araşdırmalar göstərir ki, akademik qabiliyyətləri ilə bağlı yüksək özünə hörməti olan tələbələr daha əzmkar olur, daha çox səy göstərir, öyrənmək və yaxşı işləmək üçün daha daxili motivasiyaya malikdirlər.

Amerikalı psixoloq, psixologiya elmində sosial-koqnitiv istiqamətin nümayəndəsi A.Bandura fərdin özünüqiymətləndirmə səviyyəsini müəyyən edən dörd amili müəyyən edir. Birincisi, insanın öz hərəkətlərinin nəticəsi olan faktiki (real) təcrübəsi. Əgər fərd ümumiyyətlə müəyyən tapşırıqların öhdəsindən uğurla gəlsə, bu, onun özünə hörmətinə müsbət təsir göstərir. Əksinə, təkrarlanan uğursuzluqlar özünə hörmət səviyyəsini aşağı salır. Nəzərə almaq lazımdır ki, özünə hörmət səviyyəsi ilə uğur arasındakı əlaqə həmişə birbaşa mütənəsib olmur.

Bu vəziyyətdə vasitəçi amil nəzarət ocağı kimi şəxsiyyət xüsusiyyətidir. Edilən səhvlərə, öz səhvlərinə, təkcə öyrənmədə deyil, həm də davranışdakı çatışmazlıqlara münasibət insanın özünə hörmətinin ən vacib göstəricisidir. Xarici nəzarət lokusu üstünlük təşkil edən tələbələr öz akademik uğurlarını ilk növbədə xarici amillərlə izah etməyə meyllidirlər (uğur, asan билет, sadıq müəllim, əvvəlki tələbənin zəif cavabı və s.). Daxili nəzarət lokusunun üstünlüyü fərdin öz uğursuzluqları və səhvləri üçün məsuliyyət daşımağa hazır olduğunu göstərir.

İkincisi, öz nəticələrini başqalarının nəticələri ilə müqayisə etməyi əhatə edən əvəzetmə. Öz qiymətlərini tələbə yoldaşlarının qiymətləri ilə müqayisə edərək, şagird öz səriştəsinin səviyyəsi haqqında təsəvvür əldə edir. Bu amil təhsil prosesində biliyin monitorinqi və qiymətləndirilməsi üçün bal-reyting sisteminin tətbiqinin genişlənməsi ilə əlaqədar xüsusi aktualıq kəsb edir. Reytingin aktiv xarakteri tələbənin topladığı ballar və digər qrup üzvlərinin xalları barədə daim məlumatlandırılmasını nəzərdə tutur.

Üçüncüsü, başqalarının münasibəti. İnsanın adekvat mənlik imicinin formalaşmasının şərti onun davranışının digər insanların nöqtəyi-nəzərindən qavranılması və təhlil edilməsidir. Müəllim və digər qrup üzvləri tərəfindən qiymətləndirmənin adekvatlığı və obyektivliyi özünüqiymətləndirmənin əsas komponentlərindən biri olan öz imkanlarını və nailiyyətlərini qiymətləndirməyə münasibətin formalaşması prosesi üçün ilkin şərtidir.

Dördüncüsü, fərdin emosional vəziyyəti, onun aktivləşmə səviyyəsi. Fərdin emosional rifahı onun ətrafındakı insanlarla necə münasibət

qurmasından, ona təqdim olunan tələblərə cavab verib-verməməsindən, başqa sözlə, müsbət qiymətləndirmə ehtiyacının nə dərəcədə ödənilməsindən asılıdır.

Çoxsaylı araşdırmalar özünüqiymətləndirmənin öyrənmə prosesində mühüm rol oynadığını göstərir. Adekvat özgüvəni olan şagirdlər fəal, bacarıqlıdır, işlərində maraqla və müstəqil şəkildə səhv axtarır, öz imkanlarına uyğun tapşırıqlar seçirlər. Problemin həllində uğur qazandıqdan sonra eyni və ya daha çətin olanı seçirlər. Uğursuzluqdan sonra özlərini sınaırlar və ya daha az çətin tapşırığın öhdəsindən gəlirlər.

Yüksək adekvat heysiyyəti olan tələbələr öz fəallıqları və təhsil fəaliyyətlərində uğur qazanmaq istəyi ilə seçilirlər. Onlar maksimum müstəqillik ilə xarakterizə olunur. Onlar öz səyləri ilə təhsil fəaliyyətlərində uğur qazanacağına əmindirlər. Onlar fiziki və əqli cəhətdən daha sağlamdırlar, daha yüksək məqsədlər qoyurlar, daha az narahat olurlar və uğursuzluqların öhdəsindən daha yaxşı gəlirlər. Qeyri-adekvat aşağı özünə hörmət özünü tənqiddən artması, özünə inamın və gücün olmaması, yüksək səviyyədə narahatlıq və daha asan işlərin seçimində özünü göstərir. Özünə hörməti aşağı olan tələbələr, görünür, uğurlarını qoruyur, onu itirməkdən qorxurlar və buna görə də təhsil fəaliyyətinin özündən bir qədər qorxurlar. Onlar ancaq uğursuzluq gözləyirlər. Belə tələbələr təsdiqlənməyə, özlərinə hörmətini artıracaq hər şeyə çox həssasdırlar. Özünə hörməti yüksək olan tələbələr öz imkanlarını, təhsil fəaliyyətinin nəticələrini və şəxsi keyfiyyətlərini yüksək qiymətləndirirlər. Onlar öz imkanlarından kənar tapşırıqları seçirlər. Uğursuzluqdan sonra, özləri təkid etməyə davam edirlər və ya dərhal ən asan işə keçirlər. Onlar mütləq özlərini tərifləmirlər, lakin başqalarının etdiyi hər şeyi rədd etməyə hazırdırlar. Özünə hörməti aşağı olan tələbələr, əksinə, dostlarının nailiyyətlərini yüksək qiymətləndirməyə meyllidirlər. Tədris prosesində formalaşan və möhkəmlənən özünə hörmətin digər fəaliyyət növlərinə də şamil edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Aydındır ki, özünüqiymətləndirmə insanın şəxsi keyfiyyətləri ideyasından ayrı olaraq mövcud deyil. Buna görə də, özünə hörmət, özü haqqında ümumi bir fikir aspektində nəzərə alınmalıdır. Elmdə mövcud olan məlumatlara görə, subyektin onun necə olması haqqında fikirlərinin məzmununa subyekt üçün şəxsi məna kəsb etməyən dəyər - neytral keyfiyyətlər daxil deyil. Bu keyfiyyətlərə subyekt tərəfindən yüksək müsbət və ya mənfi qiymət verilir.

İstənilən ünsiyyət məlumatın ötürülməsini və həmsöhbətlər tərəfindən onun mənasının başa düşülməsini nəzərdə tutur. İstənilən rəyin effektivliyinin açarı alıcının onu başa düşməsidir. Buna görə də əks əlaqə qısa və eyni zamanda tələbə üçün başa düşülən olmalıdır. Rəy qiymətləndirməni əsaslandırılmalıdır. O, yalnız işin güclü və zəif tərəflərini göstərməməli, həm də buraxılmış səhvləri necə düzəltmək barədə məsləhətləri ehtiva etməlidir. Əks

əlaqənin əsas vəzifəsi tələbələrin daha necə və hansı istiqamətdə işləməli olduqlarını anlama səviyyəsini artırmaqdır.

Rəy bildirərkən müəllim imkan daxilində şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Görülən işin keyfiyyəti və ya məzmunu ilə bağlı rəy formalaşdırarkən, tələbənin potensialı ilə yanaşı, keçmiş akademik göstəriciləri də nəzərə alınmalıdır. Yüksək nəticə göstərən tələbəyə verilən rəy onun inkişafını stimullaşdırmaq üçün kifayət qədər tez-tez olmalıdır, lakin eyni zamanda göstəriş və ya təşəbbüsü boğmamalıdır. Burada hazır cavablar deyil, problemlərin həlli üçün təkliflər və tövsiyələr olmalıdır. Aşağı performans göstərən tələbələrlə maksimum spesifiklik tələb olunur. Əks əlaqənin təşkilinin səmərəliliyi həm də əsasən müəllim kollektivinin birlik səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Tapşırıqların, tələblərin və qiymətləndirmə meyarlarının ardıcılığı, əks əlaqənin vaxtı pedaqoji uğurun zəruri şərtidir.

Adekvat özünüqiymətləndirmə qarşıya qoyulan məqsədlərin parametrlərini əldə edilmiş nəticələrlə müqayisə etmək imkanı verir və eyni zamanda, tələbəyə nəinki artıq əldə etdiyi nəticələr barədə məlumat verir, həm də məqsəd və ona nail olmaq üsullarının seçiminə birbaşa təsir göstərir.

Dəyər mühakimələrində təcrübə qazandıqca, özünə hörmət daha sabit olur. Müəyyən bir mərhələdə, mövcud heysiyyəti qorumaq ehtiyacı başqaları tərəfindən qiymətləndirilmə ehtiyacından daha az və bəzən daha da əhəmiyyətli ola bilər.

Özünüqiymətləndirmənin formalaşması prosesinə təsir etmək qabiliyyəti böyük ölçüdə bir insanın keçmiş və gələcək nailiyyətlərini subyektiv şərhə ilə əlaqələndirilir. Müəllimin təhsil qrupunun hər bir üzvünün fərdi olaraq özünə hörmət səviyyəsi və bütövlükdə qrupun özünə hörmət səviyyəsi haqqında fikri, fikrimizcə, ən təsirli olanı seçərkən bunu nəzərə almağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. *Andrade, H., & Du, Y. (2007). Student responses to criteria-referenced self-assessment. Assessment and Evaluation in Higher Education, 32, 159-181.*
2. *Leach, L. (2012). 'Optional self-assessment: some tensions and dilemmas', Assessment and Evaluation in Higher Education, 37(2):137.*
3. *Taras, M. (2010). Student Self-assessment: processes and consequences. Teaching in Higher Education, 15(2) 199-213.*
4. *McMillan, J.H., & Hearn, J. (2008). Student Self-Assessment: The Key to Stronger Student Motivation and Higher Achievement. Educational Horizons, 87(1), 40-49.*

P.E.Aslanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
priyyaslanova@gmail.com

İNFORMATİKA KURSUNDA KOMPÜTER QRAFİKASININ TƏDRİSİ METODLARI

Xülasə

Məqalə orta məktəb informatika kursunda kompüter qrafikasının tədrisi metodikasına həsr edilmişdir. Kompüter qrafikası ilə işləmək kompüter elmləri sahəsində populyar sahələrdən biridir. O, təkcə kompüter dünyasında deyil, həm də insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində tətbiq tapır. Heç bir müasir multimedia proqramı kompüter qrafikası olmadan edə bilməz. Bu, reklam, kompüter oyunlarının yaradılması, texniki rəsmlər kimi sahələrdə zəruri vasitədir. Kompüter qrafikasının istifadə olunmadığı insan fəaliyyəti sahəsi tapmaq çətinidir. Məktəbdə tədris və elmi fəaliyyət üçün şagirdlərin kompüter qrafikasına nə dərəcədə tələbat olduğunu təhlil edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, düzgün tədris metodları ilə bir çox proqramları mənimsəmək olar.

МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ ГРАФИКИ В КУРСЕ ИНФОРМАТИКИ

Резюме

Статья посвящена методике преподавания компьютерной графики в курсе информатики средней школы. Работа с компьютерной графикой — одно из популярных направлений информатики. Он применяется не только в компьютерном мире, но и в различных сферах человеческой деятельности. Ни одна современная мультимедийная программа не может обойтись без компьютерной графики. Это необходимый инструмент в таких областях, как реклама, создание компьютерных игр и технические чертежи. Трудно найти область человеческой деятельности, где бы не использовалась компьютерная графика. Анализируя, насколько компьютерная графика необходима учащимся для преподавания и научной деятельности в школе, можно сделать вывод, что многие программы можно освоить при правильных методах обучения.

METHODS OF TEACHING COMPUTER GRAPHICS IN THE COMPUTER SCIENCE COURSE

Summary

The article is dedicated to the methodology of teaching computer graphics in the secondary school informatics course. Working with computer graphics is one of the popular fields in computer science. It is applied not only in the computer world, but also in various fields of human activity. No modern multimedia program can do without computer graphics. It is a necessary tool in fields such as advertising,

computer game creation, and technical drawings. It is difficult to find a field of human activity where computer graphics are not used. Analyzing how much students need computer graphics for teaching and scientific activities at school, it can be concluded that many programs can be mastered with the right teaching methods.

Açar sözlər: *informatika kursu, kompüter, kompüter qrafikası, tədris, metod*

Ключевые слова: *курс информатики, компьютер, компьютерная графика, преподавание, метод*

Key words: *computer science course, computer, computer graphics, teaching, method*

Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərində “İnformatika” fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) onun məqsəd və vəzifələrini, əhəmiyyətinin əsaslandırılmasını, fənnin xarakterik xüsusiyyətlərini, məzmun sahələrini və onların əsaslandırılmasını, ümumi təlim nəticələrini, məzmununu özündə əks etdirir. İnformatika üzrə təhsil proqramı (kurikulum) orta məktəbdə informatika fənninin tədrisinin əsas məqsədlərini müəyyən etməklə ümumi təlim nəticələrinə nail olmaq üçün bütün fəaliyyətləri əks etdirən, hər bir şagirdin imkan və tələbatına yönəlmiş konseptual sənəddir [1, s.5].

Məktəb informatika kursunun öyrənilməsinin əsas məqsədlərindən biri şagirdlər arasında İKT sərəfəsinin inkişafıdır. Şagirdlər kompüter əməliyyatını istifadəçi səviyyəsində mənimsəməlidirlər. Belə ki, bütün məktəblilər mətn emal, elektron cədvəllər və multimedia təqdimatları yaratmaq bacarığına ehtiyac duyacaqlar. Alqoritmləşdirmə və proqramlaşdırmanın əsaslarını öyrənmək, verilənlər bazası və İnternet texnologiyaları ilə tanış olmaq da faydalıdır [5, s.32]. Mühüm praktiki bacarıqlardan biri kompüter qrafikası ilə işləmək bacarığıdır. Bu bacarıq həm peşəkar sahədə, həm də şəxsi və gündəlik həyatda faydalı ola bilər. Hazırda kompüter qrafikasıdan istifadə olunmayan insan fəaliyyəti sahəsini tapmaq çətindir.

Ç.Həmzəyev qeyd edir ki, kompüter qrafikası insanın qavraması üçün ya monitorun ekranında, ya da xarici daşıyıcılarda (kağız, kinolent, parça və s. üzərində) surət formasında mümkün olan təsvirin təqdim edilməsinin bütün növlərini və formalarını əhatə edir [4, s.10].

A.C.Cəbiyevaya görə isə, proqram-aparat hesablama kompleksi vasitəsilə qrafik təsvirlərin yaradılması və emal metodlarını, vasitələrini öyrənən xüsusi informatika sahəsi kompüter qrafikası adlanır [2, s.16].

Kompüter qrafikası təlimin ən vacib komponentlərindən biridir. Onun öyrənilməsi əsas məktəb kursunda məcburidir. Tədris və proqram-metodiki kompleksə nəzər saldıqda görə bilərik ki, kompüter qrafikasının öyrənilməsinə kifayət qədər vaxt ayrılır. Bu mövzu əsasən sadə qrafik redaktorlarla təmsil olunur və proqram vasitələrinin müxtəlifliyi müəllimin qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyur:

- birincisi, konkret proqram məhsulunun seçilməsi zərurəti;
- ikincisi, kompüter qrafikasının tədrisi metodlarının işlənib hazırlanması [7, s.85].

Əsasən, kompüter qrafikasını öyrənərkən Paint qrafik redaktorundan istifadə olunur. Nəticə etibarı ilə, şagirdlər proqram vasitələrinin qrafik məlumatların işlənməsində zəif olması təəssüratı yarada bilərlər.

Mövcud dərsliklərdə əsasən hazır materialın mənimsənilməsinə və təkrar istehsalına yönəlmiş reproduktiv təlim metodlarından istifadə olunur. Bundan əlavə, bu mövzu ya onlarda yer almır, ya da ən sadə material təklif olunur ki, bu da şagirdlərin kompüter qrafikası haqqında vahid anlayışını inkişaf etdirməyə imkan vermir. Əldə edilmiş bilik və bacarıqları gələcək peşə fəaliyyəti sahəsində tətbiq etmək imkanının olmaması səbəbindən bu mövzunun öyrənilməsinə maraq itirilir.

Bu gün informasiya texnologiyalarının inkişafının perspektivli sahələrindən biri kompüter qrafikasıdır. Kompüter proqramlarından istifadə etməklə yaradılmış düz və üçölçülü təsvirlərin bütün mümkün növləri insanın gündəlik həyatında mühüm yer tutmuşdur. Kompüter oyunları, filmlər, reklamlar və qlobal internet hərəkətsiz və animasiya edilmiş qrafik obyektlərlə doludur. Kompüter qrafikasının bu sürətli inkişafı yüksək performanslı kompüterlərin, eləcə də heyrətamiz dərəcədə realizmə malik qrafik modellər yaratmağa imkan verən proqram həllərinin yaranması ilə əlaqələndirilir. Fundamental olaraq yeni elmi problemlər də ortaya çıxır ki, onların həyata keçirilməsi kompüter qrafikası modellərini tələb edir. Elmi tədqiqatlar sahəsində kompüter qrafikası mürəkkəb sistemlərin strukturunu və məkan xüsusiyyətlərini öyrənməyə imkan verir. Məhz kompüter qrafikasının vasitələrinin və tətbiqi sahələrinin fəal inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu sahədə ixtisaslı kadrların hazırlanmasına sosial tələbat çox kəskindir. Lakin orta məktəb məzunlarının kompüter qrafikası sahəsində bilik səviyyəsi cəmiyyətin artan tələblərinə cavab vermir. Təlimə qoyulan yüksək tələblər ilə kompüter qrafikası sahəsində informatika fənninin tədrisinin faktiki təcrübəsi arasında mövcud fərqin aradan qaldırılması zərurətindən irəli gəlir. Bu standartlara uyğun olaraq şagird cizgiləri, çertyojları, real obyektlərin qrafik təsvirlərini, qrafik redaktorlarda dizayn modellərini, tədris kompüter dizayn sistemlərini yaratmağı bacarmalıdır.

Bundan əlavə, kompüter qrafikası məktəb informatika kursunun mövzularından biridir ki, düzgün təqdim olunduqda şagirdlərdə böyük maraq doğurur. Bu, məktəblilərin ümumən müasir informasiya texnologiyalarına yiyələnməyə, xüsusən də informatika fənnini öyrənməyə həvəsini artırmağa kömək edir. Şagirdlərin estetik tərbiyəsində bu mövzunun əhəmiyyətini də qeyd etmək yerinə düşər. Müasir uşaqlar, bir qayda olaraq, kompüter elmləri dərslərində kompüter qrafikası ilə işləmək üçün ilkin bacarıqlara yiyələnirlər.

Məktəbin informatika kursunda kompüter qrafikasının öyrənilməsinə metodik yanaşmaları nəzərdən keçirək.

Tədris prosesini təşkil edərkən fənn müəllimi ya özünün tədris metodik komplekslərindən istifadə edir, ya da öz proqramını işləyib hazırlayır və metodiki dəstəyi seçir. Çox vaxt tədris vəsaitlərinin seçilməsi prosesi çox mürəkkəb olur və bir çox amillərdən asılıdır. Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, məktəb informatika kursunda kompüter qrafikasının əsaslarının öyrənilməsinə ayrılan saatların kifayət qədər olmamasıdır. İkincisi, qrafik informasiyanın emalı ilə bağlı məsələləri öyrənərkən müəlliflər praktiki komponenti “qurban verərək” nəzəri məsələlərə kifayət qədər diqqət yetirirlər. Eyni zamanda, kompüter qrafikasını öyrənərkən, şəkillərin yaradılması və redaktə edilməsi üzrə praktiki iş şagirdlərin İKT sərəştəsinin inkişafı üçün nəzəri prinsipləri bilməkdən daha az əhəmiyyət kəsb etmir. Üçüncüsü, əksər dərsləklərdə təqdim olunan qrafik redaktorların və prosessorların təsvirləri köhnəlmişdir [6, s.29].

Qeyd edək ki, kompüter qrafikasının öyrənilməsinə kifayət qədər yaxşı səviyyəyə qaldırmaq üçün məktəb informatika kursunun tədris-metodiki təminatının yenilənməsi ilə bağlı problemləri həll etmək kifayət deyil. Nəzərdən keçirilən mövzunun öyrənilməsinə ayrılan sinif saatlarının sayını artırmaq lazımdır. Problemin həllinə başqa bir yanaşma kompüter qrafikasının dərinədən öyrənilməsi üçün informatika fənnindən sinifdənəknar məşğələlər kursunun tətbiq edilməsidir. Bu vəziyyətdə müəllimin təlimin nəticəsi ilə şəxsi marağı və onun nəzərdən keçirilən sahədə peşəkar üföqləri vacibdir. Bu halda, kompüter qrafikası kursunun öyrənilməsinin əsas məqsədlərindən biri də, məsələn, ümumi və orta məktəb şagirdlərini müxtəlif tədbirlərdə və müsabiqələrdə iştirak etməyə hazırlamaq ola bilər [3, s.59].

Müxtəlif informatika dərsləklərində bu mövzu əsasən rastr və vektor qrafikası obyektlərinin emalı üçün sadə proqram vasitələri ilə təqdim olunur. Müasir dövrdə vektor və rastr qrafika obyektlərinin emalı üçün proqram məhsullarının geniş çeşidi müəllim qarşısında mürəkkəb vəzifələr qoyur, birincisi, konkret proqram alətinin seçilməsi zərurəti ilə, ikincisi, kompüter qrafikasının tədris metodlarının inkişafı ilə bağlıdır. Təəssüf ki, avadanlıqların, proqram təminatının və lazımi tədris materiallarının olmaması bu mövzunun əsas məzmununu itirməsinə və ən sadə qrafik redaktor *Paint* nümunəsindən istifadə edərək alətlər və menyü elementləri ilə sadə tanışlığa çevrilməsinə səbəb oldu. Nəticədə, şagirdlər proqramların qrafik məlumatı emal etmək üçün “zəif” imkanlara malik olduğu təəssüratı yarada bilərlər.

Mövcud dərsləklərdə ya bu məzmunla ümumiyyətlə toxunulmur, ya da ən sadə material təklif olunur ki, bu da şagirdlərdə kompüter qrafikası obyektlərinin emalı texnologiyası haqqında vahid anlayışı formalaşdırmağa imkan vermir. Bütün tədris vəsaitlərində, əsasən, hazır biliyin mənimsənilməsi və təkrar istehsalına yönəlmiş reproduktiv təlim metodları üstünlük təşkil edir.

Tədris prosesi kompüter və informasiya texnologiyalarından istifadənin müasir problemlərinin əks olunmasına, kompüter qrafikası üzrə əldə edilmiş bilik və bacarıqların gələcək peşə fəaliyyəti sahəsində tətbiqinə kifayət qədər diqqət yetirmədiyindən məktəblilər də öyrənməyə marağı itirirlər.

Təhsil fəaliyyətinin ən vacib elementi kimi şagird müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi vəzifəsi orta məktəblərdə informatika fənninin tədrisi zamanı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, müasir insanın hər hansı bir fəaliyyətinin əsası kimi fərdin informasiya fəaliyyətinin artan rolu ilə əlaqədardır. Kompüter qrafikası sahəsində əldə edilmiş bilikləri praktikada müstəqil tətbiq etmək bacarığı informasiya cəmiyyətinin inkişafının müasir mərhələsində insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində tələb olunur.

Buna görə də “kompüter qrafikası” geniş mövzusunun tədrisi yalnız seçmə kurslarda yüksək səviyyədə həyata keçirilir ki, burada bədii təsvirlərin yaradılması, onların kompüter qrafikasından istifadə etməklə tərtibatı, kompüter modellərinin işlənməsi şagirdlərdən müstəqillik və tədqiqat bacarıqları nümayiş etdirməyi tələb edir. Bu, əsas proqramı onun bütövlüyünü pozmadan dərinləşdirməyə və əlavə etməyə imkan verəcək seçmə kurslardır.

Hər bir orta məktəbdə “kompüter qrafikası” mövzusunda seçmə dərslərin keçirilməsi üçün proqram təminatını seçərkən iki tələb rəhbər tutmalıdır:

- birincisi, mövcud kompüter avadanlığının və proqram təminatının imkanları;
- ikincisi, müasir imkanların tam aşkarlanması zərurəti, qrafik məlumatların işlənməsi [8, s.86].

Təlimlər və praktiki tapşırıqlar vasitəsilə konkret qrafik redaktorun interfeysinin mənimsənilməsini effektiv şəkildə birləşdirmək lazımdır. Bundan sonra, istifadəçiyə qrafik redaktor mühitində işləməyi öyrətmək üçün hansı məşqlərin və tapşırıqların daha uyğun olacağına qərar verməlidir. Fəaliyyət zamanı yaranan xüsusiyyətləri və çətinlikləri göstərərək işin necə yerinə yetirilməsini praktiki nümunələrlə göstərmək mütləqdir. Tapşırıqların xarakteri şagirdlərin fərdi yaradıcılığı üçün kifayət qədər geniş sahə təmin etməlidir.

Kompüter qrafikasının tədrisinin effektiv metodu bir sıra üstünlüklərə malik olan birləşmiş dərslərdir. O, fəaliyyətdə çoxsaylı dəyişiklikləri, əks əlaqəni təmin edir, təlimə fərdi yanaşmanı təşviq edir, yeni biliklərin sürətli tətbiqi üçün lazımı şərait yaradır. Kompüter qrafikası dərslərində, seçmənin bir hissəsi olaraq, bir neçə əsas təhsil fəaliyyəti növünü ayırd etmək olar: beyin həmləsi, rollu oyunlar, prezentasiyalar və s.

Orta məktəbdə informatika fənninin tədrisi zamanı prioritet vəzifələrdən biri şagird müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi vəzifəsidir. Cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində şagird öz həyat prioritetlərini həyata keçirmək üçün şəxsi təşəbbüs və yaradıcı müstəqillik nümayiş

etdirməlidir. Şagirdlərə özünü həyata keçirmək üçün əsas təklif edə bilən məktəb informatika kursunun aktual mövzularından biri “kompüter qrafikası” mövzusu ola bilər. Bu mövzuda təlimin məzmunu aşağıdakıları mənimsəməyi əhatə edir:

- şagirdlərin bu sahədə bilik və bacarıqları müstəqil mənimsəməsinə marağını artıran kompüter qrafikasının əsas elementlərini (anlayışlar, inkişaf tarixi, tapşırıqlar, problemlər);

- kompüter qrafikası sistemləri üçün alətlər, kompüter qrafikasından istifadə etməklə məsələlərin həlli üçün uyğun proqram təminatının müstəqil seçilməsi üsulları [7, s.246].

Şagirdlərin məktəbdə və ya böyüklər həyatında uğurlu təhsil və elmi fəaliyyətləri üçün kompüter qrafikasına tələbat dərəcəsini təhlil edərək belə nəticəyə gələ bilərik ki, məsələn, *GIMP* kimi proqramları erkən mənimsəmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün informatika fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər)*. Bakı - 2013, 122 səh.
2. *Cəbiyeva A.C. Kompüter qrafikası*. Bakı - 2011, 183 səh.
3. *Həbibov İ.Ə. Kompüter qrafikası*. Bakı - 2019, 71 səh.
4. *Həmzəyev Ç.M. Kompüter qrafikası*. Bakı - 2019, 66 səh.
5. *Hümbətəliyev R.Z. İnformatikanın tədrisi metodikası*. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 123 səh.
6. *Залогова Л.А. Практикум по компьютерной графике: учеб. пособие*. М.: Лаборатория Базовых Знаний, 2008, 320 стр.
7. *Баишмаков А.И. Разработка компьютерных учебников и обучающих систем*. М.: Филинь, 2003, 616 стр.
8. *Дабижга Г.Н. Компьютерная графика и верстка: CorelDRAW, PhotoShop, PageMaker*. СПб.: Питер, 2007, 271 стр.

P.N.İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pusteismayilova78@gmail.com

AZƏRBAYCANDA PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞI (MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL)

Xülasə

Hər bir xalqın özünəməxsus mədəni, təhsil və siyasi kontekstlərini əks etdirən müəllim hazırlığı proqramları müxtəlif ölkələrdə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Məqalədə Türkiyə, ABŞ, Rusiya, Sinqapur, Koreya və Azərbaycanda müəllim hazırlığının oxşar və fərqli cəhətləri araşdırılır, bu ölkələrdə yüksəkixtisaslı müəllim hazırlığının vacib məsələlərinə toxunulur, məqalədə hər bir ölkədə müəllim hazırlığındakı ciddi fərqlərin səbəbləri aydınlaşdırılır.

ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

Резюме

Программы подготовки учителей значительно различаются в разных странах, отражая уникальные культурные, образовательные и политические контексты каждой страны. В статье рассматриваются сходства и различия подготовки учителей в Турции, США, России, Сингапуре, Корее и Азербайджане, в этих странах высоко ценят роль высококвалифицированных учителей, в статье упоминается, что существуют существенные различия в подготовке учителей в каждой стране.

PREPARATION OF TEACHING STAFF IN AZERBAIJAN (COMPARATIVE ANALYSIS)

Summary

Teacher training programs differ significantly in different countries, reflecting the unique cultural, educational and political contexts of each country. Similarities and differences in the training of teachers in Turkey, USA, Russia, Singapore, Korea and Azerbaijan are considered in the article. In these countries, the role of highly qualified teachers is highly valued, the article mentions that there are significant differences in the training of teachers in each country.

Açar sözlər: Azərbaycan, ali təhsil, müəllim, kadr, təhsil, pedaqoji təcrübə

Ключевые слова: Азербайджан, высшее образование, преподаватель, кадры, образование, педагогический опыт

Key words: Azerbaijan, higher education, teacher, personnel, education, pedagogical experience

Azərbaycanda müəllim olmaq üçün hazırkı dövrdə ali təhsil almaq mütləqdir. Əvvəllər kollec təhsili ilə də müəllim olmaq mümkün idi. Hazırda kolleclərin sayı azaldılıb, cəmi 3 kollec fəaliyyət göstərir. Bu kolleclərdə isə müəllim hazırlığı dayandırılıb. Ali təhsil almaq yanaşı hökmən həmin fənnə dair metodik biliyiniz (məsələn, riyaziyyatın tədrisi metodikası, tarixin tədrisi metodikası və s.) olmalı, pedaqogika və psixologiya fənlərindən imtahan verməlisiniz. BDU-nun Riyaziyyat, Kimya, Biologiya fakültələrini bitirənlər yox, riyaziyyat müəllimliyi, kimya müəllimliyi, biologiya müəllimliyi ixtisasını bitirənlər müəllim ola bilərlər. Bunun üçün Elm və Təhsil Nazirliyinin təşkil etdiyi MİQ imtahanında iştirak etmək, müsabiqə şərtlərini ödəmək tələb olunur. Riyaziyyat, Kimya, Biologiya və s. fakültələrini bitirənlər isə ali təhsil aldıqdan sonra pedaqoji hazırlıq keçməlidirlər. Buraya fənnin metodikası, təlimin psixologiyasının, tədris prosesinin təşkilinin və tədrislə bağlı digər aspektlərin (pedaqogikanın) öyrənilməsi daxildir.

Müəllim hazırlığının mühüm hissəsi təcrübədir. Tələbələr məktəblərdə təcrübə keçir, burada tələbələrlə işləmək və əldə etdikləri bilikləri praktikada tətbiq etmək təcrübəsi qazanırlar. Bu proses sonuncu kursda 14 həftə ərzində aparılır.

Müasir dövrdə Azərbaycanda müəllim hazırlığı və təcrübəsini başa vurduqdan sonra gələcək müəllimlər müəllimlik lisenziyası almaq üçün sertifikat imtahanları verirlər. Bu imtahanlar müəyyən edilmiş standartlara uyğun olaraq müəllimlərin bilik və bacarıqlarını qiymətləndirir. Ölkədə ibtidai sinif müəllimləri bu sertifikat imtahanlarından keçmişdir.

Müəllim hazırlığı proqramları hər bir xalqın özünəməxsus mədəni, təhsil və siyasi kontekstlərini əks etdirən müxtəlif ölkələrdə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu hərtərəfli təhlildə biz Türkiyə, ABŞ, Rusiya, Sinqapur, Koreya və Azərbaycanda müəllim hazırlığının oxşar və fərqli cəhətlərini araşdırdıq.

Türkiyə, ABŞ, Rusiya, Sinqapur, Koreya və Azərbaycan təhsil sistemlərində yüksək keyfiyyətli müəllimlərin rolunu yüksək qiymətləndirirlər. Bununla belə, bu ölkələr arasında müəllim hazırlığının spesifik metodları və strukturları əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu fərqləri daha yaxşı başa düşmək üçün biz müəllim hazırlığının aşağıdakı aspektlərini araşdıracağıq:

- giriş tələbləri;
- proqramın müddəti və strukturu;
- kurikulumun məzmunu;
- praktiki təlim və peşəkar inkişaf imkanları [4, s.112].

Universitetlərə qəbul tələbləri:

Türkiyə, ABŞ, Rusiya, Sinqapur, Koreya və Azərbaycanda müəllim olmaq istəyənlər müəllim hazırlığı proqramlarına qəbul olunmaq üçün

müəyyən giriş tələblərinə cavab verməlidirlər. Xüsusi tələblər fərqli ola bilsə də, əksər ölkələr namizədlərdən orta məktəb diplomu və ya ekvivalent ixtisasa malik olmalarını tələb edir. Bundan əlavə, onlar tez-tez akademik qabiliyyətlərini və fənn biliklərini qiymətləndirən qəbul imtahanlarından keçməlidirlər.

Proqramın müddəti və strukturu:

Müəllim hazırlığı proqramlarının müddəti və strukturu ölkələr arasında dəyişir. Türkiyədə müəllim namizədləri adətən təhsil sahəsində dörd illik bakalavr dərəcəsini bitirirlər. ABŞ-da müəllim olmaq istəyənlər adətən təhsil sahəsində bakalavr dərəcəsi alırlar ki, bu da təxminən dörd il çəkir [2]. Rusiya da analoji strukturu izləyir [4], təhsil üzrə dörd illik bakalavr dərəcəsi var. Sinqapur, digər tərəfdən, müəllim olmaq istəyənlərdən üç illik bakalavr proqramını, ardınca isə təhsil sahəsində bir illik aspirantura diplomunu tələb edir. Koreya da oxşar strukturu izləyir, Azərbaycanda isə təhsil üzrə dörd illik inteqrasiya olunmuş bakalavr dərəcəsi təklif olunur.

Kurikulumun məzmunu:

Müəllim hazırlığı proqramlarının kurikulum məzmunu bu ölkələr arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Türkiyə, ABŞ, Rusiya, Sinqapur, Koreya və Azərbaycanda təhsil psixologiyası, pedaqogika, kurikulumun hazırlanması və qiymətləndirmə metodları kimi əsas fənlər daxildir. Bununla belə, bu fənlərə ayrılan saatlar fərqli ola bilər. Bundan əlavə, ölkələrin unikal təhsil prioritetlərinə və ya problemlərinə diqqət yetirən xüsusi modullar və ya kurslar ola bilər. Məsələn, Azərbaycanda olduğu kimi Sinqapur məktəblərində də multikultural təhsilə və tələbə mərkəzli tədris yanaşmalarına böyük diqqət yetirir.

Praktik təlim:

Praktik təlim bütün ölkələrdə müəllim hazırlığı proqramlarının mühüm tərkib hissəsidir. Türkiyədə, ABŞ-da, Rusiyada, Sinqapurda, Koreyada və Azərbaycanda pedaqoq olmaq istəyən müəllimlər təcrübəli müəllimlərin nəzarəti altında real siniflərdə praktiki təcrübə qazanaraq tədris praktikumlarında iştirak edirlər [1, s.100]. Praktiki təlimin müddəti və intensivliyi fərqli ola bilər. Sinqapur kimi bəzi ölkələrdə praktiki təlim daha uzun müddətə malikdir və bu, müəllim olmaq istəyən müəllimlərin nəzəri biliklərini orijinal sinif otaqlarında tətbiq etmək üçün geniş imkanlara malik olmasını təmin edir.

Peşəkar inkişaf:

Davamlı peşəkar inkişaf müəllimlərin ən son tədqiqatlar, pedaqoji texnikalar və təhsil siyasətləri ilə yenilənmək üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bütün altı ölkədə müəllimlər karyeraları boyu peşəkar inkişaf fəaliyyətləri ilə məşğul olmağa təşviq olunurlar. Buraya seminarlarda, konfranslarda iştirak etmək və ya yüksək səviyyəli təhsil almaq daxil ola bilər. Xüsusilə Sinqapur və

Koreyada karyeralarının müxtəlif mərhələlərində müəllimlər üçün davamlı dəstək və təlimlər təmin edən güclü peşəkar inkişaf sistemləri mövcuddur.

Nəticə olaraq, Türkiyə, ABŞ, Rusiya, Sinqapur, Koreya və Azərbaycan müəllim hazırlığının əhəmiyyətini qəbul etsə də, hər bir ölkənin tutduğu yanaşmalarda nəzərəçarpacaq fərqlər var. Bu fərqlər mədəni dəyərlər, təhsil prioritetləri və tarixi kontekstlərdəki dəyişikliklərdən irəli gəlir. Bu fərqləri başa düşmək və qiymətləndirməklə, siyasətçilər və müəllimlər bir-birlərinin təcrübələrindən öyrənə və global miqyasda müəllim hazırlığı proqramlarını təkmilləşdirməyə çalışa bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, Ə.M. *İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə təhsil.* / Ə.M.Abbasov, –Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 108 s.
2. ABŞ Prezidenti Barak Obamanın konqresdə çıxışından təhsillə bağlı hissə // – Bakı: Azərbaycan məktəbi, – 2011, №1, – s.99-104.
3. Cəfərov, C. *Cəmiyyətin elitası ali məktəbdə formalaşır* // Ali təhsil və cəmiyyət, 2012, №1, s.55-60.
4. Cahangirov, A.B. *Təhsilimiz: dünəndən sabaha: optimistin baxışları* / A.B.Cahangirov. –Bakı: Şərq-Qərb, –2020. – 382 s.
5. Mikayilli, B. *Dünyanın təhsil mənzərəsi. I kitab.* / B.Mikayilli. – Bakı: Elm və zəka, – 2021, – 480 s.
6. Rüstəmov, F.A. *Pedaqogika tarixi.* / F.A.Rüstəmov. –Bakı: Elm və təhsil, 2016.

K.R.Səmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
konulsemedova71@gmail.com

MƏKTƏBLİLƏRDƏ SAĞLAM HƏYAT TƏRZİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA MƏKTƏBLƏ AİLƏNİN ƏLBİR İŞİ

Xülasə

Məqalədə şagirdin təhsilində və inkişafında müəllim və valideyn münasibətlərinin əhəmiyyətindən, evlə məktəb arasında qarşılıqlı əlaqədən, övladının təhsilində valideynlərə müəllimlərin köməyindən bəhs edilir.

СОВМЕСТНАЯ РАБОТА ШКОЛЫ И СЕМЬИ ПО ФОРМИРОВАНИЮ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ ШКОЛЬНИКОВ

Резюме

В статье говорится о значении отношений учителя и родителей в воспитании и развитии ученика, взаимодействии дома и школы, а также помощи учителей родителям в образовании их ребенка.

THE JOINT WORK OF SCHOOL AND FAMILY IN FORMING A HEALTHY LIFESTYLE IN SCHOOL CHILDREN

Summary

The article talks about the importance of teacher and parent relations in the education and development of the student, the interaction between home and school, and the help of teachers to parents in their child's education.

Açar sözlər: tərbiyə, ailə münasibəti, oyunlar, təhsil, peşə hazırlığı, müəllim-valideyn münasibəti, sinifdə iştirak, təhsil fəaliyyəti

Ключевые слова: воспитание, семейные отношения, игры, образование, профессиональная подготовка, педагогически-родительские отношения, участие в занятиях, образовательная деятельность

Key words: education, family relationship, games, education, vocational training, teacher-parent relationship, class participation, educational activity

Hər bir şagirdi yetişdirmək cəmiyyətin hər bir üzvünün borcudur. Ancaq danılmaz bir həqiqətdir ki, bu, günlərin müzakirə mövzudur, ailə, məktəb və onların birgə fəaliyyəti uşağın təhsili üçün çox vacibdir. Ailələsinə dolandırmağın maddi yükü üzündən bir çox uşaqlar uzun müddət valideynləri

tərəfindən diqqətdən kənar qalmış və bunun acı nəticələri cəmiyyətimizdə özünü büruzə verməkdədir. Müharibədə olan və bu yaxınlarda müstəqillik əldə etmiş bir xalqın siyasi, iqtisadi və sosial problemlərinin gətirdiyi məsələlərdən biri də budur.

Bəs bununla yanaşı, məktəb uşaqlarını böyütmək üçün hansı yolla evdə dəstək oluna bilər?

Günün ən mühüm tələblərindən biri pedaqoji ictimaiyyət tərəfindən ailələrə verilən maarifləndirmə dəstəyidir. Təhsil fəaliyyətinin əsas yeri məktəbdir. Məktəbin indi keçmişlə müqayisədə daha çox vəzifəsi var. Beləliklə, gələcək nəslin yetişdirilməsi və təhsil sahəsinin inkişafı üçün məktəb daha geniş miqyasda fəaliyyət göstərməlidir.

Valideynlər uşağın və ya yeniyetmənin şəxsiyyətinin düzgün və vaxtında inkişafına kömək etmək və tənzimləməklə yanaşı, onlara tez-tez təsir etmək üçün başqa imkanlara da malikdirlər.

Valideynlərin böyük əksəriyyətinin müxtəlif peşələrdə işlədiyi məlumdur; bəziləri evdar qadınlar, işsizlər və ya hər ikisidir. Əksər gənc valideynlər, xüsusən də valideynlərindən uzaqda yaşayanlar, uşaqlarını böyütməkdə çətinlik çəkirlər.

Bəzi valideynlər övladlarının yalnız məktəbdə öyrənmə biləcəyinə inanırlar; başqaları övladlarının böyüməsini, təhsilini texnoloji əşyaları əlinə verir, digərləri uşaqlarını sakit saxlamaq üçün müxtəlif dayələrə buraxırlar; bu hərəkətlərin acınacaqlı nəticəsi yeniyetməlik dövründə ortaya çıxan məsələlərdə özünü göstərir. Pedaqoji təcrübə əldə etmək üçün gənc və təcrübəsiz valideynlər pedaqoqların, qrup fasilitatorlarının və psixoloqların rəhbərliyindən çox faydalana bilərlər.

Gənc yaşadığı mühit ilə tanış olmalıdır. Uşaqlar bir çox əşyaların əsaslarını öyrənir və onlarla oynanan vizual, hərəkətli oyunlar zamanı onlardan yaradıcı şəkildə istifadə edirlər. Bundan əlavə, onların nitqi inkişaf edir, söz ehtiyatları genişlənir, yaradıcılıq qabiliyyətləri inkişaf edir.

Uşaq və müəllim, eləcə də ailə və məktəb arasında sağlam münasibətlər ailə-məktəb münasibətlərinin davamlı olması ilə asanlaşdırılır. Səmimi münasibətlər həm də şagirdlərə öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət götürməyi və müəllimlərə qarşı mehriban olmağı öyrədir. Uşaqlar həm də günahkarlıq, qorxu və inamsızlıq kimi psixoloji narahatlıqlardan azad olurlar. Gənclər təhsilləri, sağlamlıqları və hətta ailə problemləri ilə bağlı valideynləri və müəllimləri ilə açıq şəkildə danışa bilməlidirlər.

Müəllim-valideyn əlaqələrinin müvafiq strukturu məktəb və ailə münasibətlərinə ilkin təsir göstərir. Bu baxımdan, valideynlərin təhsil prosesi zamanı pedaqoq və psixoloqlardan maarifləndirici dəstək alması çox vacibdir.

Məktəb və ailə arasındakı əlaqə müxtəlif formalarda ola bilər. Məsələn, valideynlər məktəbə baş çəkə, sinif fəaliyyəti ilə məşğul ola, övladının evdə

görmədiyi cəhətlərini, məsələn, onların öyrənmə prosesi və dostluq münasibətlərini müşahidə edə, pedaqoqlardan məsləhət ala, bir dəfə keçirilən valideyn-müəllim konfranslarında iştirak edə bilər. Rüb, sinif və müəllim-şagird münasibətlərinin ümumi dinamikası haqqında daha çox məlumat əldə edilməlidir. Bu halda, hər iki tərəfin təcrübələrini birləşdirərək könüllü və fəal şəkildə birgə təlim çətinlikləri ilə məşğul olması məqsədə uyğundur.

Təsadüfi deyil ki, çox məşhur bir ata sözü buna tam uyğundur: *“Mənim balam əzizdir, tərbiyəsi ondan da əzizdir”*.

Uşağın inkişafında müxtəlif səhvlərə və boşluqlara yol vermək ağırlı nəticələrə səbəb olur. Bir sözlə, gənc belə bir vəziyyətdə özünün sağlam mühtdən təcrid edir. Sonra, gəncin səhv yola düşmək şansı daha yüksəkdir. Bu səbəbdən, valideynlər övladlarının təhsilinə həsr etmək üçün hər gün müəyyən vaxtlar təyin etməlidirlər. Uşağın ictimai yerlərdə davranışına təmkinli şəkildə nəzarət etməli, lazım gələrsə, orada davranışı tənzimləyən normaları ona izah edilməlidir.

Müasir dünyanın mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, təhsil təkca valideynlərin və təhsil müəssisəsinin deyil, bütün cəmiyyətin vəzifəsi olmalıdır. Bu proses hər kəsi əhatə etməlidir. Digər tərəfdən, bu sahədə gücün əsas hissəsi valideynlər və məktəb komandaları, xüsusən də müəllimlərdir. Azərbaycan Dillər Universitetinin professoru pedaqogika üzrə elmlər doktoru, Hikmət Əlizadə qeyd edir ki, təhsil informasiya anbarı olmaqla yanaşı, həyata hazırlıq vasitəsi kimi də xidmət edir: *“Bilirsiniz, böyüməkdə olan nəslin həyata hazırlanması təbii ki, tək məktəbin işi deyil və məktəblə bərabər bu işin məsuliyyəti həm ailənin, həm də cəmiyyətin üzərinə düşür. Artıq uzun illərdir ki, ailə, məktəb və ictimaiyyət tərbiyə institutları kimi dəyərləndirilir. Bu üç tərbiyə institutunun hər birində tərbiyə özünəməxsus yollarla həyata keçirilir. Bəzən uşaq və yeniyetmələrin tərbiyəsində nöqsanlı hal nəzərə qarpan kimi günahı bu tərbiyə institutlarından birində axtarırlar. Amma bilmək lazımdır ki, tərbiyə istiqamətində həyata keçirilən işləri ilə bu tərbiyə institutları bir-birini tamamlayırlar. Başqa sözlə desək, uşaq və yeniyetmənin, yaxud da gəncin tərbiyəsində yaranmış nöqsana görə onların hər birinin üzərinə məsuliyyət düşür”*.

Məktəb-ailə əlaqələrində davamlı, ardıcıl, məqsədyönlü, qarşılıqlı anlaşma, dürüstlük və ən əsası fədakarlığın inkişafı bu işin səmərəli icrası və başa çatdırılması üçün vacibdir. Ailə və məktəb birlikdə uşağın təhsilini dəstəkləyən tələbləri qarşılıqlı şəkildə təmin edərsə, uşaqların təhsil prosesi ilə bağlı bəzi məsələlər problemsiz şəkildə aradan qalxa bilər.

Cəmiyyətə bir güzgü kimi baxdıqda təlim səylərinin nəticələri asanlıqla görünür. Hər bir valideynin, məktəbdə böyümüş gəncin ölkəyə, onun vətəndaşlarına, ordusuna, bütövlükdə cəmiyyətə olan faydalılığı, sədaqəti, zəhmətkeşliyi bu güzgüdə görünə bilər.

Ölkəmizin ən böyük sərvətlərindən biri valideynlərin və məktəblərin övladlarına verdiyi mükəmməl təhsildir. Bu sərvətləri böyütmək və qorumaq hər birimizin müqəddəs borcumuz olmalıdır.

Bugünkü çətin sosial və iqtisadi şəraitdə müasir ailələr inkişaf edir. Getdikcə daha çox ailə problemləri artır. Tez-tez ailənin dağılması da bunun nəticəsidir, həmçinin ailədaxili mübahisələrdə buna daxildir. İndiki ailələr bir-birindən tamamilə fərqlidir. Uşağını böyütmək və ideal həyat tərzinə gətirmək, onlara bu barədə çətinlik törədir. Şagirdlərin valideynləri ilə ortaq dil qurmaması müəllimin işini getdikcə çətinləşdirir. Bu günlərdə məktəb uşaq böyütməkdə valideynlərə həqiqətən kömək edə biləcək bir qurumdur, buna görə də valideyn cəmiyyəti və valideynlərlə etdiyi iş olduqca vacibdir.

Ailələr və məktəblərin birlikdə işləməsi o deməkdir ki, müasir məktəblər təhsilin formalaşmasına kömək etməli olsa da, ailələr yenidən cəmiyyətin mərkəzindədir.

Ədəbiyyat

1. A.Abbasov, H.Əlizadə. *Pedaqogika (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti)*. Bakı - 2000.
2. Y.Tahbov, Ə.Ağayev və b. *Pedaqogika. Dərs vəsaiti (Ali məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri üçün)*, Bakı, "Adiloğlu", 2003.
3. Z.Qaralov "Tərbiyə: prinsiplər, məzmun, metodika" Üç cildə - I, II, III c. Bakı, "Pedaqogika", 2003.
4. R.Əliyev, *Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları*. Bakı - 2000.

A.B.Şahbazova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nazrinmastiyeva@gmail.com

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ SİNİFDƏNXARİC VƏ MƏKTƏBDƏNKƏNAR İŞLƏRİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Şagirdlərin asudə vaxtlarını səmərəli keçirmələri üçün sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərin həyata keçirilməsi olduqca vacibdir. Bu, onlarda milli və mənəvi dəyərlərin inkişaf etməsi, müsbət keyfiyyətlərin formalaşması üçün əhəmiyyətlidir. Sınıfdən xaric işlərin təşkilində, tərbiyə işləri üzrə direktor müavinin üzərinə əsas yük düşür. Şagirdlərin sağlam mühitdə böyümələri, inkişaf etmələri dövlətimizin əsas məqsədlərindən biridir. Məqalədə sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərin keçirilməsi, onların əsas məqsədləri, istiqamətləri barədə məlumatlara yer verilmişdir.

ОРГАНИЗАЦИЯ ВНЕКЛАССНОЙ И ВНЕШКОЛЬНОЙ РАБОТЫ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Резюме

Внеклассная и внеурочная деятельность очень важна для того, чтобы студенты эффективно проводили свободное время. Это важно для развития национально-нравственных ценностей и формирования в них положительных качеств. В организации внеурочной деятельности основная нагрузка ложится на заместителя директора. Рост и развитие учащихся в здоровой среде является одной из основных целей нашего государства. В статье содержится информация о внеурочной и внеклассной деятельности, ее основных целях и направлениях.

ORGANIZATION OF EXTRA CLASSROOM AND EXTRA- SCHOOL WORKS IN GENERAL SCHOOLS

Summary

Extracurricular and extracurricular activities are very important for students to spend their free time effectively. This is important for the development of national and moral values and the formation of positive qualities in them. In the organization of extracurricular activities, the main burden falls on the deputy director. The growth and development of students in a healthy environment is one of the main goals of our state. The article contains information about extracurricular and extracurricular activities, their main goals and directions.

Açar sözlər: təlim, tərbiyə, dərnək, klub, asudə vaxt, sağlam mühit

Ключевые слова: обучение, образование, ассоциация, клуб, свободное время, здоровая среда

Key words: training, education, association, club, leisure time, healthy environment

Azərbaycan Respublikasında təhsil müəssisələrində sinifdən xaric iş və məktəbdənkənar iş anlayışları vardır. Bu anlayışları bəzən bir-biri ilə eyniləşdirsələr də, arasında müəyyən oxşarlıqlar olmaqla yanaşı, fərqlər də vardır. Bütün hallarda bu iki prosesin təşkilinin əsas məqsədi şagirdlərin asudə vaxtlarını səmərəli, faydalı keçirmələridir.

Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil müəssisələrinə direktorlar rəhbərlik edir. Bu işdə isə ona direktorun müavinləri kömək edirlər. Sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərin də təşkil edicisi sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlər üzrə təşkilatçı olan direktor müavididir. Onun əsas vəzifəsi, dərstdən sonra aparılan bütün tərbiyə işlərini təşkil etmək və onları düzgün qurmaqla şagirdlərin asudə vaxtlarını səmərəli keçirmələrinə şərait yaratmaqdır. Əsas məqsəd, təşkilatçı fənn müəllimləri və sinif rəhbərləri ilə birlikdə şagirdləri müxtəlif növ sinifdən xaric işlərə cəlb etmək, bundan başqa, məktəbdə fənn dərnləri, idman və incəsənətin müxtəlif sahələri üzrə dərnlər yaratmaqla bu işə rəhbərləri (fənn müəllimləri, mütəxəssislər və peşəkar valideynləri) cəlb etmək, dərnlərdə məşğələlərin vaxtında və səmərəli keçməsinə nəzarət etmək, marağa görə klublar (“Tarixçilər”, “Dəri top” və s), cəmiyyətlər (elmi-texniki, ədəbi-bədii cəmiyyətlər) yaratmaq, fənn, idman, incəsənət, əmək və s. sahələr üzrə yarışlar, müsabiqələr, olimpiadalar, spartakiadalar təşkil etməkdir. Şagirdlərin sinifdən xaric işlərdə iştirakı iki istiqamət üzrə həyata keçirilir [3, s.24]:

1. Əsasən təlim xarakterli keçirilən sinifdən xaric işlər;
2. Marağa görə təşkil olunan sinifdən xaric işlər.

Sinifdən xaric iş - məktəbdə aparılan təlim-tərbiyə prosesinin bir tərkib hissəsidir. Onu, dərstdən əvvəl (əgər dərslər ikinci növbədə keçilirsə) və ya dərstdən sonra (əgər dərslər birinci növbədə keçilirsə) məktəb kollektivinin üzvləri (məktəbin rəhbər işçiləri, fənn müəllimləri, sinif rəhbərləri) və ya müxtəlif şagird özünüidarə təşkilatları, uşaq və gənclər təşkilatının rəhbərləri təşkil edib həyata keçirirlər. Sinifdən xaric işlərin keçirilməsinin əsas məqsədləri isə şagirdlərdə: əmək tərbiyəsi, aqli tərbiyə, əxlaq tərbiyəsi, ideya-siyasi tərbiyə, estetik tərbiyə, iqtisadi tərbiyə, fiziki tərbiyə formalaşdırmaqdır. Sinifdən xaric işlərin şagirdlərin tərbiyəsində, onların vətənpərvər ruhda böyüməsində rolu olduqca böyükdür. Onun təşkili formaları fərdi, qrup, kollektiv, kütləvidir [5, s.48].

Sinifdən xaric iş formalarına misal kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- İntellektual müsabiqə və yarışların təşkili;

- Müxtəlif tamaşa və rollu oyunların göstərilməsi;
- Tarixi məkanlara, muzeylərə ekskursiyanın təşkili;
- Bayram şənliklərinin keçirilməsi (milli və dini bayramlar);
- Kitabların müzakirə edilməsi və əxlaqi söhbətlərin aparılması;
- Məktəb daxilində iməciliklərin həyata keçirilməsi və s.

Sinifdən xaric işlərin həyata keçirilməsində dərnəklər xüsusi yer tutur. Dərnəklər - fənn dərnəkləri marağa görə təşkil olunmaqla iki hissəyə ayrılır. Yekunda əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, vətənpərvər, milli-əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan, xeyirxah, mənəvi dəyərlərini bilən, soykökünə sahib çıxan vətəndaşlar yetişsin. Sinifdən xaric tədbirdə şagird müəyyən vəzifəni yerinə yetirmək üçün ona tapşırılan iş üzərində çalışır və o, müstəqil çalışmağa səy göstərir. Bu cəhət şagirdi məsələnin mahiyyətini dərinləndirərək dərk etməyə doğru istiqamətləndirir. Şagird daha müstəqil olur, söhbət və mübahisələrə qoşulur və bu iş onun məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir, nitqini zənginləşdirir. Sinifdən xaric keçirilən tədbirlər şagirdlərin idarəetmə vərdislərinin formalaşdırılmasına, onlarda əsl azərbaycanlıya xas olan yüksək mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına imkan yaradır. Şagirdin asudə vaxtının səmərəli təşkilini təmin etməklə yanaşı, sinifdə müəyyən fənlərdən verilmiş biliyi dərinləşdirir, şagirdlərin maraq və tələbatlarını, potensial imkanlarını üzə çıxarır. Məktəbdənkənar iş də təlim-tərbiyə prosesinin davamı olaraq həyata keçirilir. Burada da əsas məqsəd şagirdlərin asudə vaxtlarını səmərəli keçirmələridir. Könüllülük prinsipi əsasında həyata keçirilən məktəbdənkənar işlər məktəbdənkənar təhsil müəssisələri tərəfindən təşkil edilərək həyata keçirilir. Bu barədə Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin müvafiq təlimatı vardır. Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakı kimidir [3, s.31]:

1. Dərnək və klub işləri;
2. Müxtəlif təmayüllü bölmələrdə aparılan işlər;
3. Mədəni-kütləvi tədbirlərin, idman və incəsənət tədbirlərinin, yarışların keçirilməsi;
4. Müxtəlif müzakirələr, müsabiqələr, ekskursiyalar, gəzinti və turizm işləri;
5. Təlimati-metodiki işlər - bu istiqamətlər üzrə təhsil müəssisələri uşaq-gənclər yaradıcılıq evləri, klublar, bədii qıraət, estetik, texniki, ekoloji, turizm və diyarşünaslıq mərkəzləri, uşaq-gənclər və idman mərkəzləri, şahmat məktəbləri.

Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində tədrisin təşkili həmin müəssisələrin şuraları tərəfindən müəyyən edilir. Bəzi məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə baxaq:

Uşaq-gənclər inkişaf mərkəzləri - Burada müxtəlif təmayüllü klublar, dərnəklər fəaliyyət göstərir. Əsas istiqamətləri bədii qıraət, rəsm, xor, kukla

teatrı, heykəltəraşlıq, rəqs və sairədir. Burada bütün il ərzində dərnək üzvləri ilə müxtəlif mədəni-kütləvi tədbirlər, idman yarışları, müsabiqələr, sərgilər, bayram şənlikləri, ekskursiyalar keçirilir.

Texniki yaradıcılıq mərkəzləri - Texniki yaradıcılıq mərkəzlərində əsasən cəlb olunan uşaq, yeniyetmə və gənclərin texniki yaradıcılıq potensialları inkişaf etdirilir və onlar erkən yaşlarından səmərələşdiricilik və ixtiraçılıq işlərinə cəlb olunurlar. Əsasən texniki elmlərlə bağlı olan dərnəklər təşkil olunur. Bu müəssisələrdə məşğul olan məktəblilər ümumtəhsil məktəblərində fizika, kimya, riyaziyyat, informatika, astronomiya dərslərində aldıkları nəzəri bilikləri bu fəaliyyətləri zamanı daha yaxşı mənimsəyirlər [2, s.17].

Gənc turistlər və diyarşünaslıq mərkəzi - Burada əsasən aparılan işlərin məqsədi tariximizi, soykökümüzü, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənətimizi, tarixi yerlərimizi, vətənimizi gənc nəsə, şagirdlərə öyrətmək, vətənimizin flora və faunası haqqında onlara bilik vermək, tarixi abidələrimizi qorumaq, vətənə məhəbbət, sevgi hisslərini daha da möhkəmlətməkdir.

Əsas istiqamətləri bunlardır:

1. Azərbaycan müstəqillik uğrunda mübarizədə;
2. Qarabağ Azərbaycandır!;
3. Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtıdır;
4. Azərbaycanın muzeyləri;
5. Azərbaycanın fauna və florası;
6. Azərbaycanın milli parkları və qoruqları;
7. Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması.

Uşaq-gənclər şahmat məktəbləri - Burada bir qayda olaraq şahmat dərsləri tədris olunur. Şagirdlərə bu maraqlı oyunun əsas qaydaları öyrədilir və daha sonra şagirdlər rayon və respublika səviyyəli yarışlara cəlb olunurlar [1, s.96].

Ekoloji tərbiyə və təcrübəçilik məktəbləri - şagirdlərin ekoloji maarifləndirilməsi üçün təşkil edilir. Ekoloji tərbiyə və təcrübəçilik mərkəzlərində kompleks fəaliyyət proqramı üzrə ekoloji dərnəklər fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzdə məktəblilərin asudə vaxtlarının səmərəli təşkili, onların təbiətsevərlik, təbii sərvətlərə qayğı və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi, ekoloji kütləvi tədbirlərin keçirilməsi, ekskursiya və ekspedisiyaların təşkili üzrə maraqlı, faydalı tədbirlər təşkil edirlər.

Uşaq-gənclər idman məktəbləri - Xüsusən son zamanlar ölkədə idmana göstərilən qayğının nəticəsi olaraq şagirdlərin idman məktəblərində iştirakı daha da artıb. Şəxsən ölkə başçısı Prezident cənab İlham Əliyev idmana böyük qayğı ilə yanaşır. Gənc nəslin hər tərəfli sağlam böyüməsi üçün mühüm işlər görülür. Respublikanın demək olar ki, hər yerində idman məktəbləri fəaliyyət göstərir. Şagirdlər burada həm asudə vaxtlarını səmərəli keçirir, həm də sağlam

şəkildə böyüyürlər. Bu tip müəssisələrdə şagirdlər daha sonra respublika səviyyəli yarışlara aparılır. Ölkəmizdə əsasən cüdo, güləş, karate kimi idman növləri daha çox inkişaf etmişdir [4, s.19].

Yekun olaraq, sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlər:

Məktəblərdə təlim və tərbiyə prosesinin keyfiyyətinə müsbət təsir edir;

- Təlim və tərbiyə prosesində qazanılmış bilikləri daha möhkəmləndirir və onların real həyatda tətbiqi üçün şərait yaradır;

- Məktəblilərin asudə vaxtlarının səmərəli keçməsinə şərait yaratmaqla, onları pis vərdislərdən uzaqlaşdırır;

- İdman və ya şahmat kimi məktəblər şagirdlərin potensial imkanlarının üzə çıxmasına şərait yaradır, məktəblilərin potensial qüvvələrini, intellektual imkanlarını istedad və qabiliyyətlərini üzə çıxarır, onların yaradıcılıqlarını inkişaf etdirir, öz qüvvələrinə inam yaradır;

- Məktəblilərin elm, texnika, ədəbiyyat, incəsənət və s. sahələr üzrə əlavə məlumat əldə etmələrinə şərait yaradır.

Sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlər şagirdlərin mənəvi, əxlaqi, insani keyfiyyətlərini zənginləşdirir, onların dünyagörüşünü artırır, sosiallaşdırır. Bu işlərdə fəal iştirak edən şagirdlərin gələcəkdə lider olma ehtimalı artır. Onlar öz dostları, sinifyoldaşları ilə rahat ünsiyyət qururlar. Bu cəhətdən sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlərin təşkili olduqca vacib və önəmlidir.

Ədəbiyyat

1. *Pedaqogika / R.L.Hüseynzadə, Z.M.Əzizova, S.H.Əliyev, Ü.M.Verdiyeva. – Bakı - 2021.*
2. *Ağayev, A. Məktəbi idarəetmənin nəzəri və təcrübi məsələlər. -Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, Azərbaycan məktəbi, -2015.*
3. *Əhmədov, B. Təhsilin keyfiyyətli planlaşdırılması, idarə edilməsi və ölçülməsində yeni tendensiyalar / B.Əhmədov.- Bakı: -Təhsildə İKT, ADPU, - 2003.*
4. *Müasir məktəb idarəetməsi və təhsil menecmentliyi. / İ.Hüseynov, A.İsayev A.Zəhra - Bakı: Peşəkar İnkişaf Mərkəzi, -2017.*
5. *İsmixanov M.A., Bəxtiyarova R.Ə. Məktəbin idarə edilməsi. Pedaqoji İnstitut və universitet tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı - 2012, 236 səh..*

N.E.Hümbətova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nurtachumbetova@gmail.com

KİÇİK MƏKTƏB YAŞLI ŞAĞIRDLƏRİN TƏLİM ZAMANI QARŞILAŞDIQLARI ÇƏTİNLİKLƏR

Xülasə

İbtidai sinifdə təhsil alan şagirdlərin üzləşdiyi təhsil problemlərinə inkişaf etməmiş icra funksiyaları, emosional tənzimləmə çətinlikləri, sosial-iqtisadi bərabərsizliklər və diaqnoz qoyulmamış öyrənmə qüsurları daxildir. Dil maneələri və həmyaşlıd münasibətləri də akademik performansla əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu problemlərin həlli xüsusi dəstək, erkən aşkarlama və güclü müəllim-şagird münasibətləri tələb edir. Əsas həllər emosional tənzimləmənin gücləndirilməsini, şagirdlər üçün resursların təmin edilməsini və öyrənmə geriliyi olanlar üçün fərdi təhsil planlarının yaradılmasını əhatə edir. Sosial dəstək və valideynlərin iştirakı şagirdlərin bu çətinliklərin öhdəsindən gəlməsinə və akademik uğur qazanmasına kömək etmək üçün çox vacibdir.

ТРУДНОСТИ, С КОТОРЫМИ СТОЛКИВАЮТСЯ УЧАЩИЕСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ ВО ВРЕМЯ ОБУЧЕНИЯ

Резюме

Образовательные проблемы, с которыми сталкиваются ученики начальной школы, включают в себя неразвитые исполнительные функции, трудности эмоциональной регуляции, социально-экономическое неравенство и недиагностированные трудности в обучении. Языковые барьеры и отношения со сверстниками также существенно влияют на успеваемость. Решение этих проблем требует особой поддержки, раннего выявления и прочных отношений между учителем и учеником. Ключевые решения включают в себя укрепление эмоциональной регуляции, предоставление ресурсов для учеников и создание индивидуальных планов обучения для людей с трудностями в обучении. Социальная поддержка и участие родителей имеют решающее значение для помощи ученикам в преодолении этих проблем и достижения академических успехов.

DIFFICULTIES FACED BY PRIMARY SCHOOL STUDENTS DURING EDUCATION

Summary

Educational challenges faced by elementary school students include underdeveloped executive functions, emotional regulation difficulties, socioeconomic disparities, and undiagnosed learning disabilities. Language barriers and peer

relationships also significantly affect academic performance. Addressing these challenges requires special support, early detection and strong teacher-student relationships. Key solutions include strengthening emotional regulation, providing resources for students, and creating individualized education plans for those with learning disabilities. Social support and parental involvement are critical to helping students overcome these challenges and achieve academic success.

Açar sözlər: *kiçik məktəb yaşlı uşaqlar, təlim prosesi, problem, çətinlik, qavrama*

Ключевые слова: *дети младшего школьного возраста, процесс обучения, проблема, трудность, восприятие*

Key words: *children of small school age, learning process, problem, difficulty, perception*

Kiçik məktəb yaşında (6-11 yaş) əhəmiyyətli dəyişikliklər müşahidə olunur. Ən vacib amil uşaqların formal məktəbə başladıkları zaman həyatın yeni mərhələsinə keçid etmələridir. Məktəbəqədər yaşdan fərqli olaraq, bu mərhələ uşaqları onların inkişafını formalaşdıran yeni təcrübə və fəaliyyətlərlə tanış edir. Bu illər ərzində uşaqlar böyüdükcə yeni bilik, bacarıq və vərdişlər əldə edirlər ki, bunların hamısı uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu mərhələdə uşaqların məşğul olduğu fəaliyyət növləri əvvəlki illərdəkindən fərqlənir, çünki onlar daha çox məqsədyönlüdür və həm daxili, həm də xarici amillərlə tənzimlənir [1, s. 54].

İbtidai təhsil dövründə uşaqlar üçün təhsil onların məqsədlərinə çatdıqları əsas fəaliyyətə çevrilir. Öyrənmə prosesi uşaqların bilik, bacarıq və vərdişlər əldə etməsində əsas vasitə kimi çıxış edir. Bu, onların ümumi inkişafı üçün təhsil fəaliyyətini vacib edir. Bununla belə, öyrənmə çox vaxt həm xarici, həm də daxili amillərin təsiri altında olan şagirdlər üçün mürəkkəb və çətin ola bilər.

Müəllimin rolu təkcə təlimat vermək deyil, həm də şagirdlərdə öyrənmə prosesini asanlaşdıran vərdişləri inkişaf etdirməyə kömək etməkdir. Mürəkkəb idrak prosesi olan öyrənmə kiçik yaşlı məktəblilər üçün çətinliklər yaradır. Bu çətinliklərin aradan qaldırmaq üçün müəllimlər müxtəlif tədris metodlarından istifadə edə bilərlər. Müşahidə metodu isə şagirdlərin öyrənmə səhasında uğur qazanmalarına kömək etmək üçün xüsusilə effektiv yanaşmadır.

Müşahidə metodu müəllimlərə şagirdlər haqqında əhəmiyyətli məlumat toplamağa imkan verir ki, bu da daha sonra şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətlərində iştirakını artırmaq üçün istifadə oluna bilər. Müşahidə vasitəsilə müəllimlər şagirdlərin zəif tərəflərini, əqli inkişaf səviyyələrini, maraqlarını, motivasiyalarını, ehtiyaclarını və meyllərini müəyyən edə bilərlər. Bu fikir pedaqoqlara kiçik məktəblilərin fəaliyyətlərində qarşılaşdıqları çətinlikləri anlamağa kömək edir və onlara bu çətinliklərin öyrənməyə necə

təsir edə biləcəyini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Məqsəd təhsil prosesini olan gedişatını ləngidən bu maneələri aradan qaldırmaqdır.

Hansı çətinliklər öyrənməyə mənfi təsir göstərir və ilk məktəb illərində şagirdlər hansı konkret problemlərlə üzləşirlər? Bu problemləri daxili və xarici səbəblərə bölmək olar:

Xarici səbəblərə aiddir:

- Ailə və ev mühit;
- Düzgün pedaqoji rəhbərliyin olmaması və s.

Daxili səbəblərə aiddir:

- Şagirdlərin idrak qabiliyyətlərində məhdudiyətlər;
- Fərdi psixi xüsusiyyətləri;
- Təlim yükləmələri;
- Mərkəzi sinir sisteminin pozuntuları və s. [8]

Qavrama şagirdlərin ətrafdakı dünyanı necə şərh etməsinə, anlamasına və qarşılıqlı əlaqəsinə təsir edən kritik idrak prosesidir. İbtidai təhsil kontekstində şagirdlər tez-tez qavrayışla bağlı bir sıra problemlərlə üzləşirlər ki, bu da onların öyrənməsinə və akademik tərəqqisinə mane ola bilər. Bu çətinliklər müxtəlif amillər, o cümlədən inkişaf fərqləri, ətraf mühitin təsirləri və fərdi idrak qabiliyyətlərinə görə yarana bilər. Aşağıda kiçikyaşlı məktəb şagirdlərinin qavrayışla bağlı yaşadığı əsas problemlər verilmişdir:

1. Vizual qavrama çətinlikləri:

- Formaların və hərflərin tanınması: Kiçik yaşlı məktəblilər tez-tez oxşar fiqurlar, hərflər və ya rəqəmlər arasında fərq qoymaqda çətinlik çəkirlər. Məsələn, onlar “b” və “d” kimi hərfləri və ya “6” və “9” kimi rəqəmləri qarışdırma bilər ki, bu da oxuma və yazmada səhvlərə səbəb olur.

- İzləmə və fokuslanma: Bəzi uşaqlar, xüsusən də lövhədəki təlimatları oxuyarkən və ya onlara əməl edərkən vizual diqqəti saxlamaqda çətinlik çəkirlər. Bu, buraxılmış məlumat və ya daha yavaş başa düşmə ilə nəticələnə bilər.

- Məkan məlumatlılığı: Şagirdlər məkan münasibətlərini başa düşməkdə çətinlik çəkə bilər, məsələn, soldan sağdan müəyyən etmək və ya əşyaları və hərfləri kağız üzərində düzgün təşkil etmək, yazı, rəsm və hətta fiziki fəaliyyətlərdə çətinliklərə səbəb ola bilər.

2. Eşitmə qavrama problemləri:

- Fərqli səslər: Bir çox uşaq oxşar səslənən fonemləri (məsələn, “p” və “b”) fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər ki, bu da onların oxuma və imla tapşırıqları zamanı sözləri düzgün deşifrə etmək qabiliyyətinə təsir edə bilər.

- Eşitmə yaddaşı: İbtidai sinif şagirdlərinin qısamüddətli eşitmə yaddaşı problemləri ola bilər, yəni şifahi təlimatları və ya şifahi təqdim olunan məlumatları saxlamaq və emal etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu, onların

çoxaddımlı istiqamətləri izləmək və ya müzakirələrdə iştirak etmək qabiliyyətinə təsir edə bilər.

- Arxa fonda səs-küy: Səs-küylü sinif mühiti şagirdləri eşitmə qavrayışında çətinlik yarada bilər ki, bu da onların diqqətini müəllimin səsinə və ya vacib göstərişlərə yönəltməyi çətinləşdirir.

3. Mücərrəd konsepsiyaların emalında çətinlik:

- Mücərrəd dili başa düşmək: İbtidai sinif şagirdləri üçün metaforalar, idiomlar və ya atalar sözləri kimi mücərrəd dili başa düşmək çətin ola bilər. Belə ki, uşaqlar məcazi mənalı ifadələri hərfi mənada qəbul edə bilərlər, bu da onlarda çaşqınlığa və yanlış şərhə səbəb ola bilər.

- Problemlərin həlli və tənqidi düşüncə: Uşaqlar, xüsusən də mürəkkəb riyazi anlayışlar və ya məntiqi tapmacalarla məşğul olan zaman mücərrəd əsaslandırmanı problemin həlli tapşırıqlarına tətbiq etməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Bu çətinlik çox vaxt yüksək səviyyəli düşüncə bacarıqlarının tədricən inkişafı ilə əlaqələndirilir.

4. Diqqət və konsentrasiya problemləri:

- Davamlı fokus: Şagirdlər, xüsusən də kiçik yaşlı şagirdlər, uzun müddət ərzində diqqəti saxlamaqda çətinlik çəkirlər. Qavrama çətinlikləri vizual və ya eşitmə stimulları ilə diqqətin yayındığı zaman asanlıqla yaranır, nəticədə natamam tapşırıqlar və uğursuz akademik performans ortaya çıxır.

- Seçici diqqət: Bəzi uşaqlar seçmə diqqətlə mübarizə aparırlar, burada onlar əhəmiyyətsiz detallara məhəl qoymadan lazımi məlumatlara diqqət yetirməkdə çətinlik çəkirlər. Bu da, onların diqqəti yayındıran amilləri süzgəcdən keçirmək, dərslərin və ya tapşırıqların əsas aspektlərinə diqqət yetirmək qabiliyyətinə təsir edir.

5. Çox duyğusal inteqrasiyada çətinlik:

- Müxtəlif məlumatların birləşdirilməsi: Kiçik məktəbyaşlı uşaqlar vizual və eşitmə daxilolmaları kimi bir çox duyğu orqanlarından məlumatları inteqrasiya etməyə çalışarkən tez-tez çətinliklərlə üzləşirlər. Məsələn, onlar eşitdiklərini (şifahi göstərişlər) lövhədə və ya dərslikdə gördükləri ilə (vizual işarələr) əlaqələndirməkdə çətinlik çəkə bilər, bu da onlarda çaşqınlığa səbəb ola bilər.

- Hərəkət bacarıqlarının qavrama ilə koordinasiyası: Bəzi uşaqlar öz motor bacarıqlarını (yazma, kəsmə, rəsm) vizual olaraq qavradıqları ilə əlaqələndirməkdə çətinlik çəkə bilər, nəticədə yöndəmsiz və ya qeyri-dəqiq fəaliyyət yarana bilər.

6. Yaddaş problemləri:

- İnformasiyanın saxlanması çətinlik: Qavrayışda çətinlik çəkən şagirdlər həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli yaddaşa mübarizə apara bilər, bu da yenicə öyrəndikləri faktları, lüğətləri və ya təlimatları yadda

saxlamağı çətinləşdirir. Bu zaman onlar eyni məlumatları dəfələrlə yenidən öyrənmək məcburiyyətində qalırlar.

- Saxlanılan informasiyanın alınması: Şagirdlər məlumatı uğurlu şəkildə yadda saxlasalar belə, ehtiyac yarandıqda, xüsusən də testlər və ya sinif müzakirələri zamanı onlardan istifadə etməkdə çətinlik çəkə bilirlər.

7. Qavrama çətinliklərinin emosional və sosial təsirləri:

- Məyusluq və narahatlıq: Davamlı olaraq qavrayış problemi ilə üzləşən uşaqlar məyusluq hissi keçirə bilər, bu da narahatlığa və ya öyrənmədə motivasiyanın olmamasına səbəb ola bilər. Bu emosional stress onların məlumatı effektiv emal etmək qabiliyyətinə daha da təsir edə bilər.

- Sosial qarşılıqlı münasibət məsələləri: Qavrama çətinlikləri uşaqların qarşılıqlı əlaqəsinə də təsir edə bilər.

Kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətində ailə mühiti mühüm rol oynayır. Bəzi uşaqlar məktəb mühitinə daxil olmalarına baxmayaraq, evdən və ailədən ayrılmaqda çətinlik çəkirlər, bu da onların məktəb fəaliyyətlərinə uyğunlaşmasını çətinləşdirir. Ailəyə bağlılıq, pis həyat şəraiti və valideyn qayğısının olmaması kimi amillər onların məktəbə adaptasiya olmasına maneə törədir.

Bu çətinlikləri minimuma endirmək üçün psixoloqlar valideynlərlə yaxından işləməli, uşaqlarının təlim uğurlarını necə dəstəkləməli olduqları ilə bağlı göstərişlər verməlidirlər:

- Çətinliklə üzləşdikdə uşağı danlamaqdan çəkinmək, əvəzinə, problemlərin arxasında duran səbəbləri araşdırmaq lazımdır.

- Ev tapşırığına sövq etmədən öncə uşaqlara dərstdən sonra dincəlmək üçün vaxt verilməlidir.

- Məktəb fəaliyyətləri ilə bağlı daimi təzyiqdən çəkinmək lazımdır, çünki bu, öyrənməyə mənfi münasibət yarada bilər.

- Uşaqla keyfiyyətli vaxt keçirmək, onlarla olan bağı gücləndirmək üçün müxtəlif oyunlarla onlarda maraq oyatmaq lazımdır.

Uşaqla müsbət münasibət qurmaq onun təhsilə və müəllimə münasibətində əhəmiyyətli irəliləyişlərə səbəb ola bilər. Dostluq münasibətlərinin qurulması əməkdaşlığın inkişafı üçün açar rolunu oynayır. Bu gözləntilərin qarşılınması nəticəsində uşağın öyrənmə ilə bağlı çətinlikləri getdikcə azalacaq və təhsil prosesində uğur əldə etmək üçün maneələr azalacaq.

Kiçik məktəblilər üçün başqa bir ümumi problem müəllim-şagird münasibətlərinin zəif olmasından irəli gəlir. Bəzi hallarda, müəllimlər şagirdlərin öyrənmə qabiliyyətini nəzərə almadan onlara tez-tez suallar verir və şagird düzgün cavab verə bilmədikdə onlara irad tuturlar. Bu, akademik potensialı aşağı olan uşaqlarda stressə səbəb ola bilər, narahatlıq, məktəblə bağlı qorxular və hətta depressiyaya səbəb ola bilər.

Bu yaşda uşaqların diqqəti çox vaxt qeyri-ixtiyari olur, bu da onların diqqətini cəmləməyi çətinləşdirir. Bəzi müəllimlər şagirdlərin diqqətlərini tapşırıqlar arasında sürətlə dəyişməsinə gözləyə bilər ki, bu da onların öyrənməsinə mənfi təsir göstərə bilər. Bunun qarşısını almaq üçün müəllimlər şagirdlərin qorxmadan və tərəddüd etmədən öz fikirlərini və emosiyalarını ifadə edə bildikləri mühit yaratmalıdırlar.

Şagirdlərin öyrənmə çətinliklərini aradan qaldırmasına kömək etmək üçün effektiv müəllim-şagird münasibətlərini inkişaf etdirmək vacibdir. Bu o demək deyil ki, əlaqə həddindən artıq təsadüfi və ya həddindən artıq sərt olmalıdır, əksinə, qarşılıqlı hörmət, etibar və dostluq balansına əsaslanmalıdır. L.S.Viqotski, inam, hörmət və dostluğa əsaslanan əməkdaşlığın uşağın fərdi inkişafında mühüm rol oynadığını vurğulayır [5].

Təhsildə ən mühüm problemlərdən biri çox vaxt məktəbə qeyri-adekvat hazırlıqla bağlıdır. L.A.Venqerin qeyd etdiyi kimi, “Məktəbə hazır olmaq oxumağı və yazmağı bilmək deyil, bunları öyrənməyə hazır olmaqdır”. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinə gedən uşaqlar məktəbə daha tez uyğunlaşırlar, çünki onlar artıq oxumaq, yazmaq, sosial qarşılıqlı əlaqə kimi bacarıqlara yiyələniblər, eyni zamanda, masa, yazı lövhələri və kitablar kimi təhsil alətləri ilə artıq tanış olublar. Bu erkən təcrübələr məktəbə düzgün hazırlığın kritik əhəmiyyətini nümayiş etdirir [5, 43 s.].

İbtidai sinif şagirdlərinin qarşılaşdıqları təhsil problemlərini müzakirə edərkən, ümumi olanlardan əlavə bir neçə nüanslı məsələni vurğulamağa dəyər:

1. İcra funksiyalarının inkişafı: İbtidai məktəb səviyyəsində şagirdlər hələ də vaxtın idarə edilməsi, təşkilatlanma və təlimatlara nəzarət kimi mühüm icraedici funksiyaları inkişaf etdirirlər. Bu funksiyalar diqqəti tapşırıqlara cəmləmək, təlimatlara əməl etmək və tapşırıqları yerinə yetirmək üçün vacibdir.

2. Emosional tənzimləmə: Bir çox kiçik məktəbyaşlı uşaq məyusluq, narahatlıq kimi emosiyaları idarə etməkdə mübarizə aparır ki, bu da onların akademik performansına və sinif davranışına birbaşa təsir edə bilər. Emosional tənzimləmə üsullarının öyrədilməsi təlim nəticələrini xeyli yaxşılaşdıra bilər.

3. Sosial-iqtisadi təsir: Aşağı sosial-iqtisadi imkanlara sahib ailədə böyüyən uşaqlar repetitorluq, məktəbdənkənar fəaliyyətlər və hətta əsas məktəb ləvazimatları kimi resurslara çıxışın olmaması da daxil olmaqla əlavə təhsil problemləri ilə üzləşə bilərlər. Bu, daha imtiyazlı mühitlərdən olan həmyaşıdları ilə müqayisədə onların akademik tərəqqisinə mane ola bilər.

4. Öyrənmə geriliyi: Disleksiya və ya DEHB kimi diaqnoz qoyulmamış öyrənmə qüsurları olan uşağın ənənəvi sinif şəraitində effektiv öyrənmə qabiliyyətinə ciddi təsir göstərə bilər. Fərdiləşdirilmiş təhsil planları (IEP) vasitəsilə erkən diaqnoz və müdaxilə çox vacibdir.

5. Dil maneələri: Ana dili tədris dili olmayan şagirdlər üçün dil maneələri oxuyub başa düşməkdə və sinif fəaliyyətlərində iştirakda əhəmiyyətli maneələr yarada bilər. Belə şagirdlər üçün əlavə dil dəstəyi və ya ikidilli təhsil proqramları tələb edilə bilər.

6. Həmyaşıdlarla münasibətlər: İbtidai təhsildəki sosial dinamika, o cümlədən zorakılıq və ya həmyaşid təzyiqi, uşağın diqqətini öyrənməyə yönəltmək qabiliyyətinə ciddi təsir göstərə bilər. Müsbət həmyaşid münasibətləri sağlam öyrənmə mühitinin təmini üçün vacibdir.

Bu problemlərin həlli çox vaxt uşağın fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış akademik, emosional və sosial dəstəyin birləşməsinə tələb edir. Erkən aşkarlama, valideynlərin iştirakı və güclü müəllim-şagird münasibətləri şagirdlərə bu maneələri aşmağa kömək etmək üçün olduqca vacibdir.

Məktəbə hazırlığın məqsədi uşaqların formal təhsilin çətinliklərinə tam hazır olmasını təmin etməkdir. Şagirdlər kifayət qədər hazırlıqlı deyilsə, oxumaq, yazmaq və məktəbə uyğunlaşmaqda çətinliklərlə üzləşə bilərlər ki, bu da onların akademik uğurlarına maneə ola bilər. Məsələn, oxu vərdişlərinin olmaması və ya zəif intonasiya vizual qavrayış və söz ehtiyatında problemlərə səbəb ola bilər ki, bu da şagirdlərdə effektiv oxu bacarıqlarını inkişaf etdirməyi çətinləşdirir.

Uşaqların idrak inkişafını optimallaşdırmaq üçün təhsil materialları xüsusi tələblərə cavab vermək üçün tərtib edilməli, öyrənməni gücləndirən mühit yaradılmalıdır. Nəticə olaraq, kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin fəaliyyətlərində qarşılaşdıqları çətinliklər onların təhsil tərəqqisinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Əgər bu məsələlərə vaxtında diqqət yetirilməsə, həyatda nevroz, depressiya, stress və ya narahatlıq kimi daha ciddi problemlərə yol açə bilər. Bu çətinliklər şagirdə özünə hörmətin və özünəinamının formalaşmasına da mənfi təsir göstərə bilər [4, 279 s.].

Şagirdlər valideynlər və ya müəllimlərlə münasibətlərində çatışmazlıqlar hiss etdikdə, onlarda qarşılaşdıqları problemləri həll edə bilməmək vərdişi yarana bilər. Nəticədə, özlərinə inamları azalır və onlar özlərini həmyaşıdlarından aşağı görməyə başlayırlar ki, bu da öz dəyərlərini daha da aşağı salır. Bu, öyrənməyə marağın azalmasına və onların həm təhsil, həm də sosial qarşılıqlı əlaqə ilə bağlılığının zəifləməsinə səbəb ola bilər.

Müzakirə olunan fikirlər kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin qarşılaşdığı çətinliklərə etinasız yanaşmanın nəticələrini vurğulayır. Bu nəticələrin qarşısını almaq üçün erkən müdaxilə çox vacibdir. Bu problemlər müxtəlif psixoprofilaktik tədbirlər, məsələn, valideynlər və müəllimlər üçün seminarlar və təlimlər təşkil etmək, həmçinin psixoloji dəstək və maarifləndirmə yolu ilə həll edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Əmrahlı L.Ş. “Məktəb psixoloqu: Metodik vəsait”. Bakı: Nurlan, 2014, 176 s.
2. Əlizadə Ə.Ə., Əzimov Q.E., Quliyev E.M. “Məktəblinin psixologiyası”. Bakı: *Renessans-A Nəşriyyat evi*, 2015, 114 s.
3. Məmmədov A.U. “Təlimin psixoloji əsasları”. Bakı: Maarif, 1993, 296 s.
4. Nuriyev S.Ş., İbrahimova D.R. “Təhsildə sosial-psixoloji xidmət (dərs vəsaiti)”. Bakı, 2016, 638 s.
5. Венгер Л.А. “Готов ли ваш ребенок к школе? – М”.: Знание, 1994, 192 с.
6. И.А.Зимняя. Педагогическая психология. М; Логос, 2001.
7. <https://znanio.ru/media/prichiny-trudnostej-v-obuchenii-mladshihshkolnikov-2673457>
8. [https://www.anl.az/down/meqale/magistrant/2023/2/22\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/magistrant/2023/2/22(meqale).pdf)

H.N.Əkbərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
humayekberli88@gmail.com

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRƏ REGIONAL EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ TƏDQIQATLARIN TƏŞKİLİ YOLLARI

Xülasə

Bütün dünyada, o cümlədən ölkəmizdə ekologiyanın böhranlı vəziyyəti dövrümüzün ən aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdir. İnsanların ekologiyaya dağıdıcı təsiri müxtəlif dövlətləri və təşkilatları hərəkətə gətirmişdir. Ona görə də böyüməkdə olan gənc nəslin, gələcəyin şəxsiyyətinə çevriləcək hər bir şagirdin ekoloji bilikləri inkişaf etdirilməli, ekoloji tərbiyə aşılmalı, regional ekoloji problemlər və bu problemlərin həlli yolları öyrədilməli, onların bu ruhda böyümələri üçün bütün qüvvə və imkanlardan düzgün istifadə olunmalıdır.

Buna görə də ümumtəhsil məktəblərində biologiya fənnini tədris edən müəllimlər regional ekoloji problemlərin öyrədilməsi zamanı şagird tədqiqatını düzgün təşkil etməli, səmərəli metod və təlim formalarından istifadə etməli, problemli vəziyyət yaradaraq şagirdi təlimə cəlb etməlidir. Beləliklə, şagirdlərdə ekoloji tərbiyə formalaşacaqdır.

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ УЧАЩИХСЯ РЕГИОНАЛЬНЫМ ЭКОЛОГИЧЕСКИМ ПРОБЛЕМАМ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Резюме

Экологический кризис во всем мире, в том числе и в нашей стране, стал одной из самых актуальных проблем нашего времени. Разрушительное влияние человека на окружающую среду побудило различные государства и организации к действиям. Поэтому необходимо развивать экологические знания подрастающего молодого поколения, каждого студента, который станет личностью будущего, прививать экологическое образование, обучать региональным экологическим проблемам и путям решения этих проблем, а также всеми силами и силами. возможности следует использовать правильно, чтобы они могли расти в этом духе.

В связи с этим учителя биологии в общеобразовательных школах должны правильно организовать ученическое исследование при изучении региональных экологических проблем, применять эффективные методы и формы обучения, создавать проблемные ситуации, вовлекая учеников в учебный

процесс. Таким образом, у учащихся будет формироваться экологическое воспитание.

ORGANIZATION METHODS OF STUDENT RESEARCH IN TEACHING REGIONAL ENVIRONMENTAL ISSUES TO STUDENTS IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Summary

The global ecological crisis, including in our country, has become one of the most pressing issues of our time. The destructive impact of human activity on the environment has prompted various governments and organizations to take action. Therefore, the ecological knowledge of the growing young generation, every student who will become the personality of the future, should be developed, ecological education should be inculcated, regional environmental problems and the ways to solve these problems should be taught, and all forces and opportunities should be used correctly for them to grow in this spirit.

For this reason, biology teachers in general education schools must effectively organize student research when teaching about regional ecological problems. They should employ efficient methods and teaching formats, create problem-based scenarios to engage students in learning, and thereby cultivate environmental consciousness in students.

Açar sözlər: *regional ekoloji problemlər, biologiya dərsləri, ekoloji tərbiyə, bilik, bacarıq və vərdislər, şagird tədqiqatının təşkili, kurikulum*

Ключевые слова: *региональные экологические проблемы, уроки биологии, экологическое воспитание, знания, навыки и умения, организация учебного исследования, учебная программа*

Key words: *regional ecological problems, biology lessons, environmental education, knowledge, skills and habits, student research organization, curriculum*

Ekoloji mühitə və təbii sərvətlərə insanın təsirinin xarakteri onun intellektual səviyyəsindən, ekoloji biliklərindən, tərbiyəsindən, əqidəsindən çox asılıdır. Məktəb fənlərinin tədrisi prosesində gənc nəslə ekoloji məzmunlu biliklər verilməli, ekoloji tərbiyə aşılmalıdır. Böyüməkdə olan gənc nəslə təkcə elmi biliklər vermək deyil, həmçinin onlarda təbiətə, onun sərvətlərinə düzgün münasibət formalaşdırmaq əsas vəzifə olmalıdır. Əgər ekoloji qanunauyğunluqlar nəzərə alınmaz və təbiətin bioloji tarazlığı pozularsa, ekoloji fəlakət yarana bilər. Ona görə də böyüyən nəsli təbiətə ehtiyatla yanaşmağa, fauna və floranın məhv edilməsinin qarşısını almağa hazırlamaq zəruridir. Bu məqsədlə də onlarda ekoloji şüur və düşüncənin yaradılması üçün sistemli iş aparılmalıdır. Araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, müasir məktəblərdə şagirdlərdə yüksək ekoloji mədəniyyət formalaşdırmaq üçün bir sıra işlər, o cümlədən, maarifləndirmə, inkişafetdirmə, tərbiyəetmə, təşkilətmə, proqnozlaşdırma funksiyaları həyata keçirilməlidir.

Müasir dərsə verilən tələblər baxımından regional ekoloji problemlərin öyrədilməsinin səmərəli yolları aşağıdakılar hesab edilmişdir:

1. Mövzunun müasir ekoloji problemlərlə əlaqələndirilməsi;
2. Dərsə regional ekoloji vəziyyəti əks etdirən ədəbiyyatların gətirilməsi və şagirdlərin onlarla tanış olması;
3. Təbiətə, xüsusilə, yaxınlıqda yerləşən qoruqlara ekskursiyaların təşkili;
4. Ekoloji tarazlığın pozulması ilə bağlı dünyada baş verən proseslərə dair sxem, şəkil və digər vəsaitlərin dərsə gətirilməsi;
5. Xarici ölkələrdə ekologiyanın qorunması tədbirlərinin internet saytlarında izlənməsi;
6. Şagirdlərə ölkənin ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair layihələrin işlədilməsi;
7. Şagirdlərin “Qırmızı kitab”dakı ölkənin nəslə kəsilməmiş və kəsilməkdə olan flora, fauna nümunələrinə dair tədqiqat işlərinə cəlb edilməsi;
8. “Yaşıl paket” materiallarının, vəsaitlərinin öyrənənlərə çatdırılması. Ekoloji biliklər sinifdən xaric tədbirlərdə inkişaf etdirilir, möhkəmləndirilir.

Biologiya dərslərində tədris olunan bütün mövzularda şagirdlərə ekoloji biliklər verilə bilər. Məsələn, “İnsan və canlı təbiət”, “Təbii bitkilər”, “Azərbaycanın qoruqları”, “Dərman bitkiləri”, “Həşəratların müxtəlifliyi və təbiətdə rolu”, “Sürünənlərin müxtəlifliyi və əhəmiyyəti”, “Quşların ekoloji qrupları”, “Məməlilərin ekoloji qrupları” və s. mövzularda ekoloji məsələlər geniş formada tədris olunur. Bununla əlaqədar müəllim “Siz hər hansı bir heyvanı və ya bitkini qorumusunuz, ona yardım etməsinizmi?” sualı ilə sinfə müraciət edə bilər. Bu sualla əlaqədar diskussiyalar təşkil oluna və ya esse yazıla bilər. Şagirdlərlə bu sualı müzakirə edərkən onlar düşünürlər, xatırlayırlar və danışırlar. Onlardan içərisində yardım edənləri olubsa, bu haqda böyük maraq və məmnuniyyətlə danışırlar, digərləri isə diqqətlə Biologiyanın tədrisi metodikasından mühazirələr dinləyirlər. Canlılara yardım etməyin, onları sevməyin nə qədər vacib və gözəl bir iş olduğunu dərk edirlər.

Regional ekoloji problemlərlə bağlı verilən məlumatların daha dərinləndirilməsi üçün dərsə ətraf mühitin ekoloji problemlərlə bağlı əyanilik (tablo, şəkil, sxem və diaqramlar), texniki, audiovizual vəsaitlər, kompüter, proyektor, elektron disklərdən istifadə edilir. Müəllim onlardan istifadə etməklə mövzunu daha ətraflı izah edə bilər, təcrübələr aparır. Kompüterin köməyi ilə ekologiyada baş verən hadisələri ekranda canlandırır, fakt və rəqəmləri göstərir. Belə dərslər şagirdlərin marağını cəlb edir, onların fəallığını artırır. Şagirdlərin ətraf mühitin ekoloji vəziyyəti və orada gedən proseslərə dair biliklərə inamları artır, hadisələri daha yaxşı dərk edirlər. Şagirdlərin fəallığının artırılması fəal təlim metodlarının tətbiqi ilə daha da inkişaf edir. Fəal təlim metodlarına uyğun olaraq müəllim şagirdləri müstəqil işə cəlb edir. Onları ətraf mühitin ekoloji problemləri, onun mühafizəsi tədbirləri ilə bağlı

referat işləməyə, debata hazırlaşmağa yönəldir. Həmçinin layihə və tədqiqatların işlənməsi də şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətində mühüm rol oynayır.

Fəal (interaktiv) təlimin həyata keçirilməsi üçün onlarla metodiki üsullar və ya texnikalar mövcuddur. Onların çoxluğu və müxtəlifliyi bir tərəfdən müəllimə öz məqsədinə çatmaq və dərsi zənginləşdirmək üçün geniş imkanlar verir, o biri tərəfdən isə metodların məqsədamüvafiq seçilməsi problemi yaradır. Müəllim “Hansı meyarlara əsasən texnikalar seçilməlidir?” sualına cavab verməli olur.

Biologiya dərslərində verilən regional ekoloji problemlərlə və ya ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar mövzularda müəllimlər şagirdlərin tədqiqatını təşkil edərkən ilk növbədə düzgün metod və ya texnikanı seçməyi bacarmalıdır ki, təlim uğurlu alınsın.

Biologiya fənnindən regional ekoloji problemlərin öyrədilməsində şagird tədqiqatlarını təşkil edən zaman müəllim aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirməlidir, həmçinin tədqiqatın aparılması zamanı müəllim aşağıdakı bilik, bacarıq və vərdislərə malik olmalıdır.

- Tədqiqatın aparılması üzrə metodların (texnikanın) seçiminə,
- İşin qrup şəklində və digər formalarda təşkili və aparılmasına,
- Tədqiqatın aparılması üçün tapşırıqların və bilik mənbələrinin seçilməsinə,
- İş vəzirlərinin hazırlanmasına.

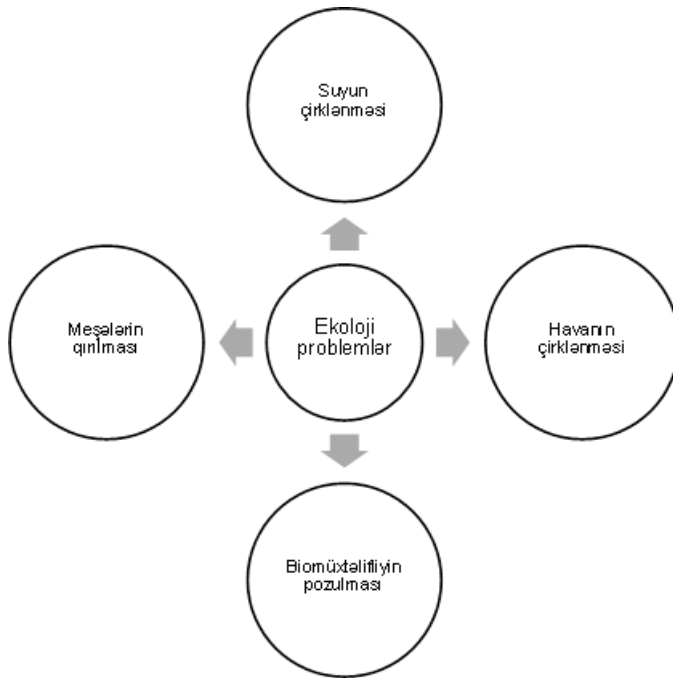
Tədqiqatın aparılması üçün hansı metodun lazım olduğunu müəyyən etmək üçün müəllim texnikanın əsas xüsusiyyətlərini diqqətlə öyrənməli və dərslin məqsədlərinə uyğun seçməlidir. Metodu seçərkən, habelə müəllimin formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək istədiyi bacarıq və vərdislərin müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Yəni hər bir təlim məqsədini qoyarkən müəllim bu məqsədə daha müvafiq olan üsulu da seçməlidir. Texnikanın seçimində digər vacib meyarlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- texnikaya sərf olunan vaxt;
- keçilən dərslin məzmununun vaciblik dərəcəsi;
- dərslin mərhələsi.

Metodun seçimi kimi, tədqiqatın aparılması üçün tapşırıqların və bilik mənbələrinin seçimi də təlimin məqsədlərindən asılıdır.

Regional ekoloji problemlərin şagirdlərin tədqiqatında öyrənilməsinin necə təşkil olunmasına nümunə əsasında diqqət yetirək. Biologiya fənnində bu kimi mövzulara toxunmaq üçün dərsləklərdə yetərincə mövzu imkanları mövcuddur. Onlardan sadəcə birinə nümunə kimi baxaq. 10-cu sinif biologiya dərslində “Havanın çirklənməsi qlobal ekoloji problem kimi.” qövzusunun tədrisi zamanı müəllim 4.2.1. Qlobal ekoloji problemlər və onların həlli yolları haqqında təqdimatlar edir. Alt standartına əsasən dərslini qurub, məqsədi

müəyyən etdikdən sonra, şagirdləri dərəcəyə əsaslanaraq motivasiya mərhələsində “Klaster” üsulundan istifadə etməklə şagirdlərin hansı ekoloji problemləri bildiklərini soruşur. Klaster şagirdlər tərəfindən doldurulur. Daha sonra isə bu ekoloji problemlərin hansı regionlarda daha çox rast gəlinməsinə aid suallarla şagirdləri lazımı məcraya yönəldə bilər. Tədqiqat Havanın çirklənməsi nə üçün global problemdir? Havanın çirklənməsi hansı regionlarda daha çox müşahidə olunur? Bu problem həllini necə tapa bilər? sualları ətrafında aparılmalıdır.

Şagirdlərlə tədqiqatın aparılması mərhələsində, şagirdlər qruplara ayrılır. Hər qrupa dərslərdəki məlumatlardan əlavə paylama materialları da paylanılır və Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarında hansı ekoloji problemlərin daha qabarıq formada özünü göstərdiyi barədə təqdimat hazırlamaq tapşırığı olaraq verilir. Bu regional ekoloji problemlərin aradan qaldırılması üçün Azərbaycanda hansı işlər görülür və ya görülməlidir və ən sonda bu problem hansı canlılara daha çox mənfi təsir göstərir kimi suallar əsasında təqdimat etmələri tapşırılır. Şagirdlər özləri araşdırdıqları məlumatları daha asanlıqla yadda saxlayırlar, nəinki müəllimdən hazır aldıkları bilikləri.

Ümumtəhsil məktəblərində biologiya fənnindən şagirdlərin regional və global ekoloji problemlərlə bağlı tədqiqatlarının düzgün təşkili olduqca vacib məsələdir. Çünki böyüməkdə olan gənc nəsəl ekoloji tərbiyə aşılanmalıdır ki, gələcəkdə daha böyük ekoloji problemlərlə qarşılaşmayaq. Biologiya fənni elə

bir fəndir ki, şagirdlərə ekoloji biliklər vermək üçün imkanlar olduqca genişdir. Burada əsas vəzifə müəllimin üzərinə düşür ki, şagird tədqiqatlarını düzgün təşkil etməklə, səmərəli təlim mühiti yaratsın.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil müəssisələri üçün "Biologiya fənni üzrə təhsil (kurikulum) (VII-XI siniflər). Bakı - 2023.*
2. *Hacıyeva. G. Biologiyanın tədrisi metodikası, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti, Bakı - 2018, 363 səh.*
3. *Feyzullayeva Gülnarə "Biologiyanın tədrisində ekoloji biliklərin öyrədilməsinin imkan və yolları" magistr dissertasiyası. Bakı - 2016, 73 səh.*
4. *Heydərlı Şəbnəm "Biologiyanın tədrisində ətraf mühitin mühafizəsinin öyrədilməsi yolları" magistr dissertasiyası. Bakı - 2017, 74 səh.*
5. *Mircəfərova Lamiyə "Ümumtəhsil məktəblərində biologiya dərslərində ətraf mühitin mühafizəsi problemlərinin öyrədilməsinin imkan və yolları" magistr dissertasiyası. Bakı - 2018, 76 səh.*

F.Ə.Cənnətova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fatimacannatova@gmail.com

YENİYETMƏLİK YAŞ DÖVRÜNDƏ ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINA TƏSİR GÖSTƏRƏN MƏNFİ AMİLLƏR VƏ ONLARLA MÜBARİZƏ ÜSULLARI

Xülasə

Yeniyetməlik yaş dövrü ailədə, eləcə də cəmiyyətdə ən həssas dövr hesab olunur. Bu həssas dövrdə yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına bir sıra risk faktorları təsir göstərir. Bu risk faktorlarına alkoqol və narkotikdən istifadə, yemək pozulmaları, depressiya və intihar aid edilir. Orta məktəb yaşında şagirdlər siqaret, narkotik, spirtli içki kimi zərərli vərdişlərlə tanış olurlar. Hətta bu vərdişlərə ilk təmas da bu yaş dövrünə təsadüf edir. Yemək pozulmaları qızlarla yanaşı oğlan yeniyetmələrdə də özünü göstərir. Həddindən artıq çəki itkisi bir sıra pozulmalara, depressiyaya gətirib çıxarır. Yeniyetmələrin inkişafına mənfi təsir göstərən amillərdə anoreksiyanın rolu da öyrənilir. Emosional dəyişmələr və pozulmalar da depressiyaya və intihara səbəb olur. Zərərli vərdişlərin meydana gəlməsində bəzən ailə və ya orta məktəb də mühüm rol oynayır.

НЕГАТИВНЫЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ И МЕТОДЫ БОРЬБЫ С НИМИ

Резюме

Подростковый возраст считается самым чувствительным периодом как в семье, так и в обществе. Ряд факторов риска влияет на формирование личности подростков в этот чувствительный период. Эти факторы риска включают употребление алкоголя и наркотиков, расстройства пищевого поведения, депрессию и самоубийство. В среднем школьном возрасте учащиеся знакомятся с вредными привычками, такими как курение, наркотики и алкоголь. Даже первое знакомство с этими привычками происходит именно в этом возрасте. Расстройства пищевого поведения встречаются как у мальчиков-подростков, так и у девочек. Чрезмерная потеря веса приводит к ряду расстройств, депрессии. Также изучена роль анорексии в факторах, негативно влияющих на развитие подростков. Эмоциональные изменения и нарушения также приводят к депрессии и самоубийству. Иногда семья или средняя школа играют важную роль в формировании вредных привычек.

NEGATIVE FACTORS AFFECTING PERSONALITY FORMATION IN ADOLESCENCE AND METHODS OF COMBATING THEM

Summary

Adolescence is considered the most sensitive period in the family as well as in society. A number of risk factors affect the personality formation of teenagers in this sensitive period. These risk factors include alcohol and drug use, eating disorders, depression, and suicide. At the middle school age, students are introduced to harmful habits such as smoking, drugs, and alcohol. Even the first exposure to these habits occurs at this age. Eating disorders appear in adolescent boys as well as girls. Excessive weight loss leads to a number of disorders, depression. The role of anorexia in the factors that negatively affect the development of adolescents is also studied. Emotional changes and disturbances also lead to depression and suicide. Sometimes the family or high school plays an important role in the formation of bad habits.

Açar sözlər: *orta məktəb, yeniyetməlik, fiziki və psixi sağlamlıq, risk faktorları, anoreksiya, depressiya, intihar, yemək pozulmaları*

Ключевые слова: *средняя школа, подростковый возраст, физическое и психическое здоровье, факторы риска, анорексия, депрессия, самоубийство, расстройства пищевого поведения*

Key words: *secondary school, adolescence, physical and mental health, risk factors, anorexia, depression, suicide, eating disorders*

Yeniyetməlik yaş dövrü uşaqların ən həssas olduğu və müxtəlif risk faktorlarının qurbanı ola biləcəyi bir mərhələdir. Bu risk faktorlarına alkoqolizm və narkomaniya, yemək pozulmaları, depressiya, intihar və s. aid etmək olar. Yeniyetməlik şagirdin həyatının ən kritik dövrüdür. Bu dövr nəzərəcarpacaq fiziki, psixoloji və sosial dəyişikliklərə səbəb olan mühüm keçid dövrüdür [1, s.63].

Yeniyetmələr həm indi, həm də gələcək həyatlarında daim onların fiziki və psixi sağlamlığına təsir edə biləcək risklərlə üzləşirlər. Bununla bağlı ABŞ-ın Filadelfiya şəhərindəki Temple Universitetinin psixonalitlikləri bir sıra araşdırma aparmışdır. Həmin araşdırmaya görə yeniyetmələrin düzgün qərar verməkdə çətinlik çəkmələrinin səbəbini onların beyinlərinin koqnitiv inkişaf prosesində olması ilə əlaqədar olduğunu qeyd edirlər. Bu vəziyyət onların orta məktəbdə riskə düşmək ehtimalını artırır. Bunun qarşısını almaq üçün aşağıdakılara diqqət yetirək:

Alkoqol və narkotiklər – yeniyetmələr artıq bu dövrdə siqaret, spirtli içki və narkotik maddələr haqqında məlumat əldə edirlər və çox təsəffüflər olsun ki, hətta bu maddələrlə ilk təmas da sırf bu yaş mərhələsində başlayır. Yeniyetmənin zərərli vədışlərlə olan təması özünü bir sıra simptomlarla göstərir:

- O, özünü cəmiyyətdən təcrid edir, ailəsi və yaxın qohumları ilə ünsiyyətdən qaçır;
- Şəxsi gigiyenasında məzlum, yorğun və diqqətsiz görünür;
- Onun ailəsi ilə haqqında danışmaq istəmədiyi və bundan imtina etdiyi yeni dostları olur;
- Ailəsinə hara gedəcəyi və nə edəcəyi barədə məlumat vermək istəmir;
- Məktəb qiymətləri əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşür;
- Evdən pul və digər qiymətli əşyalar yoxa çıxır və s. [2, s.78].

Yeniyetməlik dövründə risk faktorları istər qısa, istərsə də uzunmüddətli dövrdə uşağın ümumi rifahına təsir edən bütün hərəkətlər, münasibət və davranışlarla əlaqələndirilir. Nəticə etibarlı ilə narkotik maddələrdən sui-istifadə gənclərin əziyyət çəkdiyi yeganə təhlükə faktoru deyil, onlar həm də azğın cinsi davranış, fərdi və ya qrup vandalizmi, internet asılılığı, özünə zərər vermək kimi mənfi xüsusiyyətlərdən də əziyyət çəkirlər.

Yeniyetmələrin təqribən üçdə ikisi orta məktəbi bitirməzdən əvvəl spirtli içki qəbul edir. Yeniyetmələrin bioloji və emosional inkişafına belə erkən çağda alkoqollu içkilərlə zərər yetirməsi onların yaxınlarının, xüsusilə də ailə və dostlarının, müəllimlərinin narahatçılıqlarına səbəb olur.

Alkoqollu içkilər bu gün gənclər arasında baş verən qəzaların, qətlərin və intiharların əsas səbəblərindən birini təşkil edir.

Orta məktəb şagirdlərinin narkotik və ya alkoqol sınağının bir sıra səbəbləri var:

- Müxtəlif sosial kontekstlərdə qəbul olunduğunu hiss etmək;
- Yalnızlıq anlarında sığmacaq tapmaq;
- Onların başqalarına artıq yetkin olduğunu sübut etmək istəməsi və s.

Yemək pozulmaları – bu pozulma çox zaman gənc qızlarda rast gəlməsinə baxmayaraq yeniyetmə oğlanlarda da özünü göstərən bariz problemlərdən biridir. Anoreksiya həddindən artıq kilo itkisi ilə xarakterizə olunur. Həddindən artıq kilo itkisinin fəsadları ciddidir və onu vaxtında aşkar etmək vacibdir. Bunun üçün aşağıdakı simptomlara diqqət yetirək:

- Heç bir tibbi səbəb olmadan həddindən artıq arıqlamaq;
- Yeniyetmənin yediyi qida miqdarını azaltması;
- Yeniyetmənin kökəlməkdən qorxması;
- Həddindən artıq fiziki məşqlər etməsi və s. [3, s.94].

Bütün bu simptomlarla yanaşı əsəbilik, depressiya, emosional və şəxsiyyət pozulmaları kimi digər xüsusiyyətlər də özünü göstərir.

Müəyyən bir müşahidədən sonra yeniyetmənin davranışında iki və daha çox simptomun olduğu təsdiqlənəndən sonra dərhal həkimə müraciət etmək lazımdır. Bu pozulmanın müalicəsi zamanı bir neçə mütəxəssis iştirak edir: psixoloq, ailə həkimi, endokrinoloq, gənc qızlara hətta ginekoloq.

Depressiya və intihar – yeniyetmələr bu dövrdə depressiya və intihara daha çox meyilli olurlar. Araşdırmalara görə emosional vəziyyətə təsir edən müxtəlif amillər yeniyetmələr arasında depressiya və intiharların risk faktorunu artırır. Emosional vəziyyətə təsir göstərən amillər aşağıdakılardır:

- Ailədə baş verən münaqişəli vəziyyətlər (məsələn, valideynlərin boşanması);

- Yaxın adamın itkisi;
- Ailə üzvlərinin narkotik maddə istifadə etməsi;
- Dostlar və tanışlar tərəfindən rədd edilmə;
- Cinsi narahatlıqlar və s.

Yeniyetmələrdə depressiya daimi kədər hissi və müxtəlif fəaliyyətlərlə məşğul olmağa marağın itməsinə səbəb olan ciddi psixi sağlamlıq problemidir. Bu, yeniyetmənin düşüncə tərzinə, davranışına təsir edir və emosional, funksional və fiziki problemlərə gətirib çıxarır. Depressiya həyatın istənilən vaxtında baş verə bilsə də, yeniyetmələr və böyüklər arasında simptomlar fərqlidir. Həmyaşlıqların təzyiqi, akademik gözləntilər və dəyişən bədən quruluşu kimi problemlər yeniyetmələr üçün depressiyaya səbəb ola bilər. Yeniyetmələrdə depressiya zəiflik və ya iradə gücü ilə aradan qaldırıla bilən bir şey deyil, ciddi nəticələrə səbəb ola bilər və uzun müddətli müalicə tələb edir. Əksər yeniyetmələr üçün depressiyanın simptomları dərmanlar və psixoloji terapiya kimi müalicələrlə asanlaşır.

Yeniyetmələrdə depressiyanın əlamətlərinə məktəbdə və ya evdə, ictimai fəaliyyətlərdə və ya həyatın digər sahələrində rast gəlmək mümkündür. Eyni zamanda, əlamətləri yeniyetmənin davranış və emosional dəyişikliklərində görmək olar. Depressiyanın əlamətləri şiddətinə görə dəyişə bilər, lakin yeniyetmənin duyğularında və davranışında dəyişikliklər aşağıdakı nümunələrlə göstərə bilər:

Emosional dəyişikliklər:

- Heç bir aydın səbəb olmadan ağlama, kədər hissi;
- Xırda məsələlərdə belə məyusluq və ya qəzəb hissi;
- Ümitsizlik və ya boşluq hissi;
- Əsəbi əhval-ruhiyyə;
- Gündəlik fəaliyyətlərə maraq və ya həzzin itirilməsi;
- Ailə və dostlara marağın itirilməsi və ya onlarla münaqişənin olması;
- Aşağı özünə hörmət;
- Özünə dəyər verməmək və ya günahkarlıq hissi;
- Keçmiş uğursuzluqlara görə həddindən artıq özünü günahlandırma və ya özünü tənqid etmə;
- Rədd və ya uğursuzluğa qarşı həddindən artıq həssaslıq və təsdiq üçün həddindən artıq ehtiyac;

- Düşünmək, diqqət etmək, qərar qəbul etmək və hər şeyi xatırlamaqda çətinlik;
- Təkrarlanan ölüm və ya intihar düşüncələri və s.
Davranış dəyişiklikləri:
- Yorğunluq və enerji itkisi;
- Yuxusuzluq və ya çox yatmaq;
- İştahda dəyişikliklər: iştahsızlıq və çəki itkisi və ya müəyyən qidalara daha çox istək və çəki artımı;
- Qanunsuz maddələrdən və ya spirtli içkilərdən istifadə;
- Həyəcan və ya narahatlıq: məsələn, narahat yerləş, əlləri ovuşdurmaq və ya hərəkətsiz oturma bilməmək;
- Düşünərkən, danışarkən və ya bədən hərəkətlərini yerinə yetirərkən lənglik;
- Zəif akademik performans və ya tez-tez məktəbdən yayınma;
- Gigiyena və ya şəxsi görünüşə daha az diqqət yetirmək;
- Özünə zərər vermək: məsələn, özünü kəsmək və ya yandırmaq və s.

Yeniyyətlik yaş dövründə şəxsiyyətin formalaşmasına mənfi təsir göstərən amillərlə mübarizənin bir sıra üsul və yolları vardır. Ən başlıcası valideynlərin öz övladlarına qarşı diqqətli olmasıdır. Valideynlər yeniyyətə ona əhəmiyyət verdiyini göstərməlidir, eyni zamanda onun hər hansı bir problemi varsa, sizinlə bölüşə biləcəyi şərait yaratmalıdır. Yeniyyətin pis vəziyyətlərində ona dəstək olunmalıdır. Təkcə pis vəziyyətlərində deyil, həmçinin yaxşı etdiyi işlərdə də tərif edilməlidir [5, s.109].

Yeniyyətə özünə mentor tapmaqda da kömək edilməlidir. Mentor yeniyyətin heyran olduğu, etibar etdiyi şəxsdir. Bu məhz ana, ata olacaq deyə bir şərt yoxdur, həmçinin müəllim də mentor ola bilər, yeniyyətə suallar və məsləhətlər verə bilər. Beləliklə həm də valideynin də şübhə zamanı danışacağı və məsləhət edəcəyi biri olar.

Yeniyyətə də səhv edə bilər, buna görə də yeniyyətin səhv etməsinə və etdiyi səhv hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşmasına icazə vermək lazımdır. Valideynlər yeniyyətin özünün qərar qəbul etməsinə şərait yaratmalıdırlar. Yeniyyətə səhv etsə belə, bunu onun yetkinləşməsinin bir hissəsi kimi qəbul etməyi bacarmalıdırlar. Bütün bunlarla yanaşı valideynlər həm də yeniyyətə üçün yanlış hərəkət etdiyi zaman əlçatan olmalıdırlar.

Yeniyyətlərin valideynləri ilə münasibətdə onları narahat edən əsas hallardan biri valideynlərin onlara qulaq asmaması, yalnız qayda və tələblər qoymasıdır. Bu ciddi bir səhvdir. Onların qaygılarını və ya fikirlərini mehriban davranışla dinləmək övladlarınızla yaxşı ünsiyyət qurmaq üçün bir açaqdır.

Orta məktəb də yeniyyətin şəxsi həyatında böyük önəm kəsb edir. Orta məktəb yeniyyətlərin təhsilində valideynlərin böyük müttəfiqidir. Həyatın bu mərhələsində iştirak etmək üçün lazım olan psixopedaqoji dəstəyi

təmin edən birini seçmək, yeniyetməlik dövründə riskli vəziyyətləri aşkar etmək və qarşısını almaq üçün çox vacibdir [6, s.253].

Müəllimlərin nöqtəyi-nəzərindən, hər bir sinifdə problemsiz gələcəyi olan çox yeniyetmə var, lakin digər tərəfdən də riskli namizədlər də az deyil. Müəllimlər riskli namizədlərin çox vaxt sonradan öz həyatlarında hansısa nailiyyətə yiyələnmə biləcəklərinə şübhə ilə yanaşırlar. Onlar düşünürlər ki, bu yeniyetmələr cəmiyyətə inteqrasiya ola biləcəklərmi, müntəzəm işlə məşğul ola biləcəklərmi, yaxud öz maddi ehtiyaclarını qarşılaya biləcəklərmi? Müəllimlərin orta məktəb yaşlı şagirdlər üçün bu kimi qayğıları təqdirə layiqdir.

Yeniyetməlik dərin dəyişikliklər dövrü olaraq böhranlara və bir sıra pozulmalara səbəb ola bilər. Eyni zamanda yeniyetməlikdə yaranan risk faktorları sonrakı inkişaf dövrlərində də mühüm rol oynayır. Yeniyetməlik dövründə bir çox şagird maddə istifadəsi və ya cinayətkarlıq kimi problemlə davranışı ilə digər həmyaşıdlarından fərqlənir. Bu davranışlar bəzən keçici kimi qəbul edilə bilər, hətta həyatın bu mərhələsinə xas olan biopsixososial dəyişiklik kimi qələmə verilə bilər. Bu problem həm də elə uşaqlıq dövründən yaranıb, yeniyetməlikdə də davamlılıq göstərə bilər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., *Psixologiya, Bakı - 2003, 540 s.*
2. Bayramov Ə.S., *Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri, Bakı: Azərnaşr, 10981, 190 s.*
3. Əliyev B.H., Cabbarova R.V., *Təhsildə şəxsiyyət problemi, Bakı, Təhsil, 2008, 134 s.*
4. Əliyeva K.R., *Şəxsiyyətin yaradıcı potensialının formalaşmasının psixoloji problemləri, Psix. elm. dok. alimlik dərəcəsi almaq üçün dis. avtoref. Bakı - 2008, 66 s.*
5. Hüseyinov E.A., *Yaş psixologiyası, Bakı - 2015, 86 s.*
6. Hüseyinov E.A., *Psixoloji korreksiya işi, Bakı - 2003, 102 s.*

G.S.Səmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gulafetsamedova9@gmail.com

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ İSTEDADLI ŞAGİRDlərƏ BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNİN TƏŞKİLİNİN METODİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Müasir dövrdə təhsilin əsas məqsədlərindən biri məhz dövrün tələblərinə cavab verən istedadlı şagirdlərin elmi və yaradıcılıq potensiallarının üzə çıxarılmasından ibarətdir. İstedadlı uşaqların aşkar olunması və potensial imkanlarının gələcəkdə uğurla icrasını təmin etmək məqsədilə tədrisin düzgün təşkil olunması olduqca məsuliyyətli və çətin prosesdir. İstedadlı şagirdlərlə iş zamanı ilk növbədə onların orta təhsil səviyyəsində bütün fənlərə dair bilikləri mənimsəmələrinə şərait yaradılmalıdır. Bu zaman şagirdlərin istedadlı olduqları sahədən asılı olaraq biliklərin həcmi və məzmunu fərqli ola bilər. Bu səbəbdən ümumtəhsil məktəblərində istedadlı şagirdlərə biologiyanın tədrisinin təşkili prosesi müasir təlim metodlarının tətbiqi və xüsusi yanaşmalar tələb edir. Belə şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri, maraq dairələri və öyrənmə tərzləri nəzərə alınaraq müvafiq metodikalar seçilməlidir.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ ТАЛАНТЛИВЫМ УЧАЩИМСЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Резюме

Одной из основных целей образования в наше время является раскрытие научного и творческого потенциала талантливых учащихся, отвечающих требованиям времени. Правильно организовать образование, чтобы выявить талантливых детей и обеспечить успешную реализацию их потенциала в будущем, это очень ответственный и сложный процесс. При работе с одаренными учащимися, прежде всего, должны быть созданы условия для приобретения ими знаний по всем предметам на уровне среднего образования. В это время объем и содержание знаний могут быть разными в зависимости от области, в которой талантливы студенты. По этой причине процесс организации преподавания биологии одаренным ученикам в общеобразовательных школах требует применения современных методов обучения и специальных подходов. Соответствующие методы следует выбирать с учетом индивидуальных особенностей, интересов и стилей обучения таких учеников.

METHODOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE ORGANIZATION OF TEACHING BIOLOGY TO GIFTED STUDENTS IN SECONDARY SCHOOLS

Summary

One of the main goals of education in modern times is to reveal the scientific and creative potential of gifted students who meet the requirements of the time. It is a very responsible and difficult process to properly organize education in order to identify gifted children and ensure successful implementation of their potential in the future. When working with gifted students, first of all, conditions should be created for them to acquire knowledge of all subjects at the secondary education level. At this time, the volume and content of knowledge may vary depending on the area in which the students are talented. For this reason, the process of organizing the teaching of biology to gifted students in secondary schools requires the application of modern teaching methods and special approaches. The corresponding methods should be selected taking into account the individual characteristics, interests and learning styles of such students.

Açar sözlər: *istedad, potensial, istedadlı şagirdlər, müasir təhsil, təlim-tərbiyə prosesi, biologiyanın tədrisi*

Ключевые слова: *талант, потенциал, талантливые ученики, современное образование, образовательно-воспитательный процесс, преподавание биологии*

Key words: *talent, potential, gifted students, modern education, educational process, biology teaching*

Xüsusi istedadla malik şagirdlərin aşkar olunması və onların təhsili xüsusi təlim proqramının bir parçası hesab olunur. İstedadlı uşaq, yeniyetmə və gənclərə bütün siyasi-ictimai dövrlərdə böyük ehtiyac duyulub. Bu gün də ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri istedadlı şagirdlərin aşkar olunması, onların bacarıq və qabiliyyətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 17 aprel 2006-cı ildə imzaladığı “Xüsusi istedadla malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” sərəncamı istedadlı şagirdlərin daha əlverişli təhsil almalarını təmin etmək məqsədilə lazımı şəraitin yaradılmasına stimül verdi.

Müşahidələr və araşdırmalar onu göstərir ki, məktəblərdə xüsusi istedadla malik uşaqlar heç də az deyil. Sadəcə olaraq onları vaxtında müəyyənləşdirmək və düzgün istiqamət vermək lazımdır. Bu bərdə “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda qeyd olunur ki, əsas təməl bacarıqlar uşaqlıq dövrünün ilk illərində qazanılır və bu bacarıqlara hələ zehni inkişafın erkən yaş dövründən qayğısına qalınmalıdır.

Bu məqsədlə uşaqlarda aşkarlanan istedad, bacarıq, qabiliyyət qorunmalı və inkişafı üçün hər cürə şərait yaradılmalıdır.

Şagirdlərdə istedadın aşkar olunması və inkişaf etdirilməsi ümumtəhsil məktəblərində təhsil və tərbiyənin düzgün təşkilindən çox asılıdır. Təlim prosesində xüsusi istedadla malik şagirdlərin müəyyən edilməsi olduqca mühüm məsələdir. Çünki bu cür şagirdlərin intellektual bacarıq və qabiliyyətlərini müəyyənləşdirmək xeyli vaxt tələb edir. Əgər belə şagirdlərin aşkarlanması ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirilməzsə, onlar çox güman ki, böyük izdihamın içərisində yox olub gedəcəklər. Bu məqsədlə hələ kiçik yaşlarından etibarən uşaqlarla aparılan sistemli iş zamanı məktəb rəhbərliyi, fənn müəllimləri, psixoloqlarla yanaşı ailə üzvləri də yaxından iştirak etməlidir. İstedadlı uşaqlarla aparılan təlim-tərbiyənin əsas məqsədi uşaqda olan istedadın növündən asılı olaraq zəruri bilik, bacarıq, vərdişlər formalaşdırmaqdır. Burada əsas məsələ istedadlı uşağa düzgün mühit yaratmaq, onu doğru çalışmağa yönləndirməkdir. Əks halda uşağın istedadlı olub-olmaması heç bir şey ifadə etməyəcəkdir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, istedadlı uşaqlar bir sıra xüsusiyyətlərinə görə öz yaşadlarından fərqlənirlər. Xüsusi istedadla malik olan uşaqlar adətən akademik cəhətdən orta səviyyədə daha yuxarı qabiliyyətə sahib olurlar. Bu cür uşaqlar həmyaşdaları ilə müqayisədə daha yüksək potensiala malikdirlər. Əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, istedadsız uşaq, şagird yoxdur. Sadəcə olaraq uşaqların içərisində öz bacarığı, düşüncə tərzi, təfəkkürü, nitqi, hafizəsi, xüsusi qabiliyyətlərinə görə fərqlənən şagirdlər var. Bu cür şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətləri də digərlərindən fərqlənir. Belə ki, onlar hadisələrin daxili mahiyyəti, səbəb-nəticə əlaqələri ilə daha çox maraqlanırlar, sual verməkdən, öyrənməkdən doymurlar. Həmyaşdalarının, müəllimlərinin, valideynlərinin fikirlərinə müstəqil və tənqidi yanaşırlar. İstedadlı uşaqlar adətən hər sahədə yaşadlarından fərqlənirlər. Belə uşaqlar öyrənməyə, zehni əməklə məşğul olub nəticə əldə etməyə həvəsli olurlar. Öz orijinal tənqidi, yaradıcı təfəkkürləri ilə hər zaman seçilirlər. Göstərilən əlamətlərlə yanaşı istedadlı uşaqları yalnız yüksək qiymət alan yaxud yaxşı oxuyan şagirdlər arasında axtarmaq da yanlış olardı. Bəzən pis oxuyan, nizam-intizamı pozan şagirdlər arasında da istedadlara rast gəlmək mümkündür. Amerikan tədqiqatçısı P.Torrens belə hesab edir ki, təlimdə uğursuzluqlarına görə məktəbdən xaric olunan uşaqların təxminən 30%-i istedadlı, bacarıqlı uşaqlardır [3, s.22]. Bəzən cəmiyyət olaraq düşünürük ki, istedad heç vaxt itə bilməz, gec-tez özünü büruzə verəcək. Amma unutmamaq lazımdır ki, istedad qədər onun vaxtında aşkar edilməsi də çox əhəmiyyətlidir. Vaxtında aşkar edilməyən istedad öz potensialını itirir və gələcəkdə lazımı nəticəni vermir.

Ə.Ə.Əlizadə qeyd edir ki, istedadın müəyyənləşdirilməsi, onunla işin təşkili xeyli mürəkkəb məsələdir. Elm sahəsində istedadın müəyyənləşdirilməsi

həm çətindir, həm də insanlar onu düzgün qiymətləndirə bilmirlər. Gələcəyin alimləri bir qayda olaraq ümumtəhsil məktəblərində təhsil alırlar. Çox vaxt müəllimlər bu şagirdlərin orijinal fikirlərini, ideyalarını qiymətləndirə bilmirlər [9, s.196].

İstedadlı uşaqlarla işin müvəffəqiyyəti hər şeydən əvvəl istedadlıların müəyyənləşdirilməsi, axtarılıb tapılması, seçilməsi probleminin elmi həllinə əsaslanır [3, s.18]. Bütün bu proseslərdə əsas məsuliyyət müəllim və tərbiyəçilərin üzərinə düşür. Bu məqsədlə ümumtəhsil məktəblərində istedadların identifikasiyası xüsusi metodika və proqrama əsaslanaraq aparılmalıdır. Ümumtəhsil məktəblərində müəllimlər istedadlı uşaqlarla təlimin təşkili zamanı ilk növbədə bir sıra məsələləri aydınlaşdırmalıdırlar:

1. İstedad anlayışı, onun növləri, onların inkişafı barədə biliklərə sahib olmalı;

2. Beynin sağ və sol yarımkürələrinin fəaliyyəti haqqında məlumatlı olmalı;

3. İstedadın hansı növüdür (ümumi, xüsusi və ya konkret olaraq hansı);

4. İstedad hansı formada təzahür edir: aşkar və gizli, başqa sözlə, potensial;

5. Hansı təlim müəssisəsinin istifadə edilməsi daha məqsədə uyğundur: kütləvi ümumtəhsil məktəbi, əlavə təhsil müəssisəsi, məhz istedadlı uşaqlarla işləməyə yönəlmiş gimnaziya və s.

6. Şagirdlərə təlim prosesində maneə yaradan və onları motivasiya edən amilləri müəyyənləşdirməli;

7. Müəyyən olunmuş istedadın daha da inkişaf etdirilməsi lazımı məsələlər aydınlaşdırılmalı: təhsil mühitinin layihələndirilməsi və ekspertizası, müasir təhsil texnologiyalarının, proqramlarının hazırlanması və təhsil müəssisələrinin monitorinqi və s. [7, s.46].

Ümumtəhsil məktəblərində istedadlı şagirdlərlə iş zamanı istedadlılar orta təhsil səviyyəsində bütün fənlərə dair bilikləri mənimsəməlidirlər. Bu zaman şagirdlərin istedadlı olduqları sahədən asılı olaraq biliklərin həcmi və məzmununda dəyişikliklər etmək olar. Lakin burada əsas məqsəd onların bütün qabiliyyət və bacarıqlarının aşkar olunaraq inkişaf etdirilməsi və gələcəkdə peşə fəaliyyətinə reallaşdırılmasını təmin etməkdir. Biologiya da bu fənlərdən biri olmaqla canlılar aləmindən bəhs edir, şagirdlərə canlı təbiətin maddiliyini, qanunauyğunluqlarını, canlıların yaranması, quruluşu, yayılması, inkişafı, qorunması, ən başlıcası isə biososial varlıq olan insanın öz orqanizminin quruluşu və həyatı xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə şərait yaradır. İnsanın davamlı inkişafı və sağlamlığının qorunması ilə bağlı zəruri bilik, bacarıq və əməli vərdislər verir. Biologiya fənninin ümumi orta və tam orta təhsil səviyyələrində tədrisi nəzərdə tutulur. Şagird ümumi orta təhsil səviyyəsində canlılar aləmini öyrənməklə daha dolğun bilik və bacarıqlara yiyələnir. Tam

orta təhsil səviyyəsində isə artıq həyata hazırlanan şagird təbiətin ayrılmaz hissəsi olan canlılar aləmini və özünü dərk etmiş olur. Biologiya fənninin məqsədi şagirdlərə canlılara dair zəruri bilik və bacarıqlar mənimsətməklə onlarda ekoloji mədəniyyət, estetik zövq, humanist və vətənpərvərlik keyfiyyətləri formalaşdırmaqdan ibarətdir [1, s.6].

İstedadlı uşaqlarla tədrisin təşkili prosesi müəllimdən daim şagirdlərin psixoloji vəziyyətini nəzarətdə saxlamağı, təlim sahəsində yeniliklər əldə etməyi, digər müəllimlər, psixoloqlar, valideynlərlə əməkdaşlıq qurmağı tələb edir. Bəzən istedadlı uşaqlarla işin təşkili zamanı düşünülür ki, belə şagirdlər bütün fənlər üzrə xüsusi qruplara ayrılmalıdır. Ancaq bu bütün məktəblərdə məqsədəuyğun hesab edilmir. Həmçinin istedadlı uşaqların digər məktəblilərlə birlikdə təhsil alması onların sonralar sosial həyat şəraitinə uyğunlaşması üçün daha məqsədəuyğun hesab edilir. Belə ki, bütün istedadlı uşaqlar xüsusi məktəblərdə yaxud siniflərdə təhsil almaq imkanına malik deyillər. Sözsüz ki, təlim prosesində müxtəlif məqsədli layihələri təşkil etmək üçün xüsusi qrupların yaradılması da vacibdir. Ancaq hər bir uşaq elə bir mühtdə təhsil almalıdır ki, onun üçün mümkün olan maksimal inkişaf səviyyəsinə çata bilsin. Bu cür şəraiti yaratmaq da məhz məktəb və müəllimin öhdəsinə düşür.

İstedadlı uşaqlarla biologiyasının tədrisinin müvəffəqiyyətli təşkilini təmin etmək məqsədilə təlimin əsas forma, metod, vasitələrindən düzgün istifadə olunması çox vacibdir. Bu məqsədlə tədqiqatçılıq, problemlə şərh, axtarış, layihə və s. kimi metodlardan istifadə etmək olar. Bu metodların fərdi, cütlərlə, qruplarla iş metodları ilə birgə tətbiq etməklə daha yaxşı nəticələr əldə etmək mümkündür. Bu metodların bəzilərinə nəzər salaq:

Problemlə şərh metodu - adətən sadə məsələlərin həllində istifadə olunur. İki formada tətbiq olunur. Birinci formada müəllim problemin mahiyyətini özü izah edir. Şagirdlər yaranmış problemlə situasiyanı və tədqiqat yollarının dərk olunmasında iştirak edirlər. İkinci formada isə şagirdlər problemlə məsələlərin həllində özləri birbaşa iştirak edərək, bilik və faktları sanki özləri kəşf edirlər.

Axtarış metodu - bu metodda müəllim tərəfindən yaradılmış problemlə situasiya şagirdləri axtarıcılıq fəaliyyətinə cəlb edir. Bu zaman şagirdlər düzgün nəticə əldə etmək məqsədilə daha da fəallaşaraq özləri sərbəst qərar əldə etmək üçün çalışırlar.

Tədqiqatçılıq metodu - təlim prosesində əsas yaradıcı metodlardan biri hesab olunur. Bu metod şagirdlərə müstəqil tədqiqat işləri aparmağa, fakt və hadisələrin mahiyyətini dərk edərək ümumiləşdirmə aparmağa şərait yaradır. Bu metodda əsas məsələ budur ki, şagirdlər problemin mahiyyətini başa düşsünlər. Tədqiqat zamanı şagirdlərdə həmçinin yeni bilikləri axtarır tapmanın sevinci yaranır ki, bu da fənnə qarşı maraq və motivasiyanın yaranmasına kömək olur.

Layihə metodu - şagirdləri tədqiqat işlərinə cəlb etmək üçün istifadə olunan metodlardan biridir. Bu metod həmçinin imkan verir ki, şagirdlər öz maraq dairəsi və istedad səviyyəsinə uyğun layihə işləri aparsınlar. Şagirdlər layihə işi üzrə tədqiqat apararaq verilmiş tapşırığı məruzə və təqdimatlar şəklində təqdim edirlər [3, s.37].

İstedadlı uşaqlarla tədrisin təşkili zamanı təlimin tərbiyəedici, inkişafetdirici, yaş prinsipləri xüsusi olaraq nəzərə alınır. Bu prinsiplərdən əlavə istedadlı uşaqlarla təlim prosesində müvəfəqiyyət əldə etmək üçün şagirdlərə fərdi yanaşma prinsipi də son dərəcə vacibdir. Fərdi yanaşma prinsipi adətən iki yolla: təlimin fərdiləşməsi, təlimin differensiasiyası yolu ilə tətbiq olunur. Təlimin fərdiləşməsi zamanı şagirdlərə ayrı-ayrı fənlər üzrə fərdi təlim planının tətbiqi həyata keçirilir. Təlimin differensiasiyası zamanı isə şagirdlər müəyyən xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılır və dövlət standartlarına uyğun olaraq müxtəlif tədris planı, proqramları ilə təhsil alırlar [3, s.41].

İstedadlılıq və istedadlı şagirdlərin inkişafı ilə bağlı biologiya elmində də müasir elmi tədqiqatların təhlili, istedad və istedadın müəyyənləşdirilməsi konsepsiyalarında dəyişikliklərin olduğunu qeyd etmək lazımdır. Milli Layihə çərçivəsində həyata keçirilən təhsil islahatı nəticəsində tədris prosesində müasir təlim texnologiyalarından istifadə günü-gündən artır. Nəticədə təlim prosesinin təşkili daha yeni, müasir səviyyəyə qalxır. İnnovativ texnologiyalardan istifadə zamanı xüsusilə istedadlı uşaqların elm öyrənməyə həvəsi artır, onlara öz yaradıcılıq potensiallarını aşkar etmə imkanları yaradır. İnnovativ texnologiyalardan istifadə zamanı əsas məqsəd istedad əlamətləri göstərən şagirdlərdə motivasiyanın artırılmasına yönəlmişdir. XXI əsrin innovativ texnologiyaları müasir uşaqlara daha yaxın və başa düşülən texnologiyalardır. Bu səbəbdən biologiyanın tədrisi zamanı elektron resurslardan istifadə tədrisi daha maraqlı, yaddaqalan, inandırıcı və maraqlı edir. Kompüterdə nümayiş olunan təqdimatlar şagirdləri daha əhəmiyyətli məsələlərə yönəltməyi və təlim prosesini zamanı vizual şəkillər yaratmağa imkan verir. Xüsusən biologiya dərslərində istifadə olunan animasiyalar, təqdimatlar, virtual laboratoriyalar istedadlı şagirdlərin təhsilində yüksək nəticələr əldə etməyə kömək edir. Bu gün artan elektron tədris resursları, təhsil saytları, onlayn platformlar, virtual laboratoriyalar, müxtəlif məzmunlu layihələr və s. istedadlı şagirdlərlə iş zamanı təlim prosesinin planlaşdırılmasına kömək məqsədilə verilir. Ümumiyyətlə, istər kənd, istərsə də şəhər ümumtəhsil məktəblərində sadalanan resurslardan istifadə biologiya elmində öyrənilənlərin keyfiyyətini artırır. Tətbiq olunan innovativ texnologiyalar istedadlı şagirdlərlə iş zamanı təlim keyfiyyətinin yüksəlməsinə xidmət edir və ən əsası Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahatı Proqramında göstərilən demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, differensiaslaşdırma, fərdiləşdirmə, inteqrasiya və digər prinsiplərini həyata keçirməyə imkan verir. Burada müəllimin əsas mövqeyi

yalnız öyrətmək, fənnə maraqla oyaqmaq deyil. Təlim prosesi elə qurulmalıdır ki, şagirdlərdə özünüinkışaf qabiliyyətləri formalaşsın. Bu zaman onlarda məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkür formalaşmaqla yanaşı müstəqil qərar qəbul etmə, bilikləri müstəqil əldə etmək bacarıqları formalaşır. İstedadlı şagirdlərdə buna bir qədər çətin tapşırıqları müstəqil həll etməyi tapşırmaqla müstəqil fəaliyyət sayəsində potensial imkanları gerçəkləşdirməyə şərait yaratmağı misal göstərmək olar. Müasir təhsil şagirdlərə yalnız bilik, bacarıq verməklə kifayətlənmir, həm də eyni zamanda onları yeni müstəqil həyata hazırlayır. Təlim prosesində əməkdaşlıq keyfiyyət əldə etmədə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təlim prosesində müəllimlə bərabərhüquqlu kimi çıxış edən şagird öz potensial imkanlarını gerçəkləşdirməyə çalışır və özünəinam yaranır. Şagird öz istəyi və fəaliyyəti sayəsində yeni biliklər əldə etməyi bacardığı halda dərslər daha maraqlı və həvəslə yanaşır. Əldə olunan biliklər daha yaxşı yadda qalır və zaman keçdikcə zənginləşdirilərək daha da dərinləşir. Şagirdlərin müstəqil düşüncə doğru nəticələr çıxara bilməsi isə müəllimin uğuru hesab olunur.

Ə.Ə.Əlizadə istedadlı uşaqların cəmiyyət üçün dəyərini ifadə edərkən yazırdı: *“İstedadlı uşaq milli sərvətdir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının vüsəti bilavasitə istedadlı uşaq problemi ilə bağlıdır. Bu problemin aktuallığı istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməmiş ölkələrdə nəzəri-metodoloji ölçülərlə dəyərləndirilir”* [9, s.8].

İstedadlı uşaqların, gənclərin vətənə, cəmiyyətə faydalı vətəndaş kimi formalaşması, istedadlarından düzgün istifadə məqsədilə onların müəyyənləşdirilməsi, ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə işlərinin düzgün təşkilindən çox asılıdır. Bu məqsədlə istedadlı şagirdlərlə aparılan təlim prosesinin düzgün differensiallaşdırılması, istedadlı şagirdlərlə aparılan iş sahəsində qabaqcıl dünya təcrübələrinin öyrənilməsi ümumiləşdirilməsi vacibdir. Biologiyanın tədrisi ilə məğul olan hər bir müəllim istedadlı uşaqlarla aparılacaq işlər barədə düzgün metodiki biliklərə sahib olmalı, istedadlı uşaqlarla işləməyə hazır olmalıdırlar. Yalnız bu yolla istedadlı şagirdləri dövlətimizin gələcəyi üçün layiqli vətəndaşlar kimi yetişdirilməsinə nail ola bilərik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumi Təhsil Müəssisələri üçün *“Biologiya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (VII-XI siniflər)*. Bakı – 2023.
2. Babayev M., Məcidov M. *Biologiyanın tədrisi metodikası (dərslük)*. Bakı - 2005. 184 səh.
3. Balakışiyeva G. *“Məktəbdə istedadlı şagirdlərlə işin təşkili” (magistrlik dissertasiyası)*. Bakı – 2009.

4. Bəylərov E.B. *İstedadlı uşaqların psixoloji təminatı*. Bakı - 2008. *Aspoliqraf*. 268 səh.
5. Əfəndiyeva Ü. "Ə.Ə.Əlizadənin yaradıcılığında istedadlı uşaqlar problemi" (elmi məqalə). səh. 12-15 .
6. Əliyev B.Ş., Bəylərov E.B. *İstedadlı uşaqlar üçün differensiallaşdırılmış təlim*. *Psixologiya jurnalı*, №4. Bakı - 2009. səh. 3-7.
7. Əliyeva Ş., Baxşəliyev Ə., Rəhimova Q., Heydərova S. "İstedadlı uşaqların psixopedaqoji xüsusiyyətləri" (elmi məqalə). səh. 42-48.
8. Əlizadə Ə.Ə. *İstedadlı uşaqlar*. *Psixopedaqoji məsələlər*. Bakı - 2005. ADPU. 352 səh.
9. Əlizadə Ə.Ə. *Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri*. Bakı - 2004. 432 səh.
10. Əlizadə Ə. "Azərbaycan Psixologiyasının Tarixi Və İnkişaf Perspektivləri" *Respublika Elmi Konfransının Materialları (tezis və məqalələr)*. Bakı - 2022. 145 səh.
11. Həsənlı O. *Sosial psixopedaqogikada istedadlı uşaqlar problemi*. *Elm və təhsil jurnalı*. Bakı – 2011.
12. *İstedad və qabiliyyət anlayışlarının mahiyyəti haqqında* (2009). *Pedaqoji Universitet Xəbərləri №1*, səh.220-223.

G.M.Qocayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gultekinqocayeva86@gmail.com

DƏRNƏKLƏRİN ŞAGİRDLƏRDƏ TEXNOLOJİ MƏDƏNİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA ROLU

Xülasə

Bu elmi araşdırmanın əsas məqsədi ümumi mədəniyyətin bir növü olan texnoloji mədəniyyəti araşdırmaq, şagirdlərin inkişafında texnoloji mədəniyyətin rolundan bəhs etmək, mədəniyyətin bu növünün inkişafında dərnəklərin əhəmiyyətini vurğulamaqdan ibarətdir. Məqalədə bəhs edilir ki, hər bir şagirdə texnoloji mədəniyyəti formalaşdırmaq aşağı yaşlardan başlamalıdır və dərnəklərin bu prosesdə əhəmiyyətli dərəcədə rolu vardır.

РОЛЬ КРУЖКОВ В ФОРМИРОВАНИИ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У ШКОЛЬНИКОВ

Резюме

Основной целью данного научного исследования является изучение технологической культуры, которая является разновидностью всеобщей культуры, поговорить о роли технологической культуры в развитии учащихся, заключается в том, чтобы подчеркнуть значение объединений в развитии этого типа культуры. В статье упоминается, что формирование технологической культуры у каждого школьника должно начинаться с раннего возраста, и значительную роль в этом процессе играют ассоциации.

THE ROLE OF THE SCHOOL ASSOCIATIONS IN THE FORMATION OF TECHNOLOGICAL CULTURE IN STUDENTS

Summary

The main goal of this scientific research is to investigate technological culture, which is a type of general culture, to talk about the role of technological culture in the development of students, is to emphasize the importance of associations in the development of this type of culture. The article mentions that, forming a technological culture in every student should start from a young age, and associations have a significant role in this process.

Açar sözlər: *təcrübə, şagird, müəllim, texnologiya, təhsil, texnoloji mədəniyyət*

Ключевые слова: *опыт, студент, учитель, технология, образование, технологическая культура*

Key words: *experience, student, teacher, technology, education, technological culture*

Texnoloji mədəniyyətin tərkib hissəsindən biri olan texnoloji təhsil, insanların fərdi şəkildə fəaliyyət göstərməsinə, onların təcrübələrinin standartlaşdırılmasına yönəldilmiş olan məqsədyönlü proses hesab edilir. Mədəniyyətin bu növü şagirdlərdə əxlaqi münasibətləri, öz fəaliyyətlərinə qarşı məsuliyyətin dərk edilməsini əhatə edən anlayışları özündə cəmləyir. Bir çox ziyalılar texnoloji mədəniyyətə fərqli baxış bucaqlarından yanaşmış, mədəniyyətin bu növünə müxtəlif aspektlərdən tərif vermişdir.

Bunlardan M.M.Levinan demişdir ki, *“Texnoloji mədəniyyət - insanın peşə davranışının məntiqini, əmək təcrübəsini, texnoloji proseslərin təşkili üsullarının mənimsənilməsini öyrədir, onları təhsilin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş fəaliyyət kimi təşkil edir.”* Həmçinin İ.F.İsayev və İ.L.Yatsukova texnoloji mədəniyyəti şərh edərkən qeyd etmişdilər ki, o, müəllimlər tərəfindən alternativ pedaqoji texnologiyaların anlaşılması, təhlili və istifadə edilməsi, tədris texnologiyalarının müəyyən metod və metodlar sisteminin başa düşülməsidir.

Texnoloji mədəniyyət aşağı yaş qruplarından etibarən şagirdlərə aşılır, ümumi mədəniyyətin bir hissəsi kimi qəbul edildiyindən bütün tədris prosesi zamanı, hətta şagirdlərin bir fərd kimi inkişafı prosesi zamanı daim inkişaf etməyə davam edir [4, s.23].

O zaman qəbul edə bilərik ki, texnoloji təhsil yalnızca cari məsələlərdə deyil, həm də gələcək fəaliyyətlərdə fərdi daim izləməli, onun inkişafında xüsusi rolu olmalıdır.

Məktəbdənkənar fəaliyyətlər şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərini inkişaf etdirən, bacarıqlarını və maraqlarını nəzərə alan, onların fiziki imkanlarının artırılmasına yönəldilmiş olan fəaliyyət hesab edilir. Könüllülük əsasında qurulan dərnək fəaliyyətlərinin bir istiqaməti də texniki yaradıcılıq mərkəzləridir. Bu kimi yaradıcılıq mərkəzlərinə cəlb olunan şagirdlərin texniki yaradıcılıq potensialları artır, erkən yaşlardan ixtiraçılıq və səmərələşdiricilik işlərinə cəlb olunurlar. Bu fəaliyyətlər zamanı şagirdlərin nümayiş etdirdikləri texnoloji mədəniyyət göstəriciləri nələr ola bilər?

Bu kimi fəaliyyətlərdə şagirdlər ümumtəhsil məktəblərində fizika, texnologiya, kimya, informatika kimi fənlərdən almış olduqları nəzəri bilikləri təcrübədə həyata keçirərək daha da möhkəmləndirmə imkanına yiyələnirlər. Bu mərkəzlərdə bütün tədris ili ərzində dərnək üzvləri olan şagirdlərlə müxtəlif elmi-texniki yaradıcılıq işləri görülür, kütləvi tədbirlər təşkil edilir, sərgilər, ekskursiyalar, idman yarışları həyata keçirilir. Həmin tədbirlər zamanı şagirdlər iş mədəniyyətini qorumaq, öz həmyaşıdlarının və tədbir iştirakçılarının hazırlamış olduqları və sərgidə nümayiş etdirdikləri məhsullara diqqətlə və nəzakətlə yanaşmalı, ətraf mühitin sanitariya-gigiyenik normalarını pozmamalı və

bunun kimi digər müsbət göstəriciləri özlərində birləşdirməlidirlər. Sadalanmış olduğumuz bu göstəriciləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, şagirdlərdə texnoloji mədəniyyətin formalaşmasının göstəriciləri yuxarıda adı çəkilənlər hesab edilə bilər [3, s.18].

Texnoloji baxışların anlaşılmasında texnoloji təfəkkürün formalaşması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Texnoloji düşüncəni texnoloji mədəniyyətin tərkib hissəsi hesab edə bilərik. Təfəkkürün texnoloji istiqamətləri bir neçə xüsusiyyətlərə malikdir. Əsas xüsusiyyəti ətrafdakı reallığı anlamağa deyil, onu insanların öz mənafeyinə uyğun olaraq dəyişməyə yönəldilmişdir. Deməli, başlıca xüsusiyyət “Nə” sualına yox, “Necə” sualına cavab axtarmaqla bağlıdır. Bu da öz növbəsində şagirdlərə yeni bir obyekt yaratmaq və yaxud da onda yeni keyfiyyətlər yaratmaq qabiliyyətlərini aşılayır.

Digər bir xüsusiyyəti də biliyin funksiyalarını dəyişmə imkanındır. Bilik həm obyektiv reallığı dərk etmək üçün zəruridir, həm də o, hələ məlum olmayan obyektlərin yeni keyfiyyət və funksiyalarını kəşf etməlidir. Deməli, texnoloji təfəkkürdə bilik çoxşaxəli olmalı, kəşfiyyət və idrak aspektlərinə malik olmalıdır. Texnoloji təfəkkürdə əsas məsələ yeni dərs materialının mənimsənilməsi, tətbiqi yolları və vasitələridir.

Dərnəklər - məktəb tərəfindən təşkil edilir, şagirdlərin həvəsli və maraqlı olduğu istiqamətdə müəyyən olunmuş müəllimlər tərəfindən ödənişsiz və ya ödənişli şəkildə təşkil edilir. Dərnəklərin təşkilində əsas məqsəd şagirdlərin var olan potensiallarının inkişafı, məlumatlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün şəraitin yaradılması, tədris proqramları çərçivəsində qazandıqları bilik və bacarıqlarının genişləndirilməsi, yaradıcılıq və tətbiqetmə bacarıqlarının formalaşdırılmasından ibarətdir.

Onların könüllülüüyü əsasında təşkil olunan dərnəklərin məqsədindən asılı olaraq bir neçə dərs ili ərzində fəaliyyət göstərə bilər. Dərnəklər ibtidai, ümumi orta və tam orta təhsil səviyyəsində təhsil alan şagirdlərdən təşkil edilir. Həmin dərnəklər qurularkən sinif səviyyəsindən asılı olmayaraq məktəblilərin marağı, istedad və intellekti nəzərə alınır [2, s. 54].

Dərnəklərdə fəaliyyət zamanı hər bir şagirdin texnoloji mədəniyyətin hansı səviyyəsinə yiyələnmiş olduqlarını müəyyən etmək üçün müəllimlər müşahidə metodundan istifadə edə bilər. Müşahidələr əsasında şagirdlərin hər hansısa fəaliyyət zamanı yuxarıda sadalanmış olan mədəniyyət göstəriciləri qiymətləndirilir, lazımi səviyyədə olub-olmadığı müəyyənləşdirildikdən sonra isə bu proseslə bağlı planlar tərtib edilir, metod müəyyənləşdirilir.

Dərnəklərdəki fəaliyyətlər zamanı şagirdlər bir neçə mədəniyyət göstəricilərini özlərində ehtiva edirlər. Bunları aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

- **İstehlak mədəniyyəti:** Bilik, bacarıq, istehlak bazarında özünü idarə etməyə hazırlıq, istehlakçının sosial funksiyalarını müəyyən etmək və yerinə yetirmək;

- **İnsan münasibətləri mədəniyyəti:** İnsanlarla məktəbdə, evdə, işdə, küçədə və digər sahələrdə davranış mədəniyyəti;

- **Ev mədəniyyəti:** Ailə qayğısı, ailədə ünsiyyət, evdə interyerin təşkili, ev bitkilərinə qulluq və s.;

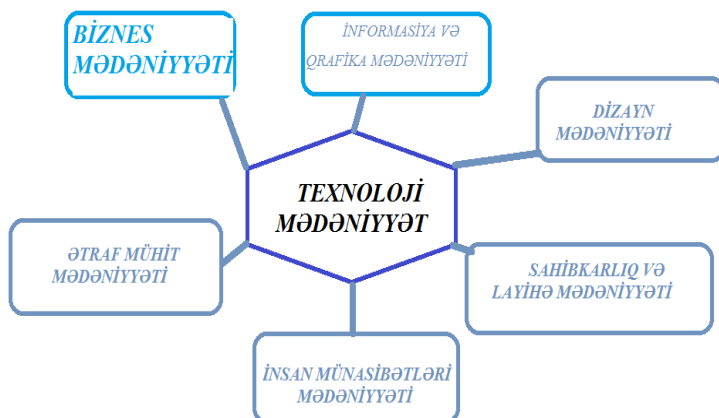
- **Layihə və tədqiqat mədəniyyəti:** Layihənin həyata keçirilməsi üçün lazımi ehtiyacları və imkanları müəyyənləşdirmək. Faydalı məlumatlardan istifadə, onların təhlili, spektrin genişləndirilməsi, ideyaların müəyyənləşdirilməsi və optimalının seçilməsi, həmin bu ideyaların planlaşdırılması, tədqiqi və həyata keçirilməsi, təqdimatı və qiymətləndirilməsi aiddir.

- **İş mədəniyyəti:** Bura əməyin təşkili və planlaşdırılması daxildir. Uyğun alətlərin, qurğuların və avadanlıqların seçilməsi, əməyin mühafizəsi, işin təşkili yerləri, texnoloji intizamın təmini, zəruri məhsulların keyfiyyəti və başqaları;

- **Dizayn mədəniyyəti:** Rəqabət qabiliyyətinin təmini üçün materialların dizaynı, bədii emalı kimi məsələlər;

- **Qrafika mədəniyyəti:** Şagirdlərdə çertyoj, cədvəl çəkmə bacarığı, müxtəlif növ həndəsi fiqurların öyrənilməsi və bunun kimi məsələlər;

- **İnformasiya mədəniyyəti:** Bilik, bacarıq və informasiya toplama prinsiplərindən istifadə etmək, həyata keçirilməsi üçün fərqli mənbələrdən informasiyaların qəbulu, saxlanması və işlənməsi.

Şəkil 1. Texnoloji mədəniyyət

Məktəbdən sonra dərnləklər uşaqlara təhlükəsiz və dəstəkləyici mühitdə həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmağı öyrəndikləri üçün sosial bacarıqlarını inkişaf

etdirməyə kömək edə bilər. Belə dərnəklər həmçinin uşaqlara müxtəlif fəaliyyətləri kəşf etdikləri və özlərini ifadə etməyi öyrəndikləri üçün yaradıcılıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edə bilərlər. Onlar həmçinin uşaqlara liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edə bilər, belə ki, onlar təşəbbüs göstərməyi və ümumi məqsədə çatmaq üçün başqaları ilə işləməyi öyrənirlər.

Dərnəklərin dörd əsas fəaliyyət istiqaməti müəyyənləşdirilmişdir. Bunlar aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- İdman dərnəkləri;
- İntellekt dərnəkləri;
- Yaradıcılıq dərnəkləri;
- İncəsənət dərnəkləri.

Yaradıcılıq fəaliyyətləri ilə bağlı olan “Kulinariya” dərnəklərində şagirdlərlə birlikdə rəhbər müəllimlər müxtəlif kulinariya işləri müəyyənləşdirir, bu işlərlə həm qrup şəklində, həm də fərdi formada məşğul olurlar. Bu zaman şagirdlər ərzaqların emalı prosesində lazımı qədər məsuldan istifadə etməli, itkiyə yol verməməlidir. İş zamanı yoldaşlarının əməyinə hörmətlə yanaşmalı, rəhbər müəllimin təlimatlarına diqqət yetirməlidir. Müəllimin icazəsi və təlimatı olmadan isti emala başlamamalı, avadanlıqları işə salmamalıdır. Fəaliyyətə başlamazdan əvvəl müəllim tərəfindən verilmiş olan sanitariya-gigiyenik normalara əməl etməlidirlər.

Sadalamış olduğumuz bütün qayda və normalar texnoloji mədəniyyət anlayışında toplanır. Bu və bunun kimi fəaliyyət qaydaları şagirdlərdə aşağı yaş kateqoriyalarından etibarən formalaşır, bütün həyat fəaliyyətləri zamanı inkişaf edərək onları izləyir.

Şəkil 2. Kulinariya dərnəyində şagirdlərin rəhbər müəllimlə fəaliyyəti

Məqalədə vurğulandı ki, texnoloji mədəniyyət anlayışının xüsusiyyətləri haqqındakı müasir fikirlər mühüm rola və əhəmiyyətə malikdir. Texnoloji mədəni yanaşma onun məzmununun mürəkkəbliyi ilə xüsusi fərqlənir, belə ki, mədəniyyətin bu növü ümumi xarakter daşıyır. Mədəniyyətin bu növü yeni nəslin məzmununa, onun vəzifələrinə əsaslı təsir göstərir. Texnoloji mədəniyyət müasir cəmiyyətin, o cümlədən texnoloji cəhətdən yüksək səviyyəyə yüksəlmiş olan cəmiyyətin mədəniyyəti hesab edilə bilər. Bu elə yeni bir münasibətdir ki, o, insanın əməyini, əmək şəraitini yaxşılaşdırmağa yönəldilmiş olan məqsədyönlü təsirdir. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində şagirdlərdə texnoloji mədəniyyəti formalaşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Bir çox ədəbiyyatlarda şagirdlərin texnoloji mədəniyyətinin fərqli aspektləri verilmiş və təhlil edilmişdir.

Qeyd edək ki, məktəbdən sonra dərnlər uşaqlara öz maraqlarını kəşf etmək və yeni bacarıqlar inkişaf etdirmək üçün gözəl imkan yaradır. Onlar uşaqlara yeni dostlar tapmağa, özünə inam yaratmağa və komanda şəklində birgə işləməyi öyrənməyə kömək edə bilər. Nəhayət, məktəbdən sonra dərnlər uşaqlarda məsuliyyət hissini inkişaf etdirməyə kömək edə bilər. Onlar həmçinin uşaqlara aidiyyət hissini inkişaf etdirməyə kömək edə bilər, çünki onlar dəstəkləyici və həvəsləndirici cəmiyyətin bir hissəsi olurlar.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində texnologiya dərni üçün təhsil proqramı (kurikulum) (I - IX siniflər)*, Bakı - 2013. 129 s.
2. Əliyeva F., Məmmədova Ü. *Müasir təlim texnologiyaları*. Bakı - 2014, 195 s.
3. Атутов П.Р., Хотунцев Ю.Л., Симоненко В.Д., *Концепция формирования технологической культуры молодежи в общеобразовательной школе // Школа и производство №1, Москва - 1999, 28с.*
4. Хамитов И.С., Гумерова Г.С. *Формирование технологической культуры школьников. Под редакцией Ю.Л. Хотунцева*. МПГУ, Москва - 2010, 154 с.
5. Хотунцев Ю.Л. *Проблемы формирования технологической культуры учащихся*. Москва - 2006, №4, 230 с.
6. Камнева С.Ю. *Технологические и художественные направления в современном искусстве художественной вышивки. Текст научной статьи по специальности «Искусствоведение»* Москва - 2012, 324 с.
7. <https://tehsil.biz/news/az/63601/Mktbd-drnklrin-tkili-n-cdvl-nec-hazrlanr-QAYDA>

K.C.Vəlixanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
velixanova07@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA İDRAK VƏ İNTELLEKTUAL İNKİŞAFIN FORMALAŞMASINDA TƏLİMİN ROLU

Xülasə

Məktəbəqədər təhsil proqramları uşaqları kəşf etməyə, suallar verməyə və problemləri yaradıcı şəkildə həll etməyə təşviq edən oyun əsaslı öyrənməni özündə birləşdirir. Bu da öz növbəsində, tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirir, uşaqlara müxtəlif ideyalar və həlləri sınaqdan keçirərək analitik bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir. Bunun sayəsində uşaqlar məntiqi əlaqələr qurmağı və düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyi öyrənirlər. Strukturlaşdırılmış məşqlər və dəstəkləyici təhsil mühiti vasitəsilə uşaqlar idrak bacarıqlarını, zehni prosesləri və öyrənməyə müsbət münasibət inkişaf etdirirlər. Müşahidə, əlaqələndirmə və problemlərin həlli kimi üsullar intellektual inkişafı təşviq edir. Pedaqoqlar praktiki təcrübəni nəzəri biliklərlə birləşdirərək uşaqların maraq, yaradıcılıq və tənqidi təfəkkürünü istiqamətləndirirlər. Əsas diqqət müstəqilliyin, təşəbbüskarlığın və yaradıcılığın təşviqinə yönəldilir, eyni zamanda öyrənmə hər bir uşağın inkişaf səviyyəsinə uyğunlaşdırılır. Bu vahid yanaşma uşaqları gələcək intellektual problemlərə və ömür boyu öyrənməyə hazırlayır.

РОЛЬ ОБУЧЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО И ИНTELЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Резюме

Дошкольные программы включают игровое обучение, которое побуждает детей исследовать, задавать вопросы и решать проблемы творчески. Это, в свою очередь, развивает критическое мышление, позволяя детям развивать аналитические навыки, проверяя различные идеи и решения. Благодаря этому дети учатся устанавливать логические связи и развивать свои мыслительные навыки. С помощью структурированных упражнений и поддерживающей учебной среды дети развивают когнитивные навыки, умственные процессы и позитивное отношение к обучению. Такие методы, как наблюдение, корреляция и решение проблем, способствуют интеллектуальному развитию. Педагоги направляют любопытство, креативность и критическое мышление детей, сочетая практический опыт с теоретическими знаниями. Основное внимание уделяется поощрению независимости, инициативы и креативности, в то время как обучение адаптируется к уровню развития каждого ребенка. Этот целостный подход готовит детей к будущим интеллектуальным вызовам и непрерывному обучению.

THE ROLE OF TRAINING IN THE FORMATION OF COGNITIVE AND INTELLECTUAL DEVELOPMENT IN PRE-SCHOOL CHILDREN

Summary

Preschool programs incorporate play-based learning that encourages children to explore, ask questions, and solve problems creatively. This, in turn, develops critical thinking, allowing children to develop analytical skills by testing different ideas and solutions. Thanks to this, children learn to make logical connections and develop their thinking skills. Through structured exercises and a supportive learning environment, children develop cognitive skills, mental processes, and positive attitudes toward learning. Techniques such as observation, correlation, and problem solving promote intellectual development. Educators guide children's curiosity, creativity and critical thinking by combining practical experience with theoretical knowledge. The focus is on encouraging independence, initiative and creativity, while learning is tailored to each child's developmental level. This holistic approach prepares children for future intellectual challenges and lifelong learning.

Açar sözlər: intellektual vərdişlər, məktəbəqədər təlim, idrak bacarıqları, zehni inkişaf, tədris metodlar

Ключевые слова: интеллектуальные привычки, дошкольное образование, когнитивные навыки, умственное развитие, методы обучения

Key words: intellectual habits, preschool education, cognitive skills, mental development, teaching methods

Məktəbəqədər təhsil uşaqların intellektual vərdişlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu təhsil prosesi təkcə akademik biliklərə deyil, həm də uşaqların düşünmə, təhlil və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına yönəlib.

Məktəbəqədər təhsil proqramları uşaqların intellektual bacarıqlarını dəstəkləmək üçün qurulduqda, onlar problemləri həll etmək, yaradıcı düşünmək, məntiqi əlaqələr qurmaq və maraq hissini inkişaf etdirmək bacarıqlarını təşviq edir. Bu bacarıqlar ömürboyu insan üçün olduqca əhəmiyyətli olan öyrənmə vərdişlərinin formalaşmasının əsasını təşkil edir. Eyni zamanda, erkən yaşda qazanılan intellektual vərdişlər uşaqların akademik uğurlarına və sosial həyatına müsbət təsir göstərir. Uşaqların bu dövrdə qazandıqları vərdişlərin onların gələcək intellektual nailiyyətlərinə təsiri məktəbəqədər təhsilin əhəmiyyətini vurğulayan mühüm tədqiqat sahəsi kimi önə çıxır.

Tərbiyəçi məşğələ zamanı idrak fəaliyyətinin əsasını təşkil edən psixoloji əsasları düzgün mənimsəməlidir. Bu onlara təlim prosesini peşəkar şəkildə idarə etməyə imkan verir. Məktəbəqədər pedaqogika və psixologiyada əqli tərbiyə həm ali psixi proseslərin inkişafını, həm də sensor tərbiyədə xüsusi

rol oynayan davranışların qurulmasını vurğulayır. Beləliklə, sensor təhsil qavrayış üzərində cəmlənir, zehni təhsil isə ali psixi proseslər ətrafında cəmlənir. Sensor tərbiyə uşağın böyüməsinin müxtəlif aspektlərini birləşdirərək zehni inkişafın əsasını təşkil edir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün zehni tərbiyənin əsas komponentlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Biliklərin mənimsənilməsi prosesinin idarə edilməsi;
- İdraki fəaliyyətlərə yiyələnmək yolu ilə zehni bacarıqların inkişaf etdirilməsi;
- Başqalarına qarşı empatik münasibətin formalaşdırılması;
- Zehni əmək mədəniyyəti ilə bağlı əsas vərdislərin yaradılması [3, 11 s.].

Bu bacarıqlar tərbiyəçinin təşkilatçılığı və uşaqların müxtəlif fəaliyyət növlərinə rəhbərlik etməsi yolu ilə formalaşdırılır.

Uşağın zehni inkişafı ünsiyyət, təcrübi öyrənmə, modelləşdirmə kimi vərdislərin qazanılmasından çox asılıdır. Assimilyasiya və qavrayış prosesi uşağın maraqları, subyekt kimi rolu və şəxsiyyətinin istiqaməti ilə sıx bağlıdır.

Uşaqların əqli inkişafı üçün müasir alternativ təhsil proqramları müasir psixoloji prinsiplərə əsaslanır. Bu proqramlar uşağın şüurunda zəngin, dinamik və bir-biri ilə əlaqəli dünya anlayışının yaradılmasının vacibliyini vurğulayır. Bu şüur uşağın qavrayış sahəsi ilə formalaşan özünü, digər insanları, onların fəaliyyətini və bütövlükdə dünyanı dərk etməsini əhatə edir. İ.P.Pavlovun araşdırmasına görə, idrak refleksləri anadangəlmə deyil, uşaq böyüdükcə inkişaf edir və onları zehni motivasiyalı fəaliyyətlərə yönəldir.

Uşaqlar böyüdükcə onların koqnitiv meylləri ətraf aləm haqqında yeni məlumatlar və təcrübələr axtararaq aktiv idrak məşğuliyyətinə keçir. Bu idrak prosesləri intellektual maraqlar, ehtiyaclar və qabiliyyətlərlə formalaşır, onların öyrənilməsi üçün əsas yaradır.

A.N.Leontyevin fikrincə, idrak fəaliyyəti xüsusi bir quruluşa malikdir, o cümlədən:

- Motivasiya aspekti (ehtiyaclar, motivlər və məqsədlər);
- Mövzu (məzmun);
- Subyekt və motiv arasında qarşılıqlı əlaqə (onların qarşılıqlı əlaqəsi);
- İcra üsulları (davranışlar və əməliyyatlar).

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar təbii olaraq həm obyektlərin maddi dünyasına, həm də hadisələrin və ideyaların mücərrəd dünyasına maraq göstərilir. Onlar həmçinin insanları, onların hərəkətlərini, söhbətlərini və münasibətlərini başa düşməkdə maraqlıdırlar. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların zehni inkişafını təşviq etmək və idrak maraqlarını qorumaq üçün pedaqoqların müsbət və dəstəkləyici pedaqoji mövqe tutmaları çox vacibdir. Müəllimin əsas məqsədi uşaqlarda davamlı zehni fəaliyyəti inkişaf etdirmək və dünyaya aktiv, müsbət münasibəti təşviq etməkdir.

İdrak inkişafı üç əsas komponentdən ibarət çoxşaxəli təhsil sahəsi kimi qəbul edilir: idrak (zehni) proseslər, informasiya və informasiyaya münasibət. Yalnız strukturlaşdırılmış və düşünülmüş təlimat vasitəsilə əhəmiyyətli idraki inkişafa nail olmaq olar. Təhsil informasiyanın mənimsənilməsi, zehni qabiliyyət və bacarıqların inkişafı, biliklərin əldə edilməsinə müsbət münasibətin formalaşması üçün müəllimin uşaqlarla birgə işlədiyi prosesi əhatə edir. İnkişaf üçün xüsusi olaraq uşağın potensial imkanlarından istifadə etmək və onları inkişafa təşviq etdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bu kontekstdə, uşaqlar hər birinin öz şəxsi (empirik) təcrübə səviyyəsi, istəkləri, maraqları və ehtiyacları olan təlim prosesinin fəal iştirakçıları kimi görünürlər. Təlimin əsas metodu uşaqların idrak inkişafı problemlərinin həllinə yönəlmiş məşqlərdir. Strukturlaşdırılmış fəaliyyətlər olan bu məşqlər didaktik prinsiplər, bütün təhsil fəaliyyəti komponentlərinin daxil edilməsi, birgə öyrənmə və tənzimlənən (strukturlaşdırılmış) yanaşma da daxil olmaqla bir neçə əsas xüsusiyyətlə müəyyən edilir.

Keçirilən məşğələlər aşağıdakı səbəblərə görə təhsil prosesində mərkəzi rol oynayır:

- Onlar sistemli və ardıcıl öyrənməni, vahid bilik sisteminin inkişafını təmin edən xüsusi kurikulumuna əsasən aparılır.
- Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda biliyin hərtərəfliliyini, davamlılığını, qavramasını və təşkilini asanlaşdıran didaktik prinsiplərə riayət edirlər.
- Müəllimlər dərsin məzmununa və növünə uyğunlaşdırılmış müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edərək, təlim prosesinin əsas şərtlərini yaradırlar.
- Bu məşqlər uşaqlarla tədris fəaliyyətinin sistemli və planlı şəkildə tənzimlənməsinə imkan verir.

İnkişaf təhsilinə artan diqqətə cavab olaraq çoxsaylı nəzəriyyələr, o cümlədən psixi hərəkətlərin tədricən formalaşmasının (P.Y.Qalperin, N.F.Talizina) nəzəri əsasları yaranmışdır: D.B.Elkonin və V.V.Davydov, təfəkkürün inkişafına dialektik və qeyri-standart yanaşmalar (S.Altşuller, B.Krılov), idrak maraqlarının təşviqi nəzəriyyəsi (L.V.Zankov), problemlə təlim (M.İ.Maxmutova, A.M.Matyuşkin), zehni bacarıqların inkişafı nəzəriyyəsi (L.A.Venqer). Bu nəzəriyyələr uşaqların yaradıcılığının və eksperimentinin artırılmasına (N.N.Poddyakov) və s. yönəlmişdir [7, 15s.]. Mövzu Azərbaycan psixoloqları Ə.Əlizadə, Ə.Bayranov, M.Həmzəyev, R.Əliyev və b. tərəfindən də kifayət qədər araşdırılmışdır.

Altı yaşa qədər uşaqların təhsilinin məzmunu və məqsədləri müxtəlif təhsil proqramlarında öz əksini tapmışdır. Tədris metodlarının seçimi uşaqların yaşından, onların proksimal inkişaf zonasından və hər bir uşağın fərdi hazırlıq səviyyəsindən asılıdır. Bu, məktəbəqədər təhsildə differensiasiya və fərdiləşdirmənin vacibliyini vurğulayır [8, 127s.].

Təlimlərin strukturlaşdırılması üçün əsas didaktik prinsiplər aşağıdakılardır:

- Başa düşmək üçün özünü dərk etmək;
- Başlanğıc nöqtəsinin prioritetləşdirilməsi (hər bir uşağın proksimal inkişafının unikal zonasını tanımaq və buna uyğun olaraq tədrisi uyğunlaşdırmaq, buna görə də hər bir uşaq müvafiq səviyyədə başlayır);
- Assosiativ təfəkkürün inkişafı;
- Təlim prosesinin hər bir mərhələsində uğurun möhkəmləndirilməsi;
- Paralellik (müsayiət edən inkişaf);
- Ağıl, duyğu və davranışların inteqrasiyası;
- Yaşla bağlı xüsusiyyətlərin tənzimlənməsi;
- Uşaq bağçasında, evdə və məktəbdə təhsil arasında fasiləsizliyin və ardıcılığın təmin edilməsi.

Bu prinsipləri tətbiq etmək üçün lazımi didaktik və maddi şəraiti özündə cəmləşdirən, təhsil prosesinin iştirakçıları arasında müsbət münasibətləri gücləndirən müvafiq təhsil mühiti yaradılmalıdır.

Müasir tədqiqatlar məktəbəqədər uşaq inkişafının koqnitiv modelini ortaya qoyur, uşaqlara ətraf aləmi dərk etməyə kömək edən üsul və vasitələri vurğulayır. Əsas metodlara hiss standartları, müxtəlif ölçü meyarları, əxlaqi-etik modellər və “hisslərin dili” daxildir. Qavrama alətləri obyektləri müşahidə etməyi, müqayisə etməyi, təsnif etməyi, modelləşdirməyi və məntiqi düşünməyi əhatə edir. Məktəbəqədər uşaqlarda zehni inkişafa maraq, təəccüb və kəşf kimi intellektual emosiyaların yaranması daxildir ki, bunların hamısı idrak tərəqqisində mühüm rol oynayır.

Uşağın bacarıqları subyektiv təcrübəsindən inkişaf etməli və maraqlarına uyğun olmalıdır. İdrak fəaliyyətinin təşkilinin əsas prinsipi zehni inkişafın fundamental və tətbiqi məqsədlərini gündəlik praktiki təcrübə və nəzəri biliklərlə birləşdirən inteqrasiyadır. Bu inteqrasiya reallığın müxtəlif sahələrinə - elmi, estetik, sosial və riyazi sahələrə toxunaraq, uşaqlar və böyüklərin layihələrdə əməkdaşlıq etdiyi bir cəmiyyətin yaradılması üçün əsas təşkil edir.

Uşaqların idrak və nitq fəaliyyətinin təşkili onların dərk etməyə marağını artıran, intellektual məşğulluğa ehtiyacı stimullaşdıran və zehni fəaliyyət üçün motivasiyanı gücləndirən metodik yanaşmaları əhatə edir. Koqnitiv nitq fəaliyyətlərinin arxasında duran texnologiya idrak-təcrübə və emosional aspektləri birləşdirir və üçlüyə əsaslanır: anlama, yenilik və ünsiyyət [5, 103s.].

Tərbiyəçinin rolu uşağın müstəqilliyini, təşəbbüskarlığını, yaradıcılığını və öyrənmə subyektini kimi fəal iştirakını inkişaf etdirməkdir. Bu, uşağı vurğulayan, onun subyektivliyini stimullaşdıran və dialoq vasitəsilə pedaqoji dəstək göstərən fərdi-direktiv qarşılıqlı əlaqə modelindən istifadə etməyi

nəzərdə tutur. Fərqləndirmə və fərdiləşdirmə, həmçinin qrup və fərdi öyrənmə fəaliyyətlərinin tarazlığı əsasdır.

N.A.Korotkova yaddaş, diqqət və məntiqi təfəkkür kimi koqnitiv funksiyaları ayıran funksional yanaşmaya qarşı çıxır. Əvəzində o, uşaqda idrak mövzunu inkişaf etdirərək, ümumi rəqabət fəaliyyətləri vasitəsilə uşağın inkişafını vurğulayır. İdeal olaraq, koqnitiv seriyalardan olan məşqlər həftədə bir dəfə aparılmalıdır [7, 17s.].

Böyüklərin və uşaqların maraqlarını birləşdirən fəaliyyət növlərinə eksperimentlər, kolleksiya təsnifatı, xəritəyə əsaslanan səyahətlər və zamanla bağlı araşdırmalar daxildir. Bu fəaliyyətlər müstəqil, uşaqların rəhbərlik etdiyi fəaliyyətləri təşviq edən və məşqlərin məzmununu birləşdirən xüsusi hazırlanmış inkişaf mühiti ilə dəstəklənir.

Proyektiv texnologiyadan axtarış fəaliyyətinin formalarından biri yaradıcı bacarıqların inkişafıdır. Axtarış fəaliyyəti qeyri-müəyyən şəraitdə aktiv problem həll etmək, təxəyyül və yaradıcılığı inkişaf etdirməkdir. Yaradıcı layihə həm subyektiv fikirlərin ifadə edilməsini, həm də iştirakçıların öz üsullarını sərbəst seçməsi ilə konkret tapşırıqların həllini nəzərdə tutur. Məktəbəqədər yaşlı uşağın layihə əsaslı fəaliyyəti böyüklərin birbaşa dəstəyi ilə mərhələlərlə - təqliddən icraçılığa doğru inkişaf edir.

Tərbiyəçinin rolu uşaqda özünü inkişaf və şəxsi keyfiyyətləri inkişaf etdirmək, cəmiyyətə aid olmaq hissini inkişaf etdirməkdir. Beləliklə, uşağın zehni inkişafı müvafiq üsul və vasitələrlə müxtəlif təfəkkür formalarının aktivləşdirilməsini tələb edir. Müəllimlər hər bir sinif fəaliyyətində öyrənməyə kömək edən şəraitin yaradılmasında mühüm rol oynayırlar.

Ədəbiyyat

1. "Məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı və proqramı". 16 iyul 2010-cu il. <http://www.edu.gov.az/>
2. "Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi Proqramı". (2007- 2010).
3. Əhmədov A., Abbasov Ə. "Məktəbəqədər təhsilin konseptual problemləri". // Kurikulum, 2011, № 2, səh.8-15.
4. Əliyeva T.Ə. "Uşaq inkişafının qiymətləndirilməsi". B., Elmin inkişafı fondu, 2015.
5. Əlizadə Ə.Ə. "Əsrin meqa meyilləri: psixopedaqoji problemlər: III cild".- B.: 2008, 501s.
6. "Creative curriculum". For infants, toddlers and twos, USA, vashington, 2010, 247 p.

7. “Куррикулум по воспитанию детей раннего и дошкольного возраста (1-7 лет) Респ”. Молдова, Ин-т педагогических наук. – Ch. :S. N., 2007 (CombinatulPolig.). 108 сmp.
8. https://www.kvalifikasiya.edu.az/modullar/Telim-terbiye_ve_nkishaf_prosesinin_heyata_kechirilmesi.pdf

R.P.Qurbanlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
qurbanlirugiya@gmail.com

GƏNC MÜƏLLİMLƏRİN PEŞƏ FƏALİYYƏTİNDƏ QARŞILAŞDIĞI ÇƏTİNLİKLƏRLƏ MÜBARİZƏ ÜSULLARI

Xülasə

Gənc müəllimlərin peşə fəaliyyətlərində qarşılaşdıqları çətinliklər və bu çətinliklərlə mübarizə üsulları müxtəlifdir. Bu problemlərə tədrisin ilk illərində təcrübənin olmaması, sinif idarəetməsi problemləri, motivasiyanın olmaması və ya ağır iş yükü, rəhbərlik və mentorluğun olmaması, texnologiya və resurslardan istifadə ilə bağlı problemlər daxildir. Bu problemlərin hər birinin həlli üsulları daha ətraflı araşdırıla və çətinliklərin həlli yolları ümumiləşdirilə bilər. Bu üsullar gənc müəllimlərin peşəkar fəaliyyətlərində qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq və uğurlu pedaqoji karyera qurmaq üçün mühüm addımlardır. Gənc müəllimlər bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün lazımi dəstək və resurslarla təmin olunduqda öz tədrislərində daha effektiv və inamlı ola bilərlər.

ПУТИ БОРЬБЫ С ТРУДНОСТЯМИ, С КОТОРЫМИ СТАЛКИВАЮТСЯ МОЛОДЫЕ ПЕДАГОГИ В СВОЕЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Резюме

Трудности, с которыми сталкиваются молодые педагоги в своей профессиональной деятельности, и методы борьбы с этими трудностями различны. Эти проблемы включают отсутствие опыта в первые годы преподавания, проблемы управления классом, отсутствие мотивации или большую рабочую нагрузку, отсутствие руководства и наставничества, а также проблемы, связанные с использованием технологий и ресурсов. Способы решения каждой из этих проблем можно изучить более подробно и обобщить способы решения возникших трудностей. Эти методы являются важным шагом для молодых учителей в преодолении проблем, с которыми они сталкиваются в своей профессиональной деятельности, и построении успешной педагогической карьеры. Молодые учителя могут стать более эффективными и уверенными в своем преподавании, если им будет предоставлена необходимая поддержка и ресурсы для преодоления этих проблем.

WAYS TO DEAL WITH DIFFICULTIES FACED BY YOUNG TEACHERS IN THEIR PROFESSIONAL ACTIVITIES

Summary

The difficulties faced by young teachers in their professional activities and the methods of dealing with these difficulties are different. These challenges include lack of experience in the early years of teaching, classroom management problems, lack of motivation or heavy workload, lack of guidance and mentoring, and challenges related to the use of technology and resources. Methods of dealing with each of these problems can be explored in more detail and solutions to difficulties can be summarized. These methods are important steps for young teachers to overcome the challenges they face in their professional activities and build a successful teaching career. Young teachers can become more effective and confident in their teaching when they are provided with the necessary support and resources to overcome these challenges.

Açar sözlər: *motivasiya, mentorluq, texnoloji resurslar, online resurslar, təlim strategiyası, prioritetlər, stress səviyyəsi*

Ключевые слова: *мотивация, наставничество, технологические ресурсы, онлайн-ресурсы, стратегия обучения, приоритеты, уровень стресса*

Key words: *motivation, mentoring, technological resources, online resources, learning strategy, priorities, stress level*

Gənc müəllimlərin peşə fəaliyyətində qarşılaşdıqları çətinliklər və bu çətinliklərlə mübarizə üsulları müxtəlifdir. Bu çətinliklər müəllimlik fəaliyyətinin ilk illərindəki təcrübə çatışmazlığı, sinfin idarə edilməsi problemləri, motivasiya əskikliyi və ya iş yükünün ağırlığı, rəhbərlik və mentorluq əskikliyi, həmçinin texnologiya və resurslardan istifadə ilə əlaqədar yaranan çətinlikləri əhatə edir. Bu problemlərin hər biri ilə mübarizə üsullarını daha ətraflı şəkildə araşdırmaq və çətinliklərin həlli yollarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Gənc müəllimlərin təcrübə çatışmazlığı bir çox tədris prosesində çətinliklərə səbəb ola bilər.

Təlimin keyfiyyətli olması üçün dərs planlaşdırma, sinfin idarə edilməsi və müxtəlif təlim strategiyalarının effektiv tətbiqi çox önəmlidir. Lakin, gənc müəllimlərin bu sahələrdə təcrübəsi az olduğundan, bu məsələlər onların qarşılaşdığı əsas çətinliklərdən biridir. Müxtəlif yaş qruplarından olan şagirdlərin fərqli ehtiyaclarını anlamaq və onlara uyğun tədris metodları tətbiq etmək bacarığı zamanla inkişaf edir və təcrübə tələb edir. Müxtəlif yaş qruplarının tələbləri, maraqları və davranış modelləri fərqli olur. Məsələn, ibtidai sinif şagirdləri daha çox diqqət tələb edir və əyləncəli, interaktiv təlim metodları ilə öyrənməyə daha meyillidir, halbuki yeniyetmə şagirdlər daha ciddi

müzakirələr, problemlərin həlli və müstəqil öyrənmə metodlarına üstünlük verə bilirlər. Bu fərqlilikləri nəzərə almaq və hər yaş qrupuna uyğun metodologiya tətbiq etmək müəllimdən dərindən düşünülmüş dərs planları hazırlamağı və hər dərsin məqsədinə uyğun tədris strategiyaları seçməyi tələb edir. Eyni zamanda, sinfin idarə edilməsi bacarığı da vacibdir. Müəllimlərin sinfin nizamını qoruyub saxlamaq üçün müxtəlif texnikalar öyrənmələri və tətbiq etmələri lazımdır. Məsələn, şagirdlərin diqqətini cəlb etmək, davranış qaydalarını izah etmək və onları bu qaydalara əməl etməyə həvəsləndirmək kimi bacarıqlar təcrübə ilə inkişaf edir. Bu bacarıqlar, şagirdlərin öyrənmə mühitinə uyğunlaşmasını asanlaşdırır və dərsin effektivliyini artırır.

Tədris strategiyaları isə şagirdlərin öyrənmə ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış metod və texnikalar kompleksidir. Fərqli öyrənmə tiplərinə və maraq sahələrinə sahib olan şagirdlərə müxtəlif tədris strategiyaları tətbiq etmək gənc müəllimlər üçün xüsusilə çətin ola bilər. Bu strategiyalar arasında oyun əsaslı öyrənmə, qrup çalışmaları, layihə əsaslı öyrənmə və problem həll etmə kimi metodlar var. Gənc müəllimlərin bu metodların hər birinin effektivliyini, məzmunu və məqsədləri ilə uyğunluğunu dəyərləndirərək dərse daxil etmələri onların öyrətmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Nəticədə, bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün gənc müəllimlər təcrübəli həmkarlarının məsləhətlərindən faydalanmalı, peşəkar inkişaf kurslarına qatılmalı və müxtəlif tədris resurslarından istifadə etməlidirlər. Bu təlimlər onların tədris metodlarını zənginləşdirir, şagirdlərlə daha effektiv əlaqə qurma bacarıqlarını inkişaf etdirir və ümumilikdə dərs keyfiyyətini yüksəldir [4, s. 127].

Müəllimlik peşəsinin ilk illəri xüsusilə çətin ola bilər, çünki gənc müəllimlər ağır dərs yükü, stres və peşə ilə bağlı yeni vəzifələrə adaptasiya prosesindən keçirlər. Müəllimlər sinifdə nizam-intizamı qoruyub saxlamağa çalışarkən, şagirdlərin diqqətini dərse cəlb etməli və onların motivasiyasını yüksək səviyyədə saxlamaq üçün çalışırlar. Bu, onların həm fiziki, həm də zehni baxımdan yorulmasına səbəb ola bilər. Müxtəlif dərs planlarının hazırlanması, sinif vaxtının effektiv idarə edilməsi, şagirdlərin davranışlarına nəzarət və ev tapşırıqlarının yoxlanması kimi gündəlik vəzifələr gənc müəllimlərin motivasiyasını azalda bilər. Müəllimlər eyni zamanda, hər şagirdin ehtiyaclarına uyğun tədris metodları tətbiq etmək üçün çox sayda dərs materialı hazırlamaladırlar. Bu, onların vaxtının və enerjisinin böyük hissəsini alır. Belə bir iş yükü altında işləyərkən, onların motivasiyası azala bilər və bu, sinifdəki ümumi təlim prosesinə təsir edə bilər. Yorğun və stresli müəllimlər, şagirdlərin öyrənmə prosesindəki həvəsini və marağını qoruyub saxlamaq üçün kifayət qədər enerjiyə sahib olmaya bilər. Bunun nəticəsində, tədrisin keyfiyyəti aşağı düşə bilər və şagirdlərin nailiyyətləri istənilən səviyyədə olmaya bilər. Sinifdə nizam-intizamın təmin edilməsi də ciddi sınaqdır. Şagirdlərin müxtəlif davranış modellərinə uyğun olaraq nizam-intizam

yaratmaq, diqqəti dərəcəyə yönəltmək və eyni zamanda onların marağını qorumaq asan deyil. Müəllim, bəzən dərəcə zamanı kənar faktorlarla mübarizə aparmalı olur, bu da əlavə stressə səbəb olur. Əgər müəllim bu problemlərin öhdəsindən gələ bilmirsə, sınıfdə ümumi mühit pozula bilər və bu, tədris prosesinə mənfi təsir göstərir. Belə çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün, gənc müəllimlər dəstək qrupları və mentor proqramlarından faydalanmalıdırlar [3, s. 247].

- Təcrübəli müəllimlər və rəhbərlərdən mentorluq dəstəyi almaq, gənc müəllimlərin peşəkar sınaqlarla daha uğurla mübarizə aparmalarına böyük töhfə verə bilər. Mentorlar, müəllimləri tədrisin müxtəlif aspektləri ilə tanış edərək, onlara sinif idarə etmə texnikaları, dərəcə planlaşdırma metodları və təlim strategiyaları haqqında məsləhət verə bilərlər. Bu dəstək, müəllimlərin özünü daha inamlı hiss etməsinə və qarşılaşdıqları çətinliklərin öhdəsindən daha asanlıqla gəlmələrinə şərait yaradır. Mentorlar, gənc müəllimlərə yeni yanaşmalar öyrədə və onları bir sıra praktik məsləhətlərlə təchiz edə bilərlər. Məsələn, təcrübəli müəllimlərin iş mühiti və şagirdlərə yanaşma tərzindən nümunələr göstərərək, gənc müəllimlərə effektiv tədris metodları tətbiq etmək yollarını göstərə bilərlər. Bu, onların yeni təcrübələr qazanmasına və tədris prosesində daha bacarıqlı olmalarına şərait yaradır. Eyni zamanda, mentor dəstəyinin olmaması, gənc müəllimlərin özlərini təcrid olunmuş və tək hiss etmələrinə səbəb ola bilər. Dəstək ala bilməyən müəllimlər, peşəkar çətinliklərlə mübarizə apararkən özlərini gücsüz hiss edə və hətta işdən soyuma riski ilə qarşılaşa bilərlər. Mentorların rəhbərliyi, gənc müəllimlərin təlim prosesini inkişaf etdirməklə yanaşı, peşəkar hədəflərə çatmalarında da motivasiya verir. Belə bir dəstək sistemi, gənc müəllimlərin peşəkar inkişafını sürətləndirir, təhsilə bağlı inamlarını artırır və onların məktəb mühitində özlərini daha rahat hiss etmələrinə kömək edir. Təcrübəli müəllimlərdən və rəhbərlərdən davamlı dəstək alan gənc müəllimlər, öz potensiallarını daha tez aşkar edərək, tədrisin keyfiyyətini artırmağa və şagirdlərin öyrənmə prosesinə müsbət təsir göstərməyə müvəffəq olurlar [3, s. 233].

- Peşəkar dəstək qruplarına və uyğun sosial şəbəkələrə qoşulmaq, gənc müəllimlər üçün emosional və peşəkar inkişaf baxımından çox faydalı ola bilər. Müəllimlərin öz təcrübələrini paylaşması və oxşar çətinliklərlə üzləşən insanlarla ünsiyyət qurması, onların iş motivasiyasını və özlərinə olan inamını artırır. Yerli və beynəlxalq tədris şəbəkələrində iştirak etməklə, müəllimlər müxtəlif təcrübələrdən faydalana, yeni təlim metodları haqqında öyrənə və öz sahələrində olan yeniliklərdən xəbərdar ola bilərlər. Bu şəbəkələrdə iştirak, müəllimlərə bir çox üstünlük verir. İlk növbədə, tədris prosesi ilə bağlı suallar və problemlər haqqında digər müəllimlərlə fikir mübadiləsi aparmaq imkanına sahib olurlar. Məsələn, müəyyən bir dərəcənin planlaşdırılmasında çətinlik çəkən müəllim, bu qruplarda oxşar vəziyyətlə üzləşmiş digər müəllimlərin təcrübələrindən faydalana bilər. Bununla yanaşı, sosial şəbəkələrdə və peşəkar

qruplarda iştirak, müəllimlərin yenilikləri izləməsinə və dünya miqyasında tətbiq olunan yeni təlim strategiyaları ilə tanış olmasına şərait yaradır. Bundan başqa, bu cür şəbəkələr emosional dəstək üçün də əhəmiyyətlidir. Müəllimlik peşəsi zaman-zaman çox stresli ola bilər və peşə ilə bağlı çətinliklər müəllimlərin emosional vəziyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Belə hallarda, eyni sahədə çalışan digər şəxslərlə ünsiyyətdə olmaq, çətinlikləri bölüşmək və onların həll yolları haqqında birlikdə düşünmək müəllimlərin özlərini daha yaxşı hiss etmələrinə kömək edir. Beləliklə, onlar işlərində daha motivasiyalı olur və peşəkar öhdəliklərini daha keyfiyyətli şəkildə yerinə yetirə bilirlər. Bu cür dəstək qruplarında iştirak, həm də peşəkar əlaqələrin qurulması baxımından vacibdir. Müəllimlər, digər müəllimlərlə əməkdaşlıq edərək, həm öz sahələrində mütəxəssis olaraq inkişaf edə, həm də tədris mühitində qarşılaşdıqları çətinlikləri daha geniş perspektivdən görə bilərlər. Bu qruplar vasitəsilə tanışlıqlar yaratmaq, gələcəkdə əməkdaşlıqlar və yeni tədris layihələri üçün zəmin hazırlaya bilər [2, s. 236].

- Gənc müəllimlərin peşəkar inkişafında davamlı təlim və xüsusi peşə inkişafı proqramlarına qatılmaq çox mühüm rol oynayır. Bu proqramlar, onların bilik və bacarıqlarını artıraraq daha təsirli müəllimlərə çevrilmələrinə kömək edir. Davamlı təlim proqramları müəllimlərə dərs planlaşdırma, müxtəlif təlim metodlarının tətbiqi, sinif idarəetməsi və şagirdlərlə effektiv ünsiyyət qurma haqqında geniş məlumat verir. Bu təlimlər çərçivəsində gənc müəllimlər, ən son təlim strategiyaları və metodik yeniliklərlə tanış olur, müasir tədris tələblərinə uyğunlaşma imkanı qazanırlar. Davamlı təlim seminarları, kurslar və dərnlər gənc müəllimlərə yalnız nəzəri biliklər qazandırmır, həm də onlara praktiki bacarıqlar öyrədir. Məsələn, sinifdə müxtəlif öyrənmə tiplərinə uyğunlaşdırılmış təlim strategiyaları haqqında dərslər müəllimlərə, şagirdlərin fərdi ehtiyaclarını daha yaxşı anlamağa və onların öyrənmə prosesini dəstəkləməyə imkan verir. Davamlı təlim proqramları, həm də müəllimlərin sinifdə nizam-intizamı qoruma bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Bundan əlavə, müəllimlər üçün xüsusi hazırlanmış seminarlar, kurslar və dərnlər, onlara peşəkar təcrübələrini inkişaf etdirmək üçün yeni fürsətlər təqdim edir. Müəllimlər, təlim müddətində həm də digər müəllimlərlə təcrübə mübadiləsi apararaq, müxtəlif tədris yanaşmaları haqqında məlumat əldə edirlər. Bu, onların təcrübə sahəsini genişləndirir və işlərinə yeni baxış bucaqları əlavə edir. Eyni zamanda, bu təlimlərdə iştirak etməklə, müəllimlər özlərinə daha çox güvən qazanır və sinifdə daha effektiv şəkildə fəaliyyət göstərə bilirlər. Ümumiyyətlə, gənc müəllimlər üçün davamlı təlim və peşə inkişafı proqramlarına qatılmaq, onların peşəkar bacarıqlarını genişləndirir və onlara işlərini daha yüksək səviyyədə icra etmək üçün lazımi bilik və alətlər təqdim edir. Bu cür proqramlar sayəsində müəllimlər tədris prosesində daha

uğurlu olur, şagirdlərin inkişafına müsbət təsir göstərir və ümumilikdə tədris keyfiyyətini artırır.

- Dərs yükünü və vaxtı düzgün balanslaşdırmaq üçün vaxt idarəetmə strategiyalarını öyrənmək vacibdir. Vaxt idarəetmə strategiyalarını öyrənmək, gənc müəllimlərin dərs yükünü və peşə vəzifələrini düzgün balanslaşdırması üçün olduqca vacibdir. Müəllimlərin iş yükü ağır olduğundan, vaxtı səmərəli şəkildə idarə etmək, onların həm öz işlərinə, həm də şəxsi həyatlarına daha yaxşı vaxt ayırmalarına şərait yaradır. Müəllimlər üçün xüsusi olaraq təşkil olunan vaxt idarəetmə təlimləri və resurslar, onların dərs planlaşdırma və digər peşə vəzifələrini daha effektiv şəkildə yerinə yetirmələrinə kömək edir. Vaxt idarəetmə strategiyaları müəllimlərə, prioritetləri müəyyənləşdirmək və əsas məsələlərə diqqət yetirmək imkanı verir. Məsələn, tədris prosesinin əsas hədəflərini və şagirdlərin öyrənmə tələblərini nəzərə alaraq dərs planlarının hazırlanması, müəllimlərin vaxtını səmərəli şəkildə bölüşdürməsinə kömək edir. Prioritetləri düzgün müəyyənləşdirmək, müəllimlərin dərs hazırlığı, sinif idarəetməsi və ev tapşırıqlarının yoxlanması kimi vəzifələrini daha məqsədyönlü şəkildə yerinə yetirməsini təmin edir. Bu da müəllimlərin tədris prosesində daha effektiv olmasına şərait yaradır.

- Eyni zamanda, vaxt idarəetmə strategiyaları müəllimlərin stress səviyyəsini azaldır. Gün ərzində çoxsaylı vəzifələr arasında balans yaratmaq çətin ola bilər, lakin vaxt idarəetmə texnikalarını öyrənən müəllimlər, işlərini daha yaxşı təşkil edir və özlərini daha rahat hiss edirlər. Bu, onlara işdən məmnunluq hissi verir və tədris prosesində daha motivasiyalı olmağa kömək edir. Məsələn, müəyyən bir dərs mövzusunda hazırlıq zamanı, əsas məqamları vurğulamaq, lazımsız işlərdən qaçmaq və diqqəti əsas məsələlərə yönəltmək, həm vaxtı qənaətlə istifadə etməyə, həm də dərslərin keyfiyyətini artırmağa kömək edir. Vaxt idarəetmə təlimləri, həm də müəllimlərin iş yükünü balanslaşdırmağa və şəxsi inkişaflarına vaxt ayırmalarına kömək edir. Müəllimlər, peşə və şəxsi öhdəlikləri arasında balans yaratmaq üçün müxtəlif alətlər və texnikalardan istifadə edə bilərlər. Məsələn, işləri kiçik hissələrə bölərək, tədris materiallarını əvvəlcədən hazırlamaq və müəyyən rutinləri yaratmaq, onların iş yükünü yüngülləşdirir və tədris prosesinə daha yaxşı fokuslanmalarını təmin edir [8, s. 156].

- Müasir təhsil texnologiyaları və onlayn resurslardan istifadə etməklə, dərs prosesini daha maraqlı və effektiv etmək mümkündür. Müəllimlər üçün nəzərdə tutulmuş onlayn platformalar və tədris resursları onların dərs planlaşdırma, tədris materiallarının hazırlanması və şagirdlərin qiymətləndirilməsi prosesində kömək edir. Texnologiyadan səmərəli istifadə etmək, həm də şagirdlərin tədris prosesinə olan marağını artırır və dərs prosesini daha interaktiv edir. Lakin yeni texnologiyalara uyğunlaşmaq və onlardan dərs prosesində səmərəli şəkildə istifadə etmək bəzi müəllimlər üçün

çətin ola bilər. Bu zaman müasir təhsil texnologiyaları və resurslardan səmərəli istifadə etmək üçün əlavə təlimlər tələb oluna bilər [7, s. 197].

Bu üsullar, gənc müəllimlərin öz peşə fəaliyyətində qarşılaşdıqları çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və uğurlu bir müəllim karyerası qurmaq üçün əhəmiyyətli addımlardır. Gənc müəllimlər, bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün lazımı dəstək və resurslarla təmin edildikdə, tədris prosesində daha effektiv və inamlı ola bilərlər [5, s. 204].

Ədəbiyyat

1. Ağayeva K.C. *Sosial-əxlaqi davranışın təhlili*. Bakı: Sabah nəşr, 2007.
2. Babayeva Ş.R., Həsənova M.F. *Sosial psixologiya*. Bakı: ADPU nəşr., 2019, 338 s.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. *Sosial psixologiya*. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003, 356 s.
4. Əlizadə Ə.Ə. *Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri*. Bakı, 2004.
5. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə. *Psixologiya*. Bakı - 2007, 626 s.
6. Dreikurs, R. & Soltz V. *Children the Challenge*. New York: Hawthorn Books – 2016.
7. Ehrenwald, J. *The History of Psychotherapy: From healing magic to encounter*. Northvale, NJ: Jason Aronson Inc. – 2011.
8. V.V. Boyko. *Educational Psychology*. Pearson Edu. Comp. – 2000.

**“Magistrant” dövri elmi jurnalında nəşr olunmaq məqsədi ilə təqdim edilən məqalələr üçün
TƏLƏBLƏR**

- “MAGİSTRANT” dövri elmi jurnalında magistrantların nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edilir. Məqalə **Azərbaycan, ingilis, türk və ya rus** dilində jurnalın elektron ünvanına – **j.magistrant@adpu.edu.az**, (**müvafiq kafedra iclasının qərarı və elmi rəhbərin müsbət rəyi ilə**) göndərilir.
- Məqalə **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu: müəllifin adı, ata adı və soyadı, təhsil aldığı müəssisə, üç dildə açar sözlər və xülasə (70-100 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalədə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- Məqalənin həcmi **4-7 səhifə (15000-18000 işarə)** həcmində qəbul edilir.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mətərizədə göstərməklə məqalənin sonunda əlifba sırası ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [5, s.152].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə verilən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalə geri qaytarılmır.

Çapa imzalanmış 27.12.2024
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 22
Sifariş 70, sayı 100

ADPU-nun Nəşriyyatı
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+912)493-74-10
E-mail: poliqrafiya@mail.ru

